

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	The People's Houses as a Model of Non-Formal Education in Turkey (1932-1951)
Prof. Dr. Billur TEKKÖK KARAÖZ	Çanakkale Seramikleri; 17. Yüzyıl Sonundan 21. Yüzyıla
Doç. Dr. Yenal ÜNAL	Refik Halit Karay'ın Eserlerinde I. Dünya Savaşı, Anadolu'da Sosyal Hayat ve Göç
Dr. Öğr. Üyesi Süheyla YENİDÜNYA	Atabegân-ı Saltanat Avrupa'ya Özenen Müceddidler mi? Heterodoks Zındıklar mı?
Dr. Kubilay ERMAN	Afshar Nader Shah: Military Leadership, Strategy and the Armed Forces During his Reign
Dr. Öğr. Üyesi Azer Banu KEMALOĞLU	Remembering Rupert Brooke and Siegfried Sassoon in Gelibolu Novels
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TUNCER	Destinasyon Pazarlaması ve Transmedya: "The Water Diviner" Üzerine Bir Değerlendirme
Dr. Öğr. Üyesi Veli Savaş YELOK	Özbek Şair Mahmut Hadiyev (Batu) ve Eserleri Hakkında
Doç. Dr. Dilek KANTAR	Dark Humor in the Trenches of Gelibolu
Doç. Dr. Erdoğın KELEŞ	Sultan Abdülmecid Döneminde (1839-1861) Tuna-Karadeniz Arasında Kanal Açma Teşebbüsü
Doç. Dr. Hülya BOYANA	Gaius Sallustius Crispus'un De Coniuratione Catilinae'da Beliren Tarihçi Kişiliği
Arş. Gör. Dr. Cafer GÜLER,
Doç. Dr. Serdar SARISIR	Türk Siyasi Hayatında Açık Mektuplar (1950-1960)
Doç. Dr. Şerif KORKMAZ	Üsküp Sanayi Mektebi (1897-1912)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül ŞENTÜRK	Çanakkale Vilayeti'ne Mübadillerin Yerleştirilmesi (1923-1930): Tasfiye Talepnamelerine Göre Bir İnceleme Ve Değerlendirme

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **16**

Sayı **25**

Güz / Autumn **2018**

ISSN: 2148-0877

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı
Publication Name: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın
Publication Type: Periodical Peer-Reviewed Publication

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce
Publication Form: Twice a Year, in Turkish and English

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Yücel ACER
Owner: On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. Yücel ACER

Dergi Hakkında: Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı'nda yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

About The Journal: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.

Tarayan İndeksler/Indexing:

Modern Language Association (MLA)
International Institute of Organized Research (I2OR)
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)
Scientific Indexing Services (SIS)
Index Islamicus Arastirmax

Tübitak-Ulakbim Tr Dizin (Sosyal Bilimler Veri Tabanı)
Türk Eğitim İndeksi
Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)
Akademik Türk Dergileri İndeksi
Akademik Araştırmalar İndeksi
Bilimsel Yayın İndeksi

İletişim/Contact:

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi
Fen Edebiyat Fakültesi 17100 Merkez/ÇANAKKALE

Tel: (+90) (286) 2180018 - 1726 | **Faks:** (+90) (286) 2180533

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr | **E-posta:** canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Teknik Hazırlık Baskı/Technical Preparation:

Önka Matbaa
Sebze Bahçeleri Cad. Keskinler İş Hanı No: 80-32-33 Altındağ /ANKARA

Tel: 0312 384 26 85 | **Faks:** 0312 341 64 08 | **E-Posta:** onkamatbaa@gmail.com

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yazı İşleri Müdürü/Editors

Doç. Dr. Özkan KESKİN

Doç. Dr. Murat KARATAŞ

Editör Yardımcısı / Assisting Editor

Arş. Gör. M. Bedreddin ŞİMŞEK

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Şeref ULUOCAK
Doç. Dr. Ali SÖNMEZ
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU
Doç. Dr. Cumhuri ASLAN
Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN
Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU
Doç. Dr. Reyhan KÖRPE
Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan TÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İhsan ERKOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN
Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Dr. Öğr. Üyesi Semiha ALTIER
Dr. Öğr. Üyesi Taner GÖK
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ACIOĞLU

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.)
Prof. Dr. Arif BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. C. Brian ROSE (Pennsylvania Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihan PIYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Warsaw Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Güliden SARIYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Heinz RICHTER (Mannheim Üniversitesi)
Prof. Dr. İşıl ÇAKAN HACIBRAHİMOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATINUR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. İhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Jay WINTER (Yale Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)

Prof. Dr. Machiel KIEL (Hollanda Araştırma Enstitüsü)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALİ BEYHAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mete TUNÇOKU (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.)
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.)
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi)
Prof. Dr. Raelene FRANCES (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat ÇALIŞKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Martin CROTTY (Queensland Üniversitesi)
Doç. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Funda Selçuk ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Gültekin YILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa BLUMI (Stockholm Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KILUÇ (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih GENCER (Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Güneş ŞAHİN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Marios HADJIANASTASIS (Birmingham Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Metin ÜNVER (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Sühayla YENİDÜNYA (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILUÇ (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Alperen AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Çağfer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Can AVCI (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Ian MCGIBBON (Yeni Zelanda Kültür ve Miras Bakanlığı)
Dr. Mehmet KURU (Sabancı Üniversitesi)
Dr. Seyit ÖZKUTLU (Yakın Doğu Üniversitesi)

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

25. Sayı (Ekim 2018) Hakemleri

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER
Prof. Dr. Bahri ATA
Prof. Dr. Candan DİZDAR TERWIEL
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇELİKEL
Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA
Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ
Prof. Dr. Mustafa ALKAN
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Selver ÖZÖZEN KAHRAMAN
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Doç. Dr. Ahmet OĞUZ
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU
Doç. Dr. Ayşe GÜLER
Doç. Dr. Cumhuri ASLAN
Doç. Dr. Cumhuri Yılmaz MADRAN
Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ
Doç. Dr. Fahriye EMGİLİ
Doç. Dr. Fatih YEŞİL
Doç. Dr. Funda Selçuk ŞİRİN

Doç. Dr. Hatice ORUÇ
Doç. Dr. Hüseyin ÜREten
Doç. Dr. İbrahim ERDAL
Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN
Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Doç. Dr. Murat KARATAŞ
Doç. Dr. Rüştü ILGAR
Doç. Dr. Selçuk PEKER
Doç. Dr. Serdar SARISIR
Doç. Dr. Şefik Okan MERCAN
Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ESENKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇELEBİ
Dr. Öğr. Üyesi Güneş ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Mehmet YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Dr. Öğr. Üyesi Özlem TÜRE ABACI
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba ERAY BİBER
Arş. Gör. Dr. Eralp ERDOĞAN
Arş. Gör. Dr. Sercan Hamza BAĞLAMA

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **16**

Sayı **25**

Güz / Autumn **2018**

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA

The People's Houses as a Model of Non-Formal Education in Turkey (1932-1951)

Türkiye'de İnfomal Eğitim Modeli Olarak Halkevleri (1932-1951)..... 1-17

Prof. Dr. Billur TEKKÖK KARAÖZ

Çanakkale Seramikleri; 17. Yüzyıl Sonundan 21. Yüzyıla

Çanakkale Ceramics from the Late 17th to 21st Century..... 19-35

Doç. Dr. Yenal ÜNAL

Refik Halit Karay'ın Eserlerinde I. Dünya Savaşı, Anadolu'da Sosyal Hayat ve Göç

The First World War, Social Life in Anatolia and Migration in Refik Halit Karay's Works..... 37-61

Dr. Öğr. Üyesi Süheyla YENİDÜNYA

Atabegân-ı Saltanat Avrupa'ya Özenen Müceddidler mi? Heterodoks Zındıklar mı?

Atabegân-ı Saltanat: Innovators (Mujaddids) Who Imitated Europe or Heterodox Atheists?..... 63-86

Dr. Kubilayhan ERMAN

Afshar Nader Shah: Military Leadership, Strategy and the Armed Forces During his Reign

Afşar Nadir Şah: Askeri Liderlik, Strateji ve Hükümdarlığı Döneminde Silahlı Kuvvetler..... 87-104

Dr. Öğr. Üyesi Azer Banu KEMALOĞLU

Remembering Rupert Brooke and Siegfried Sassoon in Gelibolu Novels

Çanakkale Romanlarında Rupert Brooke ve Siegfried Sassoon'u Anmak..... 105-116

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TUNCER

Destinasyon Pazarlaması ve Transmedya: "The Water Diviner" Üzerine Bir Değerlendirme

Destinaion Marketing and Transmedia: An Evaluation on "The Water Diviner"..... 117-129

Dr. Öğr. Üyesi Veli Savaş YELOK

Özbek Şair Mahmut Hadiyev (Batu) ve Eserleri Hakkında

A Study on Mahmut Hâdi (Batu) and His Works..... 131-152

Doç. Dr. Dilek KANTAR

Dark Humor in the Trenches of Gelibolu

Gelibolu Hendeklerinde Kara Mizah..... 153-166

Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ

Sultan Abdülmecid Döneminde (1839-1861) Tuna-Karadeniz Arasında Kanal Açma Teşebbüsü

Canalize Attempt Between Danubian-Black Sea During The Reign of Sultan Abdülmecid (1839-1861)..... 167-207

Doç. Dr. Hülya BOYANA

Gaius Sallustius Crispus'un De Coniuratione Catilinae'da Beliren Tarihiçi Kişiliği

Gaius Sallustius Crispus' Emerging Historian Personality in De Coniuratione Catilinae..... 209-225

Arş. Gör. Dr. Cafer GÜLER, Doç. Dr. Serdar SARISIR

Türk Siyasi Hayatında Açık Mektuplar (1950-1960)

Open Letters in Turkish Political Life (1950-1960).....

227-248

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ

Üsküp Sanayi Mektebi (1897-1912)

The Industry School of Skopje (1897-1912).....

249-283

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül ŞENTÜRK

Çanakkale Vilayeti'ne Mübadillerin Yerleştirilmesi (1923-1930): Tasfiye Talepnamelerine Göre Bir İnceleme Ve Değerlendirme

The Settlement of Refugees in Çanakkale (1923-1930): An Analysis and Evaluation According to Liquidation Requests.....

285-316

The People's Houses as a Model of Non-Formal Education in Turkey (1932-1951)

Behçet Kemal YEŞİLBURSA*

Abstract

The purpose of this paper is to give a factual history of the establishment of the Houses. The People's Houses (Halkevleri) were founded in 1932 as cultural and political centres with the aim of educating the people in accordance with the nationalist, secularist and populist ideas of the new Republic. Their specific aim was to establish and reinforce a national culture based on Turkish folklore, teach the Republican principles, raise literacy rates and improve the living standards of the people. After nearly two decades of functioning, the People's Houses were closed in 1951 by the Democrat Party. Although the People's Houses were organised and conducted by the Republican People's Party, the only political party in modern Turkey until 1946, they did not represent such a complete innovation in Turkish life as was often assumed. After the Young Turk revolution in 1908, thirteen social centres, called "Türk Ocağı" or "Turkish Hearth", were established in various parts of the country to educate the common people in Turkish culture. Not all of these centres were successful, according to any standard; and they fell far short of the standard later set by the People's Party. But those which survived the First World War were taken over by the People's Party in 1923 and, after a complete reorganisation, renamed People's Houses in 1932. Since they were organs of a political party, the People's Houses were primarily centres of political propaganda. However, it must be remembered that the propaganda of the People's Party was much wider in scope than that of a political party operating in a country with is a tradition of party conflict. Namely, the politics of the People's Party were essentially national politics; its propaganda, rather than being directed to the criticism and ousting of other parties, aimed exclusively at national consolidation. In spite of the greatest temptations, the new Turkish Republic refused to abandon this enlightened view of propaganda, as testified by the multifarious activities of the People's Houses. The Halkevleri played an enormous role in the life of the new Turkish republic. If not in their origin, then in their activities, and even more so in their achievements, they were unique and exemplary institutions, without which even so great a leader as Atatürk might have been unable to carry out the far-reaching changes that he did.

Key words: *People's Houses, People's Halls, Turkish Hearths, Halkevleri, Türk Ocakları*

* Prof. Dr., Uludağ University, Turkey, behcetyesilbursa@yahoo.com

Türkiye’de İnfomal Eğitim Modeli Olarak Halkevleri (1932-1951)

Özet

Bu makalenin amacı, Halkevlerinin kuruluşu ve tarihi gelişimi hakkında bilgi vermekten ziyade, bu kurumların iç ve dış kamuoyunda (özellikle İngiltere’de) nasıl algılandığıdır. Halkevleri 1912 yılında kurulan ancak zaman içinde işlevini yitiren Türk Ocakları yerine 1932 yılında Cumhuriyet Halk Partisi tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir. Türk Ocaklarının aydın merkezli faaliyetlerinin aksine halkevleri tamamen halkın içinde halk merkezli bir faaliyet yürütmüştür. Halkevleri, Cumhuriyetin önemli kurumlarından biridir. Cumhuriyetin, Cumhuriyet ideolojisinin ve özellikle 1930’lu yılların ekonomik ve sosyal koşullarının bir ürünüdür. Halkevleri, dünyada benzerleri olmakla birlikte Türkiye’ye özgü bir kültür kurumudur. Türk kültür hayatında önemli bir görev üstlenen Halkevleri, bu görevini başarıyla yerine getirmiştir. Kültürel ve siyasi birer merkez olan Halkevlerinin amacı halkı Cumhuriyetin halkçı, milliyetçi ve laik ilkeleri çerçevesinde eğitmek, özellikle Cumhuriyet ilkeleri çerçevesinde milli bir kültür inşa etmek olmuştur. Halkevleri bir kültür merkezi olmakla birlikte Cumhuriyet Halk Partisi tarafından bir propaganda merkezi olarak da kullanılmıştır. Bu sebeple Halkevleri 1951 yılında Demokrat Parti tarafından kapatılmıştır. Oysa Halkevleri tamamen kapatılmak yerine bir kültür kurumu olarak zamana göre yeniden düzenlenebilirdi. Ancak siyasi bir takım hesaplar Cumhuriyetin önemli bir kültür kurumu olan Halkevlerini tamamen ortadan kaldırmış, bu sebeple Halkevlerinin açılması ile birlikte hızlanan kültürel kalkınma da önemli ölçüde kan kaybetmiştir. Bugün toplumsal gelişmeyi sağlamak için birçok sivil toplum örgütünün varlığı düşünüldüğünde Halkevlerinin ne kadar önemli kurumlar olduğu ve faaliyetler yaptığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Halkevleri 1960 ihtilalinden sonra Türk Kültür Dernekleri olarak tekrar açılmıştır. 1963 yılında ise bu isim tekrar Halkevi olarak değiştirilmiştir. Ancak hiçbir zaman o eski yapısına ve gücüne kavuşamamıştır. Daha sonra da bir kültür kurumundan ziyade marjinal, ideolojik ve siyasi bir sivil toplum kuruluşu haline dönüşmüştür.

Anahtar kelimeler: Halkevleri, Halkodaları, Türk Ocakları, People’s Houses, Turkish Hearths

1. History

The People's Houses (*Halkevleri*) were established in 1932 with the cultural and political aims of educating the people according to the nationalist, secularist and populist ideas of the new Republic. Specifically, they aimed to establish and reinforce a national culture based on Turkish folklore, teach the Republican principles, raise literacy rates and improve the living standards of the people.¹

The cultural aim, namely, the establishment of a national culture based on folklore and on an authentic Turkish life style, required extensive sociological and folkloristic research to be carried out in the villages, including the tribal groups where the ethnic Turkish culture had been preserved unspoiled. The political aim was to persuade as many people as possible in rural areas that (their new ideology) Turkish nationalism was and Republicanism their modern political identity. The survival of Turkey as a nation depended on the mass acceptance of these political principles which came to be equal with modernisation itself.²

Hence, it was clear that to fulfil these goals, the *Halkevleri* needed to develop first the media to enable them to reach and indoctrinate the largest number of people possible; and second, to devise a methodology for collecting the folkloristic data necessary to build a national culture; and finally, to refine that data and make it acceptable to a more sophisticated audience. As a result, from the outset the *Halkevleri* were faced with the need to develop a system of communication capable of serving their goals.³

The three major media of communication or informal education, in addition to the educational sources developed by the *Halkevleri* consisted of the publication of reviews and books, the establishment of libraries, and the giving talks to towns and city audiences. The *Halkevleri* published a large number of reviews. Each House in the provincial capital was allowed to publish its own review which acted as the "spokesman" for all other Houses in that province. They were financed with funds from the national budget allocated to the *Halkevleri* in each province.

The chief review was the *Ülkü* (Ideal) published by the *Ankara Halkevi* beginning in 1932/33. It defined the general policy of the Houses according to the prevailing views of the ruling Republican Party. In practice, however, the policy of the *Ülkü* and its approach to problems varied with its editor's views and background accordingly. Approximately fifty-four reviews were published by the *Halkevleri* in 1933-1950. Only fifteen reviews

1 Kemal Karpat, "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey: 1931-1951", *Die Welt des Islam*, New Series, Volume: 15, Issue: 1/4 (1974), pp. 69-84. İbrahim Erdal, *Halkevlerinin Kuruluşu, Yapısı ve Yozgat Halkevi, 1932-1951*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2013, pp. 42-46.

2 Kemal Karpat, "The Impact of the People's Houses. . .", pp. 69-84. Ayrıca bkz. Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu, Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, Ankara 2000.

3 Kemal Karpat, "The Impact of the People's Houses. . .", pp. 69-84. Ayrıca bkz. Sefa Şimşek, *Halkevleri 1932-1951*, İstanbul 2002.

followed a regular publication schedule. Although there are no available statistics to show the total circulation of the *Halkevleri* reviews, it is certain that most of them did not publish more than a few thousand copies. The quality of the print and the content of the reviews was not high quality. However, despite their irregular quality, these reviews published a significant quantity of original material in the field of anthropology, folklore, sociology, literature and education, and provided useful information on various social groups, and on village and town life.⁴

The second media communication was the publication of books and pamphlets, which printed findings of research on linguistics, folklore and history. The third media was public lectures on a variety of subjects delivered by intellectuals such as university teachers, professionals, and writers. Reviews, books and libraries, however, broke new ground, and stimulated intellectual activity under freedom and democracy.⁵

The forerunners of the *Halkevleri* were the *Türk Ocakları* (*Turkish Hearths*), established in 1912 to formulate and disseminate nationalism. The *Ocaks* were an ideological guide to the Union and Progress Party and gradually expanded, opening branches in the large cities. Later, after the foundation of the Republic, the *Ocaks* continued to receive government support while keeping a private organisation status. By 1930 there were 255 *Ocaks* in the country, carrying out activities in the fields of health, rural improvement, social assistance, drama, music, culture, economic development and sports. Their aim was to awaken cultural consciousness and a feeling of cultural unity among all Turks, including those living in foreign countries. The *Ocaks* viewed the state and the nation as two different entities, the first political, the second cultural. During the occupation, especially in 1920, the *Ocaks* in İstanbul were closed, both because of their closeness to the Union and Progress Party and pressure from the conservative and religious factions. The *Ocaks* resumed activity after 1923, but less zealously. With the emergence of a Turkish national state, their main objective was attained, and many of their political and cultural ideas were absorbed in the philosophy of the new regime.⁶

Pan-Turanism had been one of the dynamic ideas underpinning the *Ocaks'* foundation, but the Republic's foreign policy was based on the rejection of all expansionist dreams. Anatolia was to become the cradle of the new Turkish nationalism. The events between 1919 and 1923 provided new ideals and a new philosophy, which the *Ocaks* were not able to comprehend and develop. On the other hand, it would not be feasible for the state, which had become more powerful after 1925, to share its power with an

4 Kemal Karpat, "The Impact of the People's Houses...", pp. 69-84. Ayrıca bkz. Arıkan, Zeki, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihî İşlevi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 23, s. 261-281.

5 Kemal Karpat, "The Impact of the People's Houses...", pp. 69-84.

6 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey: Establishment and Growth", Middle East Journal, Volume: 17, Number: ½ (Winter-Spring, 1963), pp. 55-67. Erdal, Op. Cit., pp. 23-35. Kenan Olgun, Yöresel Kalkınmada Adapazarı Halkevi, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, pp. 19-23.

autonomous semi-private organisation whose cultural aims conflicted with the broader aims of the new regime. By 1930, the *Ocaks* seemed to have lost touch with the spirit of the times in the Republic. Finally, the *Türk Ocakları* was unanimously dissolved on 10 April 1931. The Republican Party Convention of May 1931, approved the dissolution of the *Ocaks*, transferred their property to the People's Republican Party, and decided to establish the *Halkevleri*. The *Halkevleri* were officially opened to the public on 19 February 1932, with fourteen active branches.⁷

The *Halkevleri* must be envisaged as instruments of the new broad development policy envisaged by Atatürk after 1930. The *Halkevleri* were placed under the Republican Party's Secretary General. Meanwhile by 1931 the Party had established itself firmly in power as a one-party system, and all its activities were directed from the top through the Secretary General. The *Ankara Halkevi*, the central organisation, was under the direct authority of the Secretary General. The heads of the Houses were appointed by the Republican Party provincial chairmen, not elected by Houses members. The buildings of the Houses were provided via the Republican Party, which also acquired the property donated to the Houses. The funds for the Houses were provided through the Republican Party budget, which in turn acquired them from the state budget. Between 1932 and 1950, 27,366,750 liras were allocated to the Houses from the state budget, about a fifth of which remained in the party treasury. Thus, the Republican Party had effectively established its control over the Houses, leaving them the freedom of undertaking only those activities described in the by-laws.⁸

A People's House contained nine sections: 1. Language and Literature, 2. Fine Arts, 3. Drama, 4. Sports, 5. Social Assistance, 6. Classes and Courses, 7. Library and Publications, 8. Village Development, and 9. History and Museums. In turn, each activity section was divided into sub-branches depending on the membership and available leadership.

The People's Houses' network expanded steadily. By the end of 1932, thirty-four Houses were opened, mainly in provincial capitals. The number increased every year and finally in 1950 reached 478, while the initial target was 500. The villages, as usual, were neglected, although a vast "know-your-village" program had been initiated.⁹

7 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey...", pp. 55-67. Later, in 1951, this question of property caused the main attack on the Republican Party and ended in the closure of the Houses. The People's Houses' property in real estate was estimated to be worth about 200 million liras in 1951. Erdal, Op. Cit., pp. 35-42. Olgun, Op. Cit., pp. 23-38.

8 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey...", pp. 55-67. Erdal, Op. Cit., pp. 46-62. Olgun, Op. Cit., pp. 39-56. Ayrıca bkz. Gökhan Durak, "Atatürk'ün Halkçılık Anlayışı ve Halkevleri", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 8 (Aralık 2014), s. 420-435.

9 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey...", pp. 55-67. Olgun, Op. Cit., pp. 39-56.

On Atatürk's death on 10 November 1938, İsmet İnönü became President. As Prime Minister, he had already shown great concern for the Houses, since he saw them as educational instruments rather than exclusively as a means of political indoctrination. As a result, reorganizing and then expanding the House activities into every cultural field was recommended by İsmail Hakkı Baltacıoğlu. After extensive field investigations, he criticized many of the unrealistic policies of the past and recommended that the Houses be used chiefly for mass educational purposes. The result was the redrafting of the Houses' by-laws in 1940 to expand and regulate their activities. From 1940 to 1951, the Houses' activities acquired increasing momentum by adopting a more liberal educational approach. The second idea emerging from these developments was to expand the People's Houses movement into villages by means of smaller organisations called People's Halls (*Halkodalari*) more suitable to rural conditions. In September 1939, the Republican Party Council approved the establishment of the Halls.¹⁰

The People's Halls were, actually, the extension of the Houses into rural areas, supported directly by the Republican Party, which provided the building plans and even the materials. The Halls were established in rapid succession: 141 in 1940, 2,338 in 1945 and a total of 4,322 in 1950. The initial goal was, however, 10,000, unable to be reached because this entire idea came under attack after the emergence of opposition parties in 1945/46. The Halls were classified as small, medium and large, the minimum requirement being meeting, reading and working rooms. The Halls were guided by modernist-secularist, nationalist principles, similar to the Houses, but they carried out activities connected chiefly with political and cultural modernization. Yet, the People's Halls can be envisaged as part of the populist movement and as fulfilling the same goals as the Houses.¹¹

The membership in the Houses and Halls was open to all male and female citizens, including minorities. All citizens, regardless of whether or not they were members of the Republican Party, could participate in the House activities and use its facilities. In order to increase the feeling of belonging, people were encouraged to use the Houses for weddings, circumcisions and other activities. There was a definite lack of popular interest in the Houses at the beginning, not only on the part of the population but among the intellectuals as well. Consequently, in 1938, Şükrü Kaya, the Minister of the Interior and Secretary General of the Party, strongly urged teachers and intellectuals to take over responsibilities in the Houses. Public indifference might have resulted from a variety of reasons: the Houses were a new experiment in Turkish society, so the conservatives depicted them as tools for the destruction of the traditional way of life and encouraged passive resistance. Resistance decreased slowly, particularly after the Houses' reorganisation and partial liberalisation in 1940, as the public gradually became

10 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey...", pp. 55-67. Erdal, Op. Cit., pp. 32-46.

11 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey...", pp. 55-67. Olgun, Op. Cit., pp. 44-46.

used to them and appreciated their activities.¹²

In 1950, with the ascendancy of the Democrat Party to power, the Republicans proposed an agreement to adjust the Houses to the requirements of the multi-party life and preserve them as Atatürk's heritage. But this proposal was rejected by the Democrat Party and subsequently in 1951 all their property was confiscated and this put an end to the Houses' life. The People's Houses' property in real estate was estimated to be worth about 200 million liras in 1951. This question of property caused the main attack on the Republican Party. It is interesting to note that the main criticism directed at the Houses was their identification with the ruling party and the government, and the fact that they never became part of the people as originally intended.¹³

The Republican Party openly promised to reactivate them once in power. After the military coup of 27 May 1960, the military government re-established them under the name of *Türk Kültür Dernekleri* (Turkish Cultural Associations). At an extraordinary meeting, held on 21 April 1963, the Turkish Cultural Associations' name was changed to *Halkevi* (People's House), and the existing 84 branches of Turkish Cultural Associations changed their name to *Halkevi*. This new organisation was declared to be a continuation of the old People's Houses.¹⁴

2. The aim of the *Halkevlere*

Since they were organs of a political party, the People's Houses were primarily centres of political propaganda. However, it must be remembered that the propaganda of the People's Party was much wider in scope than that of a political party operating in a country with is a tradition of party conflict. Namely, the politics of the People's Party were essentially national politics; its propaganda, rather than being directed to the criticism and ousting of other parties, aimed exclusively at national consolidation. In spite of the greatest temptations, the new Turkish Republic refused to abandon this enlightened view of propaganda, as testified by the multifarious activities of the *Halkevlere*.¹⁵

The report issued in 1940 by the *Ankara Halkevi*, the largest and most representative institution at that time, did not attempt to conceal the political aims of the *Halkevlere*: "The People's Club, as an ideal and as an institution" is a very important centre for teaching to the larger part of our population the principles of our political

12 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey...", pp. 55-67. Erdal, Op. Cit., pp. 42-46, 84-87.

13 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey...", pp. 55-67. Olgun, Op. Cit., pp. 82-93.

14 Kemal H. Karpat, "The People's Houses in Turkey...", pp. 55-67. Ayrıca bkz. Selçuk Duman, *Modern Türkiye'nin İnşasında Halkevlere ve Sivas Halkevi Örneği*, Berikan Yayınları, Ankara 2013.

15 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevlere" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Ayrıca bkz. Yavuz Özdemir, ve Elif Aktaş, "Halkevlere, 1932'den 1951'e", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), 45, (Erzurum 2011), s. 235-262.

party”; the primary aim, it continued, “is to train and foster patriotism”. The Party tried to achieve this aim not by direct instruction in political matters, but by the indirect and more effective method of cultural propaganda. Its interpretation of the term of “culture” was no less wide than its interpretation of the meaning of “propaganda”. Namely, just as propaganda transcended the merely political, so culture transcended the merely academic.¹⁶

The second feature of the *Halkevi* was its essentially democratic character. As a club, it claimed to cater neither for the well-to-do nor for the indigent, but for all, despite their economic or social status. Perhaps, naturally, those who attended the more cultural entertainments, the plays, the dances, the recitations, tended to be those who could best appreciate them. However, the variety of the club’s activities was such that no-one, whatever his/her education, would have felt ignored. The removal of social distinctions was something which the *Halkevleri* endeavoured to undertake both in and outside their own precincts, mainly by providing aid to poor but deserving students at schools and universities.¹⁷

The People’s Party repeatedly emphasised the fact that, since the *Halkevleri* were intended for the good of all, all were equally responsible for their success or failure. As institutions, therefore, they were to be distinguished from those run by a few philanthropists for the benefit of the “common people”. Meanwhile, it became apparent that, in a regime which had still far to go in the way of social transformation, and in which the transformation envisaged was so enormous, some persons were better qualified than others to give a lead to the nation, and these persons, mainly the intellectuals, were to bear a correspondingly greater share of responsibility. This fact was later admitted in the 1940 Report, which, with slight, but pardonable, inconsistency, emphasised: “It is the intellectuals who will give life and progress to happy and great Turkey”.¹⁸

3. Number of Visitors

The 1940 Report contained some interesting figures which showed that during the previous year the *Ankara Halkevi* had lived up to its reputation as a House of the People. For example, the number of visitors throughout 1940 was claimed to be as many as 63,501, slightly more than half the total population of Ankara. Figures for the whole of Turkey were not given; but the attendance at those *Halkevleri* which were situated in rural areas was unlikely to have been less than that of the figure claimed for Ankara, where the population had alternative centres of rendezvous and diversion (though less than

16 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

17 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

18 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

Istanbul). There was, however, a small but interesting discrepancy in the report between the total number of visitors in that one year and the figures given both for attendances at entertainments and for visits to the library. The first figure, as already quoted, was 63,501; the second 79,550; and the third, 64,528. It seems that a "visit" to the People's House is not distinguished from an attendance at some entertainment or entrance to the library.¹⁹

4. Activities

The various activities of the *Halkevleri* were divided roughly into four groups: (1) Language and Literature, (2) Sport, (3) Social Services, (4) Education.

4.1. Language and Literature

The primary aim of the Language and Literature Branch was defined as being the popularisation and creation of "pure and beautiful" Turkish art and literature.²⁰

a) In the first place, every effort was made to keep alive the "folk traditions" of the country by means of Folk Art Nights, at which recitations, dances and entertainments, both traditional and new, were given by Folk Poets from every part of Turkey.²¹

b) The Language and Literature branch was also largely responsible for preparing and executing the programmes of important national ceremonies. These programmes were usually built up of films, orations and plays. To entertain and at the same time instruct the children and illiterate, the traditional "*Karagöz*" and other Marionette shows were partly recast and modernised. The anniversaries of famous men were likewise celebrated in or immediately outside the *Halkevleri*.²²

c) "A recent but potent aim" was the definition given to the term propaganda in the 1940 report. Two lectures delivered on this subject in 1940 at the *Ankara Halkevi* were published in the newspaper "*Ulus*" and in pamphlet form for circulation throughout the country.²³

d) Lectures by distinguished Turks and foreigners were delivered frequently to

19 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

20 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Ayrıca bkz. Tefvik Çavdar, "Halkevleri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: IV, s. 878-884.

21 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Çavdar, Passim.

22 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Olgun, Op. Cit., pp. 56-82.

23 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Çavdar, Passim.

large audiences. For example, among the lecturers in 1940 were André Siegfried and Lord Dunsany. There were also regular lectures on the meaning and achievements of the Turkish revolution.²⁴

e) Exhibitions of paintings and cartoons were frequently organised; and in order to inculcate the notion that art was something which needed constant cultivation, not by a few geniuses but by also a large number of competent craftsmen, classes in both drawing and painting, were held in a special painting hall. For example, one exhibition consisted of 122 works, including six sculptures, and the second of 710 paintings from 26 People's Houses and 165 photographs from 31 *Halkevi*. Artists, both amateur and professional, were invited not merely to submit their work regularly for exhibition, but to undertake tours to different parts of the country. These tours, which were both propagandist and recreational, were financed by the People's Party.²⁵

The 1940 Report made no extravagant claims regarding the artistic merits of the works exhibited in the *Halkevi* exhibitions. There was a "refreshing modesty", about the speech delivered at the opening of the First Amateur Photographic Exhibition at Ankara by the Party's Secretary-General. "Taken one by one", he said, "these do not claim a great artistic value". He went on to point out, however, that the aim of the exhibition was above all to "inoculate the enthusiasm for fine arts into the spirit of all our compatriots". Hence, the value of regular exhibitions and even more regular instruction classes. That art was largely the product of hard work and experimentation, rather than of irregular spasms of "inspiration", was the "healthy note" struck in both this speech and the Report.²⁶

f) Music had received less attention than painting, but increasing interest was being taken in it. The *Ankara Halkevi* housed a trained choir, which performed new compositions. Remarkable interest was also displayed in western music, and lectures were planned to be arranged on this subject. The performance of short musical plays, written by members of the *Halkevleri*, also met with success.²⁷

g) The revival and encouragement of National Folk Dances received a special place in the work of the Language and Literature group.²⁸

24 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Çavdar, Passim.

25 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

26 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

27 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Ayrıca bkz. Adem Kara, Halkevleri, 1932-1951, 24 Saat Yayıncılık, Ankara 2006. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

28 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Ayrıca bkz. Müslime Güneş, "Adnan Menderes ve Halkevleri", Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, XII/25 (2012-Güz), s. 141-155.

h) The theatre (including opera) was given greatest attention since the foundation of the *Halkevi* at Ankara. No less than 86 theatrical performances were organised at the latter *Halkevi* alone. In 1939, for example, with the aid of the State Conservatoire, a performance of “*Madam Butterfly*” was given. This was followed by a successful visit of the “*Comédie Française*”. “We must never be satisfied,” the report insists, “until we have reached the level of these artists”. The number of dramatic performances given in 1940 was 120. Of these, 79 were plays, 11 marionette shows, 12 *Karagöz* shows, and 12 films. The *Ankara Halkevi* even began to make its own share films, mostly propagandist in character.²⁹

4.2. Sport

The *Halkevleri* wished to inculcate, among other things, the “real sporting spirit”. All forms of sport were encouraged, above all skiing, walking and running. Exhibitions, competitions and outings were regularly arranged.³⁰

4.3. Social Services

Social Services ranked foremost after the Language and Literature Branch. Much practical assistance was given to poor or otherwise needy people. As the 1941 Report remarks: “the People’s Party is taking nothing from the people, but trying to satisfy their moral and material needs”. This policy was later contrasted with that of the *old regime*, which, having taken as much as it could from the people returned nothing in exchange. The varieties of assistance given may be divided, for the purpose of this summary, into four groups:³¹

a) Medicine

“Our aim”, wrote the report “is to leave no person without medical attention or medicine”. Since such a task could not be accomplished within the precincts of the *Halkevi* itself, the Party began to open clinics elsewhere, primarily in the poor quarters of the town. To these clinics, 2,157 persons came in 1940 for medical examination, while 288 were given some kind of medical treatment. Of this 1,637 persons were given free medicine, the cost of which is said to have amounted to 967 liras, 30 kuruş.³²

29 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

30 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

31 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

32 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

b) School materials

The *Halkevleri* took on the provision of books and other necessary materials to pupils who, for reasons of poverty, would otherwise be unable to obtain them. Selecting the most deserving cases was not always easy, but the procedure in 1943 was for the schools to submit to the *Halkevi* lists of needy pupils. The Party was unable to do all that it has wished in this respect; but during 1940 it claimed to have distributed as many as 20,367 items of school material, of which 10,825 went to schools in Ankara. Books, which were particularly expensive at that time, were distributed on the condition that the recipient, upon finishing his/her course, was to surrender them to the authorities of his/her school. The whole of this educational material was purchased through the medium of private contributions. However, because this was not reliable basis on which to finance such an important service, the Party began to accumulate a stock built up of orders from Istanbul, upon which the Ministry of Public Instruction agreed to allow a rebate of 25%. The Report did not state the total sum received in private contributions, but as only 1,043 liras, 81 kuruş were dispensed by the *Halkevi* for this purpose, it seemed that they were on a large scale.³³

Another significant contribution to educational welfare was the work of the *Halkevi* in giving assistance to school-children who, though intelligent enough to proceed to a university or training college, lacked sufficient means to do so. In 1940, for instance, 12 deserving students were enabled, through the help of the *Ankara Halkevi*, to complete their higher education. The Report mentioned several youths who, as a result of such help, secured good and sometimes high positions and who subsequently returned to the *Halkevi* to offer their services in an honorary capacity.³⁴

c) Clothing for schoolchildren

The *Halkevleri* recognised that children of poor parents were at a disadvantage as compared with their fellows not merely in respect of books and similar materials, but in respect of clothes. To prevent “the feelings of poor children being hurt by seeing their better dressed companions”, funds were collected both from the *Halkevi* budget and from various charitably disposed persons. In 1940, for instance, 185 children benefited from this fund, of whom 54 were granted a total of 211 liras to buy such clothing as they needed, while the remaining 37 were equipped private individuals.³⁵

33 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

34 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

35 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

d) Food

Even when the children of the poor received all this assistance, they were liable to be worse fed than their companions. The report admits, for instance, that “many children eat only dry bread in the corner of the playground”. Due to the practical difficulties involved, the *Halkevi* realised it could not feed all these children; but an effort in this direction was made by turning a spare room into an improvised dining-hall, in which 127 pupils received lunch daily as from 25 December 1940. The food was cooked “in a manner to give the calories required”, and the expenses were shared between the *Halkevi* and private donors.³⁶

The provision of free meals was a charity which was extended to others as well as schoolchildren. Whenever possible, poor families were given practical assistance, especially during the winter months. In order to continue and increase this work, a stock similar to that accumulated by the educational section was methodically formed of food and charcoal. In 1943 this stock amounted to 5,197 kilos, purchased at a cost to the *Halkevi* of 987 liras, 27 kuruş. The People's Party contributed a further 1,000 liras for the same purpose.³⁷

4.4. Education

As well as helping educational establishments, the Halkevleri conducted a number of educational courses of their own. Among the languages taught at the Ankara Halkevi, English was given precedence with three hours' free instruction a day, whereas French and German were allotted only three hours a week. More than 200 students attended these English lessons, which were organised, and partly conducted, by the British Council's Ankara Director, R. F. Lucas, who reported a waiting-list of more than 50 students. The *Halkevi* also sent a teacher each day to the local prison.³⁸

The *Ankara Halkevi* contained a library of about 26,000 books, and in 1943 started establishing small libraries in coffee-houses throughout the country. It also bound books and published the works of its members on a variety of subjects. In 1940, 43 books of this kind were issued.³⁹

36 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Ayrıca bkz. Şerafettin Zeyrek, Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları, Anı Yayınları, Ankara 2006. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

37 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Zeyrek, Passim. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

38 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Zeyrek, Passim. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

39 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Zeyrek, Passim. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

The other *Halkevi* functions of an educational nature included (1) missions to country villages, which aimed at enlightening the peasants on medical, artistic and political subjects, and (2) the preservation of antiquities. The *Ankara Halkevi*, built originally using American money, contained a small but well-arranged museum, exhibiting furniture and costume exhibits.⁴⁰

5. Finance

The functions already specified, were undertaken together with other philanthropic organisations, such as the Red Crescent Society, the Turkish Aviation Society, and the Society for the Protection of Children. Just as private contributions were needed to supplement the budget, so the *Halkevleri* did not set themselves up as distinct and autonomous welfare institutions, but rather as centres or “clearing houses” of social activity and development. The *Ankara Halkevi* also claimed to have undertaken an expanding volume of work over a period of nine years upon a stationary budget. This was achieved both by the contributions of private individuals and by the fact that, during this time, nothing had been spent upon administration. Excluding the cost of school materials and clothing, 8,120 liras and 10 kuruş were spent during 1940 upon this work. Of this, 4,424 liras and 4 kuruş (54 per cent of the total) were obtained from the sale of tickets for entertainments and from private contributions, while the rest was paid out of the *Halkevi* budget.⁴¹

6. Conclusions

In order to estimate how far the *Halkevleri* succeeded in reaching to the standard originally set by the People’s Party, it must be remembered that the rural *Halkevleri*, besides being much smaller than those of Ankara were faced with a greater variety of problems. The Prime Minister, Refik Saydam, in an address delivered at the *Ankara Halkevi* on 19 February 1939, admitted that one-tenth of the 373 People’s Houses then established had failed to come up to the expected level. The *Halkevleri* programme was an unusually ambitious one; but judging from the attendances at the numerous functions, the good standard of acting and singing reached in entertainments, and the enthusiasm of the students who wished to learn English, the *Ankara Halkevi* at least was, from almost any point of view, a success.⁴²

Whether, and if so to what extent, the *Halkevleri* were used by the government and the secret police for “listening in” to, or sounding, public opinion, was not easy

40 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Zeyrek, Passim. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

41 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Ayrıca bkz. Nurcan Toksoy, Halkevleri, Orion Yayınevi, İstanbul 2007.

42 FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Toksoy, Passim. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

to say. It is true to say that the *Halkevleri*, especially if situated outside the big towns, provided ideal centres for the control and testing of popular reactions to both internal and foreign policy. For example, it was said that popular feeling with regard to the non-aggression treaty with Germany was tested, both before and after the event, in the *Halkevleri*. However, it was difficult to judge both how varied this work was and the precise fields in which it operated. *What is unquestionable, though, is that the Halkevleri played an enormous role in the life of the new Turkish Republic. If not in their origin, then in their activities, and even more so in their achievements, they were unique and exemplary institutions, without which even so great a leader as Ataturk might have been unable to carry out the far-reaching changes that he did.*⁴³

43 FO624/32, "Report on the Turkish Halkevleri" by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. Toksoy, Passim. CHP, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

7. Bibliography

7.1. Archival sources

All references to sources prefixed by FO and FCO refer to documents held at the UK National Archives, formerly the Public Record Office (PRO). The following files have been consulted: FO624/32, “Report on the Turkish Halkevleri” by E. W. E. Tomlin, British Council Reports, No: 319, British Embassy, Baghdad, 1943. FO371/48799, FCO13/569, FCO13/681, FO371/33380, FO115/3871, FO115/3870.

7.2. Books & Articles

Ankan, Zeki, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 23, s. 261-281.

CHP, **Halkevleri 1940**, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

CHP, **Halkevleri Talimatnamesi**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

CHP, **Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942)**, Alaeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1942.

Çavdar, Tevfik, “Halkevleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: IV, s. 878-884.

Çeçen, Anıl, **Atatürk’ün Kültür Kurumu, Halkevleri**, Cumhuriyet Kitapları, Ankara 2000.

Duman, Selçuk, **Modern Türkiye’nin İnşasında Halkevleri ve Sivas Halkevi Örneği**, Berikan Yayınları, Ankara 2013.

Durak, Gökhan, “Atatürk’ün Halkçılık Anlayışı ve Halkevleri”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 8 (Aralık 2014), s. 420-435.

Erdal, İbrahim, **Halkevlerinin Kuruluşu, Yapısı ve Yozgat Halkevi, 1932-1951**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2013.

Güneş, Müslime, “Adnan Menderes ve Halkevleri”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, XII/25 (2012-Güz), s. 141-155.

Kara, Âdem, **Halkevleri, 1932-1951**, 24 Saat Yayıncılık, Ankara 2006.

Karpat, Kemal, “The Impact of the People’s Houses on the Development of Communication in Turkey, 1931-1951”, **Die Welt des Islam**, Volume: 15, Issue: 1, P. 69-84.

Karpat, Kemal, "The People's Houses in Turkey: Establishment and Growth", **Middle East Journal**, Volume: 17, No: ½, (Winter-Spring 1963), p. 55-67.

Olgun, Kenan, **Yöresel Kalkınmada Adapazarı Halkevi**, Değişim Yayınları, İstanbul 2008.

Özdemir, Yavuz ve Elif Aktaş, "Halkevleri, 1932'den 1951'e", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, 45, (Erzurum 2011), s. 235-262.

Şimşek, Sefa, **Halkevleri 1932-1951**, İstanbul 2002.

Toksoy, Nurcan, **Halkevleri**, Orion Yayınevi, İstanbul 2007.

Yerlikaya, Neşe Gürallar, **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Zeyrek, Şerafettin, **Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları**, Anı Yayınları, Ankara 2006.

Çanakkale Seramikleri; 17. Yüzyıl Sonundan 21. Yüzyıla

Billur TEKKÖK KARAÖZ*

Özet

Çanakkale seramikleri ile ilgili çalışmalar, yayınlar ve ilk üretimiyle ilgili görüşlerin derlemesi olan bu yayın; seramiklerin Çanakkale’de 17. Yüzyıl’da üretildiğine ilişkin belgeler, yabancı gezginler ve bölgeye gelen görevlilerin belgelerinin incelenmesi ve Çanakkale 18 Mart Üniversitesi tarafından sürdürülen disiplinlerarası araştırmaları, arkeolojik kazılarla gün ışığına çıkan seramiklerin belgelenmesiyle üretimin ilk Akköy, Ezine’de başladığının bilgisini de içerir. Günümüzde süren üretim ve usta geleneği aktarımından da bahsedilmiştir.

Anahtar kelimeler: Çanakkale, seramik, gezgin, gelenek.

Çanakkale Ceramics from the Late 17th to 21st Century

Abstract

This paper covers the publication and a summary of earlier production of Çanakkale ceramics, it also serves as a survey of notifications by visitors to Çanakkale. It also contains views through the recent research through archaeological finds and interdisciplinary research conducted by Çanakkale 18 Mart University that provided information on the beginnings of the production in Akköy, Ezine. The paper also contains views on the contemporary production of ceramics in Çanakkale and the continuation of the potters tradition.

Keywords: Çanakkale, ceramics, travellers notifications, potters tradition

* Prof.Dr., Başkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü,tekkok@baskent.edu.tr

Çanakkale seramikleri geleneksel üretimi döneminde tercih edilen bir ürün grubu olsa da, 1960'lerden sonra üretimi hediyeelik eşya, hatıra seramikleri (Şehitler Abidesi, Troia atı modelleri gibi), küçük tabak, çanak, tuzluk gibi ürünlere dönüşmüştür. Çömlekçilik geleneği 1980'lerden sonra yoğun kullanılan plastik kaplar sayesinde gerilemiştir. Çanakkale merkezde üretim 17. Yüzyılın ikinci yarısında Çanakkale'nin güneyinde Ezine İlçesine bağlı Akköy'lü ustaların Çanakkale'ye göç etmesiyle başlamıştır.¹

Akköy'de Üretim:

14. Yüzyıl başında kurulduğu önerilen Akköy, bölgeye göçmüş Danişmentli Türkmenler tarafından yerleşilmiş Karasi Beyliği hakimiyetinde olan Ezine hudutları içindedir.² Akköy sırlı üretimlerinin Selçuklu ve Bizans seramiğine benzerliği, ayrıca sırsız örneklerde Menderes havzası kili kullanan Troia Helenistik ve Roma dönemi çömlekçilerinin günlük sırsız kaplarında görülen pişirme öncesi kap yüzeyine el ile uygulanan kırmızı ve beyaz astar bezek geleneği, Troas bölgesi Bizans seramiğinde sır altı beyaz astar özelliği ile bölgenin geçmiş kültürlerini kopyalayan bir geleneğin uzantısı olduğunu söylemek yanlış olmaz.³ Akköy çömlekçilik geleneği ile ilgili tarihsel süreci, etnoarkeolojik çalışmalar, üretimde teknik özellikler gibi araştırmalar Uysal, Tekkök, Karagül tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴ Akköy'ün Beylikler ve Osmanlı dönemi yerleşim kültürüne dair araştırmalar Çanakkale ili Ezine bölgesi yüzey araştırmaları bulgularıyla ortaya konmuştur.⁵ Bölge etnoarkeolojisine farklı bakış açıları sunan Takaoğlu'nun derlemesinde Eceabat'taki atölye uzantıları incelenmiştir.⁶

1 Uysal Mehmet Ziya'nın Akköy'deki Asar-ı Atika'lardan bahsettiği Şehbal'den alıntı ile bölgede kolera salgını nedeniyle Çanakkale'ye göç olduğu ve üretimin burada devam ettiği bilgisini paylaşmıştır ; Ali Osman Uysal, "Ezine/Akköy'de Tarihi Anıtlar ve Seramikçilik", Ezine Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No. 86, Çanakkale 2008, s. 8; Mehmet Ziya, "Şimdiye Kadar Tedkik Olunmamış Bir Şehzade Mezarı," Şehbal, 1 Ağustos 1328, 1912, s.194.

2 Zerrin Günel Oden, "Karesioğulları", TDVİA, C. 24, İstanbul 2001,s.488-489 "Karasioğulları Beyliği", Türkler, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.782; Uysal, "Ezine/Akköy'de Tarihi Anıtlar ve Seramikçilik", s.3.

3 Ali Osman Uysal, "Akköy, An Unknown Pottery Center from the Period of Emirates in Turkey," 14th International Congress of Turkish Art, Paris, College de France 19-21 Septembre 2011, (ed.Hitzel Frederic) Paris, 2013, s.824, 827-829; Billur Tekkök-Bicken, "Pottery Production in the Troad Ancient and Modern Akköy", Near Eastern Archaeology, 63:2, 2000, s. 94-96; Billur Tekkök, "The Pottery Workshops at Eceabat in Northwest Anatolia: the Hellenistic and Roman Traditions Continue," (ed. T. Takaoğlu), Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia,Cilt 1, Ege Yayınları, İstanbul 2003, s. 99; Billur Tekkök, "Remnants of Çanakkale Glazed Ware Production: A Long Tradition of Glazing in the Troad Region", Near Eastern Archeology 74:4, 2011, s. 228-229; Fatih M. Karagül, "Çanakkale ve Midilli Adası Arası Seramik Öyküsü," Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, 14, 2013, s.87.

4 Karagül, "Çanakkale ve Midilli Adası Arası Seramik Öyküsü," s.85-105; Uysal, "Akköy, An Unknown Pottery Center from the Period of Emirates in Turkey," s.821-829; Tekkök-Biçken "Pottery Production in the Troad Ancient and Modern Akköy"2000, s.94-101.

5 Uysal, "Ezine/Akköy'de Tarihi Anıtlar ve Seramikçilik", s.1-27.

6 Billur Tekkök, "The Pottery Workshops at Eceabat in Northwest Anatolia: the Hellenistic and Roman Traditions Continue," s. 97-114; 53 yılı aşkın sürede bölgede üretim yapan Erdinç Uzar atölyesi, aile geleneğine bağlantılı üretim modeli çalışmıştır. 2018'de Uzar ailesi üretimleri devam etmektedir, Eceabat'ta aktif üretim yapan atölyeler de çalışılmıştır; Billur Tekkök Karaöz, "Eceabat Bölgesi Seramik Üretimleri, Gelenek Devam

Bölgede Kara Menderes havzasında ilk araştırmaları yapan Aşkıldil Akarca'dır. Akköy üretimi bölgeye gelen araştırmacıların belgelerinden de bilinmektedir. ⁷Akarca Akköy çömleklerinin üretim yeri olarak Akçaalan'ı önermiş olsa da, üretimin Akköy'de olduğu Akçaalan'ın da çömlek üretimi mahallelerinden biri olabileceği Uysal tarafından önerilmiştir. ⁸Bölge kil yatakları Akköy'e 10 dakika mesafede köyün kuzeyindeki yamacın alt kısmında tarım yapılan tarlalarda yaklaşık 7 metre derinliktedir. ⁹1970'lerde 50'nin altında ailenin üretim yaptığı düşünülürse, Akarca'nın Akçaalan diye tabir ettiği yerin kil yataklarına daha yakın köyün hudutları hemen dışında üretim çöplüğü olarak kullanılan atıkların alanı olması olasılığı büyüktür. ¹⁰Akarca'nın bahsettiği "Milet İşi" diye tabir edilen mavi-beyaz sırlı seramikler erken üretimler olmalıdır. ¹¹Akköy sırlı, sırsız üretimlerinin gruplandırılması Uysal tarafından yapılmıştır. ¹²Sırlı üretime ilişkin üç ayakların tipleri Uysal tarafından yeniden değerlendirilmiştir. ¹³Özellikle damgalı olanlar İznik Tiyatro kazısında çıkmış Osmanlı örnekleriyle benzerdir. ¹⁴Üç kollu olanların Beylikler dönemi örnekleri olabileceği önerilmiştir. ¹⁵Roma döneminde üçgen üç ayaklar kırmızı astarlı seramiklerde kullanılmıştır. Bizans döneminde de astarlı pişirimde aynı tip ayaklar kullanılmıştır. ¹⁶Akköy'de sırsız çömlek grubu testi, çanak, depolama küpleri günlük ihtiyaca yönelik 2000'li yıllara dek üretimi sürmüştür. ¹⁷

Ediyor mu?," (baskıya hazırlanıyor).

7 J. M. Cook, *The Troad, An Archaeological and Topographical Study*, Oxford University Press, Oxford, 1973, s.52,53.

8 Akarca, Aşkıldil, "Çanakkale'de Kara Menderes çevresindeki Eski Köy Yerleşmeleri", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 30, 1976, s. 119-134; Aşkıldil Akarca, "Çanakkale'de Yeni Bir Çanak Çömlek Merkezi", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 11-15 Ekim 1976, Ankara 1979, s. 501-506; Uysal, "Ezine/Akköy'de Tarihi Anıtlar ve Seramikçilik", s.1.

9 1993 yılında kil yatağına inip farklı katmanlardaki kil örneği alınıp arkeometrik analiz için kullanılmıştır. Pliosen döneme ait kil yataklarının diğer uzantısı da Eceabat Milli Park alanı içindedir. Tekkök, "The Pottery Workshops at Eceabat in Northwest Anatolia: the Hellenistic and Roman Traditions Continue," s.101-102; Troia'ya çok yakın olan Akköy çömlekçilerinin kırmızı toprağı Assos yakını İda dağında bir bölgeden alıp, hem astar bezekte, hem de karıştırarak üretimde kullandıkları söyleşilerle öğrenilmiştir. Beyaz toprağın astar için en iyi özellikli olanı ise, Güzelyalı Jandarma tesislerinin denize kıyısı olan kil katmanlarından alındığı öğrenilmiştir. Karagül, "Çanakkale ve Midilli Adası Arası Seramik Öyküsü," s.88; beyaz astar için Erenköy, İntepe.

10 Uysal, "Ezine/Akköy'de Tarihi Anıtlar ve Seramikçilik", s.8; Tekkök-Bicken, "Pottery Production in the Troad Ancient and Modern Akköy", s. 94-96.

11 Beate Böhlendorf-Arslan, "Keramikproduktion im Byzantinischen und Türkischen Milet", *Ist.Mitt.*, 58, 2008, s. 388-389; J.W. Hayes, "A Late Byzantine and Early Ottoman Assemblage from the Lower City in Troia," *Studia Troica* 5, 1995, s.197-210; Troia'da bir Geç Bizans-Erken Osmanlı dönemine tarihlenen mezarda bulunmuştur; J.W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, Cilt 2, *The Pottery*, Princeton University Press, Princeton 1992, s. 272; lev.47, İstanbul, Saraçhane örnekleri, 1500-1650 yıllarına tarihlendirilmiştir.

12 Uysal, "Akköy, An Unknown Pottery Center from the Period of Emirates in Turkey," s. 823-827.

13 Akarca, "Çanakkale'de Yeni Bir Çanak Çömlek Merkezi", s.501-506; Uysal, "Akköy, An Unknown Pottery Center from the Period of Emirates in Turkey," s.823.

14 Nurten Özkul Fındık, "İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları, 1980-1995 Arasındaki Osmanlı Seramikleri," Ankara 2001, s. 75-84.

15 Uysal, "Ezine/Akköy'de Tarihi Anıtlar ve Seramikçilik", s.8; Özkul Fındık, "İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları, 1980-1995 Arasındaki Osmanlı Seramikleri, 290-291; Nurten Özkul Fındık, "Ortaçağ Seramik Üretiminde Üç Ayak Kullanımı," *EKEV Akademi Dergisi*, 32, 2007, s.240.

16 Uysal, "Akköy, An Unknown Pottery Center from the Period of Emirates in Turkey," s.823, Fig.2.

17 Uysal, "Ezine/Akköy'de Tarihi Anıtlar ve Seramikçilik", s.9, Res.14; Tekkök-Biçken, "Pottery Production

Çanakkale’de Üretim:

Çanakkale’de Osmanlı döneminde kent içi atölye yerlerinin belgelenmesi Güler tarafından yapılmıştır. Çanakkale Üniversitesi bu konuda disiplinlerarası çalışmalarla bölgenin Osmanlı dönemi ekonomisini, iş kollarını belgelemiş ve bu yeni görüşler paylaşmıştır.¹⁸ Özellikle seramikçilerin konumlandığı mahallelerin 19. Yüzyıl *Şer’iyye Sicili* kayıtlarından saptanması, Çanakçılar Çarşısı, vergilendirmeye dair hususların belgelerinin sunulması, üretimin Cami-i Kebir Mahallesi’nde (bugün Fevzi Paşa Mahallesi), Aynalı Çarşı arkası Kemal Paşa Mahallesi, Eski Havra Sokak, Cevat Paşa Mahallesi’nde Çanakçılar Sokak, taşınan Sümerbank Deri fabrikası bugün Çanakkale-Bursa yolu üstünde soğuk hava depolarının bulunduğu yerde yer alan yerlerde yaygın bir şekilde üretim yapıldığını göstermesi açısından Çanakkale içi yüzey araştırmaları yeni bulgular sunmuştur.¹⁹ 20. Yüzyıl başında atölyeler Avrupa ürünleriyle başa çıkacak durumda olamayıp kapanmıştır.²⁰

Çanakkale Seramiklerinin Belgelendirilmesi ve Koleksiyonlar:

Çanakkale seramiklerinin üslup özelliklerinin çalışıldığı, dönemsel bezek-form farklılıklarının belgelendiği ilk eser Gönül Öney’in yayınıdır.²¹ Koç ailesi koleksiyonları; Öney (Sadberk Hanım Müzesi)²² ve Altun (Suna İnan-Kıraç Koleksiyonu) tarafından yayınlanmıştır.²³ Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED) Müdürü Kayhan Dörtlük tarafından 2007’de düzenlenen Çanakkale seramiklerine çok yönlü değerlendirmeye bakılmasını sağlayan Sempozyum’da Çanakkale üretimlerinin üslup özellikleri, ilk üretim tarihine ilişkin öneriler, dönemsel motif farklılıkları,²⁴ ticari dağılımı

in the Troad Ancient and Modern Akköy”, 2000, 99-100 (postscript).

18 Filiz Sanay, “Çanakkale’de Eski Çanakkale Seramiklerinin Üretimdeki Yerinin Tarihiçesi,” ÇASİAD Yayın Organı, Mayıs-Haziran-Temmuz 2000, s.8-9; Ayşe Güler, “Osmanlı Dönemi Çanakkale’de Seramik Atölyelerinin Konumlandıkları Mahalleler,” *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyras), Antalya 2008, s.74-82.

19 Güler, “Osmanlı Dönemi Çanakkale’de Seramik Atölyelerinin Konumlandıkları Mahalleler,” s. 82-85, s. 88-89, Res.1-6.

20 Şerif Korkmaz “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı,” *Çanakkale Araştırmaları Yılığ* 3, 2006, s.123-124.

21 Gönül Öney, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri*, Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş. Yayını, Ankara 1971.

22 Gönül Öney, *Çanakkale Ceramics, Sadberk Hanım Museum Turkish Tiles and Ceramics*, İstanbul 1991, s.103-114.

23 Ara Altun *Çanakkale Seramikleri*. Suna İnan-Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1996; Suna İnan-Kıraç koleksiyonu en kapsamlı Çanakkale Seramikleri koleksiyonu olarak halen Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED) Antalya Kaleiçi Müzesi’nde sergilenmektedir.

24 Katherina Korre-Zographou, “The Spreading of the Çanakkale Ceramics Throughout the Aegean Islands,” *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyras), Antalya 2008, s.7-21.

ve etkileri,²⁵ üretim yer ve modelleri, üreten usta profilleri,²⁶ yeniden yapılandırma ve üretimi,²⁷ bölge üretimlerinin malzeme bilgilerinin irdelenmesi,²⁸ üretim sürecinde yabancı gezginlerin anılarında bu seramiklerle ilgili yazdıklarının üretim örnekleriyle bir araya getirilmesini sağlamıştır.²⁹

Çanakkale 18 Mart Üniversitesi'nin Beate Böhlendorf ve Ali Osman Uysal başkanlığında düzenlediği Ortaçağ ve İslam seramiklerinin Akdeniz'de ticari dağılımlarının paylaşıldığı sempozyum yayını üretimin dağıtımında ticari ağların belgelenmesi açısından önemlidir.³⁰ Tüm bu akademik çalışmalar kentin kuruluşu; *Kale-i Sultaniye* tarihi ile özdeş üretimleri ve ticari potansiyeline toplu bir bakış açısı yaratmış, Çanakkale seramiğinin üretim ve dağıtım potansiyelinin yeniden değerlendirilmesini sağlamıştır. Özellikle bölgeye farklı nedenlerle gelen yabancılar tarafından çömlekçi atölyelerinden bahsedilmesi üretimin ilk tarihine ışık tutması açısından önemlidir.

Bölgeye gelen gezginlerin belgelerinin önemi:

1463'de Fatih Sultan Mehmet tarafından inşası gerçekleştirilen kent kalesi "*Kale-i Sultaniye*" ve takibinde Boğaz geçişine Köprülü Mehmet Paşa tarafından 1659'da eklenen savunma duvarları inşası sonrasında bölgede gezen İngiliz antikacı seyyah Edmund Chishull 1698 ile 1702 arasında Anadolu gezisi sırasında 1699'da Çanakkale'ye gelmiş, burada yerel sırlı testi üretimin yapıldığından bahsetmiştir. Bu nedenle üretimin 17. Yüzyılın sonunda olduğunu söylemek mümkündür.³¹ 18. ve 19. Yüzyıllarda Çanakkale'yi gezen bazı Batılı gezgin ve bu bölgeye atanmış görevliler seyahatnamelerinde veya mektuplarında kentteki çanak çömlek imalatı ve ticaretine ilişkin bilgiler sunarlar. İngiliz

25 Sevim Çizer, "Çanakkale Örneğinde Batı Anadolu Seramikçiliğinin Ege Adalarındaki Uzantıları," *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya 2008, s.21-29; Dimitris Hatziziannis, "Ceramic Workshop Traditional Ceramics from Agiasos-Lesvos," *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya 2008, s. 99-106.

26 Güler, "Osmanlı Dönemi Çanakkale'de Seramik Atölyelerinin Konumlandıkları Mahalleler," s.74-90.

27 Selahaddin Pekşen, "Çanakkale Seramiklerinin Yeniden Yapılanma Çabaları ve Sonucu," *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya 2008, s.55-67; Fatih M. Karagül, "Avustralya'dan gelen İki Şerbetlik ve Kahverengi Sır Araştırmaları," *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya 2008, s.68-73.

28 Berrin Kayman, "Akköy Yöresi Fırın Cürüfları Üzerine Değerlendirme," *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya 2008, s.91-98.

29 Gönül Öney, "Sunuş", *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya 2008, s.4-6.

30 Beate Böhlendorf-Arslan, Ali Osman Uysal, Johanna Witte-Orr (ed.ler), *Çanak: Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts. Proceedings of the First International Symposium on Late Antique, Byzantine, Seljuk, and Ottoman Pottery and Tiles in Archaeological Context, Byzas 7*. Ege Yayınları, İstanbul 2007; kitabın tanıtımı için Tekkök <https://www.ajaoonline.org/book-review/709> Temmuz 2010, 114.3.

31 Edmund Chishull, *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*, (çev. Bahattin Orhon), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993; s.32-54.

antropolog Richard Pococke, 1745 tarihli eserinde:

“Kalenin kuzey tarafındaki kasabanın çevresi bir buçuk mil; içindeki toplam bin iki yüz hanenin iki yüzü Rum, yüzü Ermeni ve ellisi Yahudidir. Burada büyük miktarda pamuklu ve yelken kumaşı imalatı yapılıyor; bir de Delft’inkine benzer seramik üretiliyor ki, yıllık ihracatı on beş bin doları bulmakta; ayrıca balmumu, yağ, yün, pamuk ve pamuk ipliği de ihraç ediyorlar ve de küçük tekneler inşa ediliyor” şeklinde kentin ekonomisi ve üretimlerinden bahseder.³²

1764’de İngiliz edebiyatçı ve entellektüel Richard Chandler de Dilettanti Cemiyeti Batı Anadolu görevinde iken bölgeye gezisi sırasında geniş çaplı bir çömlekçilikten bahseder.³³ Çömlekçiliğin artışı kente sunduğu ekonomik katkılar daha önce *Kale-i Sultaniye* olarak bahsedilen kentin *Çanak Kalesi* olarak geçtiği İngiliz James Dallaway’in 1797 gezilerinde belgelenir. Dallaway, Çanak Kalesi’ndeki üretimlerden “zevksizce boyanan ve yaldızlanan kaba çanak çömlek” olarak söz eder.³⁴

İngiliz botanikçi John Sibthorp ise “bazı çömlekçilerde zarif sayılabilecek üretim yapıldığını, ustaların bunları büyük bir beceri ile boyadıklarını, ama boyaların fırınlanmadığını” söyler. Sözüünü ettiği bu boyama tarzı, geç dönem Çanakkale seramiklerinin tipik sır üstü boyama tekniğidir.³⁵

1836’da Mareşal Helmuth von Moltke, çınarların gölgesi altında, bağ ve bahçelerle çevrili kasabaya, burada çalışan çok sayıda çömlekçi nedeniyle “*Türklerin Çanak Kalesi*” dediklerini ve Boğaz Paşası’nın burada oturduğundan bahseder.³⁶ Kente 1849’da gelen İngiliz araştırmacı Albert Smith ise, “Eski kalenin yakınındaki küçük kentin Türkler tarafından *Çanak Kalesi* olarak adlandırdığından söz eder ve gemilere sandallarla gelen insanların beraberlerinde satmak üzere burada bol miktarda üretilen kaba seramikleri taşıdıklarını, malların çoğunlukla büyük ve altın yaldızlarla süslü çirkin sayılmayacak sürahiler olduğunu, bir arkadaşı için hediye olarak geyik şeklinde yapılmış sürahi satın aldığını ve bunun hayatında gördüğü en çirkin şey olduğunu” söyler, ve bir sürahi ile bir at biblosunun çizimini de verir.³⁷

Fransız gezgin Jean Henri Abdolonyme Ubcini şehre *Çanak Kalesi* denmesinin sebebini en eski zamanlardan beri burada çömlekçiliğin var olmasına bağlar ve üretilen

32 Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries*, C 2,Kısım 2, Londra 1745, s.102-104.

33 Richard Chandler, *Travels in Asia Minor*, Londra, 1776, s. 15-16, 20-21.

34 James Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, T.Bensley, Londra, 1797, s. 333.

35 John Sibthorp 1794 Eylül ayında bölgede botanik çalışmaları sürdürür; Tekkök, “Remnants of Canakkale Glazed Ware Production: A Long Tradition of Glazing in the Troad Region,” 233, Res.11, geleneğin yaşadığı modern bir örnek; Esen Atölyesi, İsmail Bütün.

36 Helmut von Moltke, *Lettres sur L’Orient*, Paris, 1872, s. 55; *Çanakkale* Cilt II, 337.

37 Albert Smith, *A Month in Constantinople*, Londra, 1850, s. 412.

mamullerin İstanbul'a gönderildiğini ancak "büyük değer taşımadıkları" şeklinde açıklar.³⁸ Amerikalı yazar Charles Dudley Warner 1876'da bölge izlenimlerinde:

"Keyifli şekilde boyanmış, capcanlı renklerle bezenmiş, iki bin haneden oluşan kasaba, düz, kumluk alanda uzanıyor, çok canlı bir görünüşe sahip, Avrupa üretimi mallar için muazzam bir antrepo olan bu Anadolu kasabasının önemi konsolosluk bayrakları tarafından da teyit ediliyor. Güverteye çıktığım zaman kasabanın girişimci tüccarları gemimize çoktan çıkmış, çanak çömlekleriyle ortalığı doldurmuştu bile. Getirdikleri seramik ürünleri hem ucuz hem de çirkin olmaları nedeniyle hacılar arasında hazır müşteri buldu. Belki de bu ürünler için çirkin yerine fantastik dememiz gerekir. Bu seramiklerin örneklerini tüm Şark'ta görürsünüz; hatta Kahire'nin, Kudüs'ün ve Şam'ın çarşılarında size nadir eser olarak sunulabilirler. Söz konusu kap ister sürahi, bardak, vazo, kavanoz veya isterse sütlük olsun, biçimi ya gerçek olması mümkün olmayan bir hayvan, grifon veya ejderha ya da yeraltı dünyasından bir köpek şeklinde olabilir ya da akıtacağı kimi hayal ürünü canavarın başı ve boynu şeklinde olabilir. Eser en göz alıcı kırmızılar, yeşiller, sarılar ve siyahlarla boyanmış, bazen yaldızlandıktan sonra sırlanmış olabilir. Bütün halinde bakınca son derece biçimsiz olup ünlü İtalyan çinisi Maiolica'ları gözden düşürmeye yetecek derecede göz kamaştırıcıdır" der.³⁹

Fransız gezgin ve orientalist Vital Cuinet ise kentin nüfusunun 11.062 olduğunu ve çanak çömlek üretiminin Avrupa rekabeti karşısında önemini yitirdiğini, yine de ihraç malları arasında yer aldığını söyler.⁴⁰ 20. yüzyıl başında İstanbul'da büyükelçi olarak bulunan Lord Dafferin'in karısı Harriot Georgina seyahatnamesinde:

"Burada Valauri örneklerini hatırlatan ucuz tip seramikler yapılmakta. Bunlardan, bir pound gibi az bir fiyata sefarethanenin bir çok boş köşesini dolduracak kadar bol miktarda aldık" demiştir.⁴¹

19.-20.Yüzyılda Çanakkale Seramikleri:

Çanakkale üretimi hediyelik ve hatıra eşyası niteliğindeki parçalar 19. yüzyıl ortalarından itibaren satın alınarak Paris Sevres Porselen Müzesi'ne, Londra Victoria and Albert Müzesi'ne, Atina Benaki Müzesi'ne ve bazı koleksiyonlara da girmeye başlar⁴²

38 Jean Henri Abdolonyme Ubcini *La turquie Actuelle*, Paris 1855; (çev. Ayda Düz), *Tercüman* 1001,s. 137.

39 Dudley Charles Warner, *In the Levant*. 2 Cilt, Houghton, Mifflin and Company, Boston 1893, s. 568.

40 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asia Mineure*, Cilt 3, Paris 1894, s.745; Öney, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri*, s. 79.

41 Harriot Georgina Hamilton Blackwood, *My Russian and Turkish Journals/ by the Dowager Marchioness of Dafferin and Ava*, Charles Scribner's Sons, New York, 1916, s.125; Cook, *The Troad An Archeological and Topographical Study*, s.52-53.

42 Henry Glassie, *Turkish Traditional Art Today*. Indiana University Press, Bloomington, 1993, s. 898.

19. yüzyıl ve 20. Yüzyıl'ın ilk yarısına ait seramiklerde belirgin stil ve kalite değişmesi, yozlaşması dikkati çeker. Batıdan alınan esinlemelerle ortaya çıkan formlar arasında hayvan veya insan şeklinde testiler, biblolar yanı sıra günlük kullanıma yönelik çanak, küp, ibrik, şekerlik, mangal, şamdan, demlik, sirkelik vs. gibi geniş bir repertuvara sahip örneklerin işçiliğinin oldukça kaba ve hantal olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde farklı renklerden oluşan alacalı sır akıtmalı örnekler yanı sıra, barok karakterli barbotin ve applike tekniklerinde rozetler, girdandlar, yapraklar, çiçekler, sepet örgüleri, hayvan kabartmalarıyla abartılı bir biçimde bezenmiş ilginç eserler de mevcuttur.

Geç devir seramiklerinde gemi, hayvan ve insan şeklinde betimler yoğundur. Heykel gibi elle şekillendirme ile yapılmış hayvan şeklinde testilerin sırt kısımlarında bir delikten su konulabilir ve hayvanın ağzından akıtılabilir.

Kobalt mavi ile papatya deseni gibi yapılmış çiçek desenli tabaklar geç dönemde mangan moru renkle yapılan örnekleriyle görülür. Barok tarzda ayaklı bazen çift kulplu yayvan vazo tasvirlerinin yer aldığı tabaklarda kobalt mavi, açık kırmızı kullanılmıştır.⁴³ Kobalt mavili naturalist tondo bezekler İzmir Agorası buluntuları, İstanbul Saraçhane ve Sadberk Hanım koleksiyonunda bulunan örneklerde tondoda benzerlik, ancak bordürde farklılıklar Sadberk Hanım koleksiyonunda ağız kenarında beyaz rozet çiçek betimleri ile farklılık gösterir.⁴⁴

Çiçek buketi şeklinde soyut ağaç betimli örnekler Saraçhane örneklerinde gözlenir.⁴⁵ Petal bezekli tabakların her bölgede yoğun oluşu ticari olarak en fazla dağıtılmış grubu oluşturduğunu akla getirir. Merkezde dörtlü düzenli petalli örnekler İzmir Agora kazısında, İstanbul Büyük Saray bölgesinde de ele geçmiştir⁴⁶

Üslup Özellikleri:

Çanakale Seramikleri farklı işlemlere göre üretilmiştir. Öne çıkan formlar arasında, çukur tabaklar, küpler, çukur kaseler, testiler, şekerlikler, zarflar, fincanlar, mataralar, şamdanlar, hayvan ve insan şeklindeki kaplar sayılabilir. Bu formlardan günümüze en fazla olarak ulaşabilen grubu çukur tabaklar oluşturmaktadır. Kırmızı nadir olarak da, bej renkli kaba hamuru, sır altı tekniğinde yapılan motif örnekleriyle ve 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren genellikle sır üstü boyamanın da yapıldığı örnekleriyle kendine özgü bir gruptur. Geç örneklerinde sır üzerine boyanan altın yıldız, siyah,

43 Gönül Öney, "Late Ottoman Pottery in Çanakkale," *Bilim Birlik Başarı*, 33: Ocak 1982, s 12-15.

44 Öney, "Çanakkale Ceramics, Sadberk Hanım Museum," s.103-114.

45 Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, Res.44.3.

46 Lale Doğer, "İzmir Agorası Kazılarında Çanakkale Seramikleri ve Diğer Talep Noktaları," *Çanakkale Seramikleri Kolokiyumu Bildirileri, Antalya: Suna-Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyras). Antalya 2008, s. 34, 44, Res 7a; Alpay Pasinli, "Büyük Saray Bölgesinde Sultan Ahmet Eski Cezaevi Bahçesindeki 1997-1998 Kazı Çalışmalarına Ait Rapor," *MKS 10*, 26-28 Nisan 1999, Kuşadası, Ankara, 2000, s.112, Çiz 11 alt sol.

mavi, kırmızı, beyaz renkler birinci fırınlamadan sonra uygulanmış ve tekrar alçak ısıda fırınlanmıştır. Erken örneklerde büyük boy çukur çanak, tabak ve küplerin daha yoğun yapıldığı görülür. Çiçekler, balıklar, yelkenliler, camiler, köşkler şeffaf bir sırn altına mor, kahverengi, turuncu, beyaz renklerde bir kaç fırça darbesiyle özlü ve soyut biçimde işlenmiştir. Ustanın yaratıcı gücü ve kompozisyon üstünlüğü son derece etkileyicidir. Motif uygulamaları genellikle serbest fırça darbeleriyle, ya da konturları koyu tonda çizip içinin doldurulması ile gerçekleştirilmiş olup, desenlerde kullanılan renkler çoğunlukla mor, kahverengi, siyah, turuncu gibi renklerdir. Şeffaf astar yüzeyde krem renk oluşumunu sağlar. Özellikle tabak ve çanaklarda yüzey süslemelerinde merkezi ve simetrik kompozisyonların kullanıldığı örneklerde hayvansal, bitkisel, geometrik bezeme unsurları veya yazı kullanılmıştır. Tabak veya çanak bordürlerinde simetrik düzenlemeler görülür. Tabakların ortasında işlenen motifleri; çiçek rozeti, çiçek demeti, petal, yelkenli, cami, cumbalı ev, köşk tasviri, hayvan figürleri (zürafa, balık vb) olarak gruplara ayırmak mümkündür. Testilerde ağız kısımları kuş başlı, şişman gövdeli örnekler, ayaklı ve zayıf gövdeli testiler, ağız kısımları at başı, boyunları kanatlı, ayaklı testiler, üstü kabara rozetli ve halka gövdeli testiler olarak çeşitlilik göstermektedirler. Hayvan biçimli örneklerde çoğu zaman stilize edilerek verilen vücut bölümlerinin, süs unsuru haline gelmiş olması dikkat çekicidir.

19. Yüzyıl Seramikleri Motif Özellikleri:

Çiçek motifli tabaklarda tabağın merkezinde içinden stilize çiçekli dallar çıkan çift kulplu bir vazo tasvirinde dallardan birinin tepesinde kuş figürlü örnekler bulunmaktadır. Stilize çizgilerle gösterilmiş olan kuşun baş kısmı gövdesine oranla oldukça küçüktür. Sivri gagalı, kanatları açık ve uzun kuyruklu bir kuştur. Tabağın ağız kenarını çiçekli dallardan oluşan bir bordür ile çevrelenmiştir.⁴⁷ *Hayvan* tasvirli tabaklarda tabak merkezinde alt ve üstten stilize dallarla çevrili büyük bir balık figürü motifli,⁴⁸ veya kafes şeklinde gövdeli balık figürü kullanılmıştır.⁴⁹ Balığın gözü nokta şeklinde belirtilmiş olup, iri gövdesi küçük çizgilerle dolguludur. Kuyruk kısmı mor renge boyanmış ve gövdeden ayrı olarak belirtilmiştir.

Mimari betimler ise tabağın merkezinde üst çatısı kubbe örtülü, üçer tepeliği bulunan cami olması muhtemel yapıların işlendiği ve camilerin arasında veya her iki yanında daha

47 Öney, "Türk Devri Çanakkale Seramikleri," 22, Res. 15; Alpay Pasinli-Saliha Balaman, *Türk Çini ve Keramikleri Çini Köşk*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Turizm Yayınları, İstanbul, 1992, s. 125; Filiz Sanay *Türk Dönemi Çanakkale Seramiklerinin Dünü ve Bugünü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, 1989, s. 69, Res. 79.

48 Öney, "Türk Devri Çanakkale Seramikleri," s.29, Res.52; Sanay, "Türk Dönemi Çanakkale Seramiklerinin Dünü ve Bugünü," s.80, Res.102.

49 Öney, "Türk Devri Çanakkale Seramikleri," s. 29, Res.51; Hamiyet İnceoğlu, "Topkapı Sarayı Türk Çinileri Seksiyonundaki Eserler," (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul 1966, s. 93, 142; Sanay, "Türk Dönemi Çanakkale Seramiklerinin Dünü ve Bugünü," s.80, Res.101.1

alçakta bulunan yapıların yer aldığı örneklerdir. Yapıların cepheleri kafes ve iri damla motifleri ile dolguludur. Tepeliklerde iri kuş figürünün kullanıldığı örnekler vardır. Bazı örneklerde yapının önünde mavi ve turuncuya yakın kahverengi sır ile belirtilmiş deniz görüntüsü ve önünde kürekleri olan küçük bir kayık betimi mevcuttur.⁵⁰

Cumbalı Ev motifli tabaklarda desenler sıraltına yapılmıştır, merkezde cumbası bulunan ile üç evin işlendiği bu mimari kompozisyonda cumbalı evin yanında iki selvi ağacı, diğer evlerin yanında işlenen yapraklı ağaç figürleri evin bacasının üzerinde kuş figürü ile bir mahalle kesiti işlenmiştir⁵¹

19. Yüzyıl sonunda yoğun görülen *Kabartmalı Testiler* kanatlı at başlı ve tek kulplu olarak kahverengi, yeşil ve bej rengi sırlı ve kanatların boyundan çıktığı örnek, boyun altında rozet şeklinde çiçek motifi ve gövde ön yüzünde kanatları açık kartal motifi⁵² kanatlı at başlı testilerde gövde ortasında haç motifli olanlar da vardır. Haçın etrafı bitkisel motifle çevrilidir.⁵³Tavuk ve civcivlerle yapılmış örneklerde tavuk figürü ve altında beş adet civciv, civcivlerin arasında üç adet stilize insan başı yapılmış örnekler mevcuttur.⁵⁴

20.-21. Yüzyılda Çanakkale Seramikleri:

20. Yüzyıl'ın ortalarına dek tercih edilen Çanakkale sırlı seramiği 1980'lerden sonra sınırlı sayıda üretilmeye devam eder. Çanakkale seramiklerini çalışan ve belgeleyen Bakla'nın yayınları bu geleneği yakından izleyen bir sanatçı olarak bazı formların neden üretildiğini sorgulaması (at figürü ile Troia Savaşı ilişkisi), ayrıca kazıma tekniğinin ve astarlı sır uygulamasının bölgesel üretilmiş olan Bizans *sgraffito tekniği* (kazıma bezekli) seramiklerle olan ilişkisini sorgulaması da yerindedir. Akköy'de Uysal ve Akarca'nın bahsettiği erken üretimlerin fırınlama tekniği ile ilgili belgeler ve hardal, sarı, yeşil, turkuaz, kobalt tonlu sır devamlılığını göstermesi açısından Çanakkale üretimleri ve bölge araştırmaları ile erişilen sonuçlar oldukça önemlidir.⁵⁵

Çanakkale 18 Mart Üniversitesi'nin 1992'de kuruluşunu takiben 1999-2000 yılında açılan Güzel Sanatlar Fakültesi'nde Veli Sevin ve Necla Sevin tarafından kurulan (2000) Çanakkale Seramikleri Araştırma ve Geliştirme Merkezi, ÇASEM bünyesinde

50 Öney, "Türk Devri Çanakkale Seramikleri," s.7, 26, Res.40-46.

51 Öney, "Türk Devri Çanakkale Seramikleri," s. 28, Res. 46; Sanay, "Türk Dönemi Çanakkale Seramiklerinin Dünü ve Bugünü," s. 77, Res.95.

52 Laure Soustiel, *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI. – XIX. Yüzyıl, Suna -İnan Kıraç ve Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonlarından*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını: 7, İstanbul, 2000; Öney *Çanakkale Ceramics, Sadberk Hanım Museum*, s. 103-114.

53 Özlem Duran, *Çinili Köşk Koleksiyonunda Figürlü Seramikler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, İstanbul 2007, s. 121, Kat.78.

54 Öney, "Türk Devri Çanakkale Seramikleri," s.38, Res. 101.

55 Uysal 2013, 824-829, fig.7-12; Erdiç Bakla 2008: BKZ. <http://mfkaragul.blogspot.com.tr/2010/03/300-y-llk-bir-el-sanatlar-seruveni.html>. (Mart 2010)

ilk etkinlik programları kapsamında ele aldıkları Çanakkale seramik sanatını geliştirme, etkinleştirme girişimlerini takiben şehirde açılan yeni atölyeler (Esen, Kepenek) ve modern üretimleri bu sanatı moderne taşınmış motif geleneği ve sır tekniğiyle devam ettirmeye çalışmaktadır.⁵⁶ Yaşayan usta geleneğini alarak gelişen Esen Atölyesi, özellikle İsmail Bütün'ün çark tekniği ve akıtma boyama tekniğini uyguladığı formlarını günlük kullanıma adapte eden formlarla (peynir, zeytin kapları, kupalar vb.) geliştirmektedir. Kepenek Atölyesi Çanakkale tabaklarını günlük kullanım ve hediyelik eşya örnekleriyle üretmektedir. İsmail Bütün halen Çanakkale'de usta geleneğini yerel idarenin desteğiyle ilgilenenlere öğretmektedir. Aynalı Çarşı ve Yalı Han konumlu her iki atölye de eski kent dokusu içinde küçük bir mekanda çarkta, elde üretim, sırlama ve fırınlama yapmaktadır.

İzmit'de aile atölyesi geleneğini modern tarzda sürdüren Adil Can Güven ve Nursan Güven'in Çanakkale seramiği üretimleri 2015'de Çanakkale'de açtıkları sergiyle tanıtılmıştır.⁵⁷ Ayrıca İsmail Bütün ustanın öğretisi ile gelişen Göksel Sevim'in el yapımı üretimleri özellikle at ve değişik formları moderne taşıyan özellikler taşır.⁵⁸

21. Yüzyılda Öneriler:

Çanakkale Seramikleri'nin üretiminde kuşkusuz kentin jeopolitik önem taşıyan Boğaz kontrolü, İstanbul ile ilişkili ticari rotada oluşunun önemi büyüktür. Üretildiği dönemlerde bugün kent adının *Çanak-kale* olmasını belirleyecek kadar ekonomiye katkısı olan bu üretimlerin son 25 yıldır kazılarla da gün ışığına çıkması tarihleme sorunu için de önemli olmuştur.⁵⁹

Bir *keramikos* olarak aktif olan atölye alanları ve üretimi yapan ustaların sözlü tarih geleneği ile saptanan üretim modelleri ve Ege Adalarına yayılan motif geleneği çalışılmıştır. Bu konuda 18 Mart Üniversitesi disiplinlerarası çalışmaları ile bu çömlekçilik geleneğini halka açık etkinliklerle, uluslararası yayımlarla ve uygulamalı çalışmalarıyla

56 Tekkök, "The Remnants of Çanakkale Glazed Ware Production A Long Tradition of Glazing in the Troad Region," s.226-235; Filiz Sanay, "Eski Çanakçılar Çarşısı ve Bugünkü Durumu," Çanakkale Seramiğinin Dünü Bugünü Yarını, Çanakkale Üniversitesi, Çanakkale 2000.

57 Çanakkale Seramik müzesi etkinliği kapsamında 7. Süreli Sergiler kapsamında İzmit'de Anadolu usta geleneğini aile olarak sürdüren Adil Can ve Nursan Güven'in "Yaşamak İçin Yaşamak Gerek" temalı sergisi hem teknik hem de uygulama olarak geleneğe bağlı üretilmiş ve Çanakkale'yi bugüne taşımıştır; <https://www.haberler.com/canakkale-nin-sirlari-sergisi-uzatildi-7890293-haber/> (19.11.2015)

58 Göksel Sevim elle şekillendirdiği Çanakkale seramikleri ile Çanakkale'yi yaşatmaya çalışan bir sanatçıdır; <http://m.bozcaadahaber.net/seramik-cam-heykel-bulusmasi-devam-ediyor/6409/> (10.9.2016)

59 Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*; Filiz Çalışlar-Yenişehirlioğlu, "Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği," Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı, (ed. Gönül Öney, Zehra Çoban) Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3107, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007, s.349-365; Doğer, "İzmit Agorası Kazılarında Çanakkale Seramikleri ve Diğer Talep Noktaları," s.30-46; Tekkök, "The Remnants of Çanakkale Glazed Ware Production A Long Tradition of glazing in the Troad Region," s.228; Hayes, "A Late Byzantine and Early Ottoman Assemblage from the Lower City in Troia," s.197-210.

tanıtılmasını sağlamıştır.

Çanakkale seramiklerinin deniz yoluyla ve karada ulaştığı yerler, adalarda kopya örneklerde değişen betimler, etnolojik ve sosyolojik olarak bu değişimlerin izlenmesi gelecek araştırma konularıdır.⁶⁰ Çanakkale üretimlerinin tercih edilmesinin ucuz olmasına bağlanması düşüncesi terk edilmeli, döneminin üretim gücü ve dağılımından kaynaklı olan popüleritesi düşünülmelidir.

60 Çizer, “Çanakkale Örneğinde Batı Anadolu Seramikçiliğinin Ege Adalarındaki Uzantıları,” s.21-29; Karagül, “Çanakkale ve Midilli Adası Arası Seramik Öyküsü,” s.102.

Kaynakça

Akarca, Aşkıldil, “Çanakkale’de Yeni Bir Çanak Çömlek Merkezi,” VIII.Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı, 11-15 Ekim 1976, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979, 501-506.

Akarca, Aşkıldil, “Çanakkale’de Kara Menderes çevresindeki Eski Köy Yerleşmeleri”, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 30 (1976), 119-134.

Altun, Ara, *Çanakkale Seramikleri..* İstanbul: Suna İnan-Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1996.

Bakla, Erdinç, “300 Yıllık Bir El Sanatı Serüveni Çanakkale’de Seramiğin Dirilişi,” *Focus* 2008, 28-32; <http://mfkaragul.blogspot.com.tr/2010/03/300-yllk-bir-el-sanatlar-seruveni.html> (Mart 2010)

Böhlendorf-Aslan, Beate, “Keramikproduktion im Byzantinischen und Türkischen Milet”, *Ist.Mitt.*, 58, 2008, 388-389.

Böhlendorf-Aslan, Beate, Uysal, Ali Osman, Witte-Orr, Johanna (ed.), *Çanak: Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts. Proceedings of the First International Symposium on Late Antique, Byzantine, Seljuk, and Ottoman Pottery and Tiles in Archaeological Context, Byzas 7*. İstanbul: Ege Yayınları, 2007.

Chandler, Richard, *Travels in Asia Minor*, Londra, 1776.

Chishull, Edmund, *Türkiye Gezisi ve İngiltere’ye Dönüş*, (Çev.Bahattin Orhon), İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.

Cook, J.M. *The Troad An Archeological and Topographical Study*, Oxford: Oxford University Press, 1973.

Cuinet, Vital, *La Turquie d’Asia Mineure*, Cilt.3, Paris, 1894.

Çalışlar-Yenişehirlioğlu, Filiz, “Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği,” Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı (eds.Gönül Öney, Zehra Çoban) Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü 3107 İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007, s.349-365.

Çanakkale Cilt II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Turizm Daire Başkanlığı, Kültür Müdürlüğü, İstanbul, 2006.

Çizer, Sevim, Çanakkale Örneğinde Batı Anadolu Seramikçiliğinin Ege Adalarındaki Uzantıları, *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyröz). Antalya 2008, s.21-29.

Dallaway, James, *Constantinople Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, Londra: T.Bensley, 1797.

Doğar, Lale, “İzmir Agorası Kazılarında Çanakkale Seramikleri ve Diğer Talep Noktaları, *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyröz). Antalya, 2008, s. 30-46.

Duran, Özlem, *Çinili Köşk Koleksiyonunda Figürlü Seramikler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Ana Bilim Dalı(Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul, 2007.

Glassie, Henry, *Turkish Traditional Art Today*. Bloomington: Indiana University Press,1993.

Güler, Ayşe, Osmanlı Dönemi Çanakkale’de Seramik Atölyelerinin Konumlandıkları Mahalleler, *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyröz), Antalya, 2008, s.74-90.

Günel Öden, Zerrin, “Karesioğulları”, *TDVİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s.488-489.

Günel Öden, Zerrin,, “Karasioğulları Beyliği”, *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Hamilton, Harriot Georgina, *My Russian and Turkish Journals/ by the Marchioness of Dafferin and Ava*, Londra, 1916.

Hatziyiannis, Dimitris, “Ceramic Workshop Traditional Ceramics from Agiasos-Lesvos,” *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyröz), Antalya, 2008, s. 99-106.

Hayes, John, W., “A Late Byzantine and Early Ottoman Assemblage from the Lower City in Troia,” *Studia Troica* 5: 1995, s.197-210.

Hayes, John,W., *Excavations at Saraçhane in Istanbul, Cilt II.The Pottery*, Princeton: Princeton University Press, 1992.

İnceoğlu, Hamiyet, *Topkapı Sarayı Türk Çinileri Seksiyonundaki Eserler*, İstanbul

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul, 1966.

Karagül, M. Fatih, Çanakkale ve Midilli Adası Arası Seramik Öyküsü. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 14, 2013, s.85-105.

Karagül, M. Fatih, “Avustralya’dan gelen İki Şerbetlik ve Kahverengi Sır Araştırmaları,” *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya, 2008, s.68-73.

Kayman, Berrin, “Akköy Yöresi Fırın Cürüfları Üzerine Değerlendirme,” *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya, 2008, s.91-98.

Korkmaz, Şerif, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı,” *Çanakkale Araştırmaları Yıllığı* 3, 2006, s. 123-124.

Korre-Zographou, Katherina,. “The Spreading of the Çanakkale Ceramics Throughout the Aegean Islands,” *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya, 2008, s.7-21.

Öney, Gönül, “Sunuş”, *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya, 2008, s.4-6.

Öney, Gönül, *Çanakkale Ceramics, Sadberk Hanım Museum Turkish Tiles and Ceramics*, İstanbul, 1991, s.103-114.

Öney, Gönül, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri*, Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş. Yayını, Ankara, 1971.

Öney, Gönül, “Late Ottoman Pottery in Çanakkale,” *Bilim Birlik Başarı*, n.33, Ocak, 1982, s.12-15.

Özkul Fındık, Nurten, “Ortaçağ Seramik Üretiminde Üç Ayak Kullanımı,” *EKEV Akademi Dergisi*, 32, 2007, s.240.

Özkul Fındık, Nurten,. “İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları (1980-1995) Arasındaki Osmanlı Seramikleri,” Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Pasinli, Alpay-Balaman, Saliha, *Türk Çini ve Keramikleri Çinili Köşk*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Turizm Yayınları, İstanbul, 1992.

Pasinli, Alpay,. “Büyük Saray Bölgesinde Sultan Ahmet Eski Cezaevi Bahçesindeki 1997-1998 Kazı Çalışmalarına Ait Rapor,” *MKKS* 10, 26-28 Nisan 1999, Kuşadası, Ankara, 2000, s.94-114.

Pekşen, Selahaddin, “Çanakkale Seramiklerinin Yeniden Yapılanma Çabaları ve Sonucu,” *Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* (ed. K. Dörtlük-R.Boyraz), Antalya, 2008, s.55-67.

Pococke, Richard, *A Description of the East and Some Other Countries Cilt 2,Bl.2*, Londra, 1745.

Sanay, Filiz, “Çanakkale’de Eski Çanakkale Seramiklerinin Üretimdeki Yerinin Tarihçesi,” *ÇASIAD Yayın Organı*, Mayıs-Haziran-Temmuz 2000, s.8-9.

Sanay, Filiz,. “Eski Çanakçılar Çarşısı ve Bugünkü Durumu,” *Çanakkale Seramiğinin Dünü Bugünü Yarını*, Çanakkale Üniversitesi, 2000.

Sanay, Filiz, *Türk Dönemi Çanakkale Seramiklerinin Dünü ve Bugünü*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul, 1989.

Smith, Albert, *A Month in Constantinople*, Londra, 1850.

Soustiel, Laure, *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI. – XIX. Yüzyıl, Suna-İnan Kıraç ve Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonlarından*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını: 7, İstanbul, 2000.

Tekkök Karaöz, Billur, “Eceabat Bölgesi Seramik Üretimleri, Gelenek Devam Ediyor mu?,” (baskıya hazırlanıyor).

Tekkök, Billur, “The Remnants of Çanakkale Glazed Ware Production A Long Tradition of glazing in the Troad Region,” *Near Eastern Archaeology* 74:4, 2011, s.226-235.

Tekkök, Billur, Beate Böhlendorf-Arslan, Ali Osman Uysal, Johanna Witte-Orr 2007 kitap tanıtımı <https://www.ajaonline.org/book-review/709> Temmuz 2010, sayı 114.3, (9.7.2010).

Tekkök-Biçken, Billur, “Pottery Production in the Troad: The Ancient and Modern Akköy,” *Near Eastern Archaeology* 63:2, 2000, s. 94-101.

Tekkök, Billur, The Pottery Workshops at Eceabat in Nortwestern Anatolia, the Hellenistic and Roman Traditions Continue, *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia Cilt.1* (ed.Turan Takaoğlu), İstanbul: Ege Yayınları, 2003.

Ubicini, Jean Henri Abdolonyme, *La turquie Actuelle*, Paris, 1855; (çev. Ayda Düz, *Tercüman* 1001,s. 137).

Uysal, Ali Osman, “Akköy, An Unknown Pottery Center from the Period of Emirates in Turkey,” *14th International Congress of Turkish Art, Paris, College de France 19-21 Septembre 2011*, (ed.Hitzel Frederic) Paris, 2013.

Uysal, Ali Osman, “Ezine Akköy’de Tarihi Anıtlar ve Seramikçilik”, *Ezine Değerleri Sempozyumu, Bildiriler kitabı, Çanakkale, 2008. s.1-26,*

Von Moltke, Helmut, *Lettres sur L’Orient*, Paris, 1872.

Warner, Dudley Charles, *In the Levant*. 2 Cilt. Boston: Houghton, Mifflin and Company, 1893.

Ziya, Mehmet, “Şimdiye Kadar Tedkik Olunmamış Bir Şehzade Mezarı,” *Şehbal*,1 Ağustos (1328), 1912.

Refik Halit Karay'ın Eserlerinde I. Dünya Savaşı, Anadolu'da Sosyal Hayat Ve Göç

Yenal ÜNAL*

Özet

Bir kültür adamı ve politik figür olarak ön plana çıkan Refik Halit Karay, 20. yüzyılda Türkiye'de yetmişen önemli entelektüellerden biridir. Edebiyatçılığının yanında aynı zamanda tarihle ve sosyolojiyle yakından ilgilenmiştir. Refik Halit, hatıra, makale ve edebi eserlerinde 1908-1965 yılları arasında Türk toplumunun yaşadığı gelişim ve değişimleri ustalıkla yorumlayan aydınlardan biridir. Yazarın eserlerinde ağırlıklı olarak durduğu konulardan birisi de I. Dünya Savaşı'dır. I. Dünya Savaşı'nın Türk toplumu üzerindeki tesirlerini üstün bir gözlem tekniği ve pürüzsüz bir Türkçeyle okuyucusuna aktaran yazarın verdiği kimi bilgileri başka kaynaklardan bulabilmek mümkün değildir. Yazar, savaş yıllarında Anadolu'da sürgün hayatı yaşaması hasebiyle Türk toplumunun siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda çektiği sıkıntıları yakından gözlemlemiştir. Savaş başladığı sırada Sinop'ta bulunan yazar sonraki süreçte Çorum, Ankara, Bilecik başta olmak üzere birçok şehir ve kasabayı görme şansı bulmuştur ki bu sayede toplumun yaşadığı faciayı İstanbul'dan değil Anadolu'dan görüp analiz etmiştir. Bu çalışmada, Karay'ın eserlerinde verdiği bilgilerden yola çıkarak I. Dünya Savaşı yıllarında Türk toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı ile Anadolu'daki göç hareketleri hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Refik Halit Karay, Sosyal Hayat, Göç, Anadolu.

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Tarih Bölümü, yunal@bartin.edu.tr.

The First World War, Social Life in Anatolia and Migration in Refik Halit Karay's Works

Abstract

As a man of culture and prominent political figures Refik Halit Karay, is one of the most important intellectuals educated in Turkey in the 20th century. He has also been closely involved with the history and sociology as besides man of letter. Refik Halit is one of the prominent intellectuals commenting skillfully development and changes of the Turkish community in the years between 1908-1965, in his memoirs, articles, and literary works. Another theme that author emphasizes in this works mainly First World War. It is not possible to find from other sources some of the information given by the writer who transmitted to his readers the effects of the First World War on the Turkish society with a superior observation technique and a smooth Turkish. As being an exile the author closely observed the troubles of the Turkish society in political, social, economic and cultural sense in Anatolia during the war years. The writer who had been in the Sinop at the beginning of the war, caught chance to see many different cities and towns, especially Çorum, Ankara and Bilecik in this way he saw and analyzed disaster of the society from Anatolia not from Istanbul. It has been tried to some of the evaluations will be made about the social, economic and cultural structure of the Turkish society and the migration movements in Anatolia from the information given by Karay in his works in this study.

Key Words: *Refik Halit Karay, Social Life, Migration, Anatolia.*

Giriş

“*Refik Halit Karay'ın Eserlerinde I. Dünya Savaşı, Anadolu'da Sosyal Hayat ve Göç*” başlıklı çalışmamız kapsamında büyük savaş yıllarında Anadolu coğrafyasında yaşanan göç hareketleri ve sosyal hayat konularının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. 1913 ve 1918 yılları arasında önce Sinop'ta daha sonra Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde sürgün hayatı yaşamış olan Refik Halit Karay'ın, bu şehirlerde tanıklık ettiği ve kayda aldığı bilgilerden hareketle muhtelif cephelerden Türk toplumunun yapısı incelenmiştir. Yine onun gözlemlerinden yola çıkarak I. Dünya Savaşı'nın sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan toplum yapısında yarattığı travmalar araştırma konumuz kapsamı içinde yer almıştır.

Savaşın patlak vermesiyle Türk toplumunda aile düzeninin bozulması, savaşın getirdiği ağır ekonomik tahribatın bireyler üzerinde yarattığı baskılar, parçalanmış ve göç zorlanan ailelerin dramı, yeteneksiz idarecilerin yönetsel becerisizlikleri, dini duyguları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanan bazı sahte din adamlarının tutumları, yoksulluk, sefalet ve açlığın toplumsal yapısı şiddetle zedelemesi başta olmak üzere bu nevi birçok konu Karay'ın eserlerinde verdiği bilgilerden hareketle irdelenmeye çalışılacaktır.

Refik Halit Karay'ın edebi şahsiyetinin ön plana çıkan taraflarından birisi de siyasi mizah yazarlığında yakalamış olduğu üstün başarıdır. Zaten yazarın edebi kişiliğinin yanında politik ve tarihi şahsiyeti mevcuttur. Başta II. Meşrutiyet ve mütareke dönemi siyasi hayatı olmak üzere dil, edebiyat, Türkiye'nin sosyal, ekonomik tarihi konuları üzerinde ciddi manada tefekkür etmiş ve düşündüklerini okuyucusuyla paylaşmıştır. Mütareke döneminde birebir politikayla uğraşmış, tarih biliminden istifade ederek birçok mühim edebi eser kaleme almıştır.

Bu çalışmayla, Refik Halit Karay'ın eserlerinde verdiği bilgilerden yola çıkarak 1913-1918 yılları arasında;

- 1) Refik Halit Karay'ın Anadolu'daki Yaşam Serüveni,
- 2) Refik Halit Karay'a Göre I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'da Sosyal Yapı,
- 3) Refik Halit Karay'a Göre I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'da Göç Hareketleri gibi hususlar değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Eserleri ve şahsiyeti üzerine çeşitli değerlendirmeler yapacağımız Refik Halit, 15 Mart 1889 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiş, oldukça genç yaşlarda yazın hayatına girmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte süratli bir şekilde gazetecilik hayatına başlayan Refik Halit aynı zamanda edebiyat alanında da çalışmalarının ilk nüvesini oluşturmaya başlamıştır. Buna paralel olarak kısa sürede siyasetle de yakından ilgilenmiş, azıllı bir İttihat ve Terakki muhalifi olmuş, bu nedenle 1913-1918 yılları arasında Anadolu'da birinci sürgün devrini yaşamıştır. Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde Posta-Telgraf

Umum Müdürü sıfatıyla Milli Mücadele hareketi karşısında gerçekleştirdiği eylemlere ilave olarak *Alemdâr, Sabah, Peyam-ı Sabah, Aydede* gibi basın-yayın organlarında *Kirpi* ve *Aydede* müstear adlarıyla yazdığı muhalif makalelerinden dolayı ikinci sürgün devrini de yaşamak zorunda kalmıştır. Yazar bunların yanında, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Wilson Prensipleri Cemiyeti üyesidir. Bu örgütler de o dönemde Milli Mücadele karşıtı tutum sergileyen siyasal yapılar arasındadır. Nitekim *Peyam-ı Sabah*'ın, Milli Mücadele muhalifi yazarı Ali Kemal Bey'in İzmit'te 6 Kasım 1922 tarihinde linç edilmesi üzerine diğer muhalifler gibi Refik Halit de büyük bir dehşete kapılmış, 1922 yılında İstanbul'dan ayrılarak Beyrut'a ulaşmıştır.¹ Böylece Karay'ın 1938'e kadar sürecek olan ikinci ve daha uzun sürgün dönemi de başlamıştır. 1938 yılında çıkarılan af kanunuyla birlikte yurda yeniden dönmüş ve oldukça üretken bir yirmi yedi yıllık bir yaşantının ardından 18 Temmuz 1965 tarihinde vefat etmiştir.

1. Refik Halit Karay'ın Anadolu'daki Yaşam Serüveni

23 Temmuz 1908 tarihli II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin en güçlü siyasi yapısı haline gelen İttihat ve Terakki Fırkası, Mahmut Şevket Paşa'nın, 11 Haziran 1913'te bir suikast sonucu vurulmasından sonra iktidarını iyice sağlamlaştırmış ve partinin üç önemli isminden biri olan Cemal Paşa'nın bu olaydan beş, altı gün sonra sekiz yüz kişilik bir tevkif listesi hazırlayarak parti muhaliflerinin büyük çoğunluğunu Sinop'a sürgüne göndermesiyle Refik Halit Karay'ın da birinci sürgünlük devri başlamıştır.² Sürgünler arasında devrin ünlü yazar, şair, devlet ve din adamları yer almıştır.³ Yapmış olduğu basın yayın faaliyetleri nedeniyle sekiz yüz kişilik listede yer alan kişilerden biri de Refik Halit Karay'dır.⁴

Refik Halit, muhalif olarak Sinop'a sürülmekle beraber o zaman muhalefet mevkinde bulunan Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne henüz mensup değildi. Bununla birlikte İttihat ve Terakki Hükümeti'nin idaresinde bulunduğu acemi, kötü tarafları da yazılarıyla tenkit etmekten ve açığa vurmaktan geri kalmıyordu. Onun bu şekildeki faaliyeti hükümet erkânı üzerinde firkacılarınkinden fazla tesir yapıyordu. Hazırlanan liste çerçevesinde 1913 yılında *Bahrî Cedit* isimli bir vapura bindirilen sürgünler Sinop'a sevk edilmişlerdir.⁵ Burada 1916 kışında Çorum'a nakledilmelerine kadar kalmışlardır. Sinop'a gönderilenler öncelikle mekteb-i idadi binasında toplanmışlar daha sonra haklarında kalabendlik cezası uygulanmış, bu sayede sürgünlerin hepsi şehir dâhilinde serbest dolaşmış ve kendi evlerinde oturmuşlardır. Yalnız her gün sabah-akşam karakola uğramak zorunda kalmışlardır.⁶

1 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, 2. bs. İstanbul, İnkılap Yayınevi, 1992, s. 260.

2 Nihat Karaer, *Tam Bir Muhalif Refik Halit Karay*, İstanbul, Temel Yayınları, 1998, s. 45.

3 Alpay Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 81.

4 H. Hüseyin Engin, *Refik Halit Karay*, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 42.

5 Refik Halit Karay, *Tanıdıklarım*, 2. bs. Semih Lütfi Yayınevi, İstanbul, s. 20-49.

6 Nihat Karaer, *a.g.e.*, s. 45.

Bununla birlikte Karay, buradaki hayat tarzından memnun kalmıştır. Kırılarda dolaşma ve ava çıkma alışkanları kazanmıştır. Karay, Sinop'un I. Dünya Haribi'nden önceki hâlini şöyle anlatmaktadır: “*I. Dünya Savaşı'ndan önce Sinop, üç büyük oteli, deniz üstünde meyhaneleri, sokaklarında mandolin sesleri işitilen genç kız silüetleri dolaşan Rum mahallesi ile İç Anadolu'nun değme vilayet merkezinde rastlanması imkânsız şen, şirin bir kasaba idi. Boğaziçi'nin -hatta Rumeli kıyısındaki- bir köyünü andırıyordu; tabiat güzelliği de Boğaziçi'ni aratmıyordu. Memnunduk.*”⁷ Yazar, Sinop'ta ilk defa ve derinden Anadolu insanın yaşayışı ve kültürü hakkında yakın gözlemlerde bulunma fırsatı da yakalamıştır. Daha sonradan *Memleket Hikâyeleri* adıyla basılacak eserinde Osmanlı matbuat dünyasında ilk ve hakiki manada⁸ Anadolu ve Anadolu insanı birçok cepheden keşfedilmiştir.⁹ Bu eser, konularını Anadolu'dan alan, canlı mekân tasvirleri, incelikli ruh tahlilleri ve mizahi karakterleriyle Türk hikâyeciliğine büyük katkılarda bulunmuştur. Ancak bilindiği üzere 1914 yılında dünyanın pek çok coğrafyasını derinden etkisi altına almış olan I. Dünya Savaşı başlamıştır ki Refik Halit'in birçok konuda yaptığı eleştirileri destekleyecek nitelikte politikaların altına imza atan İttihat ve Terakki Hükümeti ülkeyi bu savaştan korumak yerine büyük harbin tam ortasına atmıştır. I. Dünya Savaşı nedeniyle sürgünlerin bulunduğu Sinop'un Ruslar tarafından bombalanması riski ortaya çıkmıştır. Yazar gelişen bu olayları şu şekilde ifade etmektedir: “*Birinci Cihan Harbi patladı; pahalılık başladı; daha kötüsü Rus torpidoları ikide bir limana girip deniz vasıtası namına bulduğunu batırdı. Menfilerden çoğunu affedip İstanbul'a, gençleri ise askere aldılar. Kasabada (Sinop) en ziyade mimlenmiş, o miyanda ben kaldım. Kalanları da sahil şeridinde barındırmayı mahzurlu gördüklerinden Çorum'a yolladılar.*”¹⁰ Yazar 1916 yılında bir grup sürgünle birlikte Çorum'a nakledilmiştir.¹¹ Refik Halit, Çorum'da yalnız otururken annesi Nefise Ruhsar Hanım babasıyla İstanbul'dan kalkıp Çorum'a onun ziyaretine gitmiştir. Sürgün şehirlerde oğlunu ziyaret etmek isteyen talihsiz hanım orada yakalandığı bir üremi krizinden, tedavi imkânlarının mevcut olmamasından hatta doktorsuzluktan dolayı kurtulamamış ve Hıdırlık denilen mezarlıkta toprağa verilmiştir.¹² Bu acı olay Refik Halit'i derinden etkilemiş ve Çorum'dan Ankara'ya naklini istemiştir. Ankara Valisi Çerkes Reşit Bey, Karay'ın yapmış olduğu müracaatı kabul ederek yazının

7 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 63-64.

8 Ahmet Hamdi Tanpınar, “Türk Edebiyatında Cereyanlar”, *Yeni Türkiye*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959, s. 367.

9 *Türk Dili-Roman Özel Sayısı*, Cilt 13, 1964, s. 594.

10 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, 2. bs. İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 40-41; Refik Halit Karay, *Ay Peşinde*, 2. bs. Semih Lütfi Yayınevi, İstanbul, s. 106-108.

11 Hikmet Münür Ebcioğlu, *Kendi Yazıları ile Refik Halit*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 36.

12 Mehmet Nuri Yardım, *Refik Halit Karay Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Eserlerinden Seçmeler*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 14-15.

Ankara'ya nakledilmesini sağlamıştır.¹³

Refik Halit, Ankara'ya bir milli gün olan 10 Temmuz¹⁴ 1916 tarihinde gelmiş ve üç ay kalmıştır. Yazar Ankara'ya geldiğinde barınacak yer sorunu yaşamış, Çorum eski komiseri ve o sırada merkez komiseri olarak görev yapan zat sayesinde Hürriyet Otel'i'ne yerleşmiş ve bir süre burada kalmıştır. Sinop ve Çorum'dan itibaren derin yorum ve gözlemlerde bulunan Karay, Ankara'yla ilgili olarak şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: “*Benim Ankara'ya gelişim 10 Temmuz bayramına, sıcağa tesadüf etti. Çarşıdaki yarı boş dükkanlar çeşit çeşit, elvan elvan, kimisinin yıldızı üç veya beş köşeli, aylarının ağzı fazla açık veya çok kapalı, türbe yeşilinden turuncuya kadar hatıra gelmedik renkte güneşten solmuş, yağmurdan akmış salaşpur bayrakları asmışlardı. Meşrutiyet bize bayrağımızı bile öğretmemiş, bayrağa riyaseti ise hiç belletememişti. Bir bayrak birliği göstermiyordu. Memleketi bilmeyen bir yabancı o gün çarşıdan geçse Larousse'deki bayraklardan hiçbirine benzetemediği bu gezginci at cambazhanesi süsleri karşısında bir milletin hürriyetini kazandığı yıldönümünde olduğunu zihnine getirmezdi; eski Mısırçarşısı'ndaki gibi her dükkanın önüne bir alamet asmışlar sanırdı. Ta ki okuma yazma bilmeyenler bu alametlere bakarak aradığı satıcıyı bulsunlar! Sokak başlarında, patiska üzerine akar ve ağlar bir mürekkebe yazılmış vecizelere de rastgeliyordum: -Zafer-i nihal bizindir- gibi. Ayrıca levhalar: Hürriyet, adalet, müsavat. Meşrutiyet Ankarası, yani büyük harp içinde benim Çorum'dan Bilecik'e gidinceye kadar üç ay kaldığım Ankara, tanıdığım Anadolu kasabalarının en kurusu, en karası, en darı ve en durgunuydu. Tepeden bakınca tuhafıma gittiydi: Sanki devden ırgatların mamuttan katırlara yükledikleri çatlak kerpiç ve çürük kereste yığını getirip yanık suratlı, yalçın, haşın bir tepenin altına istif etmeden, acele boşaltıvermişlerdi. Yapılmıştan çok yıkılmışa, dizilmişten çok dağılmışa, oturulacaktan ziyade yakılacağı benziyordu.*”¹⁵

Sinop ve Çorum'dan sonra üçüncü sürgün yeri olan Ankara'da, Refik Halit Karay sadece üç ay kalabilmiştir. Keza bu tarihte oldukça büyük bir yangın çıkmış ve pek çok evi barınamaz hâle getirmiştir. Bu nedenle de sürgünlerin barınma sorunu had safhaya ulaşmıştır. Refik Halit bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: “*Ankara, I. Dünya Savaşı sırasında bir yangın neticesi kül ve kalıntı hâline alınca barınmak zorlaşmıştı. İçecek su bulunamıyordu; kumlu kireçli sızıntılarla böbreklerimiz zedeleniyordu... Baktım olacak iş değil, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e bir telgraf çektim. Yangın münasebetiyle ev, bark*

13 Hikmet Münür Ebcioğlu, *a.g.e.*, s. 38.

14 10 Temmuz Bayramı: Miladi takvimle 23 Temmuz 1908 tarihine rast gelen bu tarihte bilindiği üzere II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve bu tarihten itibaren uzun yıllar 10 Temmuz bayramını ülkenin çeşitli yerlerinde kutlamak bir gelenek hâline gelmiştir. Karay, bu bayramın 8. yılına Ankara'da tesadüf etmiştir.

15 Refik Halit Karay, *Deli*, 4. bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, s. 32-43.

kalmadığından Bilecik'e naklime müsaade buyurunuz. Üç gün sonra cevabını aldım... Eşref saatine rastlamış olacak ki izin verdi."¹⁶

Karay, Ankara'da oldukça olumsuz koşullarda yaşamını sürdürmeye çalışırken bir de çok büyük Ankara yangınıyla karşılaşınca tekrar başka bir şehre naklini istemiş ve 1916 yılında Bilecik'e taşınmıştır.¹⁷ Ankara gibi çorak bir yerden kurtulup, şirin bir beldeye kavuşacağından çok İstanbul'a daha da yaklaşacak olmasından sevinçliydi. Bilecik mutasarrıfı Hakkı Behiç Bey tarafından gayet nezaketle karşılandı.¹⁸ Keza Hakkı Behiç Bey ilk Ankara Hükümeti'nde Maliye Vekilliği yapacağı gibi Meşrutiyet devrinde Maliye Nezareti'nde Karay'ın kâtip arkadaşlarından biriydi. Karay'ın Bilecik'e naklinde yine Ankara'ya olduğu gibi dönemin Ankara Valisi Reşit Bey'in büyük yardım ve teveccühleri olmuştur ki Ankara'dayken Refik Halit'i her yönden koruyup kollayan bu zat¹⁹ Karay'ı Bilecik'e değil doğrudan doğruya İstanbul'a göndermek istediğini belirtmiş ancak buna gücünün yetmediğini söylemiştir.²⁰

Ankara'da rahatsız olan, kumlu ve kireçli suları içmekten böbrekleri sancılanan Refik Halit, Bilecik'ten çok memnun kalmıştır. Memnuniyetini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Tarihimizin bu sevimli beşiği karşısında sıhhatle muhabbetle iki sene geçirdim... Dağlarında dolaşır ve ne olsa buraları istilaya, felaket ve faciaya saha olamaz derdim. Hulasa İç Anadolu bana emniyet, rahat ve ferah verdi. Dağlarına, kırlarına, derelerine bakar: Beş yüz seneden beri bu dağlarda düşman bayrakları dalgalanmadı; bu kırlarda düşman ayakları gezinmedi; bu derelerde düşman atları sulanmadı. Bu yerler düşman istilasını görmedi ve görmeyecek! Der, sevinçle göz gezdirip teselli ve sükun bulurdum"*²¹

Bilindiği üzere Refik Halit'in sürgüne gönderilmesinin en büyük nedeni İttihat ve Terakki muhalifliğinin yanı sıra bu konuyla ilgili olarak çeşitli gazete ve dergilerde yazmış olduğu eleştirel ve mizahi yazılarıydı. Yazar sürgün hayatında Sinop'ta üç yazı kaleme almıştır. Bu yazıların birini 1914 (1330) tarihli "*Nevsal-i Milli*" için hazırlamıştır ki kısa bir biyografisinin arkasına "*İneğe, Öküze ve Buzağıya Dair*" başlığı ve Karay'ın resmiyle birlikte yayımlanmış ve her nasılsa hükümet bu yazıya ve biyografiye ses çıkarmamıştır.²²

16 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 32.

17 Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1984, s. 1206.

18 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 34-35.

19 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 85.

20 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 33-34.

21 Refik Halit Karay, *Ay Peşinde*, s. 26-28.

22 *Nevsal-i Milli*, "Refik Halit Bey", Dersaadet, R. 1330 (Miladi 1914), s. 109-114.

Yine o sıralarda Cemal Paşa'nın muvafakatı ile İstanbul'da Ali Kemal tarafından *Peyam* gazetesi çıkarılmaktaydı. Yazı işleri müdürlüğünde Yakup Kadri'nin bulunduğu bu gazeteye Refik Halit ara sıra suya sabuna dokunmadan bazı mizahi yazılar yazıp yazamayacağını sormuş ve olumlu yanıt almıştı. Yazar burada “*Kirpi*” müstearı yerine “*Aydede*” ismini kullanmış ve “*Nakş-ı Berab*” serlevhası altında “*Aydede*” imzalı biri Erenköy ve Suadiye taraflarındaki Kuleli Köşkleri diğeri ise futbol maçlarıyla ilgili iki yazı kaleme almıştır. Üçüncü yazı ise uyku ile ilgili olup yayımlanamamıştır.²³ Makaleler, yayımlanmasından kısa bir süre sonra Refik Halit tarafından yazıldığı anlaşılmış ve “*Kirpi*” imzalı yazılardan çok daha büyük bir şevk ve hayranlık uyandırmış, nitekim bu yazılardan dolayı hükümet “*Peyam*”ı kapatmıştır.²⁴ Bundan sonra menfa hayatının Bilecik'e kadar süren kısmı boyunca hiçbir yazı yazmamıştır. Fakat Bilecik'te, Türk edebiyatında ve hikâyeciliğinde başlı başına bir çığır açacak olan “*Memleket Hikâyeleri*”nin ilk nüvesini oluşturmuştur.²⁵

Yazar Bilecik'te iken büyük hikâyeci Ömer Seyfettin bir mektup göndererek, yayımlanmak üzere hikâyeye istemiştir. Bunu fırsat bilen Karay 1917 yılında mütarekeden bir yıl önce “*Boz Eşek*” ve “*Küs Ömer*”i kaleme almıştır. Birincisini Celal Sahir bizzat Talat Paşa'ya okumuş, hikâyeyi o da beğenmiş ve isminin koyulmaması şartıyla yayımlanmasına izin vermiştir. Bu iki hikâyeye “*Türk Yurdu*” dergisinde R. H. rumuzuyla yayımlanmıştır.²⁶ Yine o esnada Ziya Gökalp tarafından çıkarılan “*Yeni Mecmua*”da yayımlanmak üzere tekrar Ömer Seyfettin tarafından yeni hikâyeler istenilmiş ve Refik Halit de bu sefer 1918 yılı başlarında “*Sarı Bal*” ve “*Şaka*” hikâyelerini göndermiştir. Mütarekeden bir yıl önce, Refik Halit'in sürgünde iken yazdığı ve “*Türk Yurdu*” ile “*Yeni Mecmua*” dergilerinde yayımlanan bu hikâyeler Ziya Gökalp'in ciddi manada ilgisini çekmiştir. Bu konuda Ömer Seyfettin ile görüşen Gökalp, Refik Halit'in o günlerde Türkçeyi en iyi kullanan yazar olduğunu belirtmiştir. Bundan sonra Ömer Seyfettin kendisini hiç tanımadığı hâlde Bilecik'e mektup yazarak Refik Halit'ten yeni yazılar göndermesini talep etmiştir.²⁷

Bu sıralarda ilk çocuğu dünyaya gelecek olan Refik Halit eşi Nazıma Hanımı daha sağlıklı bir doğum yapabilmesi için İstanbul'a göndermişti.²⁸ Talat Paşa'nın yurt

23 Hikmet Münür Ebcioğlu, *a.g.e.*, s. 42.

24 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 64-65.

25 Nihat Sami Banarlı, *a.g.e.*, s. 1206.

26 *Türk Yurdu Dergisi*, “*Küs Ömer*”, c. 14, Nu 1 (151), 1 Kânunusani 1334, s. 1402-1408; “*Boz Eşek*”, c. 14, Nu. 2 (152), Kânunusani 1334, s. 4035-4040. Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Tuncer, *90. Yılında Türk Yurdu Bibliyografyası*, Ankara, Kültür Bakanlığı-Türk Ocakları Yayınları, 2002, s. 95.

27 Hikmet Münür Ebcioğlu, *a.g.e.*, s. 43.

28 Mehmet Nuri Yardım, *a.g.e.*, s. 15.

dışında bulunmasını fırsat bilen Karay, Seyfullah Paşa vasıtasıyla İstanbul'a gitmek istediğini Cemal Paşa'ya bildirmiştir.²⁹ Cemal Paşa da Bilecik'e tekrar dönmek şartıyla Karay'a on günlük bir müsaade vermiştir.³⁰ Nitekim Refik Halit telgrafi alır almaz beş yıl önce ayrıldığı ve memleketim dediği İstanbul'a hemen hareket etmiştir. Yazar bu konuda şu bilgileri aktarmaktadır: “Ben o zaman Bilecik'te sürgündeydim. Celal Sahir aracılığıyla benden Türk Yurdu'na hikâye göndermemi istediler. Gönderdiğim hikâyeler yayımlandıktan sonra Ziya Gökalp'in dikkatini çekmiş ve onun aracılığıyla İstanbul'a getirildim. Yeni Mecmua'nın sürekli yazarlarından biri oldum.”³¹ İstanbul'a geldikten sora Bilecik'ten gönderdiği hikâyelerin oluşturduğu büyük tesir, Ziya Gökalp ile Ömer Seyfettin'in isteğiyle “Yeni Mecmua”ya hikâye ve fıkra yazan yazar, kısa sürede derginin en önemli yazarlarında biri hâline geldi.³² Bilecik'ten İstanbul'a on günlük izinle gelen Refik Halit, izninin sonuncu gününde evinden “Yeni Mecmua”ya gitmek için çıktıktan sonra tevkifhaneye götürüldü. Ancak bu sefer de Ziya Gökalp'in araya girmesi sonucu tekrar sürgüne gitmekten kurtulmuş,³³ İstanbul'a ve “Yeni Mecmua”ya yerleşmiş, kendi imzasıyla yazılarını yayımlamaya devam etmiştir.³⁴

2) Refik Halit Karay'a göre I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'da Sosyal Yapı

Refik Halit Karay'ın üzerinde durduğu siyasi ve tarihî konuların yanısıra bu konuları eserlerinde irdelerken siyasi ve tarihî büyük gelişmelerin temelinde yatan ekonomik, sosyal, geleneksel, dinî, coğrafî, kültürel birçok etkeni de değerlendirmeye tabi tutmuştur. Yazarın sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel alanlarda üzerinde durduğu konuları en genel hatlarıyla şu başlıklar altında toplamak mümkündür: Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde sosyal hayat, halkevleri, köy hayatı ve köyden kente göç, toprak sahibi çiftçiler, usulsüz vergiler, yolsuzluk, Türk kadını ve yüksek kademe erkek tipi, evlilik, Türkiye'de hizmetçi geleneğinin ortadan kalkması, Avrupa modasının Türkiye'ye girişi, demiryollarının kuruluşu, eski bayramlar, dinler, inaçlar, gelenekler, âdetler, dil, edebiyat, mizah, hiciv, gazetecilik ve Türk matbuatı, şehirler, tarihî önemi olan nehirler, mevsimler, bitkiler, iklimler, rüzgârlar, müzik, icatlar ve sinema.

Üzerinde tarihî ve siyasi mevzular kadar uzun uzadıya durmamakla birlikte Refik Halit, sosyal ve ekonomik konularda da önemli tespitlerde bulunmuştur. Yaptığımız

29 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 42-43.

30 Hikmet Münür Ebcioğlu, *a.g.e.*, s. 43.

31 Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, İstanbul, 1968, s. 367.

32 Karay'ın İstanbul'a geldikten sonra neşrettiği ilk hikâyesi *Şaka*'dır. Bk. *Yeni Mecmua*, “Şaka” Nu 30, Cilt 2, 31 Ocak 1918.

33 Mehmet Nuri Yardım, *a.g.e.*, s. 15.

34 Nihat Karaer, *a.g.e.*, s. 51-52.

tetkik sonucunda yazarın bu hususlarda da bizzat alıntı yaptığı, çok çeşitli bilgiler verdiği, sosyo-ekonomik tarihî yorumlamalarda bulunduğu ve önemli kişilerden faydalanarak verdiği bilgilere gerçeklik unsuru kattığı görülmektedir.

2.1) İdari Usulsüzlükler ve Toplumla Yansımaları

I. Dünya Savaşı³⁵ yıllarında bir önemli sürgün şahsiyet olarak Anadolu'yu dolaşan Refik Halit Karay'ın sosyal hayat ve göç olguları etrafında dönen birçok gözlemini eserlerinde ustalıkla işlediğini, gözlemlerini kimi zaman eleştiri kimi zaman realist tespitler çerçevesinde okuyucusuyla paylaşmak istediğini belirtebiliriz. Yazarın başta “*Memleket Hikâyeleri*” olmak üzere muhtelif eserlerinde savaş yıllarında yaşanan idari usulsüzlükleri ve bu usulsüzlüklerin toplum üzerindeki ciddi yansımalarını itina ile değerlendirdiği tespit edilmiştir. Refik Halit'in, Anadolu'ya sürgün edildiği dönemde menfi arkadaşı Refi Cevat Ulunay, sürgünlerin Sinop'tan Çorum'a nakledilişleri sırasında başlarından geçen ve o dönem adına Osmanlı taşra teşkilatı ve halk arasındaki ilişkiyi yansıtan çok önemli bir olayı aktarmaktadır. Vaka Osmanlı taşrasında yöneticilerin halka bakışı hakkında son derece önemli bilgileri bizlere sunmaktadır: “*Refik Halit'le menfamızın Sinop'tan Çorum'a nakli bayram günlerine tesadüf etti. Boyabat'ı geçtikten sonra şimdi ismini hatırlayamadığım nahiyeye merkezi olan bir köye geldik. Vakit öğle idi, bizi köylüler karşıladılar. Hepsini ile bayramlaştık, çocuklar, delikanlılar yeni elbiselerini giymişlerdi. Köy odasına indik, kahve ikram edildi. Biraz dinlendikten sonra köylülerden biri -Efendiler dedi, bugün mübarek bayramdır, siz yerinizden yurdunuzda, çocuğunuzdan ayrı düşmüşsünüz, fakirhanemizde bir bayram aşısı hazırladık, alçak gönüllülük edin, beraber yemek yiyelim, gönlümüzü şenlendirin. Bu daveti teşekkürle kabul ettik, hep beraber köylünün evine gittik. Sofrada yakalı, kravatlı biri daha vardı. Bu zat köylülere -Ulan hayvanlar!... dedi, beylere beni tanıtsanız- Bu kadar misafirperver, bu kadar terbiyeli, bu kadar nazik adamlara karşı küfür, hepimizde bir şok tesiri yaptı. Ev sahibi: -Bizim nahiyemizin müdürü- Müdür yine kızdı -Ulan! adımı da söyleyene- Köylü boynunu büktü: -İbrahim Bey- Ulan İbrahim değil, Rakım Bey! Hepimiz sinir içinde idik. Öfkemizi çorbadan almak için kaşıkla kaseye hücum ettik. Refik Halit'in kaşığı çatıldı. Müdür Bey dedi: -Sizin bu adamlara ulu orta küfür etmeye ne hakkınız var, mübarek bayram günü ne ana ne avrat bırakıyorsunuz- Hepimizin sert bir şekilde Refik'e destek vermemiz üzerine geri adım attı.”³⁶ Görüldüğü üzere sürgünlerin Çorum'a nakilleri bir bayram gününe denk gelmiş ve nahiyede köylüler sürgünleri kibarca yemeğe davet etmişlerdir. Ancak nahiyeye müdürünün zorba tavırları nedeniyle ciddi bir huzursuzluk ortaya çıkmıştır. Müdür misafirlerin yanında son derece saygısız tavırlarla köylüleri*

35 Yazarın harp hususundaki kanaati adına şu metin önemli ip uçları sunmaktadır: “*Harpten bahsedilince gözümün önüne gelen o kanlı, korkunç siper ve süngü süngüye boğuşma manzaraları kadar arka sıradaki faciaları da düşünmekteyim. Cephenin bir hızı, bir sirayet edici, unutturucu, hatta dimağı büsbütün yok edip insanı makine hâline sokan bir tesiri vardır.”* Bk. Refik Halit Karay, *Tanıdıklarım*, s. 148.

36 Refi Cevat Ulunay, Takvimden Bir Yaprak Serlevhası altında “*Medeni Cesaret*”, *Milliyet*, 25 Temmuz 1965.

azarlayıp, hırpalamıştır. Bu olay bütün Osmanlı taşra hayatında yönetim usulünün böyle cereyan ettiğini elbette ki göstermez. Ne var ki adı geçen “Rakım Bey” ve benzeri birçok şahsiyetin de taşrada idarecilikten ziyade halka kısmi manada zulüm yaptıkları bir gerçektir. Buradan hareketle savaş yıllarında idare mekanizmasının birçok Anadolu kasabasında sıhhatli işlemediğini belirtebiliriz. Yazarın bir eserinde geçen “... *Yeni gelen yazı işleri müdürü ikinci vakti kalemlerin boşalıp dairelerde kimsenin kalmadığına pek şaşı*”³⁷ ifadesi de Osmanlı taşra idare mekanizmasına ciddi bir eleştiridir. Yazar özellikle ikinci vakitlerinden itibaren memurların bir yolunu bularak dairelerden kaçmalarını ve tembellik etmelerini bir türlü kabul edememiştir.

Nitekim Refik Halit, Türk toplumunun sosyal açıdan 20. yüzyılında başlarında büyük bir tembellik ve uyuşukluk devresi içinde olduğunu belirtmektedir. O, Türk halkının günlük yaşantı içerisinde hiçbir gelecek kaygısı duymadan, mevcut sistemi olduğu gibi benimseyip otorite karşısında bir varlık gösterememesinden şikâyetçidir. Yazar bu tembelliğin köyden, şehre; bürokrasiden, askeriye devletine her kademesinde yaşandığını bildirmektedir: “*Memleketi kaplayan tembelliği, durgunluğu kafası almıyordu. Bu uyuşukluk bu kayıtsızlık ne? diye kendi kendine soruyor, cevabını bulamıyordu*”³⁸ ifadesinde de görüldüğü gibi yazar eserinde geçen bir kahramanının bu şekilde düşünmesini sağlamıştır. Ancak bu fikir aslında Refik Halit’in kişisel kanaatidir.

Refik Halit’in eserlerinde verilen bilgilere göre toplum üzerinde tazyik yapan ve sağlıklı bir idari yapısı teşekkül ettiremeyen tek unsur idareciler değildir. Yazara göre Anadolu’da vali, mutasarrıf, nahiye müdürü gibi idarecilerin dışında toprak ağalarının da toplum üzerinde ciddi bir nüfusuz vardır.³⁹ Ağalık sistemini 20. yüzyıl başlarında dahi görebilmek mümkündür. Anadolu’nun birçok noktasında bir tarafta toprak sahipleri ve diğer tarafta bu topraklarda hayat mücadelesi veren, sürekli ezilmeye maruz iki temel sınıf vardır. Osmanlı taşrasında sosyal hayatı oluşturan işte bu iki gruptur. Anadolu’da kimi beyler vardır ki ellerine ciddi imkânlar geçmesi durumunda merkezi otoriteyi yok sayarak Anadolu Beylikleri devrindeki gibi yeni beylikler teşekkül ettirmek isteyebilirler.⁴⁰

Refik Halit’in eserlerinde üzerinde ısrarla durduğu konuların başında kısmen yukarıdaki satırlarda da değindiğimiz üzere köylerin ve köylülerin sağlıklı bir yönetsel yapıya kavuşamamaları, kimi zaman sömürülmeleri, emeklerinin, kazanımlarının Anadolu dışında örneğin Arap coğrafyasına harcanması ve temel yaşam gereksinimlerine sağlayacak hiçbir olanağa sahip olamamaları gelmektedir. Yazar bu konular üzerinde ciddi anlamda düşünmüştür. Bir eserinde verdiği “*Burası Ankara’ya iki gün öte, ana yollardan aykırı küçük bir kasabaydı. İki gün bitmez tükenmez yokuşlar çıkılarak bin*

37 Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, 21. bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, s. 40.

38 Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, s. 41.

39 Refik Halit Karay, *Ekmek Elden Su Gölden*, s. 125.

40 Refik Halit Karay, *Ekmek Elden Su Gölden*, s. 9.

yorgunlukla gücü tükenmiş ve ezilmiş bir durumda geldiği halde orda oturacak bir kahve, yatacak bir han bulunmaz, şu çıplak kuru memlekete varmak için neden bu kadar aşır güçlükler çekildiğini insan bir türlü *anlamazdı*⁴¹ bilgilerle bir Anadolu kasabasında yaşanan imkânsızlıkları göz önüne sermeye çalışmıştır.

Bir başka eserinde yine Türk köylüsünün emeklerinin ufku son derece dar, üst kademe idarecilerin elinde Suriye coğrafyasına aktarıldığı belirterek bu durumu hicvetmiştir: “*Kullanılan para savaşta ve barışta özellikle dünya savaşı sırasında bizim kayırcı siyasetimizle biriktirilmiş çil Osmanlı altını ve gümüş sikke... Altınlar, İstanbul’dan tuka basa cephaneye sandıklarına doldurularak denk denk gönderilir, postane avlularına yığılır, oradan da güneye yollanır. Cemal Paşa’nın eşsiz planı gereğince yüz kurşundan fazla iş görecekti. Türkiye’den hırpalanmış, kâğıt paradan tiksinişmiş olarak gelip de eline bu altını alan bir adam, eğer insafı, vicdanlı ise değerden düşmüş kâğıt parçasına bakarak içini çeken Türk köylüsüne acıtmaktan kendisini alamaz. Halep işte bizim bu altınlarımızla eğleniyor. Bir tanesini bozdurunca avucumuza bir yığın gümüş dolduruyorlar... ”⁴² Yazara göre Anadolu’da büyük zorluklarla elde edilen maddi kazanımlar hiçbir umut ve gelecek vadetmeyen coğrafyaları beslediği gibi bu bölgeleri eğlendirmektedir. Yazara göre bütün bunlar Türk köylüsünün ve insanının hunharca sömürülmesinden ve yanlış yönetilmesinden başka bir şey değildir.*

2.2) I. Dünya Savaşı ve Sosyal Yapının Bozulması

Araştırma konumuz kapsamında yapmış olduğumuz tetkikler neticesinde Refik Halit Karay’ın eserlerinde I. Dünya Savaşı söz konusu olduğunda üzerinde en çok durduğu konulardan birisinin de sosyal yapının bozulması ve toplum hayatında yaşanan büyük buhranların olduğu sonucuna varılmıştır.⁴³ Savaşın başlamasıyla çok sayıda insanın silah altına alınması ve Anadolu’dan binlerce kilometre uzaklıktaki coğrafyalara nakledilmesi, başıboş kalan ailelerin bir taraftan geçim sıkıntısı yaşaması, kimi zaman göç etmek zorunda kalması, açlık ve sefaletin aileleri adeta kavurması yazarı eserlerinde üzerinde ısrarla durduğu konuların başında gelmektedir. Yazar örneğin mütareke döneminde yaşanan son derece vahim gelişmelerle ilgili olarak kaleme aldığı şu metinde yaşanan dramı can alıcı noktalarıyla tasvir etmeye çalışmıştır: “*Mütareke yıllarında bulunuyorlardı; cepheden veya esaretten sıksası çıkmış dönen, hastaneden tedavisi bitmeden sakat ve illetli olarak kapı dışarı edilen nice yedik subaylar vardı ki, ne maaş alabiliyorlar, ne iş bulabiliyorlardı. Yıllarca özlemine çekerek, yaşadıkları hudutlardan, evlerine dönünce*

41 Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, s. 12.

42 Refik Halit Karay, *Sürgün*, s. 134-135.

43 I. Dünya Savaşı yıllarında gerek Anadolu’da gerek İstanbul’da sosyal hayatta yaşanan gelişmeler hakkında çoğunlukla olumsuz bir düşünüş ortaya koyan Refik Halit, Türk sosyal hayatına ilişkin bazı olumlu kanaatler de ortaya koymuştur. Örneğin, Osmanlı devrinden itibaren Türk toplumunda sosyal mevki değiştirmenin mümkün olduğunu, Avrupa’da olduğu gibi sınıfların birbirinden keskin çizgilerle ayrılmadığını işaret etmiştir. Türk toplumunda sosyal değişiklikler sonucu ayrı sınıflara mensup insanların evlenmek yolu ile rahatlıkla kaynaştığını bu yüzden de bazı insanların istedikleri bütün sınıflara kolaylıkla geçtiklerini ifade etmiştir.

açlıktan ve yoksulluktan bir tutam mutluluk ve rahata kavuşamamışlardı. Bu öyle bir devir idi ki, yalnız askeri bir felakete bağlı kalmıyordu; sosyal bakımdan da dünyanın en korkunç, usandırıcı ve kemirici bir devresi idi; koca bir insan soyu, dermansız babalar, bezgin analar, gıdasız çocuklarla, özellikle bozulan bir ahlak ile kavruk, yatkın çürük kalmıştı."⁴⁴ Yıllarca düşmanla göğüs göğse çarpışmış askerlerin mütareke döneminde yurtlarına dönmelerine rağmen geçimlerini sağlayabilecek bir vasıtaya sahip olamamaları, ailelerini geçindirememeleri neticesinde bitkin aileler, aç çocuklar ve bozulan bir ahlaki yapı ortaya çıkmıştır. Geçimlerini sağlama ve ailelerini besleme noktasında başarısız olan bazı eski askerlerin kimi zaman suçta bulaşarak gayri hukuki eylemlere giriştikleri de görülmüştür. Nitekim yazarın yukarıdaki pasajın devamı niteliğinde verdiği bilgiler, savaştan dönen askerlerin durumunu bütün çıplaklığıyla ortaya koyması bakımından önemlidir: "*Aldığı cevaptan anladı ki ona bu gece bayırda fıstığın dibinde tabanca uzatıp gırtlığına yapışan ve sonra yedi yüz liranın içinden beş lirasını alarak kaçan hırsız değil, namuslu bir aç adamdı. Kim bilir ne vicdan azaplarından, ne mücadelelerden ve kaç günün açlığından sonra, her atılımı, her başvuruyu deneyip ümitsiz, eli böğründe kalıp bu saldırıya karar vermişti... Demin gırtlığına sarılan adam, kendisi burada karına bakıp işini yoluna koyduğu sıralarda dört yıl göğsünü; o işin rahatça görülmesine ta uzaktan savaş meydanlarında siper yapmıştı. Zorla aldığı para bir pay, bir hak idi. Hayrullah Efendi, ertesi gün bir kayık erzak hazırlattı ve onun evine gönderdi. Götüren adam dönüşünde anlatıyordu: Kapıyı bir kadın açtı. Olamaz bizim efendinin şimdi bunları alacak vakti yok, yanlış getirdiniz diyordu. O sırada kocası geldi, kim gönderdi diye sordu. Biz söylemedik fakat anlamış olacak ki dayatmadı başını öte yana çevirdi, pekiyi göremedim ama sanırım ağlıyordu!*"⁴⁵ Görüldüğü üzere cepheden dönmüş olan ve bütün olanakları zorlamasına rağmen kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayamayan namuslu bir asker son çare olarak birinin gırtlığına tabanca uzatıp zorla parasını almıştır. Ancak bu adı bir hırsızlık ya zorbalık eylemi değildir. Çünkü şiddete maruz kalan ve cebinde yedi yüz lirası olan adamın sadece beş lirası alınmıştır. İstese bütün bu paraya sahip olabilecek saldırgan sadece beş lira ile yetinmiştir. Çünkü niyeti hırsızlık ya da yan kesicilik değildir. Fakat artık hayatın kıyısına gelmiş ve şartlar kendini son çare olarak bu davranışa zorlamıştır. Saldırıya maruz kalan zatın durumun farkına varması ve saldırganın evine erzak göndermesi neticesinde bu zat gözyaşlarına boğulmuştur. Bu durum bize savaş yıllarında toplumun yaşadığı buhranı mükemmel bir biçimde tasvir etmektedir. Devir ve şartlar bazen en namuslu insanları dahi gayri ahlaki davranmaya zorlayabilir.

İttihat ve Terakki Fırkası'na muhalefetinden dolayı sürgüne gönderilen yazar savaş yıllarında Anadolu şehir, kasaba ve köylerinde yaşanan büyük sıkıntıları, halkın var olan sosyal yaşamının traji-komik taraflarını, din ve örfün arkasına sığınmış bireylerin gerçek kişiliklerini ve sahtekârlıklarını mükemmel bir tasvir yeteneğiyle *Memleket Hikâyeleri*'nde irdelemiştir. Örneğin küçük bir Anadolu kasabasına düşen bir hayat

44 Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, s. 169-170.

45 Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, s. 169-170.

kadınına Türk toplumunun, kültürel değerleriyle çelişen iki farklı açıdan yaklaşımı *Yatık Emine* adlı hikâyede işlenmiştir.⁴⁶ Kasabaya kötülük ve ahlaksızlık getireceğini düşündükleri *Yatık Emine* adlı bayanının beldelerine gelmemesi için bazı teşebbüslerde bulunan köylüler, kadın kasabaya geldikten sonra da onu her bakımdan dışlayarak âdeta yok etmeye çalışmışlardır. Nitekim *Yatık Emine* soğuk bir kış günü açlıktan dolayı derme çatma ve sobasız bir evde hayata gözlerini yummuştur. Ancak ahlak ve şeref teranesiyle o dönem bürokrasisine diklenen yöre halkının erkekleri, gizliden gizliye *Yatık Emine*'ye cinsel bir arzu, şevk ve istek duymuştur. Nitekim bir gece içlerinde besledikleri arzusunun ıstıraba dönüşmesi ve isteklerinin önünde daha fazla duramayacaklarını anladıklarında evine gitmişler fakat kadının cansız vücudu ile karşılaşmışlardır. Yazarın 1910'larda yaptığı bu tespit aslında Türk toplumunun, bugün de devam eden birçok sıkıntılarını aksettirmektedir. Geleneklerin arkasına sığınarak başkalarını ahlaksızlıkla damgalamak ancak ilk fırsatta yapılan eleştiriye kulak asmayarak aynı hatayı büyük bir istek ve dayanılması güç bir arzuyla yapmak. Yazarın eleştirdiği en can alıcı noktalardan birisidir. Yine halkın din adamlarına, dinî sembollere aşırı bir saygı duyduklarını ve aynı zamanda onlardan korktukları tespitinde de bulunan yazar halkı istediği gibi kandıran sahtekâr din adamlarının, kendi çıkarları doğrultusunda bu insanları nasıl sömürdüklerini de hicvetmiştir.⁴⁷

Karay, *Yatık Emine* karakteri dışında yazar *Sarı Bal* adlı hikâyesinde de yine toplumun içine düştüğü ahlaki çöküntüyü çeşitli cepheleriyle irdelemiştir. Yazar, yeri ve zamanı geldiğinde ahlak hususunda mangalda kül bırakmayacak muhtelif sınıflara mensup nüfuzlu insanların bir hayat kadınının evinde ne kadar küçülebildiklerini ve çelişki içerisinde düşebildiklerini resmetmeye çalışmıştır: “*Sarı Bal kasabanın felaketydi. Sık sık taşıp köprüleri götüren deli çay, damları çökerten karayel, bağları soyan dolu kadar zararlıydı. Onun da götürdüğü çiftlikler, çökerttiği damlar, soyduğu bağlar vardı. Hemen her mirastan hakkı, her kazançtan payı olurdu. Bu işsiz, eğlencesiz kasaba halkı para harcamak gereği duydukları zaman içer içer Sarı Bal'ın kapısını çalardı. Acaba bu pis yer odasına kimler misafir olmazdı? Yerliden, yolcudan, memurdan her çeşit müşterisi vardı... Yataktaki adam hala kımıldamamış konuşmamıştı; hala komiserle göz göze dimdik bakıyorlardı. Ertesi günü istifa eden kaymakam İstanbul'da kendisini koruyan saraya bağlı bir eski dostuna yazdığı mektupta 'durulur bir kasaba değil. İçki, zina, her türlü günah ben dayanamadım diyordu.*”⁴⁸ Görüldüğü üzere *Sarı Bal* karakterinin evine yapılan bir baskın sonucunda yatağa saklanmış vaziyette bulunan şahıs kaymakamdır. Ancak yaşadığı bu tecrübeden dolayı büyük bir utanç içerisinde girmek yerine kaymakam bey kendini aklayacak tarzda İstanbul'da sarayda kendisini kollayan arkadaşından yardım istemiştir. Kaymakam bey, dostuna istifa ettiğini belirtmiş ve gerekçe olarak da yörede içkinin, zinanın ve her türlü günahı bulunduğu göstermiştir. Bu da göstermektedir ki toplumun bütün kesimlerinde çürüme görülebilmektedir.

46 Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, s. 11-38.

47 Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, s. 95-110.

48 Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, s. 70, 75.

Refik Halit, I. Dünya Savaşı yıllarının beraberinde yokluğu, düşkünlüğü ve açlığı getirdiğini eserlerinde sürekli değerlendirmiştir. Savaşın doğurduğu acı neticelerden biri de fuhşun çok daha azmasıdır: “*Zaten fuhuş bu sırada Rum kızlarından bizimkilere devrolmuştu. Harbin doğurduğu sefalet yüzünden... Hem ne sefaletti o! Bir taraftan korkunç bir açlık, gıda eksikliği, akıl almaz bir pahalılık, verem, İspanyol nezlesi, humma, uyuz, hele kuduz ama köpekten daha fazla...*”⁴⁹ Yazara göre yokluk nedeniyle Rum kızları dışındaki alana da fuhuş yayılmıştı. Fuhuş artık bir geçim vasıtası, bir ayakta kalma aracı haline gelmişti. Fakat bu var oluş aynı zamanda birçok ailenin de yok oluşuydu. Bir taraftan salgın hastalıklar ve fuhuş diğer taraftan sefalet toplumu kemiren, sömüren ve yok eden etkenler haline dönüşmüştü.

Refik Halit Karay, kadın ve kadının sosyal hayat içindeki konumu konularına da sıkça değinen bir yazardır. Ona göre savaş yıllarında yaşanan gelişmeler, toplumun çehresini çoğunlukla olumsuz kimi zaman da olumlu yönde etkilemiştir. Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı yıllarında yukarıda değindiğimiz üzere kimi ailelerin bataklığa sürüklendiği yıllar olmuştur. Ancak şaşırtıcı bir biçimde erkeklerin silah altına alınması hasebiyle çalışma hayatında ciddi bir iş gücü açığı ortaya çıkmış ve kadınlar çalışma hayatında daha fazla görünmeye başlamışlardır. Böylece kadınların iş gücünden sadece tarla, bahçe gibi özel alan sayılabilecek yerlerde değil, aynı zamanda fabrikalarda, belediye hizmetlerinde ve bunun gibi kamusal alanlarda yararlanılmaya başlanmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası, bu durumu teşvik etmek için “*Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*” adı altında bir cemiyet kurmuştur. Bu cemiyet ordunun hizmetinde faaliyet göstermiştir.⁵⁰ Çalışma hayatına giren kadınları çehresi de toplumda daha fazla görünmeye başlanmıştır: “*Umumi Harb'in son senesi Anadolu'dan döndüğüm zaman şehirde elektrik ve elektrikli tramvay bulmuştum. Bu defa gurbetten avdetteki fark şu idi: Elektrik Anadolu yakasına da geçmişti ve tramvaylardaki Müslüman hanımlarına mahsus perdeli yer kalkmıştı. Şu son değişiklik elektriğin icadı kadar mühimdi. Yeni Türk tarihindeki koca bir inkılabın belli başlı şahidi oluyordu.*”⁵¹ Yazar, 1918 yılında Anadolu'dan sürgünden döndüğünde tramvaylarda kadınların olduğu bölümü kapatan perdelerin kaldırılmasını önemsemiş ve bunu gerçekleştirilmesi güç bir inkılap olarak telakki etmiştir.

Karay'ın sosyal hayatı olumsuz yönde etkileyen bir unsur olarak üzerinde durduğu mühim konulardan birisi de salgın hastalıklardır. Bir tarafta cephedeki askerler diğer tarafta siviller, I. Dünya Savaşı yılları boyunca düşmanla birlikte bir de salgın hastalıklarla mücadele etmişlerdir. Türk toplumu bir tarafta açlığın diğer tarafta salgın hastalıkların elinde can çekişmiştir: “*Bu bahsettiğim tarihte felaket sadece açlıktan ibaret kalabilir miydi. Tifo, tifüs, İspanyol nezlesi, hele verem ahaliyi kırıp geçiriyordu. Aksi gibi ben de sürgünden malaryalı dönmüştüm, benzim soluktu, yine grip yüzünden kötü*

49 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 175.

50 Temuçin Faik Ertan ve bşk., *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 4. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016, s. 47.

51 Refik Halit Karay, *Deli*, s. 97.

*kötü öksürüyordum. Haydarpaşa rıhtımı üzerinden bir eczaneye girdim. Öksürüğe karşı ilaç verir misiniz dedim. Eczacı önce yüzüme baktı, sonra koltukta oturan bir adama, doktor galiba... İkisi de beni içlerinde merhamet okunan gözlerle süzdüler. Muhakkak hükmü vermişlerdi. Bir veremli idi bu soluk yüzlü, öksürüklü genç.”*⁵² Tifo, tifüs, İspanyol nezlesi, özellikle verem toplumun felaketi haline gelmişti. Yetişmiş doktor, hemşire ve sağlık görevlilerinin sayısının son derece az olmasının yanı sıra ilaç kıtlığı toplumun adeta belini büktüyordu. Savaş yıllarında toplumun birçok yönden yapısının bozulmasında salgın hastalıklar; kıtlık, açlık, sefalet ve diğer etkenlerden daha az fonksiyona sahip değildi.

2.3) Harp Zenginleri ve Türk Toplumu

Refik Halit’in sosyal meseleler adına üzerinde en çok durduğu konulardan birisi savaşların sebep olduğu hayat pahalılığı ve ailelerin parçalanması hususudur. Savaşların getirdiği olağanüstü hayat şartları içerisinde ekonominin tepe taklak olması, kara borsanın ortaya çıkması, bu durumdan faydalanarak zenginliklerini iyice arttıran harp zenginlerinin halkı sömürmesi ve siyasilerin de bu durumu düzeltecek en ufak bir teşebbüste bulunmaması yazarı endişelendirerek bu hususlarda görüş bildirmeye yöneltmiştir. Yazar harplerin beraberinde getirdiği iktisadî zorluklar, bu zorlukları göz ardı ederek halkın parasına göz koyan ve yolsuzluk yapan zevat hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştur: *Bizi hamallar kadar yoran, harp meydanlarındaki kadar tehlikelere maruz bulunduran, hayattan usandıran, bedbaht ve illetli eden nedir bilir misiniz? Yolsuzluk; evet yolsuzluk... Bu muhakkak! Fazla koşuyoruz, fazla kuvvet sarf ediyoruz ve bütün bunlara mukabil az eğleniyoruz, az kazanıyoruz, buna sebep yolsuzluk, evet yolsuzluk... Her cins insandan, hatta mercan renkli Amerika vahşisinden, fil derili Polenezyalı’dan, boyunları tasmalı Hotantolardan daha sefil, daha esir, daha yorgun... Yine yolsuzluk daima yolsuzluk...”*⁵³ Görüldüğü üzere Karay, yolsuzluklar ve harp zenginliği konusunda ciddi bir hassasiyete sahiptir. Toplumun çok çalışmasına rağmen ilkel toplumlar seviyesinde bir yaşantıya sahip olduğunu düşünen yazar yolsuzluklar sebebiyle sahtekârlar zenginliklerine zenginlik katarken toplumun ezilen kesimleri bir o kadar fakirleşmektedir. Yolsuzluk ona göre toplumu içten çürüten bir hastalıktır.

I. Dünya Savaşı yıllarında özellikle harp zenginlerinin olağanüstü ölçülerde zenginleşmesi zaten kıt kanaat geçinme şartlarına sahip bir zümrenin çok daha müşkül hayat koşullarıyla mücadele etmesine neden olmuştur. *“Umumi Harp ilan edilince işler değişti. Pahalılık, kıtlık baş gösterdi, şeker, on, yirmi, yüz derken üç yüzü geçti.”*⁵⁴ Savaşın getirdiği sıkıntılı süreci fırsata çeviren bazı muhterisler elinde toplum her geçen gün temel gıda maddesi temininde dahi ciddi sıkıntılar yaşamıştır.⁵⁵ *“Daha birkaç sene*

52 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 290.

53 Refik Halit Karay, *Kirpi'nin Dedikleri*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1940, s. 56.

54 Refik Halit Karay, *İstanbul'un Bir Yüzü*, 5. bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 116.

55 Refik Halit Karay, *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma*, s. 44, 45.

evvel potansizlikten yaya yürümekte bile zorluk çeken adamlar bugün harp zengini olmuş, otomobili beğenmiyor.”⁵⁶ Merkezi otoritenin oldukça zayıf olduğu ülkelerde özellikle savaş yıllarında halkı koruyacak resmi mekanizmalar hemen hemen işlevsiz hale gelir. I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ülkesinde de aynı durumu yaşanmıştır. Balkan Savaşları'nın yıkıcı ekonomik yaralarının tamamen sarılmasına mahal verilmeden ülkenin bir anda büyük harbe sokulması halkı son derece güç bir durumda bırakmıştır. Otorite boşluğundan faydalanan dönün müşkülleri kimi zaman resmi görevliler tarafından da kollanarak ederlerinin çok üzerinde ücretlerle mal satışı gerçekleştirmişlerdir. Böylelikle onlar daha hızlı zenginleşirken birileri de aynı hızla fakirleşmeye başlamıştır.

3) Refik Halit Karay'a Göre I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'da Göç Hareketleri

Refik Halit'in toplumsal meseleler adına üzerinde durduğu hususlardan birisi de savaşların beraberinde getirdiği göç hareketleri ile göçlerle birlikte ailelerin parçalanması konusudur. I. Dünya Savaşı münasebetiyle evinden ayrılan ve bir daha geri dönmeyen yüz binlerce askerin cephelede eriyip gitmeleri, geride bıraktıkları ailelerinin içine düştükleri zor durumlar ve bu ailelerin ayakta kalabilmek amacıyla verdiği mücadeleler yazarın eserlerinde işlediği konulardandır. Ona göre savaşlar nedeniyle ekonomik alanda olduğu gibi sosyal alanlarda da felaketler yaşanmış, Türk aile yapısı büyük ölçüde zedelenmiş, ahlaksızlık ortamı doğmuş, göçler yaşanmış ve şehirler yaşanamaz hale gelmiştir: “İhtiyar adam, kızın babası, yanımıza gelmiş, arabacısının kaybolmasına şaşar görünüyor, yüzümüze bakıp imdat bekliyordu. *Meğerse o genç kız, kızı değil; gelini imiş... Samsun'daki oğlunda misafirken harp patlamış, delikanlı işini bırakıp askere gitmiş ve kaybolmuş... Bir buçuk senedir haber almıyorlarmış? Nihayet Samsun'u bu yabancı memleketi terk edip İstanbul'a dönmeye karar vermişler, parası da yokmuş, arabanın yarı ücretini belediye tesviye etmiş...*”⁵⁷ Metinde görüldüğü üzere işine devam ettiği sıralarda orduya katılan ve eşini geride bırakan bir gencin ailesi savaşın getirdiği felaketten kurtulamamıştır. Müşkül durumda olan aile askere giden delikanlıdan herhangi bir haber gelmemesi üzerine göç yoluna düşmüştür. Düşmüştür ancak yolculuk edecek miktarda paraya bile sahip değildir. Bu örnekten ve diğer tarihi kaynaklardan yola çıkarak Anadolu'nun birçok coğrafyasında benzer sebeplerle yüzlerce ailenin parçalanıp yok olduğunu ve çoğu zaman da bu parçalanmış ailelerin göçe zorlandığını ifade edebiliriz.

Savaş yıllarında toplum kesiminde görülen göç hareketlerinin farklı sebep ve koşullar çerçevesinde İstanbul'da da yaşandığı bilinmektedir. Nitekim savaş yıllarının başından itibaren farklı tarihlerde kimi aydınlar İttihat ve Terakki Fırkası'yla yaşamış oldukları çatışmanın bedelini bir başka göç çeşidi olarak da ifade edilebilecek sürgünlerle ödemişlerdir. Örneğin Refik Halit, “*Anadolu'yu Gördüm*” başlıklı yazısında başta kendisi olmak üzere zorunlu göçe, diğer bir ifadeyle sürgüne gönderilen kişilerin Anadolu'yla

56 Refik Halit Karay, *Sakin Aldanma, İnanma, Kanma*, s. 17.

57 Refik Halit Karay, *Ay Peşinde*, s. 25.

karşılaştıklarında hissettikleri duygu ve düşünceleri şu şekilde nakletmiştir: “Bazen yurtlarından ayrılıp uzak diyarlara giden sırtları torbalı, elleri asalı, yürekleri düğümlü insanlara karışarak; bazen seyrek uzun kirpikli kara gözlerine toplanmış derin dertleri hörgüçlerinden fazla göze çarpan ağır deve kafileleriyle birleşerek bazen de yüklerinden kurtulunca boyunlarındaki çingirakların velvelesi içinde yollara yatıp birer ufak toz bulutu arasında esatir ilahları gibi yarı görünmez olan kaygısız merkep sürülerine katılarak yorgun, yaşlı atlar, yaysız, ilkel arabalar üzerinde Anadolu’dan geçtim; ayakları tutmaz olmuş köprüler; olukları susuz kalmış çeşmeler; toprakları kerpiç kesmiş tarlalar aşım; Anadolu’yu kalbimde ayırdığım yerin sevgisi, gözümde yarının endişesi, böyle çoraklığı, garipliği, kimsesizliği yüreğimi yakan yollarda günlerce dolaştım; Anadolu yollarını hep böyle hazin, boş, fakat kanıma sıcak sevimli gördüm.”⁵⁸ Savaş yılları boyunca Anadolu’nun muhtelif noktalarına sürgüne gönderilen İstanbul aydını derin bir teessür içerisinde. Çünkü İstanbul gibi bir diyardan üstelik zoraki olarak kapı dışarı edilmek bir anlamda psikolojik bir travmadır: “Pendik’e kadar İstanbul devam etti. Asıl gurbet yolunun hüznünü İzmit’ten sonra duymaya başladım. Hele ertesi günü bozkırlarda gözümü açınca hüznüm ıstırap haline girdi. Bunu yatıştırmak lazımdı.”⁵⁹ Bununla birlikte bu aydınlar belki de yüzyıllardır bakımsız, onarımsız ve en önemlisi sahipsiz kalmış Anadolu ve Anadolu insanının yüreğindeki sıcaklığı ilk defa yerinde görme ve hissetme imkânı yakalamışlardır. I. Dünya Savaşı tüm coğrafyalar için bir felakettir. Fakat İstanbul aydınının Anadolu’yu tanınması adına da mühim bir fırsattır. Örneğin Refik Halit Karay, Anadolu’ya yapmış olduğu bu zorunlu göç vesilesiyle dünyaya küsen ve her şeye kendini kapatan bir aydın tipine asla bürünmemiştir. Bilakis zengin bir İstanbul genci ve kendini her geçen günü ispatlayan bir edebiyatçı olarak halkını içerden tanıma fırsatı olarak da gördüğü bu olanağı sonuna kadar değerlendirmiştir. Mensubu bulunduğu cemiyeti bütün cepheleriyle tanımaya gayret göstermiştir. İstanbul’a döndüğünde edebi eserlerinde Anadolu’da gördüğü güzellikleri ya da toplumun sıkıntılı yönlerini son derece etkili bir üslupla okuyucusuna aktarmasını bilmiştir.

Bunlara ilaveten bu noktada ifade edilmelidir ki savaş yıllarında ve sonrasında Anadolu’da köyden kasabalara ya da büyük şehirlere yılın belli dönemlerinde kısmi göçler de yapılmaktadır. Örneğin mütegalibe takımından yazın köyde ırgatların başında durup kışın hasattan elde ettiği gelirlerle İstanbul’a taşınan sonradan görme, şatafat düşkün ve moda meraklısı türedi tiplere rastlamak mümkündür. “Cepler dolu olarak köylerinden dönüş ve bahara kadar İstanbul’da kalış şerefine, Reşit bir gece bütün aileyi yemeğe çağırır.”⁶⁰ Yılın yarısını memleketlerinde diğer yarısını da İstanbul’da geçiren Anadolu mütegalibeleri son derece özentili düşkün ve taklitçi insanlardır. Ancak her ne yapsalar özentili davranışlarını taşralı geleneklerinden arındırabilmeleri mümkün değildir. “Daha tuhaf şeylere rastlanır: Mesela avuç dolusu para vererek aldığı dresuvarın içi boştur. Reşit çoğunlukla ilaç şişeleriyle hap kutularını oraya koyuverir. Çocukların oyuncaklarını

58 Refik Halit Karay, *Guguklu Saat*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 145.

59 Refik Halit Karay, *Dört Yapraklı Yonca*, s. 224.

60 Refik Halit Karay, *Ekmek Elden Su Gölden*, s. 93.

da ortadan kaldırmak gerekirse oraya tıklarlar. Duvarda oldukça kıymetli bir saatin altına koca bir çivi ile yerli bir takvim mihlanmıştır. Eğri duran bu takvimin üst yaprağı bir yıl öncesini gösterir, kimse farkında değildir.”⁶¹ Bilindiği üzere göçler sonucunda büyük şehirlere örneğin İstanbul'a taşınan aileler bu şehirlerde büyük kalabalık kitlelerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte nitelikli bir eğitimden geçmeden bir çılgın özentisiyle ve paranın sağlamış olduğu kudretle mukallit bir hayat yaşamaya çalışan bu tipler ne yaparlarsa yapsınlar eski geleneklerini özenmeye çalıştıkları hayatın içerisinde arındıramazlar. Aslında kendi değerlerinden uzaklaşıp özenti üzerine bir yeni yaşam biçimi oluşturma gayreti bir nevi toplumsal hastalık olarak da telakki edilebilir.

Refik Halit'in göç, taşımacılık ve sosyal hareketler konusuyla bağlantılı olarak üzerinde en çok durduğu hususlardan birisi de Anadolu coğrafyasında 20. yüzyılın ilk çeyreğinde taşımacılık faaliyetlerinin son derece ilkel seviyede bulunmasıdır. Kaleme aldığı metinlerde ulaşım olgusuna sıkça değinen Karay'a göre Anadolu'da kimi şehirlerde taşımacılık faaliyetleri neredeyse Hititler çağındakiyle aynı seviyededir: “*Vapurlarımız var; trenlerimiz var; var, var... Konya'ya kırk sekiz saatte vartıyoruz, on bin sene evvel develer de bundan biraz fazla vakitte o yolu alıyorlardı. Yolda otlayan öküzler ağır gidişimize bakıp trenleri kendi cinslerinden bir kafile zannedip merakla sokuluyorlar; şaşkın şaşkın bize bakıyorlar! Mudanya'ya giderken yunus balıklarını görün başlarını denizden çıkartıp çıkartıp vapura gülüyorlar; gidiyor mu duruyor mu diye birbirlerine soruyorlar. Nuhun gemisi de bu kadar gülünçtü*”⁶² I. Dünya Savaşı yıllarında ulaşım çok ciddi bir sorundur. Ne karayolu taşımacılığında ne de demiryolu taşımacılığında Anadolu'da yeterli alt yapı yoktur. İmparatorluktan, cumhuriyete devreden ulaşım mirası da son derece zayıftır. “*Lokomotifler odun ile işlediğinden tren Ankara-Bilecik seferini bir buçuk güne güç sığdırdı.*”⁶³ Bilindiği üzere ulaşımın önemine binaen daha cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ekonomik imkânlar çerçevesinde bir ulaşım politikası ortaya koyulmuştur. Ancak I. Dünya Savaşı yıllarında o devrin teknolojisi için bile ilkel olarak kabul edilebilecek yöntem ve usuller çerçevesinde ulaşım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir: “*Anadolu'da henüz otomobil işlemediği bir zamanda, umumi harp içinde alelacele Çorum'dan Ankara'ya gidip yine dönmek lazım gelmişti. Hareket için kararlaştırdığım gün büyük yağmurlar başladı ve fasılasız üç gün yağdı. Hava açınca memleketin akıllıları ve arabacıların kodamanları ile havuzlu kahvede bir meşveret meclisi kurduk; bir hafta şose yolunu mu takip etmek muvafık olurdu yoksa dört günlük kestirme toprak yolu mu?*”⁶⁴ Bununla birlikte başlangıç seviyesinde bile olsa II Abdülhamit döneminden itibaren demiryolu yapımına hız verilmiştir. Ancak inşa edilen demiryolları ağırlık olarak İstanbul ve çevresi merkezli projelendirilmişti. Kimi Fransız ve İngiliz şirketleri Anadolu'nun batı ve güney kesimlerinde kendi çıkarları çerçevesinde demiryolu inşası yaptıkları gibi bir Alman şirketi de Ankara ve Konya'ya kadar uzana bir demiryolu hattı kurmuştu. Atılan bu

61 Refik Halit Karay, *Ekmek Elden Su Gölden*, s. 94.

62 Refik Halit Karay, *Kirpinin Dedikleri*, s. 41.

63 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 34.

64 Refik Halit Karay, *Ay Peşinde*, s. 17.

adımlar hiç şüphesiz önemliydi. Fakat batılı ülkelerdeki seviye ile karşılaştırıldığında son derece yetersizdi.⁶⁵ “Demiryolu ile İstanbul’a bağlı olmak Ankara’nın çilesine katlanmayı göze aldırın tek sebebi. Zira o devirde ahali için motorlu vasıta yoktu. Denizden hiçbir yere bilhassa İstanbul’a gidilemiyordu. Anadolu içerisinde iken faraza birini kuduz köpek ısırma hele mevsim kışa tesadüf ettiği takdirde yarı yolda kudurması, han odalarında en acıklı ve korkunç şekilde ölmesi beklenebilirdi. Kasabaların çoğunda doktor bulunsa ilaç bulunamıyor, ilaç bulunsa doktor elde edilemiyordu. Üstelik her tarafta tifo, grip salgınları halkı kırıp geçirmekte idi.”⁶⁶ Gerek kara yolu gerek demiryolu ve gerek deniz yolu taşımacılığının savaş yılları boyunca yetersiz olmasının yanı sıra demiryolları ile deniz yolu taşımacılığının çoğu imtiyaz sahibi yabancı şirketlerin elindeydi. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi’nden sonra Osmanlı Hükümeti’nin Anadolu üzerinde herhangi bir nüfuzu kalmamıştır. Ancak burada açıkça ifade edilmelidir ki devletin savaş yıllarında dahi Anadolu üzerinde ciddi bir hâkimiyeti kalmamıştır. Devlet, idare ettiği toplumun ihtiyaçlarının büyük bir bölümünü karşılamaktan aciz vaziyettedir. Bu da yaşanan toplumsal buhranın şiddetini çok daha büyük boyutlara taşımıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti birçok etkenin bir araya gelmesiyle özellikle 18. yüzyıldan itibaren bir gerileme dönemi yaşamıştır. Başta çağın felsefesini okuyamama olmak üzere birçok sebebin bir araya gelmesi sonucunda devlet 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde çökme noktasına gelmiştir. Devletin ciddi anlamda gerilediğini gören kimi sultanlar büyük ıslahat hareketleri meydana getirmişlerdir. Özellikle III. Selim ve II. Mahmut devirlerinde oldukça geniş kapsamlı hâle getirilen bu ıslahat hareketleri devletin gerileyişini önleyememiştir. Bununla birlikte III. Selim ve II. Mahmut gibi yenilikçi padişahlar devletin çöküşünü önleyemeseler bile ülkede yenileşme geleneğini başlatmışlardır. Bu çalışmaların yaklaşık bir yüzyıl sonra teşekkül edecek Türk inkılabına bir temel teşkil ettiği rahatlıkla ifade edilebilir. Sonraki dönemlerde Fransız İhtilali’nin getirdiği ulusal bağımsızlık ve hürriyet fikirleri Osmanlı İmparatorluğu’nun önce Balkan topraklarını daha sonra Arap coğrafyasını derinden etkilemiş ve bağımsızlık isteklerini kamçulamıştır. İttihat ve Terakki’nin üç güçlü adamı Enver, Talat ve Cemal Paşaların yönetiminde 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı’na, Osmanlı Devleti de iştirak etti. Bu büyük savaştan çok ağır kayıplarla çıkarak 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi’ni imzalamak suretiyle İtilaf Devletleri’ne kayıtsız şartsız teslim oldu. Dört yıl boyunca Anadolu insanı çok büyük acılara göğüs germiş ve zaten bozuk olan sosyal yapı daha da zedelenmiştir. Savaşta göreve alınan askerlerin geride bıraktıkları aileler yaşama tutunmak için oldukça zorlu sınavlardan geçmişlerdir. Harbin bir yönü cephede yaşanırken diğer yönü sosyal hayat içerisinde gerçekleşmiştir. Yokluk, açlık, sefalet ve salgın hastalıklar toplumu adeta kemirmeye başlamıştır. Kimi zaman daha iyi yaşam koşullarına sahip olma isteğiyle

65 Temuçin Faik Ertan ve bşk., *a.g.e.*, s. 36.

66 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 32.

bazen de zorunlu sebeplerden ötürü insanlar yaşadıkları coğrafyaları değiştirmek zorunda kalmışlardır.

II. Meşrutiyet devrinde ortaya koymuş olduğu yazın faaliyetleri nedeniyle İttihat ve Terakki Fırkası tarafından 1913 yılında Sinop'a sürgün olarak gönderilen ve sırasıyla Çorum, Ankara ve Bilecik'i dolaşan Refik Halit Karay, ancak 1918 yılı başlarında İstanbul'a dönebilmiştir. Bu yaklaşık beş yıllık süre içerisinde bir İstanbul aydını olarak Anadolu insanının sosyal yapısı hakkında kulaktan dolma bilgileri bir kenara bırakarak bu coğrafya insanının kültürel özelliklerini, inanışlarını, sahip olduğu değerlerini, geleneklerini, savaşın etkisi altında vermeye çalıştığı yaşam mücadelesini, kimi zaman ortaya koyduğu tutarsızlıkları üstün bir gözlem tekniği ve mükemmel bir edebi üslupla eserlerine aktarmayı başarmıştır.

Memleket Hikâyeleri başta olmak üzere Anadolu'da gördüğü birçok izlenimlerini eserlerinde inceden inceye değerlendiren Refik Halit Karay'ın özellikle sosyal hayat ve göç olguları adına verdiği bazı bilgileri tarihi kaynaklarda bulabilmek mümkün değildir. Refik Halit'in eserlerinde sunmuş olduğu verilerden ve yapmış olduğumuz tetkiklerden hareketle ortaya koyduğumuz "*Refik Halit Karay'ın Eserlerinde I. Dünya Savaşı, Anadolu'da Sosyal Hayat ve Göç*" başlıklı bu çalışmayla şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Savaş yıllarında Anadolu'nun birçok noktasına tayin edilen idareciler halka hizmet etmemiş bilakis efendilik etmeye çalışmıştır. Yukarıdaki satırlarda da değinildiği üzere Refi Refat Ulunay'ın bir hatıra olarak yıllar sonra kaleme aldığı vakada "Rakım Bey" adlı nahiye müdürünün köylülere davranışı ve idare tarzı son derece zorbadır. Buna ilave olarak Anadolu'da görev yapan memurların son derece rahat tavırları ve iş disiplininin uzak olmaları yazar tarafından yadırganmıştır. Dolayısıyla savaş yıllarında taşra yönetiminin bir diğer ifadeyle halka götürülmesi gereken hizmet unsurunun sağlıklı bir biçimde işlememiştir.

Yazar, Anadolu insanını birçok tasvirinde çalışkan ve gayretli olarak gösterirken kimi zaman da onların sosyal bir tembellik içine sürüklendiklerini belirtmiştir. Otorite karşısında hakkını savunama, haksızlığa uğradığında herhangi bir biçimde karşı koymama, günü birlik yaşamayı adet edinip geleceğe dair plan yapmama ve adaletsiz sistemi kabullenme yazara göre sosyal bir tembelliktir. Üstelik bu çeşit tembellik toplumun bütününe giderek sirayet etmektedir. Bu çeşit bir toplumun büyük işlere imza atması son derece güçtür. Köyler bakımsızdır, köylülere idareciler kötü muamele etmektedirler. Ne var ki köylüler bu duruma tepki gösterecek kültürel ve medeni birikime sahip değildirler. Bu nedenle emekleri ve alın terleri kendilerini değil başkalarını mutlu etmektedir. Örneğin Anadolu'dan toplanan bazı vergiler yeteneksiz idareciler elinde güya yatırım amacıyla Arap beldelerine aktarılmaktadır. Arap memleketleri kutsal dava için Mehmetçik kanıyla sulandığı yetmezmiş gibi bir de Anadolu köylüsünün vergileri bu coğrafyada hovardaca harcanmaktadır.

Refik Halit'in, I. Dünya Savaşı söz konusu olduğunda eserlerinde en çok işlediği konulardan biri de sosyal hayatın tepe taklak olmasıdır. Seferberlik ilanıyla birlikte çok sayıda askerin silah altına alınmasıyla birlikte binlerce aile perişan bir hale gelmiştir. Aileler en başta geçim sıkıntısı ve açlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Çok daha iyi yaşam koşullarının peşinden koşan insanlar bu olanağa kavuşmak için kimi zaman göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç, açlık, sefalet ve ailelerin dağılması Türk toplumunda ciddi bir sarsılmaya sebebiyet vermiştir. Savaşın son yıllarında cepheden dönen askerler ailelerine kavuşmalarına rağmen açlık ve sefalet yüzünden gayri nizami yöntemlere müracaat ederek hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır.

I. Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan yokluk ortamı zaten Rum vatandaşlar arasında yaygın olan fuhuşun Türk toplumu arasında da yayılmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde toplumun tam bir ahlaki çöküntü içerisinde olduğunu belirtmek yanlış olmaz. Fuhuşa karışanların sadece sade vatandaşlardan oluşmaması; amir, memur, emniyet görevlisi ve kaymakam statülerine kavuşmuş yönetici kesiminin de bu işe bulaşması çöküntünün boyutlarını göstermesi bakımından düşündürücüdür.

Harp yıllarında sosyal hayatta yaşanan gelişmelerin büyük çoğunluğu tahrip edici cinstendir. Bununla birlikte çok sayıda askerin silah altına alınması ve savaşın uzaması beraberinde bir iş gücü açığını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle kadınlar iş hayatına teşvik edilmiştir. Nitekim İttihat ve Terakki Fırkası'nın teşvikiyle "*Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*" adı altında bir cemiyet kurulmuş ve çok sayıda kadının iş hayatına girmesi sağlanmıştır.

Savaş yıllarına damgasını vuran bir diğer unsur da salgın hastalıklardır. Harp yıllarında tifo, tifüs, İspanyol nezlesi ve verem gibi hastalıklar en az açlık kadar toplumun başına dert olmuştur. Bunların yanı sıra doktor, hemşire ve sağlık görevlisi sayısının neredeyse yok denecek kadar az olması sosyal hayatı epeyce zorlaştırmıştır.

Türk toplum yapısının son derece kırılğan bir yapıya bürünmesinin temel sebeplerinden biri de ekonomik dar boğazların zengin sınıfı daha fazla zengin ederken, dar gelirli de daha fazla fakirleştirmesidir. I. Dünya Savaşı yıllarında da kaos ortamından faydalanan bazı sahtekarlar kara borsa ikilimi tesis ederek mallarını pahalarının çok üstünde fiyatlara satmışlardır. Normalinden fazla fiyata satılan ürünler alıcıyı son derece yormuştur. Fakat bu sayede türedi bir zengin sınıfı oluşmuştur. Birbirinden binlerce kilometre uzaklıktaki cephelerde şavaşan askerlerin geride bıraktıkları aileleri işte bu harp zenginlerinin elinde mahvolmuştur. Dahası devlet otoritesi bu türedi harp zenginleriyle baş edemediği gibi bazıları da yüksek kademedeki bulunan idareciler tarafından korunmuşlardır.

Savaşların beraberlerinde getirdikleri en büyük devinimlerden birisi de göç hareketleridir. Dünyanın hangi yerinde büyük bir çatışma hareketi varsa orada büyük ya da küçük çaplı

bir göç hareketi de mutlaka vardır. I. Dünya Savaşı yıllarında da kimi zaman Anadolu'dan İstanbul'a kimi zaman İstanbul'dan Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarına kimi zaman da Anadolu'nun farklı şehir ve kasabaları arasında göç hareketleri yaşanmıştır. Bu göç hareketlerinin ortaya çıkması ezici çoğunlukla zoraki sebeplerden kaynaklanmaktadır. Eşini cephede kaybeden bir annenin çocuklarıyla birlikte babasının yaşadığı şehre gitmesi, maddi imkansızlıklar nedeniyle vasat işlerde dahi olsa İstanbul'da çalışılmaya gidilmesi, İstanbul'dan uzaklaştırılan kimi aydınların Anadolu'nun ücra köşelerine yerleşmesi, Anadolu'da düşman tarafından işgal altına alınan bölgelerde ya da ateş hattına yakın olan yerleşim birimlerinde oturan vatandaşların daha güvenli topraklara yerleşmesi göç olayının I. Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'da sık sık görülmesinin temel sebeplerindendir.

Anadolu'da sosyal hayatı hemen hergün derinden tesiri altına alan en önemli husulardan biri de taşımacılık faaliyetleridir. Harp yıllarında taşımacılık faaliyetleri gerek askeri gerek iktisadi ve gerek sosyal yönden hem devleti hem de toplumu ciddi manada olumsuz etkilemiştir. Çünkü 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu'da ulaşım faaliyetleri ilkel denilebilecek yöntem ve usullerle gerçekleştirilmekteydi. O devrin teknolojisinin ulaşım sektörüne devlet tarafından tam analıyla yansıtılmadığı görülmüştür. Anadolu'nun muhtelif noktalarına demiryolu ağı döşenmesine rağmen bu ağın uzunluğu son derece yetersizdir. Deniz yolu ulaşımı ise yok denecek düzeydedir. Kara yolu taşımacılığı en çok tercih edilen ulaşım kolu olmakla birlikte nitelikli karayolu da Anadolu'da son derece azdır. Yağışın bol olduğu mevsimlerde kara yollarından faydalanmak zorlaşmaktadır. Bu nedenle insanların seyahat etmeleri büyük bir çileyi göze almalarıyla başlamaktadır. Anadolu'da bu dönemde yapılan taşımacılık faaliyetlerinin birçok yönden yüzlerce yıl öncesinde gerçekleştirilen şekilden çok da farklı olmadığını rahatlıkla ifade edilebiliriz.

Kaynakça

1) Resmî Yayınlar ve Arşiv Kaynakları:

Nevsal-i Milli, Dersaadet, 1330/1914.

2) Dergiler

Türk Yurdu

“Küs Ömer”, Cilt 14, Numara 1 (151), 1 Kânunusani 1334, s. 1402-1408.

“Boz Eşek”, Cilt 14, Numara 2 (152), Kânunusani 1334, s. 4035-4040.

Yeni Mecmua

“Şaka” Cilt 2, Nu 30, 31 Ocak 1918.

3) Kitaplar

Alangu, Tahir, *Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, İstanbul, 1968.

Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1984.

Ebcioğlu, Hikmet Münür, *Kendi Yazılarıyla Refik Halit*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943.

Engin, H. Hüseyin, *Refik Halit Karay*, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Ertan, Temuçin Faik ve bşk., *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 4. bs. Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016.

Kabacalı, Alpay, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Karaer, Nihat, *Tam Bir Muhalif Refik Halit Karay*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, haz. Atilla Özkırımlı, 2. bs. İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

- Karay, Refik Halit, *Ay Peşinde*, 2. bs. Semih Lütfi Yayınevi, İstanbul, 1939.
- _____, *Bir Ömür Boyunca*, 2. bs. İletişim Yayınevi, İstanbul, 1996.
- _____, *Deli*, 4. bs. İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- _____, *Dört Yapraklı Gonca*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2005.
- _____, *Ekmek Elden Su Gölden*, İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1985.
- _____, *Guguklu Saat*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2005.
- _____, *İstanbul'un Bir Yüzü*, 5. bs. İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2005.
- _____, *Kirpi'nin Dedikleri*, 3. bs. Semih Lütfi Yayınevi, İstanbul, 1940.
- _____, *Memleket Hikâyeleri*, 21. bs. İnkılâp Yayınevi İstanbul.
- _____, *Minelbab İlelmihrab (Mütareke Devri Anıları)*, 2. bs. İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1992.
- _____, *Sakin Aldanma, İnanma, Kanma*, 2. bs. Semih Lütfi Yayınevi, İstanbul, 1940.
- _____, *Sürgün*, 7. bs. İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1998.
- _____, *Tanıdıklarım*, 2. bs. Semih Lütfi Yayınevi, İstanbul, 1940.
- Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu Bibliyografyası (1911-2001)*, Kültür Bakanlığı-Türk Ocakları Yayınları, Ankara, 2002.
- Yardım, Mehmet Nuri, *Refik Halit Karay (Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Eserlerinden Seçmeler)*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2002.
- 4) Makaleler**
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, “Türk Edebiyatında Cereyanlar”, *Yeni Türkiye*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959.
- Türk Dili-Roman Özel Sayısı*, Cilt 13, 1964.
- Ulunay, Refi Cevat, “Medeni Cesaret”, *Milliyet*, 25 Temmuz 1965.

Atabegân-ı Saltanat: Avrupa'ya Özenen Müceddidler Mi? Heterodoks Zındıklar Mı?

Süheyla YENİDÜNYA*

Özet

XIX. yüzyılın ilk çeyreği Osmanlı Devleti'nin yönünün Nizâm-ı Kadîm'den (Eski Düzen), Nizâm-ı Cedîd'e (Yeni Düzen) çevrilmeye çalışıldığı bir değişim ve dönüşüm sürecidir. İlk defa Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın sadareti esnasında gayrimüslim halkın durumunun iyileştirilmesiyle ilgili yapılmak istenilenleri tanımlamak üzere zikredilen Nizâm-ı Cedîd kavramı, III. Selim'in devrinde başlangıçta daha ziyade askerî alanlarda yoğunlaşan ancak muhtemelen zamanla diğer alanlara da teşmil edilmesi öngörülen Avrupa/Fransa odaklı reform programının (1792–1807) ismi olacaktır. Islahat hareketlerine girişen seleflerinden farklı olarak yüzünü Batı'ya çeviren III. Selim'i benzerlerinden ayıran bir diğer husûs ise reform planlarını gerçekleştirmek için mevcut yönetim kadrosuna alternatif yeni bir ekip kurmasıdır. Söz konusu ekip, kaynak eser müelliflerinin zihniyetine göre ya "gâvurlara" ya da Kemal Beydilli'nin çalışmalarında ortaya koyduğu üzere "mukabele-i bilmisl" ilkesine göre hareket eden müceddidlere benzetilmiştir. Bu çalışmada devrin Vakanüvisi Mütercim Asım Efendi ve Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulduğumuz belgelerin ışığında Atabegân-ı Saltanat'ın şimdiki kadar dile getirilmemiş olan farklı bir husûsiyeti olarak Heterodoksluk/zındıklıkla suçlanmalarına sebep olan itikatları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: III. Selim, Atabegân-ı Saltanat, Nizâm-ı Cedîd, Heterodoks.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Elektronik posta: suheylay@hotmail.com.

Atabegân-ı Saltanat: Innovators (Mujaddids) Who Imitated Europe or Heterodox Atheists?

Abstract

The first quarter of the nineteenth century was a period of transition from Nizâm-ı Kadîm (Old Order) to Nizâm-ı Cedîd (New Order) for the Ottoman State. Having been first introduced during the presidency of Köprülü Fazıl Ahmad Pasha to define the measures to be taken to improve the situation of non-Muslim people, the concept of Nizâm-ı Cedîd became the name of a Europe/France-focused reform program (1792–1807) during the reign of Selim III which was initially focused on military areas but expanded to other areas over time. Unlike his predecessors who were involved in reform movements, Selim III turned the direction of the state to Europe to seek solutions. Another factor that makes him different is that he established a new cadre as an alternative to the current ruling one in order to realize his reform plans. The cadre in question was likened by sourcebook authors either to gâvurs (infidels) or to mujaddids (those who bring “innovators”) who acted according to the principle of mukabele-i bilmisl (retaliation) as pointed out by Kemal Beydilli in his works. This study will address the beliefs held by Atabegân-ı Saltanat. Those beliefs, which have not been articulated before, had been used to accuse Atabegân-ı Saltanat as heterodoxes or atheists. In order to investigate this subject matter; this study will use documents recorded by Asım Efendi, the state chronicler at that time and those found in Topkapı Palace Archives.

Key Words: *Selim III, Atabegân-ı Saltanat, Heterodox, Nizâm-ı Cedîd*

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa karşısındaki askerî üstünlüğünü kaybettiği ve bu durumun özellikle askerî alanda ıslahat sürecini başlattığı malûmdur. Ancak, bu süreçte devleti toparlamak, en azından askerî anlamda yeniden güçlendirmek için başvurulan ıslahat reçeteleri, Nizâm-ı Kadîm (Eski Düzen)¹ odaklıdır. İstenilen başarının elde edilememesi ise dür-endîşleri yeni çözüm önerileri arama telaşına düşürdüğü gibi, yönlerini kendi geçmişlerinden ziyade Avrupa'ya çevirmelerine neden olmuştur. Böylelikle Nizâm-ı Cedîd (Yeni Düzen) fikri yavaş yavaş olgunlaşmaya başlamıştır. XVIII. yüzyılın sonunda ise bu fikir belirgin bir şekilde ortaya çıkacak, hatta III. Selim'in ıslahat programını ifade eden bir kavram hâline gelecektir. "Nizâm-ı Cedîd" için kaleme alınan layihalarda ise artık "Kanûn-ı Kadîm"e dönüş sadece manevî bir itici güç ve heyecan aşılacak isteyen ideal olmakla sınırlandırılacaktır.² III. Selim ise Avrupa/Fransa odaklı reform programını hayata geçiren, Nizâm-ı Cedîd'i ciddi manâda uygulayan ilk padişah olmuştur. Reform programına başlamadan önce layihalar hazırlatması, var olan yönetici kadroya alternatif olarak yeni bir reform ekibi (Atebegân-ı Saltanat) kurması da onu seleflerinden ayırmaktadır. Bu çalışmada Nizâm-ı Kadîmi temsil eden Ortodoks İslâm mensuplarının, isimleri neredeyse III. Selim kadar Nizâm-ı Cedîd ile özdeşleşmiş olan Atabegân-ı Saltanat üyeleri hakkında yaptıkları "gâvur" yakıştırmasının farklı bir boyutu olan zındıklık³ suçlamaları üzerinde durulacaktır. Devrin Vakanüvisi Mütercim Asım Efendi'nin eseri ve Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulduğumuz belgeler çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Ancak asıl konumuza geçmeden önce Nizâm-ı Cedîd kavramı ve mimarı III. Selim hakkında bazı tespitlere yer vermek çalışmayı daha anlaşılır kılacaktır.

İlk defa Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın sadareti esnasında gayrimüslim halkın durumunun iyileştirilmesiyle ilgili yapılmak istenenleri tanımlamak üzere zikredilen⁴ Nizâm-ı Cedîd kavramı, Lale Devri'nde ise İbrahim Müteferrika tarafından farklı bir anlam ve bağlamda dile getirilmiştir. Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem* adlı eserinde söz konusu kavramı Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıl Avrupası'nda gelişen yeni askerlik düzenlerini mutlaka alıp uygulamasını ifade etmek üzere kullanmıştır.⁵ Yine

1 Eski sultanlar devrinde uygulanmış ve faydaları sınılanmış kanûn ve kaîdeler bütününü ifade eden "*Kanûn-ı Kadîm*" kavramı klasik dönem ıslahat yazarlarına göre en ideal biçimde, Devlet-i Aliyye'nin olgunluk çağını/altın çağını yaşadığı Yavuz Sultan Selim ve Kanûni Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında uygulanmıştır (Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul 2005, s.110). Geleneksel bir toplum yapısına sahip olan Osmanlılar, sefein üstünlüğü ve mazinin daha iyi olduğu düşüncesine paralel olarak kendileri açısından en yüksek potansiyeli taşıdığına inandıkları Kanûni Sultan Süleyman dönemi müesseseleri ve değerlerine "*Kanûn-ı Kadîm*"e dönmeyi amaç edinmişlerdi (Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2006, s.16).

2 Kemal Beydilli, "Islahat", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, İstanbul 1999, s. 176.

3 Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15–17. Yüzyıllar adlı eserinde zendeka-zındık kelimelerinin terminolojik ve kavramsal açıklamalarıyla beraber tarihi sürecini de ayrıntılarıyla açıklayan Ahmet Yaşar Ocak, son tahlilde zendeka ve ilhadın ne türlü olursa olsun, Sünnî İslâm'a muhalif bütün inanç ve hareketler olduğunu kaydetmiştir (Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15–17. Yüzyıllar*, İstanbul 2014, s. 16).

4 Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s.175.

5 Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2009, s. 131.

aynı devre ait 1718 tarihli olan, bir Müslüman ve bir Hıristiyan'ın (Nasranî) karşılıklı konuşmasını içerdiği ileri sürülen ıslahat takririnde⁶ ise Nasranî'nin Avrupa'daki yeniliklerin alınmasını önerdiği görülmektedir.⁷ Her iki örnekten de anlaşılacağı üzere Nizâm-ı Cedîd kavramı kullanıldığı ilk halinden uzaklaşmış ve devletin yapacağı ıslahat hareketlerinde Avrupa'yı örnek alması gerektiğini ifade eden bir anlam kazanmıştır.

Nizâm-ı Cedîd taşıdığı bu manâyla Lale Devri'nden yaklaşık 76 yıl sonra, III. Selim devrinde Avrupa/Fransa odaklı reform programının (1792–1807) ismi olacaktır. Bu süreçte belirli bir anlam kısıtlaması içinde herhangi bir alanda yapılan düzenlemelere işaret eden bir tabir olmaktan ziyade, sivil ve askerî bütün kurumların geniş kapsamlı olarak çağdaş ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yenilenmesi ve eski konumlarına son verilmesi manâsında kullanılmıştır.⁸ “Yeniden yapılanma” anlamına gelen bu terkip aynı zamanda; “gazi devlet”, “nizâm-ı âlem” gibi evrensel bir iddiadan geri adım atma, rasyonel bir hedef küçültme, içe dönme hali ve askerî sahada makasın açıldığı gerçeğini kabullenme olarak da okunabilir. Bu çerçevede “Nizâm-ı Kadîm/ Kanûn-ı Kadîm” ve “De'b-i Dîrîn”/“Resm-i Dîrîn” olarak kabul edilen teamüller ve yerleşik zihniyet açısından da yeni bir yönelime ve arayışa delalet eder.⁹ Ancak amaçlananın aksine kadîm geleneğe ait birçok yapı ortadan kaldırılamamış, reform programı, askerî (yeniçeriye alternatif olarak kurulan Nizâm-ı Cedîd ordusu), idarî (sadrâzam ve ekibine alternatif olarak bürokrasiye entegre edilen Atabegân-ı Saltanat) ve malî (Îrâd-ı Cedîd) alanlarda görüldüğü üzere bazı alternatif uygulamalarla sınırlı kalmıştır. Eski ve yeni bir arada tutan bu düalist yapı, Nizâm-ı Cedîd'in sonunun gelmesinde en büyük amillerden biri olacak, eski-yeni çekişmesine yol açacaktır.

III. Selim'in yüzyıllardan beri süregelen idarî zihniyet, bürokratik tatbikat ve teamüllerin ürünü Nizâm-ı Kadîm'in karşıtı olan Nizâm-ı Cedîd'i uygulamaya koyması ise şüphesiz ki bir tesadüf eseri değildir. Babası III. Mustafa'nın ilm-i nücûma olan düşkünlüğü nedeniyle müneccim başının doğum saatinde yaptığı ufak bir oynama ile cihangir¹⁰, veliahtlığında sergilediği dirayetli ve cesur çıkışlar nedeniyle de müceddid (ashâb-ı mie) ilan edilecekti. Kendisine isnat edilen bu özelliklerin reform programını gerçekleştirebilmek için itici birer güç olduğu muhakkaktır. Ancak aydınlanmanın akla iman derecesinde kuralcı ve geleneksel zihniyetini; değişim, geleneklere saygı ve özgürlük

6 Metin için bk. Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, (haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 2000, s. 586–606; Faik Reşit Unat, “Ahmed III Devrine Ait Bir Islahat Takrihi”, *Tarih Vesikaları*, I, 1941, s. 107–121.

7 Söz konusu ıslahat takririnin yazarının kimliği bilinmemekle birlikte 1717 sonunda İstanbul'a gelen Huguenot grubunun lideri olan ve sadaret kaymakamı İbrahim Paşa'ya Babîlî hizmetinde bir fen kıtası kurulması hakkında tasarı sunan Rochefort'un fikirlerinden etkilendiği iddia edilmektedir (Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002, s. 45–49).

8 Kemal Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd”, s. 175.

9 Yüksel Çelik, “Nizâm-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askerî Reformlarına Dair Tespitler (1789–1839)”, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* (ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, s. 571.

10 Kemal Beydilli, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* (ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, s. 35.

ekseninde yeniden üreten ve Avrupa'daki değişimi hızlandıran, devlet, iktidar, millet ve fert mefhûmlarını yeniden ele alan aydınların çağı olan XVIII. yüzyılda yetişmesi de ona büyük bir şans sağlamıştır.¹¹ Bu dönemde Fransız elçisi Gouffier, doktoru Lorenzo ve Safiyesultanzâde İshâk Bey¹² aracılığıyla Avrupa'daki değişim ve dönüşüm sancılarını takip etmeye çalışan III. Selim'in reform programını kuvveden fiile çıkarmak istemesi de gayet makul ve zamanlama bakımından da oldukça isabetliydi.¹³

Ziştovi (1791) ve Yaş (1792) antlaşmalarının imzalanması da reformların tatbiki için şart olan barış ve istikrar ortamını hazırlamıştır. Özellikle Ziştovi barışından sonra Şumnu'da bulunan ordu ve hükümet ricalinin, III. Selim'in kesin emir ve beklentilerine aykırı olarak içinde bulunulan şartlar dâhilinde Rusya ile savaşa devam edilmesinin mümkün olmadığına dair oy birliğiyle bir karar alması ve bunun hazırlanan bir mahzarla İstanbul'a bildirilmesi geniş boyutlu bir yenilenme ve yeniden yapılanmanın hayata geçirilmesinin ilk ve önemli adımını teşkil etmiştir.¹⁴ Bu olayın hemen akabinde, devletin her kesimini temsil eden ricalden idarî alanda ne gibi yenilikler yapılması icap ettiğine dair hazırlanması istenen layihalar¹⁵ Nizâm-ı Cedîd'in ilk işareti olmuştur. III. Selim aynı zamanda reform planlarını gerçekleştirmek üzere mevcut yönetim kadrosuna alternatif olarak kendisine yakın bazı isimlerden bir "iç kabine" veya "reform ekibi" oluşturmuştur.¹⁶ III. Selim'in reformist kadrosu devrin kroniği Asım Tarihi başta olmak üzere Nizâm-ı Cedîd hakkında yazılan risalelerde "mukarrebîn"¹⁷/mukarrebân-ı saltanat¹⁸, "meşâhir-i ricâl"¹⁹, "kurenâ"²⁰ şeklinde ifade edilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa ise bu grubu "Atabegân-ı Saltanat"²¹ olarak isimlendirmiştir.²² Sayıları yirmiye geçmeyen, ölüm ya da

11 Yüksel Çelik, *agm.*, s. 569.

12 Safiyesultanzâde İshak Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, Şehzâde Elçisi Safiyesultanzâde İshâk Bey, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul 1999, s. 73–81

13 Yüksel Çelik, *agm.*, s. 572–573.

14 Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 175. Bu husus hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aysel Yıldız, *Osmanlı Tarihinde Ordu Boykotu: Maçin Bozgunu (1791) Akabinde Yaşanan Tartışmalar*, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II, 2016, s. 123–162.

15 Söz konusu layihalar hakkında genel bilgi için bk. *Ahmet Öğreten, Nizâm-ı Cedîd'e Dair Islahat Layihaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989; Ergin Çağman, *III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları*, İstanbul 2010.

16 Modern literatürde söz konusu kadrodan "mutfak kabinesi" şeklinde ilk defa bahseden kişi Stanford Shaw'dır (Stanford Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Hür Güldü), İstanbul 2008, s. 114–121).

17 Ahmed Asım, *Tarih-i Asım* (yay. haz. Ziya Yılmaz), II, İstanbul 2005, s. 749.

18 Ahmet Sarıkaya, Ömer Faik Efendi *Nizâmü'l-Atik*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1979, s.16.

19 Fahri Çetin Derin, "Tüfenkçibaşı Arif Efendi Risalesi", *Belleten*, XXXVIII/151, Ankara 1974, s. 393.

20 Asım II, 746, 749 dp, 768.

21 Reformist kadroyu tanımlamak üzere genele malûm olan Atabegân-ı Saltanat tanımlamasının kullanılacağı bu çalışma Atabegân-ı Saltanat'ın bazı mensupları hakkındaaki zındıklık ithamlarını konu edinmiştir. Dolayısıyla ayrı ve kapsamlı çalışmaların konusunu teşkil eden Atebegân-ı Saltanat üyelerinin kimlikleri, Nizâm-ı Cedîd'in hazırlanması ile uygulanmasındaki etkileri ve faaliyetlerine değinilmemiştir. Bu hususlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Aysel Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Unpublished Ph.D. Thesis (Sabancı University 2008); Stanford Shaw, *age.*, 114-121.

22 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VIII, Dersaadet 1309 (İkinci Baskı), s. 144–145. Atabeg kelimesi

siyasi yaşamın cilveleri sonucunda bazen bu sayısının yarısına düşen ekip, varlığı sadece birkaç kişi tarafından bilinen muğlak ve belirsiz bir kurumdu. Nizam-ı Cedid'in itici gücü ve belkemiği olan²³ ve dar bir kadrodan oluşan reform ekibi içinde ilk İrâd-ı Cedid defterdarlarından ve talimli asker nazırı olan Çelebi Mustafa Reşid (Köse Kâhya)²⁴ valide sultan kethüdası Yusuf Ağa²⁵, sırkatibi²⁶ Ahmed Efendi (Ahmed Faiz Efendi)²⁷, sudûrdan İsmet Bey²⁸, İbrahim Nesim (Kethüda)²⁹, Bahriye Nazırı Hacı İbrahim (Gizli Sıtma)³⁰, bulunmaktaydı.³¹

Ancak Nizâm-ı Cedid'in eski ve yeniye birarada yaşatan düalist yapısı reformlar gibi bunları uygulamaya koyan kişilerin zihniyetlerinin de tartışılmasına yol açtı. Geç XVIII. yüzyıl ve erken XIX. yüzyıl ıslahat sürecinde reformcular ile karşıtlarının bu tür söylemlerini belirleyen temel etken ise devletin Avrupa hakkında içine düştüğü çelişki olmuştur. Avrupa bir yandan siyasi emelleri itibariyle devletin bekasına yönelmiş bir tehdit olarak algılanırken, diğer yandan devletin kurtuluşunu sağlayacak askerî reformlar konusunda hem model hem de reform programını tatbik edecek uzman personelin kaynağı haline gelmişti.³² Dolayısıyla Atebegân-ı Saltanat üyelerinin Ortodoks İslâm'ı temsil eden Sünnî-Hanefî itikada mensup kadîmciler tarafından "gâvurlara", cedidçiler tarafından mukabele-i bilmis³³ ilkesine göre hareket eden "müceddîlere" benzetilmelerinin³⁴ sebeplerinden birinin bu algı karmaşası olduğunu söylemek yanlış bir tespit olmayacaktır. Bu benzetmelerde III. Selim'in kadîm geleneğe bağlı ulemadan bir

Anadolu ve Büyük Selçuklarda bir nevi danışman, akıl hocası olarak şehzadelerin eğitimi ve öğretimiyle ilgilenen kişilere verilen bir unvandır. Zamanla eyaleti şehzade adına yönetmek gibi çok daha önemli bir statü kazanmışlardır (Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38).

23 Stanford Shaw, *age.*, s. 115.

24 Stanford Shaw'ın ıslahatçıların en önemlisi ve sultanın ruhani hocası olarak takdim ettiği Çelebia Mustafa Reşid için bk. Stanford Shaw, *age.*, s. 114-115; Cevdet, VIII, 169-170.

25 Valide Kethüdası Yusuf Ağa hakkında bilgi için bk. Asım, II, 820-825, 841-845; Cevdet, VIII, s. 194-196; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Bellekten*, XX/79(1956), s.486-525; Stanford J. Shaw, *age.*, s. 116-118.

26 Sırkatıplığı hakkında bk. Fikret Sarıcaoğlu, "Sır Kâtibi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 117-118.

27 Hakkında biyografik bilgi fazla olmayan Sırkatibi Ahmed Efendi'nin Atebegân-ı Saltanat arasındaki statüsü ve Kabakçı Mustafa İsyanı'yla birlikte gelen sonu hakkında bk. Asım II, 815-817; Cevdet, VIII, 177-178; Ayrıca bk. Sevgi Ağa-Züleyha Yördem, "III. Selim'in Sır Kâtibi Ahmed Efendi", *Mehmet İpşirli Armağanı*, (haz. Feridun Emecen, İshak Keskin Ali Ahmet Beyoğlu), I, İstanbul 2013, s. 45-69.

28 Hakkında bilgi için bk. Aysel Yıldız, *agt*, 621,834-835.

29 Hakkında bilgi için bk. Cevdet, VIII, 166-169.

30 Cevdet Paşa, gaddarlığından dolayı "Gizli Sıtma" olarak tanınan Hacı İbrahim Efendi'yi, Nizâm-ı Cedid'in başlangıcından itibaren birçok teferruatlı işi yöneten ve yeni icratların tasarlayıcısı olarak takdim eder (Cevdet Paşa, VIII, 175-177). Ancak Stanford Shaw "Gizli Sıtma" lakabının Arabacıbaşızade İbrahim Nesim Efendi'ye ait olduğunu kaydetmektedir (Stanford Shaw, *age*, s. 120-121). Eser kullanılırken bu hususa dikkat edilmelidir.

31 Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedid", s. 176.

32 Yüksel Çelik, *agm.*, s. 567.

33 Cevdet, VIII, s. 141.

34 Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, İstanbul 1987, s. 434; Ömer İşbilir, *Nizâm-ı Cedide Dair Bir Risale Zebîre-i Kuşmâni Fî Tarîf-i Nizâm-ı İlhamî*, Ankara 2006, s.6.

grupla restleşmesinin de etkili olduğu muhakkaktır.³⁵ İlimiye mensuplarından bazıları III. Selim'in ek gelir sağlamak üzere herkesin elinde bulunan altın ve gümüşü Darphane'ye teslim etmesi yönündeki emrini dinlemedikleri gibi “*Padişah bizi kara çanaklı yapacak*” diyerek tepkilerini dile getirmişlerdi. III. Selim'in bu durum üzerine “...*ulemâ efendiler şimdiye kadar beytül mâle kaç kuruş verdiler?... îânelerinden geçtim, din ve devlete muzır olacak kelâmı söylemeseler idi olmaz mı?*”³⁶ şeklindeki sözleri saray ve ilmiye arasındaki münâferetin ve restleşmenin boyutlarını ortaya koymaktadır.

İster Atabegân-ı Saltanat isterse mukarribîn, kurenâ ya da reformist kadro olarak adlandırılınsınlar klasik yapılanmanın alternatifi olarak kurulan yeni ekip, en azından gelenekçi kadro için yeniyi Avrupaî zihniyeti temsil etmekteydi. Niyazi Berkes de Atabegân-ı Saltanat üyelerinin, Lale Devri'nde başlamış olan çağdaşlaşma akımının III. Selim zamanındaki temsilcileri oldukları görüşündedir. Yazara göre, eskinin ulema ocağının yerini almak üzere olan aydın tipi daha sonra değişecek olan modern aydınlar sınıfının öncüleri olarak doğmak üzeredir. Yine aynı dönemde Batı uygarlığının önemli ve farklı yanlarının sezilmeye başlandığı, bilgisizlik ve taassup karşıtı olarak bilim ve aydınlanma ayrımı yapıldığı iddiası Berkes'in ileri sürdüğü fikirler arasındadır.³⁷ Layiha yazarlarının rical ve ulemadan, hizmete alınmış yabancılardan, yabancı devlet elçisi veya elçilik mensupları dâhil olmak üzere oldukça geniş bir kesimi temsil etmeleri³⁸, bu süreci tasarlayan yeni entelektüel tipin sadece asker ve mühendislerden oluşan dar bir kitle olmadığını da göstergesidir. Ebu Bekir Ratib Efendi³⁹, Seyyid Mustafa, Mahmud Raif⁴⁰ gibi örneklerle bakıldığında bu şahısların Avrupa'yı anlama, çözümleme çabası içerisinde oldukları ve devletin hâlihazırda içinde bulunduğu zor durumu aşmak için Avrupa'yı model almanın gerekliliği üzerinde durduklarını söylemek mümkündür. Seyyid Mustafa'nın Osmanlı Devleti'nin vaktiyle var olan üstünlüğünün zafiyete dönüşmesini müspet ilimlerde görülen geri kalmışlıkla izah etmesi ve bu ilimlerin ancak Avrupa'ya gidilerek öğrenebileceğini savunması⁴¹ bu tespiti destekleyen örneklerden biridir. Asım Efendi de eserinde, Atabegân-ı Saltanat üyelerinin Avrupa politikası kavramını düstür edindiklerini, Avrupalıları taklit etiklerini, sadece akla dayanarak hareket etmelerinin İslâmiyet'e uygun olmadığını belirtir.⁴²

Buraya kadar verilen bilgiler, en azından Nizâm-ı Cedîd programının tasarlayıcılarının nispeten Avrupaî zihniyeti anladığını ortaya koymaktadır. Ancak aşağıda ayrıntıları

35 Kemal Beydilli, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, s. 36.

36 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizâm-ı Cedîd-*, Ankara 1988, s. 125.

37 Niyazi Berkes, *age.*, s. 101.

38 Kemal Beydilli, “İslahat”, s. 176.

39 Ebu Bekir Ratib Efendi hakkında bk. Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebu Bekir Ratib Efendi*, İstanbul 2010.

40 Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd programına etkisi için bk. Kemal Beydilli- İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri*, Ankara 2001.

41 Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a İslâhât Düşünceleri”, *İlmi Araştırmalar*, VIII, İstanbul 1999, s. 35.

42 Asım, II, s. 756–757

verilecek olan bir takım bulgular, bazı Atebegân-ı Saltanat üyelerinin Avrupaî zihniyeti anlama konusunda çelişkiye düştüğünü düşündürmektedir. Atebegân-ı Saltanat'ın önde gelen isimlerinden olan ve kaynaklarda, devrin “*veliâhdı ve müdirân-i umûru, zu'm-ı fâsidesi Sokrat-ı Bukrat'a nazîr ve belki akliyyât ve hikemiyâtta cümle hükemâ ve felâsefe kendinden dîn zu'munda*” olan⁴³, *sohbetlerini duyanların Aristo ve Eflatun zannedeceği akıl hocalarından biri*⁴⁴, *dehâda İyâs*⁴⁵ ve *Ebu Nüvâs'a*⁴⁶ kıyas⁴⁷, *herkese takaddüm eden, valide kethüdasının (Yusuf Ağa) ayağını öptüğü*⁴⁸, “*dühât-ı ashâb-ı dirâyet ve fetânet*”⁴⁹ olarak tanımlanan sirkâtibi Ahmed Efendi'nin kaleme aldığı Rûznâmesi'nde⁵⁰, Fransız İhtilâli hakkındaki ifadeleri bu bağlamda önemlidir. Kendisi de bir monarka hizmet eden sirkâtibi Ahmed Efendi, Avrupa ve dünya tarihi açısından kırılma noktası olan, monarşilerin sonunu getiren Fransız İhtilâli için “*Hemen Hazret-i Hak, Françe İhtilâlini misâl-i maraz-ı Frenk, hâin-i Devlet-i Aliyye olanlara dahi sirâyet ettirüb ve çok zaman birbirlerine düşürüb Devlet-i Aliyye'ye hayırlı neticeler müyesser eyleye. Amin!*”⁵¹ diyordu. Fransız Devrimi ve Osmanlı Diplomasisi adlı makalesinde sirkâtibi Ahmed'in bu ifadelerine yer veren⁵² Orhan Koloğlu, sirkâtibinin Fransız İhtilâli'ni anlayamadığını, kitlelerin hükümdar tahakkümünden kurtulup kendi mukadderatlarını kendilerinin belirlemesi ve bütün insanların eşitliği vb. ilkelerin varlığından haberdar olsa kendi rejiminin altını oyabilecek bir temennide hiç şüphesiz bulunmayacağı⁵³ şeklinde çok yerinde bir tespit yapmıştır. Sirkâtibi Ahmed'e ait olan bu sözler kadar, cellatlarından kaçarken bir tılsıma güvenerek kendini çatıdan aşağıya bıraktığı iddiası⁵⁴ da akılçılığa dayanan Avrupaî zihniyetle tezat oluşturmaktadır. Yine Nizâm-ı Cedîd'in önde gelen isimlerinden olan ve Babiâli'yi tam anlamıyla kontrolü altında tutan “*atabek ve devletin*

43 TSMA E. 430/53- 6.

44 TSMA E. 434/28.

45 Asım, II, 751' den naklen: Emevîler'in Basra kadılarından, sezgisi ve zekâsıyla tanınmış ve bu özellikleri sebebiyle darbimesellere konu olmuş İyâs (ö.122/740?) için bk. Ahmet Ağırakça, “İyâs b. Muâviye”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 498.

46 Asım, II, 751' den naklen: Abbâsiler'in ilk döneminde Arap şiirine yeni bir üslup getiren, müstehcen şiirlerine rağmen sanatında zamanının İmruülkays'ı kabul edilen, üstün zekâsı ile tanınan şâir Ebû Nüvâs (ö.198/813?) için bk. Nuhuî Ünal Karaarslan, “Ebû Nüvâs”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 205–207.

47 Asım, II, s. 751.

48 Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi* (haz. Mehmet Ali Beyhan), II, Ankara 2003, s. 987.

49 Cevdet, VIII, s.143.

50 Sirkâtibi Ahmed tarafından kaleme alınan ve H. 9 Receb 1205-Ramazan 1217 (15.3.1791- Aralık 1802) tarihlerini ihtiva eden Rûznâme, Tahsin Öz tarafından kısım kısım neşr edilmiştir (bk. Tahsin Öz, “Selim III.'ün Sirkâtibi Tarafından Tutulan Rûznâme”, *Tarih Vesikaları*, III/13 (1944), s. 26–35; III/14 (1944), s. 102–116; III/15 (1949), s.183–199). Sirkâtibi Ahmed'e ait olan söz konusu Rûznâme, Sema Arıkan tarafından da neşredilmiştir. Ancak transkripsiyon hatalarının çokluğundan dolayı, dikkatli kullanılması gereken bir eserdir (bk. Sema Arıkan, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Ankara 1993).

51 Tahsin Öz, “Selim III'ün Sirkâtibi Tarafından Tutulan Ruzname”, *Tarih Vesikaları*, III/15(1949), s. 184; Sema Arıkan, *age.*, s. 60.

52 Sirkâtibi Ahmed'in Fransız İhtilâli'ne dair ifadeleri Orhan Koloğlu tarafından şu şekilde nakl edilmiştir: “*Fransa İhtilâli'ni hazret-i Hakk Devlet-i Aliyye'nin düşmanı olanlara dahi sirâyet ettirip ve çok zaman birbirine düşürüb Devlet-i Aliyye'ye hayırlı neticeler müyesser eyleye*” Orhan Koloğlu, “Fransız Devrimi ve Osmanlı Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s. 15.

53 Aynı yer.

54 Asım, II, s. 815.

sahibi, daha önce benzeri görülmemiş bir zorba⁵⁵ olarak tanımlanan valide kethüdası Yusuf Ağa'nın kendine kadı ve şahitlerin huzurunda hüccetle ömür satın alması da⁵⁶ bu minval üzerine değerlendirilebilir. Söz konusu ithamlar ya da iddialar, bahse konu olan kişilerin “Kızulelma semtini Boğdan'dan gelen al yanak elma gibi yenir şöyle”⁵⁷ karıştıran efendilerden ya da “Prusya dedikleri kangı devlettir?” diye soran Rumeli Kazaskeri Tevfik Efendi⁵⁸ gibi kadîmi temsil ricalden, en azından bu tip hususlarda zihniyet bazında pek farklı olmadıklarına, arafta kaldıklarına delalet etmektedir. Tabii olarak kişiden hareketle bunu genele teşmil etmek doğru değildir. Ancak bahse konu kişiler –onları tasvir etmek için kullanılan benzetmelerden de⁵⁹ anlaşılacağı üzere- sıradan kimseler olmayıp, Nizâm-ı Cedîd programıyla neredeyse III. Selim kadar özdeşleşmiş ve devre yön veren kişilerdir. Bu özellikleri ise haklarındaki isnatları oldukça önemli kılmaktadır.

Bu araştırma kapsamında elde edilen bazı veriler Atabegân-ı Saltanat üyelerinin sadece Avrupa'ya öykümlerinden dolayı değil, Ortodoks İslâm'ı temsil eden Sünnî-Hanefî öğretisi tarafından mensuplarının Heterodoks-Zındık olarak kabul edildiği İndiyye⁶⁰, Dehriyye⁶¹, gibi felsefi doktrinlerden beslenen Heterodoks akımlara ya da Kaderiyye⁶²,

55 Asım II, s. 820.

56 Tam metin için bk. Asım, II, s. 842–843; Cevdet, VIII, s. 359.

57 Yüksel Çelik, *agm.*, 571. Kaleme aldığı layihalarıyla Nizâm-ı Cedîd'in fikir babalarından biri olan (Kemal Beydilli, “İslahat”, s.175) Ahmed Resmî Efendi [hakkında bilgi için bk. Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmî Efendi(1700–1783)*, (yay. haz. Tansel Demirel), İstanbul 1997], devletlerarası ilişkilerde diplomasiin önemini anlayamayan ya da çıkarlarını kaybetme endişesiyle anlamak istemeyen devrin ricalı için bu sözü sarfetmiştir.

58 Rumeli Kazaskeri Tevfik Efendi, Prusya ile yapılacak ittifakı görüşmek üzere devrin akli erenlerinden oluşan meşveret meclislerinde yer alan bir kişidir (Kemal Beydilli, “Aydınlanmış Hükümdar : III Selim”, s. 37).

59 Bk.8. ve 9. sayfalar.

60 Sözlükte “zeki, mâhir” anlamına gelen sofist (sophistes) kelimesine mensubiyet ifade eden sūfistâiyye literatüre Yunanca'dan geçmiş olup sūfistâiyye şeklinde de söylenmektedir. Sofist kelimesi aslında olumlu bir anlama sahipken felsefede zamanla “yanıltıcı sözler kullanarak muhatabı aldatmayı ve küçük düşürmeyi sanat edinmeler” şeklinde olumsuz içerikli bir terim haline gelmiştir. Bu eğilimde olanlara “yanıltıcı hikmete mensup kişiler” mânasında sofistler veya Sūfistâiyye denilmiştir. Eşyanın hakikatinin sabit olmadığını, olsa bile insan bilgisinin buna ulaşamayacağını savunan Sūfistâiyye kelim kitaplarında İnadiyye, İndiyye ve Ladiyye olmak üzere üç grup halinde tanıtılmıştır. İndiyye (Rölativist) de hakikat, kişinin kendi telakkisine nispet edilir. Bu doğrultuda kesin, sabit, üzerinde uzlaşılabilen herhangi bir kural ve kriteri kabul etmezler ve Sünnî öğretilerde Batını olarak kabul edilirler [İbrahim Emiroğlu, “Sufestâiyye”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 469; ayrıca bk. Hüseyin Atay, “Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX/1, Ankara 1987, s. 27–30; Fatma Aygün, “Eşyanın Hakikati Sabittir İlkesini Benimseyen Kelamcılardan Sofestâiyye Eleştirisi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, XIII/2, 2015, s. 827, 829].

61 Dehriyye, “*Mutlak zaman*” anlamına gelen “*dehr*” kelimesine nispeti sebebiyle bu isimle anılan ve İslâm dünyasının genel olarak ateist ve materyalist olarak kabul edilen düşünce akımını temsil eder. Dehrîler, Allah'ı, yeniden dirilişi reddeden, âlemi ezeli tabiatı bir fail olarak kabul eden, sadece duyu organlarıyla algılanabilen nesnelere gerçek olarak kabul edip metafiziğe kesin olarak sırtını dönen materyalistler olarak tanımlanırlar. Demokritos atomculuğu ve Aristocu felsefe de dehrilik içerisinde görülür (Hayrani Altuntaş, “Dehriyye”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 107–109).

62 Sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren itikadî mezhep (bk. İlyas Üzümlü, “Kaderiyye”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2004, s. 64–65).

Hulûlî⁶³, Cebriyye⁶⁴ gibi itikadî fırkalara intisapları nedeniyle de “zındıklar” ya da büyü-sihirle uğraşan “kâfirler” olarak telakkî edildiklerini ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti’nde XV. yüzyılda başlayıp XVI. yüzyılda yaygınlaşan ve XVII. yüzyılda da kısmen devam eden sözkonusu Heterodoks akımlar, 1663 tarihinde şeyhlik daha doğrusu kutupluk makamında olan Sütçü Beşir Ağa’nın ateizm isnadıyla idamından sonra sükûnet dönemine girmiştir.⁶⁵ Tabii ki bunda Yıldırım Bayezid’den itibaren bir imparatorluk şekline dönüşme yolunda bulunan Osmanlı Devleti’ndeki devlet ve din algısında meydana gelen değişikliğin etkisi de büyüktür. İmparatorluk yolunda olan devletin siyasî ve idarî yapılanması eski sufilerin yardımıyla değil, ulemanın yardımıyla gerçekleştirilebilirdi. Böylelikle Yıldırım Bayezid döneminde (1389–1402) belirgin bir biçimde medresenin temsil ettiği fıkha dayalı kitabî, kâideci İslâm anlayışı (fıkıh), süratle Osmanlı Devleti’nin siyasî ve idarî yapısında hâkim duruma geçti. Bu gelişme Osmanlı Devlet İslâmı’nın (öbür adıyla siyasileşmiş resmî İslâm anlayışının) başlangıcı oldu. Fatih Sultan Mehmed devrine (1451–1481) gelindiğinde bu süreç bir hayli olgunlaşarak Osmanlı Devlet İslâmı klasik niteliklerini kazanmış, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde ise bütün çizgileriyle gelişme sürecini tamamlamıştır.⁶⁶ Temelinde Sünnî-Hanefî öğretiyen Osmanlı Devleti’nin resmi İslâm anlayışına göre ise bağlı olduğu itikat dışındaki tüm İslâmî akımlar bid’at ya da heretik olarak kabul edilmiştir.⁶⁷ Bu gelişmeler sonucunda Heterodoks İslâm Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda oynadığı aktif rolü kaybetmiş ve sessizliğe gömülmüştür. Ancak Vakanüvis Asım Efendi ve Topkapı Sarayı Arşivi’nde tespit edilen belgelerdeki iddialara göre, Heterodoksi bu sefer Osmanlı Devleti’nin resmî İslâm anlayışının temeli olan Sünnî-Hanefî öğretiye muhalif olmaktan çok, devleti yöneten hatta yeni bir şekil vermeye çalışan Nizâm-ı Cedîd zihniyetinde karşımıza çıkmaktadır.

Atabegân-ı Saltanat üyelerinin Heterodoks akımlara/fırkalara mensup olduklarına dair ithamlar devrin vakanüvisi olan Asım Efendi tarafından dile getirilmiştir. Eserinde, yukarıda da değinildiği üzere Atabegân-ı Saltanat üyelerinin Avrupa politikası kavramını düstûr edindiklerini, Avrupalıları taklit ettiklerini, sadece akla dayanarak hareket etmelerinin İslâmiyet’e uygun olmadığını belirtir.⁶⁸ Müellifin bu ifadelerinden Atebegân-ı Saltanat’ı Avrupa’ya özenen ya da Avrupaî usulleri uygulayan taklitçiler olarak takdim ettiği şüphesizdir. Ancak sonraki satırlarda onlar hakkında sadece Avrupa’yı taklit ettikleri için “gavûr” imasında bulunmadığı heterodoks felsefî akım ve itikatlara sahip oldukları

63 Galiyye fırkalarının benimsediği bir itikadî esas olan hulûlün tenasüh ve enkarnasyon (incarnation) gibi kavramlarla aynı veya yakın anlamlar taşıdığı ileri sürülmüşse de hulûl genellikle Allah’ın yarattıklarına ve özellikle insanın bedenine intikal etmesi, tenâsüh ise insan ruhunun başka bir insan veya hayvana ait bedene girmesi mânâsında kullanılır. Tecessüd kavramı da bir hulûl türünü ifade eder (Yusuf Şevki Yavuz, “İslâm Düşüncesinde Hulûl”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 341–344).

64 İnsanlara ait ihtiyarî fiillerin ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan grupların ortak adıdır (İrfân Abdülhamit, “Cebriyye”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 205–208).

65 Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı İmparatorluğunda Din 14–17. Yüzyıllar”, *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslâmın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2012, s. 131.

66 Ahmet Yaşar Ocak, *agm.*, s. 87.

67 Fatih Şeker, *Osmanlı İslâm Tasavvuru*, İstanbul 2015, s. 255.

68 Asım, II, s. 756–757.

iddiasıyla “zındık” olarak nitelendirdiği görülmektedir. Sultanın ilk dönemlerindeki kurenâsı için gafil, beyinsiz, bir sürü tımarhane layığı divâneler tanımlamasını yapan müellif, III. Selim’in cülûs ettiği andan itibaren iyiliğini isteyen, sadık, dindar, kanaatkâr, velinimetli olan padişahın şanını, mülkünü ve milletin namusunu koruyan kurenâyâ sahip olamadığından şikâyetçidir.⁶⁹ Ancak Asım Efendi’nin bu suçlamaları Topkapı Sarayı Arşivi’nde bulunan ve aşağıda daha ayrıntılı bahsedeceğimiz bir belgede⁷⁰ yer alan bilgilerle örtüşmez. II. Mahmud’un henüz adını tespit edemediğimiz ancak verdiği örneklerden ve ifadelerinden Nizâm-ı Cedîd karşıtı olduğu anlaşılan bir lalası^{71*} tarafından nasihatnâme tarzında kaleme alınan söz konusu belgede, III. Selim’in Küçük Hüseyin^{72**}, Rüstem ve Bektaş isimli gulamlarından bahsedilmektedir. Belgeye göre bunların arasında okuma yazma bilip, tarihe aşına tek kişi olan Bektaş, rakipleri tarafından zehirlenerek ortadan kaldırılmıştı. Enderûn’dan çırağ edilerek Kaptan-ı Deryalığa getirilen Küçük Hüseyin Paşa ise gerçekten sadakatle çalışarak Tersane-i Amire’yi mamûr etmiş, inamlar ve ihсанlar dağıtarak askerın kalbini kazanmıştı. Nâmı Osmanlı sınırlarını aşmış, Hıristiyan yöneticilerin tanıdığı, takdir ettiği hatta hediyeler göndererek hatırını hoş tuttıkları⁷³ biri olmuştu.

İki kaynak arasındaki söz konusu farklılık ise Atabegân-ı Saltanat hakkında verdikleri bilgilerde ortadan kalkar. Söz konusu ekibi dehâda İyâs ve Ebu Nüvâs’a benzeten⁷⁴ Asım, Atabegân-ı Saltanat üyelerini yukarıda bahsi geçen Cebriyye, Hulûli, Kaderiyye’ye mensup bir alay melâhîde ve zenâdikaya itikat eden, şeriat kılığında çıplak, dinle imanla ilgisi olmayan kişiler olarak tanımlar.⁷⁵ Müellif satırlarının devamında bahse konu kişilerin, ehl-i İslâm’ın bilmesi gereken akaiden, farzlardan, hükümlerden bihaber olduklarını kaydeder. Yine tarihe rağbet ederek ibret almayı hikmet geleneğine aykırı gördükleri, Kitap (Kur’ân-ı Kerîm) ve sünnette gerçekliği ispatlanmış olan ilahi emirleri ise ya düzmece ve gafletten ibaret ya da İsrâ’iliyyât olarak kabul ettikleri Asım’ın iddiaları arasındadır. Atabegân-ı Saltanat üyeleri temelini şeriatın alan eski gelenek ve Kanûn-ı Kadîm’i, insan yapısı ve yürürlüğü kalkmış ayetler mesabesinde görüyorlardı⁷⁶ diyen Asım, ayrıca bütün mansıplara kendi adamlarını istihdam ettiklerini böylece devlet ve memleket işlerinin onlar gibi Allah ve Peygamber bilmez kişilerin eline geçtiğini ileri

69 Asım, II, s. 750.

70 TSMA, E. 428/28 (II. Mahmud’un hocası tarafından nasihatnâme şeklinde kaleme alınan söz konusu belge tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır).

71 Metni kaleme alan kişinin II. Mahmud’un lalası olduğu söz konusu metinde yer alan “...zirâ efendi lâ-lalarını hâne-i hassa’ya almak kanûn değil iken bendenizi almaları...” (TSMA E. 434/28) şeklindeki cümleden anlaşılmaktadır.

72 Nizâm-ı Cedîd sürecinin önemli aktörlerinden olan Küçük Hüseyin Paşa’yı mükemmel bir komutan cevval bir ıslahatçı olarak takdim eden Shaw, Paşa’nın III. Selim ile kişisel ilişkileri sayesinde inceleme ve uzlaştırma yanlısı olanlara karşı daha radikal ıslahatçıların başını çeken güçlü bir politikacı olduğunu kaydetmektedir (Stanford Shaw, *age*, s.11). Ayrıca Küçük Hüseyin Paşa hakkında bk. Nejat Göyünç, “Kapudân-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa”, *Tarih Dergisi*, II/3-4, İstanbul 1952, s. 35-50.

73 TSMA, E. 428/28.

74 Asım, II, s. 751.

75 Asım, II, s. 752.

76 Asım, II, s. 756.

sürmektedir.⁷⁷

Atebegân-ı Saltanat üyelerini, hakkında cehennem azabına uğrayacağına dair ayet inmiş olan Ebu Cehil dönemindeki kâfirlere benzeten Asım, hadis kitaplarındaki örnekleri bilmeyerek, Mektubât-ı Farûki⁷⁸, Terceme-i Fusûs⁷⁹ gibi Türkçe'ye çevrilmiş tasavvuf kitaplarıyla uğraştıklarını ve tasavvuf ehlinin herkesin idrak edemeyeceği sınırlarını yanlış değerlendirdiklerini belirtir.⁸⁰ Müellife göre ikbal ve saygınlıklarını söz konusu tarikat mensuplarının iradelerine teslim eden Atabegân-ı Saltanat üyeleri, onların erenler şöyle dedi, böyle edecekler şeklindeki düzmece, süslü sözlerinin ve sihirlerinin⁸¹

etkisinde kalmışlardır. Kurban, sadaka ve hediyeler o çeşit dinsizlere aitti diyen Asım Efendi, söz konusu şahısların bu yolla kese kese dirhem, bohça bohça eşya alarak evlerinin ve tekkelerinin ihtiyaçlarını tuzdan şekere kadar karşıladıklarını iddia etmektedir.⁸² Müellife göre Atabegân-ı Saltanat üyeleri, İslâm akaidini kalplerinden uzaklaştıran dolayısıyla ehl-i şeriaten nefret eden kişilerdi. Bu düşünceleri doğrultusunda müderris ve ulema da dâhil olmak üzere Enderûn ve birûnda din, devlet, millet gayreti güden amel-i salih kişileri itibarsızlaştırıyorlar, onları politika fenninden anlamayan bir alay gereksiz fazlalık takımı olarak görüyorlardı.⁸³ Ömer Faik Efendi'nin, Nizâm-ı Cedîd'i özellikle Kanûn-ı Kadîm'e riayet edilmemesi husûsunda eleştirdiği Nizâmü'l-Atfık adlı eserini kendisine bu işlerden anlamadığını ifade etmek üzere "ahmak ve eşek" denilmesinden korktuğu için sunmayı uzun bir süre ertelemesi⁸⁴ Asım'ın söz konusu iddialarının yersiz olmadığını göstermektedir.

Asım'ın Atabegân-ı Saltanat hakkındaki söz konusu ithamlarını bu noktaya kadar kadîm ve cedîdcilerin dini argümanlarla birbirlerine üstün gelme çabası olarak görebiliriz. Nitekim Nizâm-ı Cedîd'i övmek üzere yazılan Koca Sekbanbaşı risalesinde bu sefer Nizâm-ı Cedîd muhalifleri Heterodokslukla suçlanmakta ve tahareten bîhaber dinsizler olarak takdim edilmektedirler.⁸⁵ Ayrıca bu süreçte devlet yönetiminde ilmiyenin gelenekçi mensuplarının pasivize edilmesinin, ilmiyenin kadîm yapılanmasının bir temsilcisi olan Asım Efendi'nin, Atebegân-ı Saltanat mensuplarına dair olan bu

77 Asım, II, s. 757.

78 Asım, II, s. 752'den naklen: "Mektûbât-ı Fârûki" diye zikredilen eser, Nakşibendiyye Tarikatı'nın Müceddidiyye kolunun kurucusu olan İmâm Rabbânî'nin (1034/1624) mektuplarından oluşan *Mektûbât* adlı eseri olmalıdır; bk. Hamid Algar, "İmâm Rabbânî", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 194–199.

79 Asım, II, s. 752'den naklen: Metnimizde "Terceme-i Fusûs" diye zikredilen eser, Muhyiddin ibnü'l-'Arabî'nin (ö. 638/1240) bütün fikirlerinin özeti sayılan temel eserinin Türkçe tercümelelerinden biri olmalıdır (bk. Mahmûd Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 233–234).

80 Asım, II, s. 751–752.

81 Atebegân-ı Saltanat üyelerini büyü ve sihirle uğraşan kâfirler olarak suçlayan Asım Efendi'nin sihrin gücüne inandığı göz ardı edilmemelidir. Bu husustaki düşünceleri için bk. Asım, I, 509–512.

82 Asım, II, s. 753.

83 Asım, II, s. 753–754.

84 Ahmet Sarıkaya, *agt.*, s. 4.

85 *Hulâsatü'l-Kelâm Fi Reddi'l-Avâm (Sekbanbaşı Risalesi)*, *TOEM*, 37/42, 1328, s. 7, 47. (ayrı basım).

iddialarının temelini oluşturabileceği de göz ardı edilmemelidir. Yine Asım Efendi'nin, III. Selim'in başarısızlığını -hanedanın dokunulmazlığından hareketle- Atabegân-ı Saltanat'a yıkmak ve onları olabilecekleri en kötü halde göstermek için dinî bir karalama yaptığı düşünülebilir. Ancak Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulduğumuz belgelerdeki veriler de Asım'ın bu iddialarını desteklemekte hatta aşağıda göreceğimiz üzere bir adım öteye taşımaktadırlar. Söz konusu belgelerin II. Mahmud'un şehzadeligi esnasında lalası/hocası olan ve Nizâm-ı Cedîd sürecini idrâk eden iki farklı kişi tarafından nasihatnâme tarzında kaleme alınmış olması verdikleri bu bilgilerin önemini ortaya koymasından dolayı değerlidir.

Bahse konu olan belgelerden ilki yukarıda da zikrettiğimiz üzere II. Mahmud'un kimliğini tespit edemediğimiz ancak anlattısından koyu bir Nizâm-ı Cedîd muhalifi olduğu sonucu çıkardığımız lalasına aittir. Ona göre hali hazırda (III. Selim dönemini kastetmektedir) yaşananlar değil şer' ve kanûnda olmak (Kanûn-ı Kadîm), akla hayale gelmeyecek durumlarıdır. Nizâm-ı Cedîd taraftarları, Kanûn-ı Kadîm'i ve Kanûncu'nun (Kanûnî Sultan Süleyman) düzenlemelerini tamamen terk etmişlerdir. Hepsinin akli gaflet perdesiyle örtülmüştü. Kalemlerdeki kayıtların üstünü çizerek defterleri kendi istedikleri şekilde düzenlemişler, daha önce görülmemiş bid'atler, akla ve fikre sığmayan zulümler ile bu büyük devleti harap etmişlerdir.⁸⁶ Sultan III. Selim'in akıl hocaları görünüşte düzgün kıyafetli düzgün tavırlı kişilerdir. Hatta sohbetlerini duyanlar onları Aristo ve Eflatun zannedebilirdi. Ancak büyük işlerde istihdam olunduğlarında asla bir işi başaramayıp, delilerin bile yapmaya koracakları işleri icraya başlamışlardı.⁸⁷ II. Mahmud'un lalasının Atabegân-ı Saltanat hakkındaki bu iddiaları hem Asım hem de aşağıda bahsedeceğimiz üzere İbrahim Refet Efendi'nin verdiği bilgilerle⁸⁸ örtüşmektedir. Ancak Atabegân-ı Saltanat üyelerinin, devletin yönetim şeklini "Devlet-i İslâm"ın ortadan kalkmasına

86 TSMA, E. 434.

87 TSMA, E. 434/28.

88 Süheyla Yenidünya, "Sultana Nasihatler: İbrahim Refet Efendi ve Sultan II. Mahmud'a Öğütleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXIII, İstanbul 2015, s. 1-48 (ayrı basım).

sebeplere verecek olan “Cumhur”⁸⁹ a çevirmek istedikleri”⁹⁰ iddiası ise sadece ona aittir ve dikkate şayandır.

Atabegân-ı Saltanat hakkında benzer ithamların yer aldığı üçüncü kaynağımız ise hem IV. Mustafa’ya hem de II. Mahmud’a şehzâdeliklerinde hocalık, saltanatlarında da danışmanlık yapan İbrahim Refet Efendi tarafından nasihatnâme şeklinde kaleme alınan belgelerdir. İbrahim Refet Efendi Atabegân-ı Saltanat üyelerinin İrâd-ı Cedîd’e mesned olarak kabul ettikleri fetvayı “...*fetvâ-i İndiyye*...”olarak tanımlamaktadır. Söz konusu fetvada aslında fakir halkın muhafazası için vergi tahsil edildiği ifade edilmekteydi. İbrahim Refet’e göre, Nizâm-ı Cedîd taraftarları bu fetvayla Allah katında kendilerini akladıklarını ve sorgudan halas olduklarını iddia ediyorlardı. Atabegân-ı Saltanat’ı fakir halkın gözyaşlarına bakmayarak, tüm sıkıntılarını onların sırtlarına yüklemekle suçlayan Refet Efendi, özellikle Hacı İbrahim Efendi’nin bu konuda hepsini geçtiğine işaret etmektedir.⁹¹

Her üç kaynağımızda genelde Atabegân-ı Saltanat üyelerinin hepsi için yapılan bu ithamlar özelde sırkatibi Ahmed Faiz Efendi üzerinde yoğunlaşmıştır. İbrahim Refet Efendi’nin devrin en önemli simalarından sırkatibi Ahmed hakkındaki ifadeleri oldukça dikkatçektir. Ona göre “*vaktin veliahdive müdür-iumûru*” olansırkatibi Ahmed, Dehriyye ve İndiyye’ye mensuptu. Kibirli olan Ahmed’i fesatlıkta Sokrat ve Hipokrat’a benzetiyor, hatta akıl ve hikmette bütün hükemâ ve filozofları kendisinden aşağı gördüğünü ifade ediyordu. Sırkatibi Ahmed söz konusu itikada göre alınan fetvadaki esaslara uygun olarak devleti yönetmek için tarif edilmez bir çaba harcamıştı. Ancak “...*Nihâyet-i kelâm aklına uyan şeytana uyar. Hazret-i peygamberin emrine imtisâl edene dünya ve ahiret selâmet*

89 Lala, Atebegân-ı Saltanat hakkındaki bu iddiasını şu şekilde dile getirmiştir. “... *Cümle hüküm ve hükümât bizim elimizde olub devlet cumhur olsun deyu böyle bir kabîh hiç kimesnenin kabul etmeyeceği şeyi kuvvetden fi’le getirmek için bir nâzır-ı devlet lazımdır deyu içlerinden birini nâzır-ı devlet nasb etdirirler. Nâzır-ı devlet ise bi’z-zat padişah-ı vakittir. Cümlelerin hilâf-ı tabî’i maazallah devlet-i İslâm’ın izmihlâlini muktezî devleti cumhur etmek dâ’iyelerine düşdüklerinden padişah-ı mazlûm bîhaber hayırhâh-ı devlet olub aklı yetişenlerden niceleri “hay bu vaz’ ve tavrın encâmı vahîmdir. Ma’âzallah izmihlâlin sebebi akvâsıdır terk edin” diyenlerin kimin nefsi kimin katl edub kendilerinin re’ylere muhâlif olanlara izhâr-ı adâvet etdiklerinden herkes kendi havfına düşüp uzaktan seyirci oldular...*” (Hayata geçirmek, gerçekleştirmek manasında kullanılan “*kuvveden fi’le*” tanımlaması metnin orijinalinde “*kuvvetden fi’le*” şeklinde yazılmıştır. T SMA, E. 434/28). Lalanın cumhur kelimesi ile kastetmek istediği ise cumhuriyettir. Bernard Lewis, “cumhur” kelimesinin latince “*respublica* (devlet/cumhuriyet)” kelimesinin eşdeğeri olarak Babîlî’de tercümanlar tarafından seçilen bir kelime olduğunu, görece az kullanılmakla birlikte “*Venedik Cumhuriyeti*”nin “*Venedik Cumhuriyeti*” olarak çevrildiğini kaydetmektedir. Yazar, “Cumhur” kelimesinin Fransız Devrimi’nden sonra ise Fransız modeli ve Fransız modelinde oluşturulan diğer cumhuriyetleri belirtmek için kullanıldığını ifade eder (Bernard Lewis, “*Djumbûriyya*”, *The Encyclopedia of Islam*, II, (ed. B. Lewis, Ch. Pellat ve J. Schacht, E. J. Brill), Leiden 1991, s. 594–595). Makalede incelenen süreçte Venedik, Flemenk, Leh, Yedi Ada, Fransa için hem Arşiv belgelerinde (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA., Hatt-ı Hümayûn (HAT), nr. 8/287, 9/316, 10/330, 11/354, 26/1253, 31/1455, 33/1604, 124/5133, 124/5115, 138/5661) hem de devrin kroniği Asım Efendi Tarihi’nde (Asım, I, s.93, 94, 148, 249, 261) yönetim şeklini ifade etmek üzere cumhur kelimesinin kullanılması Bernard Lewis’in bu tespitini teyit etmektedir.

90 T SMA, E. 434/28.

91 T SMA, E.430/53.

olur ...”⁹² diyen İbrahim Refet, Nizâm-ı Cedîd taraftarlarının kendi sonlarını hazırladıkları gibi devleti de önceki halinden çok daha büyük bir iflâsın içinde bıraktıklarını kaydeder.

II. Mahmud'un kimliği belirsiz lalâsının da sırkâtibi Ahmed hakkında verdiği bilgiler bu minval üzeredir. Okmeydanı'ndaki aşağılık rezil insanlardan biri şeklinde tanımladığı “Yaycıoğlu Peykçi Ahmed” bir şekilde Enderûn'da Hazine-i Hümayûn'a girmiş daha sonra hile ile sırkâtîpliğine yükselmeyi başarmıştı⁹³. Kendisinde var olan “*kötü itikadın*” revaç bulması için tılsım ve büyülerle saf gönüllü III. Selim'in kalbine işleyip zahirde güzel ama gerçekte şeriata muhalif birçok mezalime sebep olmuştu.⁹⁴

Asım Efendi'nin de sırkâtibi Ahmed ve valide kethüdası Yusuf Ağa hakkındaki eleştirileri çok serttir. Müellifimizin aşağılık, mayası bozuk, insaniyetsiz, zehir yuvası yakıştırmalarında bulunduğu, “*Kibir ve acımasızlığı yazılmak gerekse her zerresinden bin İblis ve bin Firavun çıkacağı sairin abartması değil akıl sahiplerinin teslim edeceği gerçektir*”⁹⁵ dediği sırkâtibi Ahmed'in iman ve inancının, yukarıda zikr edilen akımlar/firkalar elinde olduğunu kaydeder. Kabakçı isyanıyla beraber öldürülen diğer Atebegân-ı Saltanat üyeleri için “*zehirleriyle birlikte panzehirleri de vardı*” diyen Asım Efendi, sırkâtibinin ise sırf zehirden mürekkep olduğu iddiasındadır. Müellife göre sırkâtibi ulemadan haz etmeyip daima onları kötüleyip, çekiştirerek hakaret ediyor, dinsiz Kalenderi, Mağripli, Hintli, sihir-büyü yapan, din ve mezhepten uzak kişilere meyil gösteriyordu.⁹⁶ Asım'ın, sırkâtibi Ahmed'in büyüye ve sihre düşkünlüğünü en bariz şekilde ortaya koyan satırları ise ölümüne dair olanlardır. Cellatlarından çatıdan çatıya atlayarak kurtulmaya çalışan sırkâtibinin nihayetinde Kalenderhâne Camii hizasında bir evin çatısına gelince atlayacak başka yeri kalmamış ve Asım'ın tabiriyle “*kuş misali uçmak hayaliyle ellerini birbirine çalup*” atlamıştır. Asım sırkâtibinin ellerini çırpmasını ilk anda içinde bulunduğu durum yüzünden aklının karışmasına bağlamıştı.⁹⁷ Ancak daha sonra bu hareketinin sebebinin yukarıda da değinildiği üzere Kalenderi, Hintli ve Mağriplilerin: “*Bir mahall-i mazîkde şu efsunu tefevvüh edüp, el çalarak yüz bin zirâ' yerde olursa da iki ellerin cenâh-ı ma'nevî olmağla, öte cânibe tayerân ve vâsıl-ı semt-i emân olursun*” şeklindeki telkinlerine inanmasından kaynaklandığını öğrenmişti. Müellif bunun bir fayda vermediğini “*İblis-eser*” dediği sırkâtibinin sönen ve yukarıdan kovulmuş bir yıldız gibi zemine çakıldığını kaydetmektedir.⁹⁸

Valide kethüdası Yusuf Ağa'yı ise atabek, devletin sahibi, daha önce benzeri

92 TSMA, E.430/53- 6.

93 Sirkâtibi Ahmed Faiz Efendi kaleme aldığı Rûznâme'de H. 9 Receb 1205 (M. 14 Mart 1791) tarihinde Bolevî İbrahim Efendi yerine sirkâtîpliğine getirildiğini kaydetmektedir (Tahsin Öz, *agm*, s.29; Sema Arkan, *age*, s.1).

94 TSMA, E. 434/28.

95 Asım, II, s. 817.

96 Aynı yer.

97 Asım, II, s. 815.

98 Asım, II, s. 816.

görülmemiş bir zorba olarak tanımlayan Asım Efendi, O'nun Vahhabi tehlikesinden öte Atabegân-ı Saltanat'tan nefret eden Cezzar Ahmed Paşa'nın⁹⁹ korkusundan Hacca gidemediğini kaydeder. Hatta müellif Şam'da iken Yusuf Ağa'yı münafıklık ve edepsizlikle suçlayan Cezzar'ın nefretine bizzat şahit olmuştur.¹⁰⁰ Ancak Yusuf Ağa hakkında şüphesiz en enteresan kayıt Galata Kadısı Şeytan Emin Efendi'nin ve şahitlerin huzurunda Sadullah Ağa'dan ücret karşılığında 7 sene ömür satın aldığını gösteren hüccettir.¹⁰¹ Hüccetin şeriata uygun olduğunu delillendirmek için Hazreti Âdem'in, oğlu İlyas'a ömründen ömür verdiği rivâyeti kullanılmıştır. Asım Efendi bunu kesinlikle şeriata mutabık bulmaz. Şeytan Emin Efendi ve Yusuf Ağa'nın şuûr sahibi dehâlardan olduğu ancak böyle bir durumun ya cahillik ya da latife kabilinden sayılabileceğini kaydeder. İster cahillikten ister latife isterse gerçek manâda olsun Atabegân-ı Saltanat'ın iki önemli üyesi hatta liderleri kabul edilen sırkâtibi Ahmed Efendi ve Yusuf Ağa'ya dair bu anlatılar her ne kadar iddia kabilinden olsa da en azından Kadîmcilerin, Nizâm-ı Cedîd mensupları hakkındaki fikirlerini ortaya koymaları açısından önemli örneklerdir.

Ahmed Cevdet Paşa ise *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde III. Selim ve Nizâm-ı Cedîd dönemine dair birçok bilgiyi Asım Tarihi'nden nakl etmiştir. Atabegân-ı Saltanat'ın servet ve sefahate düşkünlükleri konusunda Asım Efendi ile hem fikirdir.¹⁰² Ancak Asım'da heterodokslukla itham edilen Atabegân-ı Saltanat üyeleri iken Cevdet Paşa'da bu bilgi değişikliğe uğramış ve “*halkın içinden olan ve mutasavvıf gürûhundan geçinen bir takım mühlidler*” heterodokslukla suçlanmıştır.

Nizâm-ı Cedîd uygulamalarının her ne kadar isabetli olsa da halkın bunu “*eski köye yeni adet*” diyerek reddetmesinin olağan olduğunu¹⁰³ savunan Ahmed Cevdet Paşa, anlama yeteneği kıt görgüsüzler/bilgisizler olarak tanımladığı bazı kişilerin “*Hikmet, mü'minin yitik malıdır onu nerede bulursa almaya hak sahibidir*”¹⁰⁴ hadisini gözardı ederek, Nizâm-ı Cedîd'i yeni şariat ya da kâfiri taklittir diyerek yerdiklerini, hatta bazı cahillerin “*taife-i İnadiye*”¹⁰⁵ diyerek Nizâm-ı Cedîd askerine hakaret edip kâfir demeye cesaret ettiklerini,¹⁰⁶ bazı güzel şeylerden bile sırf “*Alafrangadır*” diye nefret ederek taassubun en uç noktasına gittiklerini kaydeder.¹⁰⁷ Halkın bu tepkisini ise III. Selim'in Avrupa medeniyetine meylinin sadece askerî alanda değil sosyal yaşamda da zuhur etmesine bağlar. Zirâ Ahmed Cevdet Paşa'nın “*levazım-ı medeniyet*” olarak tanımladığı birçok eşya İstanbul'a

99 Hakkında bilgi için bk. Feridun Emecen, “Cezzar Ahmed Paşa”, *DİA*, VIII, İstanbul 1997, s. 516–518.

100 Asım, II, s. 821.

101 Tam metin için bk. Asım, II, s. 842–843; Cevdet, VIII, s. 359.

102 Cevdet, VIII, s. 143.

103 Cevdet, VIII, s. 141.

104 İbn-i Mace, *Zühd*, 17; Tirmizi, *İlim*, 19.

105 Sûfestâiyye felsefi akımının bir kolu olan İnadiyye mensupları nesne ve olayların gerçekliğini inkâr eden, bilgi sanılan şeylerin birtakım hayal ve vehimlerden ibaret olduğunu iddia etmektedirler. Bunlara göre hakikat su şeklinde görünen serap gibi olup hayal ve kuruntudan ibarettir (İbrahim Emiroğlu, *agm*, s.469).

106 Cevdet, VIII, s. 141.

107 Cevdet, VIII, s. 147.

gelmiş Avrupaî yaşam tarzı kendini hissettirmeye başlamıştır. Müellif satırlarının devamında Atabegân-ı Saltanat ve bazı hevesli memurların bu husûsta aşırıya kaçtıklarını, lüzumlu lüzumsuz her konuda Avrupa usulüne göre davranmaya başladıklarını kaydeder. Bu aşırılığın halkı ürküttüğü ve onları günahkâr hatta kâfir addetmelerine sebep olduğunu ilave eder.¹⁰⁸ İşte tam bu sıralarda İstanbul'da ilhad ve zındıklık düşünceleri yayıldı diyen Cevdet Paşa'ya göre bunun sebebi Atabegân-ı Saltanat üyelerinin itikatları değil, III. Selim'in cihangirlik sevdasıdır. III. Selim'e yaranmak isteyen kurenâsi, Sultanın bu zaafından yararlanmış, onun bir cihangir ve müceddid olduğunu ispatlamak için kimi Kaimi¹⁰⁹ Manzumesi'nden ve kimi Cefr-i Kebîr-i Şeyh-i Ekber'den¹¹⁰ bazen de ehl-i keşif ve kerâmetten manâlar aktarmışlardır. Cevdet Paşa'ya göre bu durum mutasavvıf geçinen ve erenler şöyle yaptı, böyle yapacak gibi yalan yanlış sözlerle halktan para alan bir takım dinsizlerin Enderûn'a gidip gelmesine yol açmıştır. O vaktin devlet adamları genellikle cahildi ve özellikle Enderûn'dakiler cahilliklerine ilaveten dışarda olup bitenden de habersizdi diyen Cevdet Paşa söz konusu kişilerin şeriat ehlinin küfür olarak kabul ettikleri bir takım Sufi kelimeleri söylemeye başladığını kaydetmektedir. Gerçekte yeniçerilerle aynı tarikatta olan Bektâşi derbelerinin yaptıkları onların söylediklerinden daha çirkindi diyen müellif bu tür sözlerin bütün dinleri inkâr eden Fransızların örnek alındığı ve onlara tabi olduğu sırada söylenmesinin halkın dikkatini çektiğini belirtir. Bu durumun özellikle fıkıh kitaplarındaki meselelerden başka bir şey mütalaa etmeyen ulema ile Enderûn ve birûn ricalinin onlar hakkında şüpheye düşmesine yol açtığını kaydeder.¹¹¹

Görüldüğü üzere Asım Efendi'nin ve makalede kullandığımız diğer iki kaynağın anlatısıyla Ahmed Cevdet Paşa'nın anlatısı bu noktada çelişmektedir. Makalemize esas teşkil eden kaynaklarda hem Heterodoksi hem de Avrupaî usûl ve israftaki aşırılık Atabegân-ı Saltanat'a zıfave edilmektedir. Ancak Ahmed Cevdet Paşa üstü örtülü de olsa tüm bunların III. Selim'in Avrupa'ya meylinden ve cihangirlik sevdasından kaynaklandığını ima eder. Ayrıca Heterodoksluğu Atabegân-ı Saltanat'a değil "*halkın içinden olan ve mutasavvıfe gürûhundan geçinen bir takım mülhidler*"e yakıştırır. Yukarıda bahsedildiği üzere sırkâtibi Ahmed'in de içerisinde bulunduğu Enderûn ahalisinden bahsettiği bir yerde içlerinde "*dühât-ı ashâb-ı dirâyet ve fetânet*" kişilerin

108 Aynı yer.

109 Kaimi (ö 1102/1691 [?]) Bosna'lı mutasavvıf şairdir. Asıl adı Hasan olup Kaimi Baba diye bilinir. Osmanlı Türkçesi ile yazdığı şiirlerinde döneminin siyasi olayları yanında vahdet-i vücûd nazariyesine de yer veren Kaimi'nin bazı beyitlerinde ilm-i cefr yoluyla gelecekte haber verdiği inandırılmıştır (Jasna Samic, "Kaimi", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 215).

110 İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini takdir edenler onun tasavvufta otorite oluşunu kendisine Şeyhü'l-Ekber, dini ilimlerde müceddid oluşunu da "Muhyiddin" lakaplarını vererek ifade etmek istemişlerdir (M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin" *DİA*, XX, İstanbul 1999, s.493). İbnü'l Arabî harflerle varlıklar arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğuna dikkat çekerek harflerin sırlarına vakıf olan birinin gelecekte meydana gelecek bütün olayları keşfedebileceğini savunmuş ve meşhur eseri *El-Fütühâtü'l-Mekkiyye*'sinde harflerin mertebelerine geniş yer ayrılmıştır (Metin Yurdagür, "Cefr", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 216). Cevdet Paşa'nın Cifr-i Kebîr-i Şeyh-i Ekber olarak bahsettiği eser (Cevdet, VIII, s. 148) İbnü'l-Arabî'nin söz konusu eseri olsa gerektir.

111 Cevdet, VIII, s. 148.

olduğunu kaydediyorken¹¹² bu bahiste ise ekserisini “*cahil ve dışarda olup bitenlerin bîhaber*”¹¹³ kişiler olarak tanımlaması kendisiyle düştüğü çelişkiyi ortaya koymaktadır.

Cevdet Paşa'nın III. Selim hakkındaki eleştirilerinin aksine gerek Asım'ın gerekse makaleye konu olan belgelerin bütün anlatısında III. Selim'in suçlandığı ya da kadersizliği olarak görülen tek husûs sadık kurenâyaya denk gelememesi, tüm kontrolü onların eline bırakmasıdır. Atabegân-ı Saltanat hakkındaki tüm iddialardan ârî tutulan Sultan onların sadakatlerine güvenip sihirlerine kanan safdil padişahdır. Gerçekte olup biteni araştırmaya kalkışması Asım Efendi'ye göre ağır bir iftirayla yüzyüze kalmasına neden olmuştur. Sultan'ın Babîâli'ye gönderdiği bir hattından kendilerini üstü kapalı eleştirdiğini ve gerçekleri öğrenmek istediğini anlayan Atabegân-ı Saltanat üyeleri, faaliyetlerini örtbas edebilmek için III. Selim'in cin çarpmasına maruz kaldığına dair gerçekle ilgisi olmayan bir takım iddialar ortaya atmışlardır. Ardından Enderûn'a kısa sürede doktorlar ve üfürükçüler dolmuş, sözde herkes bir çare aramaya başlamıştı.¹¹⁴ Ancak Asım Efendi, III. Selim'in gayet sağlıklı olduğunu kurdukları düzene sekte gelmesinden çekinen Atabegân-ı Saltanat üyelerinin, III. Selim'i engellemek için böyle bir iftira attıkları kanaatindedir. Böylelikle III. Selim'in yapacağı herhangi bir müdahaleden kurtulmuşlar ve kendi bildiklerini okumaya devam etmişlerdi. Ahmed Cevdet Paşa bu konuda Asım Efendi ile hemfikir değildir. Asım'ın Atabegân-ı Saltanat'ın yukarıda bahsi geçen hatt-ı hümayûnu örtbas etmek için sultana böyle bir iftira attılar şeklindeki iddiasını akla aykırı bir ihtimal olarak görür. Ona göre bu terbiyesiz Enderûn halkının zevzekliğidir.¹¹⁵ Ancak Şanizâde'de rastladığımız bir kayıt bu tür iddiaların söz konusu süreçte revaçta olduğunu göstermektedir. Şanizâde'nin iddialarına göre IV. Mustafa'nın kurenâsından Mabeynci Nezir, Abdülfettah ve Selim Ağalar, Mirahur Mehmed Ağa, Sultan III. Selim'i şehit etme ve Sultan IV. Mustafa'yı delirtme niyetindeydiler. Ancak bu yöndeki emel ve planlar İbrahim Refet Efendi tarafından önlenmişti.¹¹⁶ Şanizâde'nin aktardığı bu olayda söz konusu kişilerin III. Selim'i öldürme niyetinde oldukları su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak IV. Mustafa'yı delirterek tahtta bırakmak konusundaki iddialarını kabul veya reddetmek husûsunda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Bununla birlikte devri idrak eden Asım Efendi ve Şanizâde'nin bu tür iddialara yer vermeleri sarayda önemli güç odağı haline gelen kurenânın işi padişahlara “aklına hafiflik geldi” diyerek psikolojik bozukluk atfetmeye kadar götürebildiklerini ortaya koymaktadır. Bu tür girişimlerdeki kıstasın kâdim-cedid ikilemindeki gibi birbirine tamamen zıt zihniyetler ya da padişahın lehinde/aleyhinde olmak değil iktidar hırsıyla alakalı olduğu kuvvetle muhtemeldir.

112 Cevdet, VIII, s. 143.

113 Cevdet, VIII, s. 148.

114 Asım, II, s. 764–765.

115 Cevdet, VIII, s. 147.

116 Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi* (haz. Ziya Yılmaz), I, İstanbul 2008, s. 638.

Sonuç Yerine

Osmanlı Devleti'nde dönüm noktalarından biri sayılan Nizâm-ı Cedîd süreci, büyük ölçüde kadîm-cedîd/gelenekçi-yenilikçi çekişmesine sahne olmuştur. III. Selim'in devletin yönetim kadrosuna alternatif yeni bir ekip olan Atabegân-ı Saltanat'ı oluşturması ve ilmiyenin kadîm geleneğini temsil eden mensuplarının pasivize edilmeleri bu çekişmeyi daha da şiddetlendirmiştir. Gelenekçiler, onları Avrupa'ya/Gâvurlara özenen, Nizâm-ı Kadîm'i yıkan, zevk ve sefahata düşkün servet avcıları olarak tanımlamışlardır. Atabegân-ı Saltanat üyeleri ise Kadîm'i temsil edenleri, Avrupa politikasından anlamayan eşekler, ahmaklar, gereksiz insan kalabalığı olarak görüp neredeyse tamamen pasifize etmişlerdir. Birbirine zıt iki zihniyetin çekişmesi yönetim sahnesiyle sınırlı kalmamış, yazıldıkları dönemin bir nevi lehte ya da aleyhte propaganda araçları olarak kabul edilen eserlere de yansımıştır. Örneğin, kaleme alınış sebebi Nizâm-ı Cedîd'i övmek kadar İslâmiyet'e uygunluğunu da ispatlamak olan eserlerde Nizâm-ı Cedîd'in aleyhinde olanlar İslâmiyet'ten bî-behre, taharetten bîhaber dinsizler olarak tanımlanmışlardır. Tarih-i Cevdet'de ise Heterodoksluk, Nizâm-ı Cedîd'in can düşmanı olarak takdim edilen Bektaşî-yeniçerilere isnat edilmiştir.

İşbu çalışmada ise Atabegân-ı Saltanat üyelerinin başta devrin vakanüvisi Mütercim Asım Efendi olmak üzere, sarayın içerisinde olan gelenekçiler tarafından Ortodoks-İslâm anlayışa göre Heterodoks olarak kabul edilen Kaderiyye, Cebriyye, Celvetî, Hulûfî, İndiyye ve Dehriyye mensûbu “zındıklar” olmakla itham edildiklerine, hatta Osmanlı Devleti'nin İslâmî öğelerini tamamen ortadan kaldırarak yönetim şeklini “cumhûr”a çevirmek istediklerine dair iddialara işaret edilmiştir.

Elimizdeki verilere göre söz konusu ithamların doğruluğunu ya da yanlışlığını ispat etmek mümkün değildir. Ancak makalede yer alan ithamları değerlendirirken, Osmanlı Devleti'nde iktidarın hiziplerin etrafında şekillendiği gözardı edilmemelidir. İktidarı paylaşanların hangi hizbe mensup olurlarsa olsunlar çıkarları zarar görmeğe başladığı anda muhaliflerini yıpratmak hatta ortadan kaldırmak ve faaliyetlerini meşru bir zemine oturtmak adına dini argümanları kullanma eğilimi gösterdikleri ve bunun klasik refleksi haline geldiği unutulmamalıdır. Nitekim hangi zihniyete mensup olurlarsa olsunlar çıkarları zedelenme tehdidi altında bulunan grubun, karşı tarafı tekfir ettiği ya da büyü, sihir, cin çarpması gibi hususları temsil ettikleri hizip üyeleri içinde rahatlıkla kullanmaktan çekinmedikleri Nizâm-ı Kadîm mensuplarının iktidara taşıdıkları IV. Mustafa için benzer iddialarda bulunmalarından anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tarafların birbirlerini karşılıklı olarak tekfir etmesinin altında itikadi anlayış farklılığı, kadîm-cedîd çekişmesi kadar, iktidar hırsı olduğunu söylemek yanlış bir tespit olmasa gerekir.

Muhaliplerin bu tür çıkar odaklı siyasi manevralar yapmaları, birbirlerini tekfir etmeleri ise sadece Nizâm-ı Cedîd sürecine has değildir. Kendi devirlerinin bir nevi aynası olan kronikler, tarihçeler ve risalelerde bu mücadeleyi takip etmek mümkündür. Bu çalışma, Nizâm-ı Kadîm yanlılarının, Nizâm-ı Cedîdcileri tekfir etmek maksadıyla

anlatılarına kattıkları Avrupa'yı taklit eden “gavûrlar/kâfirler” yakıştırmalarına ilaveten Sünnî İslâm'a muhalif bütün inanç ve hareketleri niteleyen bir kavram olan “zındıklıkla” da suçladıklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca ketum ve formel yapılarından dolayı ister yönetici elit olsun isterse sıradan bir “Osmanlı” olsun, kişinin özelini hele hele itikadını ortaya koyan bilgilere rastlanması oldukça zor olan Osmanlı Arşiv belgelerinde de Vakanüvis Asım Efendi tarafından dile getirilen bu hususun yer aldığına işaret etmektedir. Bu bulguların muvacehesinde Atebegân-ı Saltanat üyelerinin Avrupa'ya özenen müceddidler mi? heterodoks zındıklar mı? oldukları sorusunun cevabının onlar hakkında bilgi veren eser sahiplerinin ya da belgeleri kaleme alan kişilerin zihniyetlerine göre değişiklik gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi(TSMA): E. 428/28, 434, 434/28, 430/53, 430/53- 6.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA): Hatt-ı Hümayûn (HAT), nr. 8/287, 9/316, 10/330, 11/354, 26/1253, 31/1455, 33/1604, 124/5133, 124/5115, 138/5661.

2.Kaynak ve Başvuru Eserleri

ABDÜLHAMİT, İrfan, “Cebriyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, İstanbul 1993, s. 205–208.

AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2009.

AĞCA, Sevgi - YÖRDEM, Züleyha, “III. Selim’in Sır Kâtibi Ahmed Efendi”, *Mehmet İpşirli Armağanı* (haz. Feridun Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmet Beyoğlu), I, İstanbul 2013, s. 45–68.

AĞIRAKÇA, Ahmet, “İyâs b. Muâviye”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 498.

AHMED ASIM, *Tarih-i Asım* (yay. haz. Ziya Yılmaz), II, İstanbul 2005.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, VIII, Dersaadet 1309 (İkinci Baskı).

AKSAN, Virginia, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700–1783)*, (yay. haz. Tansel Demirel), İstanbul 1997.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2006.

ALGAR, Hamid, “İmâm Rabbânî”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 194–199.

ALPTEKİN, Coşkun, “Atabeg”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 38–40.

ALTINTAŞ, Hayrani, “Dehriyye”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.107–109.

ARIKAN, Sema, *III. Selim’in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Ankara 1993.

ATAY, Hüseyin, “Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX/1, Ankara 1987, s.1–39.

AYGÜN, Fatma, “Eşyanın Hakikati Sabittir İlkesini Benimseyen Kelamcılardan

Sofestaiyye Eleştirisi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, XIII/2, 2015, s. 827–839.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002.

BEYDİLLİ, Kemal, “İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedîd’e Dair Risalesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, İstanbul 1987, s. 387–479.

-----, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *İlmi Araştırmalar*, VIII, İstanbul 1999, s. 25–64.

-----, “Islahat”, *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s.174–185.

-----, “Şehzâde Elçisi Safiyesultanzâde İshâk Bey”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.3, İstanbul 1999, s. 73–81

-----, ŞAHİN, İlhan, *Mahmud Râif Efendi Ve Nizâm-ı Cedîd’e Dair Eseri*, Ankara 2001.

-----, “Nizâm-ı Cedîd”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 175–178.

-----, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, (ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, s. 27–57.

CÂBÎ ÖMER EFENDİ, *Câbî Târîhi*, (haz. Mehmet Ali Beyhan), Ankara 2003.

ÇAĞMAN, Ergin, *III. Selim’e Sunulan Islahat Layihaları*, İstanbul 2010.

ÇELİK, Yüksel, “Nizâm-ı Cedîd’in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askerî Reformlarına Dair Tespitler (1789–1839)”, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi* (ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, s. 565–590.

DERİN, Fahri Çetin, “Tüfenkçibaşı Arif Efendi Risalesi”, *Belleten*, XXXVIII/151, Ankara 1974, s. 379–443.

EMECEN, Feridun, “Cezzar Ahmed Paşa”, *DİA*, VIII, İstanbul 1997, s. 516–518.

EMİROĞLU, İbrahim, “Sufestaiyye”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 468–469.

ES’AD EFENDİ, *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi*, (haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 2000.

Hulâsatü’l-Kelâm Fi Reddi’l-Avâm (Sekbanbaşı Risalesi), *TOEM* 37/42, 1328 (ayrı basım).

GÖYÜNÇ, Nejat, “Kapudan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa”, *Tarih Dergisi*, II/3–4,

İstanbul 1952, 35–50.

İŞBİLİR, Ömer, *Nizâm-ı Cedîd'e Dair Bir Risale Zebîre-i Kuşmânî Fî Ta'rîf-i Nizâm-ı İlhâmî*, Ankara 2006.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “Ebû Nüvâs”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 205–207.

KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit-*, Ankara 1988.

KILIÇ, Mahmûd Erol, “Fusûsü'l-Hikem”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 230–237.

-----, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 493–516.

KOLOĞLU, Orhan “Fransız Devrimi ve Osmanlı Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999.

LEWIS, Bernard, “Djumhûriyya”, *The Encyclopedia of Islam*, II, (ed. B. Lewis, Ch. Pellat ve J. Schacht, E. J. Brill), Leiden 1991, s. 594–595.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Din 14–17. Yüzyıllar”, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslâmın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2012, s. 84–147.

-----, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15–17. Yüzyıllar*, İstanbul 2014.

ÖĞRETEN, Ahmet, *Nizâm-ı Cedîd'e Dair Islahat Layihaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.

Öz, Tahsin, “Selim III.'ün Sırkatibi Tarafından Tutlan Ruzname”, *Tarih Vesikaları*, III/15(1949), s. 183–199.

ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul 2005.

SAMIC, Jasna, “Kaimi”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 215.

SARICAOĞLU, Fikret, “Sır Kâtibi”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 117–118.

SARIKAYA, Ahmet, Ömer Faik Efendi *Nizâmü'l-Atîk*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü Mezuniyet Tezi, 1979.

Shaw, Stanford, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Hür Güldü), İstanbul 2008.

ŞÂNÎ-ZÂDE Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi* (haz. Ziya Yılmazcaer), I,

İstanbul 2008.

ŞEKER, Fatih, *Osmanlı İslâm Tasavvuru*, İstanbul 2015.

UNAT, Faik Reşit, “Ahmed III Devrine Ait Bir Islahat Takriri”, *Tarih Vesikaları*, I, 1941, s. 107–121.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi”, *Bellekten*, XX/79(1956), s. 486–525.

ÜZÜM, İlyas, “Kaderiyye”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2004, s. 64–65.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Hulûl”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 341–344.

YENİDÜNYA, Süheyla, “Sultana Nasihatler: İbrahim Refet Efendi ve Sultan II. Mahmud’a Öğütleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXIII, İstanbul 2015, s. 1–48 (ayrı basım).

YEŞİL, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebu Bekir Ratib Efendi*, İstanbul 2010.

YILDIZ, Aysel, *Vaka-yı Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Unpublished Ph.D. Thesis (Sabancı Üniversitesi 2008).

-----, “Osmanlı Tarihinde Ordu Boykotu: Maçın Bozgunu (1791) Akabinde Yaşanan Tartışmalar”, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II, 2016, s. 123–162.

YURDAGÜR, Metin, “Cefr”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 215–218.

Afshar Nader Shah: Military Leadership, Strategy and the Armed Forces During his Reign

Kubilayhan ERMAN*

Abstract

In the first half of the 18th century, Afshar Nader Shah had played an essential role in the history of Iran and the countries around. It was an area extending from the northeastern boundaries of the Ottoman Empire to India and from Oman to Transoxiana wherein more than ten independent states exist in the present day. Nader Shah has been renowned most widely for having recovered the usurped Iranian throne from the Ghilzai Afghans and for uniting the country. However a considerable amount of literature has touched upon his military career, striking achievements and the armed forces during his reign. There has been a unanimity among the majority of the researchers that he was one of the unusual military leaders of the history who had grown up facing hardships and precious lessons of the battlegrounds. He had felt certain admiration for Timur who had once reigned over almost the same area. The army of Nader Shah had borne traces of previous Turkish and Safavid armies. On the other hand he had blended the prominent features, namely, mobility and firepower of either armies and developed an idiosyncratic military organization which was suitable for fighting over a vast area with diverse geographical features.

Key Words: Afshar Nader Shah, army, military leadership, principles of war, military organization.

Afşar Nadir Şah: Askerî Liderlik, Strateji ve Hükümdarlığı Döneminde Silahlı Kuvvetler

Özet

Afşar Nadir Şah 18. yüzyılın ilkyarısında İran ve çevre ülkelerin tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Burası, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınırlarından Hindistan'a ve Umman'dan Maverainnehir'e uzanan, günümüzde ondan fazla bağımsız devletin bulunduğu bir alandır. Nadir Şah daha yaygın olarak, ele geçirilmiş İran tahtını Gulzay Afganlarından geri alması ve ülkeyi birleştirmesi ile ün yapmıştır. Bununla birlikte önemli miktarda literatür onun askerî yönüne, dikkat çekici başarılarına ve kendi dönemindeki silahlı kuvvetlerine değinmiştir. Çoğu araştırmacı arasında, onun muharebe sahalarının zorlukları ve kıymetli dersleri ile yüzleşerek yetişmiş tarihin sıradışı askerî liderlerinden biri olduğuna dair uzlaşma vardır. O, bir zamanlar neredeyse aynı topraklarda hüküm sürmüş olan Timur'a gıpta etmiştir. Nadir Şah'ın ordusu eski Türk ve Safevi ordularının izlerini taşımaktadır. Öte yandan o, iki ordunun öne çıkan özelliklerinden hareketlilik ve ateş gücü yeteneklerini harmanlamış ve farklı coğrafi özelliklere sahip geniş bir alanda savaşmaya uygun kendine özgü askerî bir teşkilat ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afşar Nadir Şah, ordu, askerî liderlik, harp prensipleri, askerî teşkilat

* Ph. D., kubilayhaner@gmail.com

Introduction

Afshar¹ Nader Shah, alias Thamas Kuli Khan, has been a controversial personality to many historians since the titles deemed appropriate for him have oscillated between a *tyrant* and a *conqueror*. Although an enigmatic figure, he is widely accepted to have been a gifted military commander and a capable statesman of his time. Lockhart defined Afshar Nader Shah (hereafter Nader Shah) as “Scourge of Humanity” as he did the same for Chinghiz Khan and Timur (Tamerlane) as well. Nader Shah on the other hand had a habit to call himself “the Son of the Sword” (1938: 1, 20) which was a method of name giving by way of emphasizing the soldierly point of view. Another emphasis on his military genius is the approximation of “Napoleon of Iran” (Murphy 2008: 261) or “Napoleon of the East” (Malcolm 1812: 174) made by some other contemporary researchers.²

It was March 20, 1739 when he was entering the pompous palace of Shah Jahan in Delhi. Quite a distance from Iran, Nader Shah and his army managed to have a chance to confiscate the precious resources of Delhi (Axworthy 2006: 1, 2). This ceremonious walk took place just ten years after the dethronement of Ghilzai dynasty in Iran. Considerably in a very short span of time Nader Shah, as a military genius and victorious commander, had changed the ill-fate of Iran and its peoples: From the state of humiliation to a would-be pre-imperial state.

Nader Shah was one of the prominent conquerors and an excellent strategist in the World history (Bayur 1987: 6; Perry 1993: 885). His strategic perspective was displayed when he decided to transfer the capital city to Mashhad. The decision was not a manifestation of his homesickness or religious identity but the city’s central position of his future empire. Thus, he displayed how his notion of imperial hegemony had differentiated from that of the Safavid idea (Roamer 1986: 328). For Nader Shah having a Turkish or Turkmen blood was something to take pride in (Lockhart 1938: 20) and his military understanding had borne resemblance to that of Timur’s (Perry 1993: 855). Lockart also was of the opinion that Nader Shah had shaped his career taking that of Timur’s as an appropriate model (1938: 1). Even the name *Shahrukh*, given to his grandson was an indication of modeling himself upon Timur. In fact both historical figures seemed to have some striking similarities (Lockhart 1938: 80, 81).

Nader was born in 1688, out of a dynastic family in Dashtgir city of Khorasan as a son of a *Qiriqlu* (Kırıklı) Afsharid Turkmen peasant³ while his family was on the move for a yearly migration from Kubkan to Darragaz. The father, Imam Quli Beg followed a

1 Afshar (*Afşar, Avsar*) is the name of the tribe which belonged to Oghuz tribes confederation. See (Köprülü, 1979; 28).

2 Sırrı Efendi, the author of *Risaletü’-t-Tarih-i Nadir Şah* (Makale-i Vakı’-a-ı Muhasara-i Kars (2012), had portrayed Nader Shah as haughty, ignorant etc.

3 Some sources relates that Nader Shah’s father was the chief of an Afsharid clan and the commander of the Castle of Kalat. As an example, see (Fraser, 1742: 72).

tradition and gave the newborn his father's name, "Nadir Quli Beg" as a sign of respect. Although it was quite tumultuous, Nader Shah's early life is beyond the scope of this paper. Nevertheless the course events related to him was of utmost importance to find out how Nader Shah's personality had been shaped by. According to Lockhart, amongst them was the Uzbek raid into Khorasan in 1704 after which Nader and his mother were taken away as slaves. This captivity had lasted four years until Nader ran off leaving his deceased mother behind (1938: 18, 20).

The inception of his military career in Abivard, the invasion of Iran by the Ghilzai Afghans and his struggle against them first in Khorasan and then throughout Iranian land were some other milestones of his early life. In a considerably short span of time, Nader Shah had risen to the Iranian throne in the first half of 18th century and established Afsharid dynasty. Despite having energy to lead, he also possessed the talent and passion for it. During the course of his reign, Nader Shah had not only dethroned Ghilzai dynasty dominating Iran but also incorporated the territory of today's Afghanistan. His military campaigns in Irak, Central Asia, Caucasus and India had been proper opportunities to prove his military genius. As Axworthy denotes, his unique major defeat was the one which he faced against the Ottomans on the outskirts of Baghdad in 1733 (2011: 34).

The Military Career of Nader Shah

Nader Shah's military career began when he was at Baba Ali Beg's service -the governor of Abivard and leader of the Afsharid Turkmen of the district. He got acquainted with firearms and tribal warfare during his service in Khorasan's northeastern frontiers. He was fighting with local tribesmen as a musketeer. Because of his talent and courage he was given the command of the guards unit (Lockhart 1938: 21). However he had come to prominence in *Mashad*, where he had been admitted into the service of the district ruler, namely *beglerbegi*, Malik Mahmud (Fraser 1742: 73; Axworthy 2007: 638). In a short span of time he was entrusted with the command of a mounted unit, together which he had realized skirmishes and found opportunities to show his conduct and courage. In a couple years he had been promoted to major and became the commander of a bigger unit with one thousand mounted men. He had remained in this post till the age of thirty two and proved himself to be a resolute and gallant leader (Fraser 1742: 73). However, Nader had somehow distanced himself from Malik Mahmud's court over time owing to some motives. As Lockhart specifies, either Nader acted for patriotic motives to liberate his country which is less probable, or he wanted to advance as a ruler in the district of *Kalat*. Regardless of the motive behind Nader's attitude, it is quite obvious that he had a talent to lead and govern since he had been able to muster many families and ethnicities around himself. This being the case, Nader had conspired to overthrow Malik Mahmud, with the assistance of two Afsharid chiefs, but the plot failed and Nader, fearing of a retribution from Mahmud, chose to flee to Abivard where he would raise an army to attack Mashad. Later on Nader had carried on his assaults against Malik Mahmud, Uzbeks and the Abdali Afghans in the neighbourhood and he had become renowned in the region (1938: 22).

Because of the political circumstances, a rapprochement between Nader and Shah Tahmasp came to existence and they had acted together against Malik Mahmud. This alliance opened up the way for Nader Shah to have the utmost power in Iran (Lockhart 1938: 25, 26). He became general of the Shah Tahmasp's army in 1727-28 (Fraser 1742: 90). He was awarded with the title "Tahmasp Quli Khan" and a new position called *kurci-bashi*⁴ in 1729 after the indisputable victory against Abdali Afghans at Damgoun (Fraser 1742: 96, 97; Perry 1993: 853). In 1730, Nader became generalissimo and he was appointed as the ruler, the beglerbegi of Khorasan region (Fraser 1742: 100). Shah Tahmasp also granted him the fief of Khorasan, Kirman and Mazandaran (Lockhart 1938: 42). After Shah Tahmasp had been dethroned and while his son was still perfunctory shah, Nader Shah was declared the emperor of Iran (Fraser 1742: 118).

Nader Shah had participated in scores of battles during his military career and led many campaigns owing to a variety of motives. Khorasan, Caucasus region, India, Turkestan, Iraq and Afghanistan were the most important theatres of his military expeditions. He had fought against Ottoman forces four times between 1730-1745 in different occasions. In general terms, Baghdad, Mosul, Kirkuk, Hamadan, Adana, Kars, Arbil were the battle locations of the two armies. Among others, military campaign to India was of utmost importance for Nader Shah. As Minorsky underlines, Indian campaign of 1739 was a new turning point in Nader Shah's military career. While the previous wars had been fought to defend the boundaries of the state, Indian campaign was organized to capture new territories and financial sources (1964: 25).

The Army of Nader Shah

Although it was *sui generis*, the army of Nader Shah had been shaped on the root sources of some previous army organizations which were geographically and culturally akin. When the organization, composition, military doctrine, weapons etc. are considered, some relatively modern repetitions of the past armies' characteristics are discernable in the army of Nader Shah. Hence, ancient Turkish and Safavid armies might be two appropriate models which had some distinguishable effects on Nader Shah's army. Turkic nations in remote history, predominantly leading steppe way of life in Middle Asia and around had developed social institutions accordingly. Constant exposure to natural circumstances, like harsh climate conditions and geographical challenges, vital need for mobility and permanent sensation of being alert against security risks had shaped separately the individual's character and the society as well. They should have managed through hardships finding some proper ways. Therefore, military institutions and the army structure had been taken form accordingly. The first organized Turkish army, which also is the origin of the present-day Turkish army was the Hun army, founded in 209 B.C.

⁴ *Kurchi* troops were formed first during the reign of Shah Abbas I as a balancer against Qizilbash troops. These corps were mounted units and they had constituted one of the four main elements of Safavid Army. For details see (Erdoğan, 2015).

by Motun Yabgu. But other Turkic states founded in due course had almost the same structure, tradition and the way of fighting.

The ancient Turkish army had boasted of speediness since the majority of the members were mounted warriors. This peculiarity provided the army with initiative, flexibility and surprise effect whenever necessary. It facilitated the military deployment, distribution and assembling of the units, while practicing a concentration of force. Speediness also enabled the army to exert some idiosyncratic strategem: “The Turan Tactic” would fit as an appropriate example to support this premise. As Kafesoğlu quotes, Turan tactic was developed by Turks as a manoeuvre for the battles fought in the steppes and it comprised of a false retreat and an ambush, practiced consecutively. Motun Yabgu has been famed for having exercised the tactic successfully during the war against Chinese army of emperor Kao-Ti in Pai-teng between 201-199 (Kafesoğlu 2005: 61, 282).

The dexterity of archers in using the bow from a distance had enabled the Turkish army to exercise certain maneuvers depending upon the range of the arrows. Thus, distance to the enemy lines could be kept and while inflicting heavy casualties on the enemy, this tactic would provide much more security. Whatsmore, the army had advantages against the heavy and clumsy adversaries, moving and fighting in masses whilst it was competent in war of attrition for having utmost mobility as well. The Turkish army had been accustomed to reconnaissance campaigns even they would have lasted for years. Usually the war of attrition would follow the *recce* campaigns. Especially during the war of attrition psychological activities were ongoing⁵. Above all, security was a prerequisite, *a sine qua non* in every phase of each combat (Kafesoğlu 2005: 284-287). The Hun army, the armies of successor states and armies of the other states with Turkic origin had mostly maintained and developed Turkish steppe army tradition, the conception of war and the way of fighting. Many were in the decimal structure and hierarchical organization as was the case in the Hun army. The superiority of the mounted warriors of the ancient Turkish army had been valid throughout the centuries and the weapons used by them were widely renowned.

When it comes to the other model -the Safavid army, firepower had become rather prominent. The Safavid empire had possessed an army generally less than 20.000 men before the 17th century. Since the army had been subjected to a series of defeats during the 16th century, there arose the need for a drastic military modernization. The firearms became crucially important for the Safavid army especially after the *Chaldiran* (Çaldiran) defeat since the traditional means had not sufficed so as to keep up with the contemporary rivals. While the Ottoman Army was a close and appropriate source for importing military

⁵ The first phase of the siege of Kars in 1744 was typical concerning the psychological war activities of Nader Shah’s army such as sending distractive messages to the Ottomans and marching to Kars in full pomposity which had caused some of the Ottoman soldiers to fight individually and disorganizedly without any result. See (Sırrı Efendi 2012: 3-32).

technology, also the western experts had been summoned to serve as military advisers in this process (Mathee 1996: 391; Nolan 2006: 754). The gunpowder technology was transferred to Safavid army by the Portugueses (Roy 2015: 46) and Safavid Empire had been transformed to be one of those states which *Marshal Hodgson* described “Gunpowder Empires” referring to their monopoly in firearms. Therefore, they had borne resemblance with western states in character and this peculiarity partly provided them the endurance for remaining in power (Mathee 1996: 389-390).

Accordingly, military advisers and cannons were demanded by Shah Ismail from Venice. Besides, in 1516 the lost Ottoman cannons which were captured by Safavids along the *Aras* river served as samples to make copies for Shah Ismail’s Army. Moreover, deserted Ottoman soldiers, namely *Janissaries* had worked as instructors for Safavid Army. On the other hand, Qizilbash tribal leaders were claimed to have despised the gunpowder weapons since firearms were not consistent to their traditional way of fighting. Because the Qizilbash formations boasted of steppe way of battling, as the traditional turkish army, firearms had the potential to reduce their speed and mobility. Moreover, having a firearm and using it in a battle had somewhat psychological content which was directed to the pride of the warrior. Therefore, Shah Ismail had to staff the artillery and infantry units with men from Caucasus region (Roy 2015: 46). On the other hand, Mathee claims that the Qizilbash tribal cavalry of the Safavid army began to use the cannon in the beginning of the 16th century (1996: 369). Above all, the infantry units were continued to be manned with warriors other than the Qizilbash. For instance, a Turkish infantry unit, armed with arquebuses was at service in the army of Shah Tahmasp during the campaign in Khorasan between 1528-1529 (Roy 2015: 46).

There were ottomans and portugueses giving service to the arquebus and artillery units whilst Shah Ismail had 3000-4000 arquebuses available in the Safavid Army in 1517. The army’s firepower was accrued by 1525, since this very year presumably 400 cannons and muskets, numbering between 10.000 and 15.000 were available. During the reign of Shah Abbas I, the Safavid army was reorganized and increased in number. The artillery corps were aggrandized as well and it had boasted of approximately 500 guns. The source countries for the firearms were diverse such as Britain, Venice and Russia (Mathee 1996: 391; Roy 2015: 46). During this reorganization process British Shirly brothers had served as senior military advisors. The reorganized army structure had been maintained with some additional modifications until after the time of Shah Hussein. During this period the Safavid army had consisted of a standing army and irregular forces. While cavalry, artillery and foot soldiers corps, each of which consisted of 12.000 men had constituted the regular forces, Qizilbash units and Kurchis were the irregulars. The Qizilbash militia, which had reached the utmost manpower of 80.000, was reduced to 30.000 by Shah Abbas I. Apart from these corps, there were also imperial guards in limited numbers (Roy 2015: 48, 49).

During Nader Shah’s reign, aside from other governmental institutions, the army was

of utmost importance since it was the primary tool for defending the country's territory, to suppress the revolts, to strengthen the Shah's authority and to campaign across the new territories beyond the frontiers when the consolidation at home was complete. That was why Nader Shah had fully focused on his army and used every means available to reinforce its warpower while keeping the military loyal to his royalty (Arunova-Eşrefyan 2015: 1, 2). Nader Shah called his army "God's victorious instruments" (Fraser 1742: 121). As a prudent and prescient strategist, he had relieved his army of being totally dependent upon Persians, by incorporating Turkmen and Abdali elements (Lockhart 1938: 54). In the course of time his army had transformed to be a multi-ethnic entity and composed of a variety of elements such as Qizilbash, Georgians, Turkmen, Shi'a Persians, Uzbeks, Afghans (Abdali, Yusufzai, Ghilzai) Indians, some combatants from Khorasan, Western Persia, Azerbaijan and the Caucasus, Lezge tribes from Dagestan, Kurds and Baluchis (Axworthy 2007: 640-643). After the capture of Kandahar the conscription of some young Ghilzais in Nader's bodyguard unit was remarkable (Lockhart 1938: 120). This was a brilliant idea to make them feel honoured and to keep them under close control. On the other hand, Nader Shah had pursued a balance policy and taken measures to counterbalance the influence of Shi'a elements of his army. A decision taken by the Shah to recruit Sunni troops and minimizing the Shi'a practices were striking measures to realize his considerations (Axworthy 2007: 643).

The army of Nader Shah was composed of regular army and tribal volunteer militias (*Koshun*) as was also the case under the Safavid regime. Tribal chieftains had to provide a specific force of combatants so as to follow a royal obligation called "blood tax" (*Maliyat-i Hun*) system. Tribesmen from different ethnic origins such as Abdalis, Ghilzais, Yusufzais, Hazaras were included in the army during the campaigns, depending on the locality and the theatre. Tribal militia elements which attended the battles under the command of their own chiefs were quite essential for the Shah's army since they generally sealed the fate of critical combats. It was also a common practice to enlist men in large numbers among the residents of a district when necessity arose (Lockhart 1938: 157; Arunova-Eşrefyan 2015: 112, 113).

The manpower of Nader Shah's army is a controversial issue since literature presents different numbers ever. A unique and fixed figure is not available owing to the changes in the numbers of troops over the years. At any rate, there was a core army which had been kept under arms and the other troops participating the military campaigns. After all, a rough estimation could be made between 50,000 and 200,000 (Arunova-Eşrefyan 2015: 113, 114) provided that the gradual variation due to time and importance of the campaigns should be borne in mind. Axworthy relates from an account of the pay clerk of Nader Shah that total number of troops under command had reached a peak level of 375,000. Despite all different remarks, as Axworthy underlines, Nader Shah's army had possessed such a combat power that it was superior to the other armies all around the World (2007: 635, 639). The army in a general sense kept reserve forces as well. The strength of the reserve was approximately 40,000 men during the combats against Ottoman forces in

1745 (Lockhart 1938: 250). This number seems quite considerable since the army of Nader Shah was estimated to have a total of 150,000 men during the siege of Kars which had begun in 1744 (Sırrı Efendi 2012: 29).

The army consisted of cavalry and infantry elements considering mobility (Axworthy 2007: 635). Fraser related that during the Indian campaign, total amount of the army reached 200,000 consisting of mounted and foot soldiers. The cavalry soldiers amounted to 40,000 some of which were lancemen, archers and musqueteers. Aside from horses, camels and mules were at service as well (1742: 153-154). As Axworthy cited from *Abraham of Crete*, many of the warriors in the cavalry units of Nader Shah's army had worn either chain mail or metal plates as armour. The cavalry units had the ability to maintain their activeness and speed even in difficult terrain (2007: 639). Afshar tribe, which Nader Shah belonged to had constituted the guard cavalry and they had also served in the cavalry corps. The Qizilbash horsemen were dominant and very efficient element of the cavalry. Also the Afgans were very useful in cavalry formations and they had been tasked as "shock cavalry" by Nader Shah. Apart from cavalry units Turkmen, Uzbeks and Baluchis were organized as light troops (Fraser 1742: 177; Axworthy 2007: 640, 641).

Jazayirchi branch, mainly a heavy infantry unit was the most privileged element of Nader Shah's army. Almost a century ago the first *jazayirchi* unit of 600 men had been organized by Shah Abbas II. The unit's name was derived from a heavy musket called *Jazayir*. In Nader Shah's army this branch had reached 12,000 men and the *jazayirchis* were the best equipped troops amongst others in the army. The men in *jazayirchi* unit were equipped with heavy muskets and a large proportion of the unit had acted in close contact with Nader Shah (Axworthy 2007: 636; Arunova-Eşrefyan 2015: 114). They were, in general terms foot soldiers but while the Indian campaign had proceeded they had served and proved themselves as a dexterous mounted infantry unit as well. Taking a Safavid legacy over, Nader Shah had maintained a special system of mounted infantry equipped with firearms. During the Indian campaign of Nader Shah these units were utilized considerably. Since these troops were originally recruited from the tribal cavalry (Axworthy 2007: 636, 641) they were holding mobility and firepower abilities together while having the advantage of battle worthiness across the territory covered with difficult terrain.

A very useful fire support element for the battles across the difficult terrain, was the *Zamburak* (Zanburak) corps. The system had light swivel cannons mounted on the saddles of dromedary camels. As Gomman quoted, the first use of these guns dated back to 1663, when Aurangzeb had launched a campaign to Kashmir. Aside from Mughals, Ghilzai Afghans had made use of *zamburaks* against Marathas and Safavids. This corps had almost reached a number of 700 in Nader Shah's army (Gomman 2002: 128; Axworthy 2007: 641). In general terms, it was a light artillery with high mobility. *Zamburak* units had provided accurate fire support to the manoeuvre elements across the broken terrain where the heavy artillery guns could not have been positioned.

Nader Shah's army was equipped with modern firearms for the first time in Persian military history. Some foreign advisers and engineers had been commissioned for the artillery branch but considering his overall military life this type of help was limited and provided only a minor effect. (Perry 1993: 854; Axworthy 2007: 635, 644). Nader Shah's light and medium artillery forces were better than his predecessors' artillery corps while heavy artillery units had lacked necessary characteristics in terms of quantity and quality. By and large, the artillery branch of his army was not the best when compared to its contemporaries (Lockhart 1938: 85, 268). In 1740 two siege artillery corps were formed by Nader Shah stationed in Kermanshah and Merv. Therefore, prior to Mosul and Kirkuk campaigns the army possessed 350 cannons and siege mortars (Axworthy 2007: 635, 641). Lockhart underlined that Nader Shah's military force contained 160 cannons and 230 mortars during the invasion of Mosul. Nevertheless the deficiency, especially in siege artillery prolonged such operations and caused the Shah to adopt blockading methods to overcome the opponents (Lockhart 1938: 116, 230). However, the deficiency and inability in siege warfare partly were the results of rugged terrain, a difficult geography of the territory over where Nader Shah had reigned (Axworthy 2007: 642).

Aside from cannons and mortars, some other firearms had been used. Axworthy relates from Hanway that muskets and sabers were the main arms for the majority of Nader Shah's army. As we understand from Fraser's quotes, there were also combatants who had used arquebuses during the campaigns. But some elements in the army were using small arms such as pistols and silent arms, namely sabers, bows and lances (Fraser 1742: 154-177; Axworthy 2007: 640). M.M. Astarabadi had frequently mentioned the swords and bayonets which warriors had used in combats (Shahed 2016: 208, 323). Battle-axes, maces and bows, zanburi bows -as Astarabadi depicted- were some other silent weapons utilized in Nader Shah's army (Shahed 2016: 213-272). For personal protection armours and helmets were the garments which had been widely utilized (Shahed 2016: 271-331). Concerning the war equipment, scaling ladders were of high importance especially during the siege operations. When the army of Nader Shah besieged Mosul, 1700 of them were said to have been used (Lockhart 1938, 230).

Since Nader Shah had to struggle against the Ottomans, he was to modernize his army. This was why he aggrandized his military capacity and entirely equipped the army with modern weapons. Moreover, he put the daily training activities into practice in order to get the utmost effectiveness of the up-to-date weapons (Axworthy 2011: 31, 33). For Nader Shah, training was necessary not only to learn the use of firearms but also for practicing the tactics and maneuvers in combats. Under his leadership, the appropriate training in compliance with combat discipline was a vital factor to accrue the combat power and to keep the enemy off balance accordingly (Lockhart 1938: 37). To sum up, he had put great emphasis in extensive drill in compliance with his military method (Axworthy 2007: 638).

Aside from the land forces Nader Shah developed a naval programme and he had

aspired to dominate the Gulf region.⁶ This was a project which reflects his passion to boost his authority to the greatest extent possible (Axworthy 2011: 31-93). Therefore he had the opinion to possess a navy which could show power and flag in the Gulf. Consequently, *Bushire*, a small fishing willage was chosen as a base for Nader Shah's navy. Latif Khan was responsible for the base and the organization of the fleet in 1734. He led a fleet of approximately sixty vessels during an unsuccessful campaign to capture Basra in 1735 (Lockhart 1938, 93, 94).⁷ But the same Latif Khan, as the "admiral of the Gulf" of the Nader's fleet managed to recapture Bahrain in 1736. The year 1741 was a turning point for the fleet when Nader Shah decided to realize building his own warships in Bushire base (Lockhart 1938: 108, 213).

However, this project had proved inefficient owing to lack of timber material and inadequate transportation methods. Nevertheless, in the beginning of 1742 Nader Shah's fleet had grown up to contain fifteen ships including the purchased ones. During this period the fleet campaigned against rebel arabs at Qais island and Julfar. Nader Shah wanted to capture Oman using his fleet but all his efforts proved to be failure. Shipbuilding work had not made much progress and the naval project was terminated in 1743 by Nader Shah. His desire to make Iran a seapower in the Gulf did not come true and the Gulf fleet lose its fighting ability soon after Nader Shah's assasination. The difficulties in making fleet's own ship instead of purchasing, the mismanagement of the shipbuilding projects, the challenge of manning the ships with arabs, beluchis and indians and more importantly, Nader Shah's growing negligence in the matters related to the fleet determined its fate (Lockhart 1938: 215-222).

Aside from the combat units, some other elements in the army were organized to carry out the tasks related to military life. Since the protection of the entire force and combat train was of great importance, a different branch called *Hashama-ye Kashikchi* (the guard branch) had been active for defending the military camps. This unit was numbering between 4,000 and 6,000. They had been on duty both day and night, while a detachment were guarding the royal tent and quarters. A small unit, called *Jantavol* was tasked to guard the periphery of the camp, the important passes and the roads. This unit was entrusted with executing the capital sentences as well. *Nasaqchis* (military police) had to deal with the crimes committed in the camps and restraining desertions. They also had constituted a part of Nader Shah's bodyguards (Lockhart 1938: 97; Arunova-Eşrefyan 2015, 115). Meanwhile, some other small units were organized to carry out specific tasks in the army. *Munadees* or *Jarchees* for example, were criers and *Shatars* were fast runners. The Shah's orders and messages had been delivered by *shatars* who were performing their duties also as mounted messengers. The standard-bearers, called *alemdars* were

6 Besides having a fleet in the Gulf, Nader Shah had desired to have another one in the Caspian Sea. See (Lockhart 1938, 204).

7 Latif Khan campaigned against Oman commanding the fleet in 1737. But he was later poisoned and killed in 1738 by Taqi han, the beglerbegi of Fars. See (Lockhart 1938: 183).

essential in the Nader's army as well (Lockhart 1938, 113; Arunova-Eşrefyan 2015: 115). Tradesmen, traffickers and the servants were the ordinary participants of the army other than the combatants (Fraser 1742: 154, 176). Additionally two special units were formed in the armed forces including the relatives of the khans and tribal chiftains under the supremacy of the Shah. Concerning the clothing, there was not a standard uniform for the army since there were different units tasked with a variety of duties (Arunova-Eşrefyan 2015: 115, 117).

The combatants of Nader Shah's army were disciplined and motivated well. Even the women were armed and they had conducted like ordinary soldiers. Moreover, the veterans of Indian and Central Asian campaigns (Fraser 1742: 155; Axworthy 2007: 635) had increased the battle worthiness with their experiences. The combatants of the army, especially some ethnic elements such as Khorasanis were capable of going into action even in adverse weather conditions, in other words during very cold days of winter (Lockhart 1938: 43, 116). The combatants were accustomed to fight during the night under the moonlight as well (Shahed 2016: 152). Nader Shah's army was capable of pursuing its enemy for long distances and capture its precious belongings (Lockhart 1938: 49).

The army was well organized, considering the support services. Supply system was operating well (Fraser 1742: 174; Axworthy 2007: 635). The procurement activities of the army especially during the campaigns had been carried out at the expense of depleting local people's food sources (Lockhart 1938: 116). Nader Shah had been of the view to confiscate even the lands and revenues of the churches so as to meet the needs of the army (Fraser 1742: 121, 122). He himself had paid great attention to the logistics system. The preparations of a future campaign used to begin quite some time before the very campaign itself. Nader Shah had followed a routine to keep his soldiers well fed and equipped. His practice of building cities during the long sieges, such as Kandahar, Baghdad and in this manner providing logistical support while preventing epidemics (Axworthy 2007: 645) was remarkable in military logistics history.

The Strategic View of Nader Shah and the Military Doctrine

The military doctrines, or in simpler words "the ways of waging wars", since time immemorial have taken shape in accordance with geographical circumstances and cultural patterns of human groups. Moreover, close contact and cross-cultural interaction might have made it possible for fighting patterns to be transferred between peoples. The nations, living in a zone of transition might have acquired some fighting characteristics of neighbouring peoples or invaders, trespassing their territory. Historically, in the Middle Asia some dominant nations such as Turks, Persians, Chinese had left their marks in many ways by virtue of political sovereignty, social and military mobility over the years. Nevertheless, these great powers had largely preserved their peculiarities, including their way of fighting.

With reference to the military doctrines, the principles of war have been practiced over the years during the combats. These principles provide a general framework for military decision-makers how to wage a war. According to Mallick, war principles are the expressions of military thought and they function to provide bases for combat doctrines. For instance, the following principles were adopted for The US Armed Forces in 1949: “The objective, the offensive, simplicity, unity of command, maneuver, mass, economy of forces, surprise, security” (2009: 7). These principles were reiterated in US Joint Publication 1 of 2013 (1-3). On the other hand, war principles in the British Defence Doctrine (2001) are as follows: “Selection and maintenance of the aim, maintenance of morale, offensive action, security, surprise, concentration of force, economy of effort, flexibility, cooperation, sustainability.” The Indian Armed Force is the first example other than western armies. Nevertheless, it should be borne in mind that the British military tradition might have had influence on the Indian military thought to a certain extent. The principles of war for Indian Armed Force are “selection and maintenance of aim, maintenance of morale, offensive action, surprise, concentration of force, economy of effort, security, flexibility, cooperation, simplicity, administration, intelligence” (Mallick 2009: 8-10).

The Soviet Union’s “principles of military art” were relatively different to those of the Western military thought: “Massing and correlation of forces, economy, sufficiency of force, initiative, surprise, mobility and tempo, simultaneous attack on all levels, preservation of combat effectiveness, interworking and coordination”. Chinese military however, fits best for the last example to broaden the geographical spectrum on the principles of war: selection and maintenance of aim, offensive action, concentration of force, initiative and flexibility, coordination, security, surprise, morale, mobility, political mobilization, freedom of action (JFSC PUB 1, 2000: D-2).

Although Russian and Chinese military schools of thought separately have Asiatic and communistic roots which partly differentiate them from western way of fighting, it is not improper to deduce that all the different schools we examined have more in common concerning the principles of war such as offensive (action), objective (or aim), concentration of force (or mass), security, surprise, flexibility et cetera. Naming the war principles might change in different armed forces’ military literature and as Akad denotes, the importance of the principles might differantiate with regard to different military doctrines. However the war principles prevail in every war (2013: 17). Although the principles of war are named according to present day viewpoint, there arises a methodological necessity to evaluate how the principles of war had been handled by Nader Shah according to the circumstances of his time.

Nader Shah followed a cautious strategy to eliminate his enemies while struggling to restore the Iranian state. He had consolidated his power first in the country and then attacked the Ghilzais of Afghanistan which were the weakest of the enemies. After the Afghan territory was secured, India was the second to be conquered and then Central

Asian lands, namely the north of Amu Darya was the new military destination of the Shah (Murphy 2008: 261). Thus he had concentrated his efforts and power on a particular objective and ensured the economy of his forces. Every combat has an objective. But for Nader Shah, sometimes one battle meant acquiring more than one military or political objective. Accordingly, he had been of the opinion that the tensions between different parties should be exploited and provide advantages (Lockhart 1938: 41, 83).

Nader Shah had gained experience during the punitive expeditions carried out to quell the revolts (Lockhart 1938: 30). While he had won victories in his early career against the Afghan forces relying on firepower, he at the same time had successes owing to the excellent condition of his cavalry as was the case against Ottoman forces (Axworthy 2007: 642). He, by conforming to the general inclination, had preferred mostly the assault and siege alternatives with respect to combat operations (Fraser 1742: 132). His army had gained great tactical flexibility because of cavalry corps, including the Afghan shock cavalry (Axworthy 2007: 642). To surprise the enemy by attacking from an unexpected direction was a common tactic. He was wont to wait for the right time to carry out the necessary action (Lockhart 1938: 29, 66).

Nader Shah had the ability to assess the situations soundly, to analyze the terrain and to take precautions accordingly (Lockhart 1938: 30). He applied a variety of operations according to changing terrain conditions and the enemy situations. Apart from relatively static siege operations, his favorite strategies had relied on supreme mobility and flexibility. Since Turkish military tradition had considerable effect on the way he commanded, Nader Shah had successfully practiced combat maneuvers like the Turan Tactic. An example of this, as Perry quotes, had been realized against the Ottoman troops in 1733, on the outskirts of Kirkuk. In the first phase, the Ottoman forces were lured to follow a retrograding unit and then in the second phase they were defeated definitely around the Akdarband defile (1993: 853). During a crisis with the Uzbeks who had planned to assault Khorasan, Nader Shah, by estimating the situation and analyzing the terrain soundly, had handled the combat as a matter of life or death but acted prudently, for not taking unnecessary risks. When necessary, he used to be cautious and decisive to restrain his forces. He believed that victory depended on the resolution and conduct other than numbers (Fraser 1742: 75-111; Lockhart 1938: 32).

According to tactical circumstances, Nader Shah had decided the type of operation to be realized. His army had carried out general and subsidiary attacks, counter attacks and siege operations. When necessary he did not hesitate to withdraw his forces. While a frontal attack could have been an appropriate option, also outflanking the enemy had been a usual tactic for his forces when the need arose (Lockhart 1938: 53-230), as was the case in 1735 against Ottomans and Moghul forces around Khyber pass in 1738 (Axworthy 2007, 642). This type of manoeuvre had been realized especially to cause a surprise effect or whenever a frontal attack was useless to overcome the opponent.

During the campaigns it was a common practice in the army to send advance units as combat outposts ahead of main force before the contact. These advance forces were used to be entrusted with a series of tasks such as fulfilling combat reconnaissance, collecting information for combat intelligence purposes, constructing bridges and building boats. Reliable guides were inevitable when proceeding across an unfamiliar terrain especially during the surprise operations. The spies, as well, had been actively utilized in and around the advance direction of the column to receive information about the enemy (Lockhart 1938: 127-205). Before going into an action scouts had been providing the most updated information for Nader Shah (Lockhart 1938: 37). M. M. Astarabadi described the scouts and their swiftness by making an analogy using the “sprinting ostriches” epithet (Shahed 2016: 196,197). Nader Shah had received special information from the spies scattered all around (Fraser 1742: 228) and he used to discover the weaknesses of the enemy by scouting. This attitude many times made him victorious (Axworthy 2007: 642). On the other hand he used to take necessary counter-intelligence measures to hide the movements and activities of his own forces (Lockhart 1938: 132).

Throughout the phases of a battle, movement of the combat elements towards the enemy positions had been extremely important. Fraser described the march of Nader Shah’s army to Jehanabad during the Indian campaign. A couple of days before the march, some advance elements had been sent to take possession of the key positions and critical terrain so as to secure the march of the main body. Then the royal court set out in company with the finest horsemen and harquebusers. The march column had been organized to keep the distance between each element. The immediate generals and their forces had moved either side of the Shah and on the wings of the column. The Qizilbash units helped maintain the formation of the column which covered a space of 5 *kos* in length and 3 *kos* in breadth (Fraser 1742: 175-177).⁸

When it comes to fighting, Nader Shah used to apply a general deployment on the battleground: The infantry was surrounded by the artillery and the cavalry on the flank(s), that is, a combat formation which would be used for an attack. The cavalry was the main force for the attack operations, sometimes directed on both flanks of the enemy. In his understanding of combat, Nader Shah had placed great emphasis on fire discipline. He had utilized fire power to bombard the towns when necessary. Sometimes the musketeers were reinforcing the encirclement as was the case during the deployment to relieve Samnan in 1729 (Lockhart 1938: 30-37). Especially it was a regular practice to bombard a well-fortified castle or strongholds heavily before the attack. During the Mosul invasion in 1743, the artillery bombardment lasted eight days without a break (Lockhart 1938: 228, 230). As another example, during the siege of Kars in 1744, the artillery of the Shah had bombarded the critical positions for a week to cause a heavy pressure on the Ottoman

⁸ *Kos* is an Indian term for linear measurement with a variety of usages. For example, the *short kos* of the Northwestern India is 1 ¼ mile. See (Cunningham 2013: 574).

forces (Sirri Efendi 2012: 23, 24). Additionally, the mining activities were common even when siege operations were realized. Mining and counter mining had been frequently performed in the course of invasion campaigns (Lockhart 1938: 85, 230). Above all, tactical deception was routine in Nader Shah's military doctrine. Whenever necessary, ruses were utilized to deceive the enemy (Lockhart 1938: 38). He had applied tactical operations so as to deceive and outmaneuver enemy forces (Lockhart 1938: 68, 72, 73, 127). Rapid movement of the combat elements had functioned for providing surprise effect (Axworthy 2007: 642). He had made use of ambush over a suitable part of terrain to inflict casualties on the enemy forces (Lockhart 1938: 37-136). As M. M. Astarabadi stated, he had rapidly hunted the enemy by laying ambushes (Shahed 2016: 134).

The Military Leadership of Nader Shah

Nader Shah was an unusual type of leader in comparison with those of his time. He had attached great importance on leadership and served as an appropriate model for his subordinates with respect to personal character and military merits. Using initiative, communication with the subordinates by transmitting the orders swiftly, rapid intelligence gathering and reporting were of high degree of importance within his concept of military conduct (Axworthy 2007: 638, 642). He was, according to M. M. Astarabadi, extremely smart (Shahed 2016: 134) and determined to do his best to fulfill what he had decided. On the other hand, being overconfident and poorly advised he had sometimes given battles in disadvantageous locations (Lockhart 1938: 30, 71). But even after the defeat he did not lose heart and had persistently sought victory. As he was dominant in personality he disliked leaving the courses of events up to the chance (Fraser 1742: 110). Although ambitious and adventurous, he was perseveringly for discipline concerning military matters. Both code of conduct and obeying the rules of battle were of vital importance in Nader Shah's conception of war. On the other hand, he knew how to gain the affection of common soldiers. He used to make heartening speeches to his combatants before the upcoming fights (Fraser 1742: 91; Lockhart 1938: 81). He was six feet tall with extraordinarily loud and strong voice and these characteristics gave him the advantage for his orders to be heard over long distances. He had a habit of giving orders about different matters at the same time while dictating them to his secretaries. He did this in a regular way while being prompt as well. (Fraser 1742: 227, 233).

He had the spectacular ability for organizing, training and establishing control over his heterogeneous forces and for imposing confidence to the troops. When necessary, he was of the opinion for discussing the military matters with his immediate commanders (Lockhart 1938: 104, 268). Having a retentive memory he had an ability to remember many of his officers and some privates by their names. Nader Shah had gained the confidence of his subordinates and he used to pay and cloath his soldiers himself. He had behaved them generously and made the officers treat them fairly. He treated them all equally, including his eldest son Riza Kuli Mirza, who had been trained up in the army. He used to reward the officers in compliance with their ranks. On the other hand, since he was very strict

concerning discipline, he did not hesitate to punish those who committed major offences with death. Most especially he had not approved of his subordinate commanders to yield in front of an enemy force which had not had any superiority whatsoever (Fraser 1742: 228-233; Lockhart 1938: 37, 113).

Nader Shah was not an ordinary monarch and he hadn't been used to piddle around in his capital. He was accustomed to be with his troops during the major campaigns and he had a habit to change his location steadily owing to security requirements (Axworthy 2011; 33). During the campaigns, he had been wont to live like a common soldier and made his officers do the same. Thus, he raised the quality of the army and its fighting ability (Fraser 1742: 229). He had not abstained from being in the main theatre during the combat and commanded his troops as was the case in Baghdad siege in 1733 and many others (Fraser 1742: 110-112; Lockhart 1938: 70). He was wounded during a battle against the Abdali Afghans but he himself managed to survive personally dangerous situations and attacks (Lockhart 1938: 32, 53). He had been said to feel joy only during the campaigns and very eager to go to his troops' assistance (Fraser 1742: 233-234).

Conclusion

Although Nader Shah had acted as a tyrant especially to those who revolted against his rule, many agree that he was the greatest soldier of his time. Aside from the military successes in the Middle East, Caucasus, Turkestan and India, his most striking achievement had been the restoration of Iranian state over its territory (Lockhart 1938: 269). As M. M. Astarabadi remarked, "he increased the value of Iran" (Shahed, 2016: 133) and united his country. His assassination caused a general vacuum throughout the land previously he had conquered (Roamer 1986: 329). His unexpected death and part of the treasure of his empire opened up the way to a new political entity: The first Afghan state under the rule of Ahmed Shah Durrani, one of the military leaders of Nader Shah.

While the secular state policy of Nader Shah was remarkable for his time, he was more of a revolutionist concerning military matters and the armed forces. His colossal efforts to form a navy, more training activities and drills, generalizing the firearms in the army instead of silent weapons, improving the siege warfare concept were some developments to portray his military revolution. Nader Shah's army had been organized and fought in compliance with the geography and warring conditions of the East. Jazayirchi and Zanburak units were adopted according to the eastern geography and fighting necessities (Axworthy 2007: 644, 645). Although Nader Shah was not the inventor of these indigenous military units, he placed great importance on both and extensively used them during his military campaigns. Nader Shah was a brilliant military leader and one of the masters to utilize traditional war-fighting methods and the principles of war. His way of fighting, the conception of war and the composition of his army had root sources in the previous Turkish and Safavid armies. But he also had built up an idiosyncratic and victorious military apparatus. He seems like the present-day generals considering his interpretation

of war and handling the military matters.

References

- Akad, M. Tanju (2013). *Askeri Tarihte Stratejik Düşünce*, İstanbul: İş Bankası.
- Arunova M. R. & K. Z. Eşrefyan (2015). *Nadir Şah-ı Avşar*, (Nergize Turaeva, translation), İstanbul: Selenge.
- Axworthy, Michael (2006). *The Sword of Persia*, New York: Tauris & Co.
- Axworthy, Michael (2007). “The Army of Nader Shah”, *Iranian Studies*, 40(5): 635-646.
- Axworthy Michael (2011). “Nader Shah and Persian Naval Expansion in the Persian Gulf, 1700-1747”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 21(01): 31-39.
- Bayur, Y. Hikmet (1987). *Hindistan Tarihi*, C. III, 2.B., Ankara: TTK
- Cunningham, Alexander (2013). *The Ancient Geography of India*, New York: Cambridge University Press.
- Erdoğan, Eralp (2015). “Safevi Ordusunda Bir Birlik- Kurçiler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55(2): 75-88.
- Fraser, James (1742). *History of Nadir Shah*, 2nd Edition, London: (n.p).
- Gomman, Jos (2002). *Mughal Warfare, Indian Frontiers and Highroads to Empire 1500–1700*, London: Routledge.
- JFSC PUB 1 (2000). *The Joint Staff Officer’s Guide*, Virginia: National Defence University
- Joint Pub 1 (2013). *Doctrine for the Armed Forces of the United States*, Retrieved: July 2, 2018 http://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/pubs/jp1_ch1.pdf
- Kafesoğlu, İbrahim (2005). *Türk Milli Kültürü*, Yayınevi, 26. Baskı, İstanbul: Ötüken.
- Köprülü, Fuad (1979). “Avşar” İA, 2. Cilt, İstanbul: MEB.
- Lockhart, L. (1938). *Nadir Shah*, London: Luzac & Co.
- Malcolm, John (1812). “Translation of two letters of Nadir Shah; with introductory observations in a letter to the President” *The British Review and London Critical Journal*, London.

- Mallick, P. K. (2009). *Principles of War: Time for Relook*, New Delhi: Centre for Land Warfare Studies.
- Mathee, Rudi (1996). “Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran”, *Safavid Persia*, Ed. By Charles Melville, (389-416), London: Tauris & Co.
- Minorsky, V (1964). “Nadir”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Murphy, John (2008). “Nadir Shah”, *Encyclopedia of World History*, Ed. By. Marsha E. Ackermann et al., Vol 3, New York: Infobase Publishing.
- Nolan, Cathal J. (2006). *The Age of Wars of Religion, 1000-1650*, Vol. 2, Westport: Greenwood Press.
- Perry, J.R. (1993). “Nadir Shah Afshar”, *The Encyclopedia of Islam*, Ed. By. C. E. Bosworth, et. al., Vol. VII, New York: E. J. Brill.
- Roamer, H. R. (1986). “The Safavid Period”, *The Cambridge History of Iran*, Ed. by Peter Jackson & L. Lockhart, Vol. 6, Cambridge: Cambridge University Press.
- Roy, Kaushik (2015). *Military Transition in Early Modern Asia, 1400-1750*, Great Britain: Bloomsbury Publishing.
- Shahed Babak (2016). *Dürre-i Nadiri'ye Göre Nadir Şah ve Dönemi*, Unpublished Master's Thesis, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sırrı Efendi (2012). *Risaletü't-Tarih-i Nadir Şah (Makale-i Vakı'a-ı Muhasara-i Kars)*, Hazırlayan Mehmet Yaşar Ertaş, İstanbul, Kitabevi.

Remembering Rupert Brooke and Siegfried Sassoon in Gelibolu Novels¹²

Azer Banu KEMALOĞLU*

Abstract

Gelibolu Campaign (1915) is an inspiration for fiction writers as they delve into the ancient and present history of the campaign in their fictional constructions. Although in different ways the novels pay tribute to the memories and heroes of the campaign while connecting the carnage of 1915 to the classical times, of Homer's Troy. References to Iliad and Odyssey appear in fictional stories representing Gelibolu battlefield as a mythical land. T.S. Eliot's anti-war poem The Wasteland (1922) is echoed in novels lamenting the loss. Besides classical examples British war poets Rupert Brooke and Siegfried Sassoon are also remembered in fictional representations of the campaign. Yet, the representations offer an alternative discourse sought by New Historicism replacing the romantic and heroic representations of war with bitter and traumatic ones. This study aims to analyse the tributes to Brooke and Sassoon in Stanton Hope's Richer Dust (1925), Bruce Scates's On Dangerous Ground (2012), Rachel Billington's Glory (2015), and Peter Yeldham's Barbed Wire and Roses (2007) as they try to unearth the voices of First World War poets and discuss new perspectives offered by novelists in their understanding of the poets. Although wars consume poets besides the intellectual and educated mass, the power of poetry is still heard and remembered thanks to fictional representations creating a dialogue between voices of past and present.

Key Words: Gallipoli/Gelibolu, 1915, fiction, Rupert Brooke, Siegfried Sassoon, New Historicism, commemoration

* Dr. Öğretim Üyesi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, azerbanu@comu.edu.tr

1 This paper is part of a research project entitled "Fictional History Writing: Gelibolu Campaign in Contemporary British Commonwealth Novel" funded by TÜBİTAK, Grant 114K683, 2015-2017.

2 A part of this research was presented at "Unheard Voices: The Poetry of Gallipoli Campaign" Conference at University of Leeds, UK, 20 June 2017.

Çanakkale Romanlarında Rupert Brooke ve Siegfried Sassoon' u Anmak

Özet

Çanakkale Muharebeleri (1915) kurmaca hikâyelerinde savaşın tarihini ve antik geçmişini de derinlemesine irdeledikleri için kurmaca yazarlarına ilham kaynağı olmaktadır. Farklı şekillerde de olsa 1915'de yaşanan vahşeti klasik zamanlara yani Homer'in Truva'sına da bağlayarak romanlar savaşın kahramanları ve hatıralarından övgü ile bahsetmektedir. Kurmaca hikâyelerde ortaya çıkan İlyada ve Odisseye göndermeleri Gelibolu Yarımadasını mitleştirmektedir. Savaşta yitenlerin ardından yas tutan T.S. Eliot'un savaş karşıtı şiiri *The Wasteland* (1922)de romanlarda sesini duyurmaktadır. Klasik örneklerin yanı sıra İngiliz savaş şairleri Rupert Brooke ve Siegfried Sassoon da savaşın kurmaca hikâyelerinde hatırlanmaktadır. Ancak bu temsiller savaşın romantik söylemleri ve kahramanlık hikâyeleri yerine acı ve travma betimlemeleri sunarak Yeni Tarihselcilik kuramının öngördüğü alternatif tarih söylemler önermektedir. Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı şairleri Brooke ve Sassoon'a Stanton Hope'un *Richer Dust* (1925), Bruce Scates'in *On Dangerous Ground* (2012), Rachel Billington'ın *Glory* (2015), ve Peter Yeldham'ın *Barbed Wire and Roses* (2007) romanlarında yaptıkları övgüleri, duyulmamış sesleri duyurmaya çalıştıkları ve şairler ile ilgili yeni bakış açıları sundukları için tartışmayı amaçlamaktadır. Savaşlar entelektüel ve eğitilmiş bir kitlenin yanında şairleri de harcamasına rağmen şiirin gücü hala ayaktadır ve geçmişle günümüzün sesleri arasında bir diyalog kuran romanlar sayesinde kayıp sesler tekrar hatırlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Gelibolu, 1915, kurmaca, Rupert Brooke, Siegfried Sassoon, Yeni Tarihselcilik, anma*

Gelibolu Campaign (1915), one of the most significant battles of the First World War (1914-1918), continues to trigger the imagination of fiction writers. Especially over the past twenty years, a remarkable increase has been observed in the production of historical fiction in Turkey, Britain, Australia and New Zealand on Gelibolu. Novelists and historians are consistently engaged with the Gelibolu Campaign and the First World War in their literary output. This interest may well be attributed to the centenary of the campaign when the fictional rewritings enrich the field and enable us to remember and commemorate our loss through literature. Since 2015, the centenary of the campaign, Gelibolu has been remembered in different ways ranging from movies, documentaries, symphonies, art exhibitions, conferences to fictional representations. As traditional commemorative acts are also changing each recreation enriches the memory of the Gelibolu Campaign in a particular way and presents an alternative act of commemoration. Jay Winter argues that “*[acts] of shared remembrance require a time and place at which they can be expressed. Without a place, or a substitute for a lost home, collective memory vanishes. War memorials create such a focus of attention, a site where a past can be evoked, re-created, perhaps misinterpreted, but in any event kept alive* (2006: 179).

Fiction provides an alternative space for such commemorative practices as it keeps the memory of the campaign alive with real historical characters as truth tellers or witnesses and fictional ones as imagined possibilities. Besides pilgrimages made to the memorials fictional rewritings offer new understandings to remember our loss. Winter sees fiction and fictionalized memoirs as “important vectors for the dissemination of traumatic memory” besides physical spaces (2006: 44). In this way it is essential to analyse novels taking on Gelibolu Campaign which communicate new meanings.

Major theme of the novels to be discussed in this study is human loss transcending nations and histories. The unprecedented scope of loss brings uneducated young soldiers together with intellectuals, university students and poets together in a battlefield. This loss is reiterated through the memory of poets and poetry as Gelibolu draws both Homer and war poets into the fictional constructions. The carnage of 1915 is read simultaneously with that of Troy as references to *Iliad* and *Odyssey* appear in novels fictionalizing Gelibolu land in a mythical way. T.S. Eliot’s anti-war poem *The Waste Land* is also echoed in novels lamenting the loss of human and non-human nature concurrently. However, the literary allusions in Gelibolu novels are not limited to figures of western culture and literature since novels voice the words of Sufi philosopher and poet Rumi as well. Hence, fictional rewritings of Gelibolu Campaign not only connect the ancient history and the myths of the land with the carnage of 1915 but also create a bridge between the cultures of east and west aspiring for a transnational ideal.

This tendency of novelists to connect the history of the First World War with the myths of war is read as an “obsession” (Bergonzi 1965: 34). Yet, it is injustice to poets Rupert Brooke and Siegfried Sassoon since “*the literary history of the First World War is unique, in that the experience of war has been rendered through a small group of male poets*” in which Brooke and Sassoon along with Wilfred Owen and Isaac Rosenberg

were influential figures (Gillis 2007: 100). Brooke's yearning '*If I should die, think only this of me*' in his sonnet sequence "The Soldier" coincides with New Historicist Stephen Greenblatt's claim that '*the bodies of the deceased have refused to stay buried*' (Greenblatt 2010: 1). Brooke wants to be remembered and his cry is heard by the novelists. After his wartime experience Sassoon is after better remembrances as well. Actually it is not only the poet soldiers but soldier poets who cling to poetry for emotional support. Poetry becomes '*a means of consolation*' for soldiers on the battlefield (Çelikel 2017: 17). As the personal diaries of Anzac soldiers reveal '*Some Anzac officers quoted poems in their diaries and some wrote their own poetry to cope with the violence of war using the aestheticism of poetry*' (Çelikel 2017: 11). Hence, this paper attempts to discuss the significance of literary allusions made to Brooke and Sassoon by Bruce Scates's *On Dangerous Ground* (2012), Rachel Billington's *Glory: A Story of Gallipoli* (2015), Stanton Hope's *Richer Dust* (1925) and Peter Yeldham's *Barbed Wire and Roses* (2007). In the fictional stories novelists try to unearth the voices of poet soldiers to show the extent of destruction caused by war and show how young and creative men were uselessly sacrificed for the good of others. In this way fictional stories recreate an alternative story of the campaign reminding us the lost voices and stories New Historicism seeks for.

Rupert Brooke was one of the first war poets who never set foot on Gelibolu and could not live to fight. Yet, he is a symbol of war questioning the scope of destruction and carnage for he represents the educated and intellectual sacrifices of the First World War. James Campbell argues that '*the Great War was the first to send a large number of educated, non-professional soldiers into combat, several of whom considered themselves poets well before they became soldiers* (2005: 263). Brooke was one of them who "*won a Cambridge fellowship with a dissertation on John Webster and Elizabethan drama*" (Lee 2007: 144) before serving with the Royal Naval Division as Sub-Lieutenant. He died of blood poisoning on a troop ship bound for Gelibolu and buried in Greek island Skyros in the Aegean Sea on April 23, 1915, two days before the Gelibolu landing. He became a myth after Winston Churchill wrote an obituary article in *The Times* calling him a "poet-soldier" based on a sermon performed at Easter Sunday by the Dean of St. Paul's Cathedral 3 weeks earlier. In Joseph Bristow's argument; '*Given that Churchill's commentary built on the Dean's sermon to transform the young poet into a national legend, Brooke's perished body came to stand for indomitable patriotic values, ones in which the sons of the soil would remain "forever England," no matter how far-flung their graves were from the homeland* (2014: 664).

With Churchill's promotion based on the patriotic, nationalist and romantic imagery of poet-soldier, young poet was transformed into a legend. Yet, he was not a hero of war for he saw no fighting and he never experienced what Sassoon and Owen did. Still '*of all the myths which dominated the English consciousness during the Great War the greatest, and the most enduring, is that which enshrines the name and memory of Rupert Brooke*' (Bergonzi 1965: 37). Bergonzi argues that his death was seen as a sacrifice of the nation justifying the cause of England (1965: 36).

The unfortunate loss of an educated poet with a high profile and the surge of patriotic fervour he created must have triggered the imaginations of the novelists. Although contemporary novels written by Scates and Billington will be the main focus of this paper, the first tribute to Brooke goes back to much earlier-to interwar years. British Lieutenant Stanton Hope, who served in the Drake Battalion of the Royal Naval Division in Gelibolu pays a tribute to the poet in his novel *Richer Dust: A Story of Gallipoli* (1925) based on his personal experiences of the campaign. Hope was in Gelibolu for six months and spent the last ten days in the front lines and left on the last night of the Helles evacuation, January 9th, 1916. Hope not only takes his title from Brooke's poem but also remembers the poet by an epigraph on the cover page. It is the first stanza of Rupert Brooke's poem "The Soldier", a part of the sonnet sequence 1914:

*If I should die, think only this of me:
That there's some corner of a foreign field
That is for ever England. There shall be
In that rich earth a richer dust concealed;
A dust whom England bore, shaped, made aware,
Gave, once, her flowers to love, her ways to roam,
A body of England's, breathing English air,
Washed by the rivers, blest by suns of home.* (V. "The Soldier")

Yet war veteran Hope's tribute in his autobiographical novel is limited with the title and the epigraph. Allusions remain in the form without an argument carried on to the text. Yet, the meaning of Brooke's poem needs to be elucidated to understand the place of the poet in the literary canon. Brooke's sonnet sequence 1914 is one of the earliest examples of Great War writing. It is read as a dialogue between the living and the dead. Written at the very beginning of the war, the poem is prophetic and Brooke is intuitive, just like any other soldier volunteering. Yet their literary power is surpassed by the ideology they come to represent:

The sonnets themselves are not very amenable to critical discussion. They are works of very great mythic power, since they formed a unique focus for what the English felt, or wanted to feel; in 1914-15: they crystallize the powerful archetype of Brooke, the young Apollo, in his sacrificial role of the hero-as-victim. Considered, too, as historical documents, they are of interest as an index to the popular state of mind in the early months of the war. But considered more narrowly and exactly as poems, their inadequacy is very patent. (Bergonzi 1965: 41)

In their novels Australian historian Professor Bruce Scates and British novelist Rachel Billington try to unearth the voice of Rupert Brooke and commemorate the poet in different ways. In their fictional stories novelists revisit Gelibolu Peninsula in 1915, 1919 and 1920s to find the missing soldiers. Missing soldiers mean fallen soldiers without a proper burial place which disturb the families back home. As a history professor Scates

attempts to connect the past of the Gelibolu with present to have a better understanding of the Gelibolu Campaign. In doing this Scates shows historian's responsibility with his expertise in historical details. Yet he does not overwhelm the reader with historical facts as a wide range of literary allusions are also embedded in the text. The novel is rich with classical literary allusions. Homer's *Illiad* and *The Odyssey* are frequently remembered in George Lambert, Zeki Bey and the old professor Brawley's narratives. Allusions to *Illiad* recall the mythical past with references to Trojan War and echoes war as carnage. Scates alludes to Sufi philosopher and poet Rumi as well revealing his intent to write a transnational story. Besides classical allusions Scates uses images of T. S Eliot's poem "The Waste Land" to question the scope of destruction and universality of the carnage.

In Scates's fictional construction poet-soldier Brooke appears along with the classical ones bridging the ancient history of Gelibolu with the Gelibolu Campaign. Brooke is a major influence in Scates's novel, more in the form than in the content. The historian pays tribute to the poet by drawing his chapter titles from Brooke's poem 1914. Ten chapter titles out of twelve are from Brooke's poem sequence I. Peace, II. Safety, III. The Dead, IV. The Dead, and V. The Soldier in "1914". Scates's choice of titles for each chapter is just a fragment of a line from a sonnet sequence; Dark Tides, Rich Skies, All things Undying, Dawn will be Theirs, Rarer Gifts, The Deep Night, The Colours of the Earth, Into Cleanness Leaping, A Gathered Radiance and Richer Dust. Scates's chapter title "Dawn will be Theirs" is a formal variation of Brooke's sonnet sequence IV. The Dead: "The years had given them kindness. **Dawn was theirs**" (Lines 3-4; emphasis mine). The formal variation is prophetic extending the past to the future hinting that the fallen soldiers will always be remembered.

Furthermore, the fragmented lines of Brooke's poetry stand for the fractured, dismembered and missing bodies of the soldiers. Scates tries to give a sense of fragility through fragmented lines of poetry. Furthermore they are selective allusions since Scates extracts "dark tides" from "Assured in the **dark tides** of the world that rest" (Safety Line 3; emphasis mine) and uses the fragment of the line as a chapter title. In the chapters succeeding there is no thematic connection with the selected parts of Brooke's poem yet the selections are repeated in the following pages for a few times. For instance, Chapter Two is entitled Dark Tides and in the first page of the chapter Scates uses tide in; "We will leave Lemnos on the **tide**, the same **tide** that carried us here" (2012: 31) and "I sigh and look out to sea; even now the **dark tide** is surging towards us" (2012: 31-32; emphasis mine). Although the use of repetitions seem random they enforce reader to connect with Brooke's poem and remember the poetry and poet in intervals.

The only thematic reference to Brooke in *On Dangerous Ground* is when war artist George Lambert quotes from Brooke's poetry as he remembers the carnage of 1915 in 1919 Nek:

Directly ahead of him, Lambert can see where the Turks fired from. 'The Chessboard' was aptly named: nine rows of trench and breastworks made the Nek a fortress. Men sent out to face that fire didn't stand a chance. And they knew it. They shook hands and said goodbye before diving over the parapet. Like swimmers into cleanness leaping? No, Lambert knew better than that now. (Scates 2012: 190)

In Scates' novel the reader not only remembers poet Brooke but also the young generation of intellectual men lost besides the uneducated privates. His tribute to Brooke focuses on the poetry rather than the personality of the poet. At this point, it is ironical to remember Bergonzi's suggestion "[to] extricate Brooke's poetry from the personal legend in which it played a merely contributory role is not at all easy, but the critic and literary historian must make the attempt" (1965: 37). It seems Scates as a historian takes on the responsibility and attempts to sever the myth of Brooke from his poetry as he never questions the death and the myth he comes to be the representative of.

However, British novelist Rachel Billington's novel *Glory* is critical of Brooke's position as a hero-poet. Similar to what Scates achieves in *On Dangerous Ground*, *Glory* connects Gelibolu Campaign with the ancient history of the land as well. Billington's narrative construction reveals how Gelibolu was a failure. She favours Turkish army, German commander Liman von Sanders and the Turkish commander Mustafa Kemal while blaming the incompetent, over optimistic old generals of the British Imperial Forces and furthers her argument to the criticism of poet Brooke. In this way Billington emphasizes how an innocent generation was consumed for the good of others.

This idea is reiterated in Billington's story as Captain Arthur is portrayed as an intellectual soldier, an Oxford graduate who reads *The Iliad*, *The Odyssey*, the Victorian novels, quotes from Rupert Brooke and Romantic English poets. As soon as Captain is introduced reader feels the extent of the loss deeply. In addition, Billington extends her tribute to poet Brooke by giving his name to a character, Captain Rupert Prideaux who is highly critical of war and the commanders of the campaign. Indeed Captain Prideaux is the reminder of Siegfried Sassoon with his anti-war stance. Together with Captain Arthur they question poet Brooke's death, his burial place, and the immature romanticism of his poetry. Captain Arthur and Rupert Prideaux converse on poet Brooke with a quotation from "The Soldier":

The official story is that he died from a mosquito bite on his lip. Actually it was one of those lethal injections against typhoid the medics like giving. Turned septic. He's buried on the Greek island of Skyros without seeing a whisker of the enemy. Makes you think, doesn't it? Hasn't stopped him from becoming a hero of the war. Think only this of me./ That there's some corner of a foreign land/ That is for ever England. (Billington 2015: 47)

Since there are many missing soldiers in Gelibolu Peninsula without a burial place,

Captain Arthur questions why Rupert Brooke, buried on the Greek island of Skyros had been given a cross with a name (Billington 2015: 481). Actually Billington's grandfather Brigadier-General Thomas, Earl of Longford was killed at Suvla Bay on August 21st 1915 and the body remained missing. Billington's personal connection could be the reason for her criticism as she voices all the other missing soldiers awaiting acknowledgement.

After being a prisoner of war Captain Arthur criticizes the ‘*patriotic fervour and ecstatic joy*’ of Brooke who had not lived to fight and known the reality of war, yet remembered as a hero;

One of his housemates had been sent a copy of Rupert Brooke's poems. It was a thoughtless present and, in a moment of self-flagellation, Arthur picked it up. The patriotic fervour and ecstatic joy of the young soldier who never lived to fight moved Arthur to a multitude of contradictory emotions: recognition and wistfulness for the feelings he had once known himself: derision that Brooke had never known the reality; anger at how false and lying was the romance of his poetry; pride that he himself had faced the reality and fought bravely. But in the end it only magnified his sense of loss and failure. He would have been better dead, falling on his sword like an honourable soldier. (Billington 2015: 416)

Arthur's frustration is the result of his imprisonment which he sees as a failure compared to the heroic image Brooke received. Captain Rupert on the other hand is invalidated after a bomb explosion and sent to Malta. He refuses to go back to England and severs all his ties with his family. In her novel, Billington not only criticizes the reputation Brooke received after his death but also the British commanders whom she finds unfit. She blames the commanders for the extent of loss in Gelibolu and attempts to voice the missing and the lost.

Although three novels commemorate Brooke only one novel *Barbed Wire and Roses* by Peter Yeldham makes allusions to war-poet Siegfried Sassoon. Yeldham's fictional story is the story of another missing soldier, Stephen Conway who survives Gelibolu Campaign to disappear in France after four years of trench fighting. Stephen's grandchild Patrick takes on the responsibility to uncover the mystery of his grandfather's disappearance and in his journey he rediscovers his grandfather's diary. On this journey he meets a British woman Claire at the Menin Gate Memorial who pays a tribute to her sixteen-year-old relative and cries for the poet Siegfried Sassoon. As Claire mentions that Sassoon hated the memorial and wrote a poem about it believing it mocked the dead (Yeldham 2007: 117) Patrick remembers seeing Sassoon's verses in his grandfather's diary. The poem Claire refers to is;

*I died in hell, They called it Passhendale; my wound was slight
And I was hobbling back; and then a shell
Burst slick upon the duckboards; so I fell
Into the bottomless mud, and lost the light. (Yeldham 2007: 118)*

Sassoon's verses are nothing like Brooke's pre-war poems. While romantic and patriotic fervour of Brooke's poetry is criticized in Billington's novel, Sassoon's poetry reveals the opposite. Sassoon has a more realistic and bitter approach to war for he lived to fight and saw the horrors of war. His poetry reflects the effects of trench fighting as carnage, horror and hopelessness prevail throughout the lines. Brooke's surge of patriotic and nationalist ideas is in contrast with the anti-war cries of Sassoon. Sassoon's poetry shows how Brooke may have written if he had lived longer and witnessed the brutality of war. It is '*the most radical progress from early patriotic idealism through to ironic realism and then to the angry extremes of anti-heroic protest*' (Bergonzi 1965: 91).

Indeed as Paul Fussler argues when war started Sassoon did not start as a dissident. He was a twenty-eight-year-old patriotic cavalry who fought in France with exceptional enthusiasm and courage. He has never been in Gelibolu but his younger brother Hamo was killed there. He was known to his friends at the front as "Mad Jack". However in 2017 after a chance of armistice was lost he started arguing that the war was unjustifiably prolonged and the soldiers were betrayed. He made an anti-war statement "A Soldier's Declaration" which appeared in *Cambridge Magazine* (1975: 99). Bergonzi quotes the statement of Sassoon as follows:

I am making this statement as an act of wilful defiance of military authority, because I believe that the war is being deliberately prolonged by those who have the power to end it. I am a soldier, convinced that I am acting on behalf of soldiers. I believe that this war, upon which I entered as a war of defence and liberation, has now become a war of aggression and conquest. I believe that the purposes for which I and my fellow-soldiers entered upon this war should have been so clearly stated as to make it impossible to change them, and that, had this been done, the objects which actuated us would now be attainable by negotiation. I have seen and endured the sufferings of the troops, and I can no longer be a party to prolong these sufferings for ends which I believe to be evil and unjust. (1965: 97)

The statement is unexpected of a soldier but it is a powerful challenge to authority by a poet-soldier who has seen the carnage. As Fussler details it caused him to be court-martialled but his friend Robert Graves helped him to be seen by medical board instead. The board decided to treat him as a shell-shock case and the poet was sent to Craiglockhart mental sanatorium near Edinburgh where he met another wounded poet Wilfred Owen. After his treatment he wanted to go back to the front believing he abandoned his friends. In June 1918 he published *Counter-Attack and Other Poems* and in July he was invalided home after he was wounded in the head. For a long time he was not fit for literary work (Fussler 1975: 99-100). Read along with this context the next allusion in Yeldham's novel to Sassoon's poem "On Passing the New Menin Gate" is better interpreted. It was written after the First World War when the effects of post-war trauma were still observed in Sassoon's personality and poetry:

*Who will remember, passing through this Gate,
the unheroic dead who fed the guns?
Who shall absolve the foulness of their fate,-
Those doomed, conscripted, unvictorious ones?
Crudely renewed, the Salient holds its own.
Paid are its dim defenders by this pomp;
Paid, with a pile of peace-complacent stone,
The armies who endured that sullen swamp.*

*Here was the world's worst wound. And here with pride
'Their name liveth for ever', the Gateway claims.
Was ever an immolation so belied
as these intolerably nameless names?
Well might the Dead who struggled in the slime
Rise and deride this sepulchre of crime. (Yeldham 2007: 133-134)*

The poem is the reflection of each shell-shocked soldier's feelings. The shocking images and messages comply with Sassoon's earlier anti-war statement. Sassoon wants to be the voice of shell-shocked soldiers who will bear the scars of war forever for he is one of them. As he denounces war and the way fallen soldiers are remembered he is also upset at the hypocrisy of erecting huge memorials for the missing soldiers. He believes authorities are ignorant to the pains of the soldiers and the monument erected at Ypres, France is unable to express and voice the memory of dead.

Scornful and bitter words of Sassoon shock Claire and Patrick. They try to understand the anger of the poet. Patrick tries to connect the poem with his grandfather's disappearance: '*This was the writing of a man who had been there, had fought in muddy trenches, a poet with the poet's power to express what war was really like. Had his grandfather felt as angry as this?*' (Yeldham 2007: 134). After reading the poem he believes he can find what motivated Stephen to run away from war. Discovering the diary and reading Sassoon's poem finally opens a path for Patrick. The reality is most disturbing as Patrick learns that his grandfather Stephen Conway is falsely accused of desertion and court-martialled since nobody realises he is shell-shocked. Execution turns to a ten year of imprisonment with Australian government's intrusion yet he is not released even after the armistice. Disgraced, ill-treated and even rejected by his wife due to his ill-fame Stephen stands for the many forgotten and ignored soldiers who once volunteered. Patrick is determined to compensate for his grandfather's fate and decides to make his story into a film to be dedicated to Stephen's memory. In this way Patrick believes his grandfather's name could live forever just like Sassoon and all the other soldiers who realise the futility of war.

Yeldham's allusion to Sassoon's poetry is meaningful since it uncovers the feelings unknown to people who has no experience of war. As an eye-witness and a victim of war

his poetry help us enter the world of men who fought and suffered during First World War. Sassoon may be a survivor but his poetry conveys direct knowledge of suffering, the pain and deepest feelings most men never had a chance to express.

To conclude Scates, Billington, Hope and Yeldham return to war poets Brooke and Sassoon to offer new understandings and meanings regarding war and remembrance. In their commemorative practices novelists allude to literary figures writing or shaping the war in different ways and for different reasons. In their novels, Australian historian Scates and war-veteran Hope focus on the form and aesthetics of Brooke's poetry. They choose not to go beyond the form as they seem content with the meaning of his poetry as well as his position as war-hero-poet. Although their tribute seems to have a romantic stance, they are still powerful in reminding reader the poet, the loss and the carnage of war a hundred years later. However, British novelist Billington opens a discussion on the position of hero-poet Brooke. In this way she is more political compared to the romantic remembrances of Scates and Hope. Yeldham's choice of Sassoon is interesting because- contrary to Brooke who could not live to fight and witness- he survives the war to eyewitness and experience the suffering. Yeldham achieves to give the dark reality of war through his tributes to the mentally and physically wounded poet. In this way he achieves to highlight the consequences of survivors. He reminds us that war narratives are not only about heroes but also about the victims. By bringing the traumatic poet into discussion Yeldham uncovers an alternative voice sought by New Historicists. The only common motive of the novelists studied in this paper is the issue of missing soldiers in the Gelibolu battlefield and Western Front. Novelists remind reader that there are many missing soldiers left without a burial place. Hence, tributes to war poets not only help us remember them but also recover the reality of war time and post-war experience. By bringing back the memories of poets, novelists make us feel the loss more deeply as they are the reminders of many artists, university students, intellectuals and learned young men consumed as war victims. As novels question the extent of brutality of war they meditate on the human soul as well. Allusions create a bond between history and literature as it brings a distant time close when readers remember Rupert Brooke, Siegfried Sassoon, Gelibolu Campaign and the ancient history of this land at the same time. In this way novels rewrite history recreating a dialogue between texts and offer an alternative story reminding us the voices and stories of the past.

References

- BILLINGTON, Rachel. (2015). *Glory: A Story of Gallipoli*, London: Orion Books.
- BERGONZI, Bernard. (1965). *Heroes' Twilight: A Study of the Literature of the Great War*, London: Macmillan.
- BRISTOW, Joseph. (2014). "Rupert Brooke's Poetic Deaths", *ELH* 81 (2): 663-692.
- BROOKE, Rupert. (1915). *1914 and Other Poems*, London: Sidgwick and Jackson.
- CAMPBELL, James. (2005). "Interpreting the War." *The Cambridge Companion to the Literature of the First World War*. (ed. Vincent Sherry), Cambridge: Cambridge UP, 261-279.
- ÇELİKEL, Mehmet Ali. (2017). "A Lyrical War: Gallipoli War through Poetry in Anzac Diaries", *Journal of Narrative and Language Studies*, 5 (9): 10-18.
- FUSSERL, Paul. (1975). *The Great War and Modern Memory*, New York: Oxford UP.
- GALLAGHER Catherine and GREENBLATT Stephen. (2000). *Practicing New Historicism*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- GREENBLATT, S. (2010). Cultural Mobility: An Introduction. In GREENBLATT, S. ed. *Cultural Mobility: A Manifesto*, Cambridge: Cambridge UP.
- GILLIS, Stacy. (2007). "Many Sisters to Many Brothers: The Women Poets of the First World War." *The Oxford Handbook of British and Irish War Poetry*. (ed. Tim Kendall), Oxford: Oxford UP. 100-113.
- HOPE, Stanton. (1925). *Richer Dust: A Story of Gallipoli*. London: Jarrolds Publishers.
- LEE, John. (2007). "Shakespeare and the Great War." *The Oxford Handbook of British and Irish War Poetry*. (ed. Tim Kendall), Oxford: Oxford UP. 134-152.
- SCATES, Bruce. (2012). *On the Dangerous Ground*, Western Australia: UWAP.
- WINTER, Jay. (2006). *Remembering War: The Great War Between Memory and History in Twentieth Century*, New Haven and London: Yale UP.
- WHITE, H. (1978) *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore and London John Hopkins UP.
- YELDHAM, Peter. (2007). *Barbed Wire and Roses*. Australia: Penguin Australia Group.

Destinasyon Pazarlaması ve Transmedya: “The Water Diviner” Üzerine Bir Değerlendirme

Mehmet TUNCER*

Özet

Destinasyonlar kendi doğal halleri ve sonradan oluşturulmuş nitelikleri ile turistlerin ilgisi çekmektedir. Ancak destinasyonların bu özelliklerinin de insanlar tarafından bilinmesi için pazarlama uygulamalarına ihtiyaç duyulmaktadır. İletişim teknolojisinin önemli ölçüde geliştiği bu çağ dikkate alındığında, transmedya hikâyeciliği gibi pazarlama araçlarından da yararlanmak zorunluluk haline gelmiştir. Bu çalışmada, Çanakkale savaşı ve etkilerine yönelik olarak yazılan “The Water Diviner” kitabı üzerinden transmedyal anlatı ile Çanakkale destinasyonunun pazarlanılmasına odaklanılmıştır. Bu bağlamda nitel araştırma yöntemlerinden döküman incelemesi yapılmıştır. Döküman incelemesinde yazılı kaynakların yanı sıra görsel kaynaklardan da yararlanılmıştır. Araştırmanın sonucunda transmedya uygulamasının bir destinasyonun pazarlanmasında çok etkili bir yöntem olarak kullanılabilceğine yönelik bir yargıya varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destinasyon pazarlaması, Transmedya hikâyeciliği, Çanakkale

Destination Marketing and Transmedia: An Evaluation on “The Water Diviner”

Abstract

The destinations are attracted to tourists with their natural state and later created qualities. However, marketing applications are needed for people to know these features of destinations. Considering this period, in which communication technology has developed considerably, it has become a necessity to utilize marketing tools such as transmedia storytelling. In this study, the focus was on the marketing of the Çanakkale destination with the transmedial narrative through the book “The Water Diviner” written for the Çanakkale war and its effects. In this context, a document review has been made of qualitative research methods. In the document review, visual sources as well as written sources were utilized. As a result of the research, a judgment has been reached that transmedya application can be used as a very effective method in marketing a destination.

Keywords: Destination marketing, Transmedia storytelling, Canakkale

* Dr. Öğr.Üyesi, Aksaray Üniversitesi Turizm Fakültesi, metuncer2002@gmail.com

Giriş

Destinasyonlar, doğal, tarihi ve kültürel çekicilikleri bulunan, turistik donanıma sahip olan ve bu nedenle turistlerin para kazanma ve yerleşme amacı olmaksızın önemli boyutlarda ziyaret ettikleri coğrafi mekânlardır (İlban, 2007: 5). Bu mekanlara sahip şehirlerin turistik anlamda pazarlanabilmesi ve bölgeye gelen ziyaretçilerin memnun olması için uygun politik, sosyal ve ekonomik faaliyetlere ihtiyaç duyulmaktadır (Giritlioğlu-Avcıkurt, 2010: 76). Destinasyonların oluşturulması ve geliştirilmesi süreci de markalaşmadan ayrı düşünülemeyecek bir husustur. Bu çerçevede, destinasyon markalaşması, turistik bölgeyi diğer bölgelerden farklı kılan belli başlı özelliklerini ön plana çıkararak bir kimlik oluşturma süreci olarak ifade edilmektedir (Atay- Altınışık, 2017:111). Destinasyon markalaşma sürecinde ihtiyaç duyulan diğer hususlara ilişkin kamusal ve özel turistik ürün ve hizmetlerin uygun şekilde birleştirilmesi de markalaşma sürecine katkı sunmaktadır (İçöz, 2013). Böylece destinasyonlar, rakiplerinden farklı özelliklerini öne çıkartarak turizm sektöründe öne çıkmayı beklemektedirler.

Çalışmada öne çıkan coğrafi mekanlar Çanakkale ve çevresidir. Çanakkale, şehitlikler başta olmak üzere, tarihi özellikleri ve doğal yapısı ile önemli bir turizm destinasyonu olarak kabul edilmektedir (Tozlu-Mercan vd. 2012: 3). Çanakkale ili sınırları içerisinde bulunan, Gelibolu Yarımadası Milli Parkı ve içerisinde bulunan çok sayıda şehitlik, müze ve anıtlar birçok ziyaretçiyi bölgeye çeken önemli turistik unsurlardandır (Yeşildağ, 2010: 19). Bu bölgede alternatif turizm türlerinden hüznün etkisi oldukça fazla hissedilmektedir. Dünyada da hüznün etkili olduğu birçok destinasyonu saymak mümkündür; Fransa-Belçika'nın Somme Bölgesi, Yahudi Kampları, Waterloo, Gettysburg, Pearl Harbour, Iwo Jima, Normandi, Kore ve Vietnam, Auschwitz Kampı gibi alanlar hüznün turizm alanları olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte Hiroşima, Nagazaki gibi insan doğasının barışmakta zorlandığı katastrofik olayların yaşandığı yerlerde savaş ve hüznün turizmi anlamında insanların ilgisini çekmeye devam etmektedir (İlgar, 2015:3).

Destinasyonun kendiliğinden var olması destinasyonun gelişmesinde ve markalaşmasında yeterli olmayacaktır. Bu çerçevede Turizm endüstrisinde müşterilere en iyi şekilde hizmet etmek, yenilikler getirmek ve özellikle rekabet üstünlüğü sağlayabilmek için yerine getirilmesi gereken görevler söz konusudur; bunlar arasında tüketicilere alternatifler oluşturmak, yeni turistik ürünler sunmak ve ürünlerde çeşitlendirmelere gitmek sayılabilir. Bu konuda da seyahat acentelerine ve tur operatörlerine önemli görevler düşmektedir. Dünyada savaş alanlarına ziyaretçi ilgisi düşünüldüğünde Çanakkale ve çevresi için önemli fırsatların olacağını söylemek mümkündür (Yeşildağ, 2010). Keder, korku, ölüm gibi olayların insanları etkilemesi ve bu olayların yaşandığı yerlere olan turizm hareketliliği bu özelliklere sahip destinasyonların daha fazla ilgi görmesini sağlamaktadır (Aliağaoğlu 2008: 90). Ölüm, ıstırap ve cezanın yoğun olarak yaşandığı birçok mekân vardır. Bunlar çok kötü deneyimleri içlerinde barındırsa da, bu mekân ve bölgeler turistik amaçlı kullanılıp ziyaretçilerine eşsiz heyecan deneyimleri sunmaktadır.

Çanakkale ve çevresi destinasyon pazarlamasında transmedyal anlatıya uygun özellikler göstermektedir. Dünyanın birçok bölgesinde suç alanları, trafik kazası yerleri, çeşitli trajedilerin yaşandığı yerler kendiliğinden turistik mekânlar olabilmektedirler. Böylesi yerlerin eğlence ile birlikte düşünülmesi tuhaf ve etik dışı gibi görülse de bu bölgelerin ziyaret edilmesi ve çeşitli turistik etkinliklerden yararlanılması insanların arzu ettiği hususlar olmaya devam etmektedir. Böylesi trajedilerin yaşandığı yerlere ilişkin anılar ve savaşlar film, roman vb. araçlar kullanılarak destinasyonların cazibelerinin artırılması mümkün olmaktadır (Strange- Kempa, 2003). Yukarıda bahsedilen araçlarda konu edilen hikaye gelişmekte ve hikayenin geçtiği destinasyona olan ilgi kuvvetlenerek artmaktadır.

Hikâye anlatımı, otantik saf ve eğlenceli bir dil kullanarak dinleyici ile iletişim kurulan bir araçtır. Buna ek olarak hikâye anlatımı, dinleyici ile bağ kurulup önemli iç görüler ve bilgilerin paylaşılmasına fırsat vermektedir (Engin, 2013: 12). Bir hikâyenin tek bir kaynak yerine birçok kaynak vasıtasıyla aktarılması hikâyenin büyümesine, hikâyenin geçtiği yerin daha fazla merak edilmesine ve popülerliğinin artmasını sağlamaktadır. Hikâyelerin ilginçliği, dikkat çekmesi farklı mecralarda konu edilmesi ve transmedyal anlatı ile geniş kitlelere ulaştırılması imkânı, destinasyon pazarlamasında transmedyal anlatının önemini ortaya koymaktadır (Tuncer, 2018: 384). Bu çerçevede çeşitli medya platformlarında Çanakkale ve Çanakkale savaşlarının konu edildiği, transmedyal anlatı ile destinasyonun daha fazla tanıtılması ve pazarlanması mümkün olabilmektedir. Bu çerçevede hikâyenin evrenini oluşturan ve Çanakkale ve Çanakkale savaşlarına yönelik film, dizi, oyun, şiir, şarkı ve sosyal medya paylaşımları üretilmiş ve bunlar üzerinden Çanakkale ve çevresinin pazarlanması daha kolay ve daha etkili hale gelmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Hikâye anlatımı, geçmişten günümüze var olan efsanelerin, kahramanların ağızdan ağza toplumlar içerisinde yayılmasını sağlayan bir anlatı yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hikâye kavramı, insanoğlunun yaşamı boyunca her zaman var olmuş ve ilgi çeker nitelikte paylaşılmaya ve anlatılmaya değer bir kavram olarak görülmüştür. (Dönmez-Güler, 2016: 156). Kitle iletişim araçlarındaki değişim, hikâye anlatıcılığına yeni bir boyut getirmiş ve transmedya hikâyeciliği kavramını ortaya koymuştur. Bu kavramın açılımına bakıldığında, bir hikâyenin film, televizyon, kısa film, çizgi roman, animasyon, mobil, pazarlamalı sunumlar ve sosyal medya gibi birden fazla platformda sunulmasını içerdiği görülmektedir (Sarı, 2017). Bir başka ifade ile transmedya hikâyeciliği birden fazla platformda bir hikâyenin anlatılması, tercihen izleyicilerin katılımının sağlanması yoluyla eğlence ve keyfin artırılması olarak ifade edilmektedir (Koçyiğit, 2018: 220). Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, hikâye farklı ortamlarda farklı özellikleri ile yer alarak muhataplarını daha fazla etkileme çabası olarak görülebilir.

Transmedya denildiğinde akla gelebilecek başka kavramlarda bulunmaktadır. Bunlar arasında çapraz medya ve multimedya gibi yakın kavramlar sayılabilir. Bu kavramlardan

transmedyanın ayrılan yönü, takipçilerin hikâyeye katkı sağlayarak genişlemesine fırsat vermesi, içerik üretilmesine veya içeriğin üretilme sürecine katkı vermesidir (Aktan, 2018: 45-46). Böylece hikâye içeriği çok farklı alanlara yayılma şansı bulmaktadır. Hikâyelerin insanları etkileme gücü, duygusal içeriklerle süslenip aktarabilmesi, tarihin çeşitli dönemlerinde yaşanan aşk, kahramanlık, gizem gibi olayların hikâyelerin bir parçası haline getirilmesi, turistlerin hikâyelerin geçtiği yere olan gitme isteğini pekiştirmektedir (Uygur-Demirer vd 2017). Bu çerçevede transmedyanın beğeni ve tatmin düzeyini artırma potansiyeli, turizmi olumlu yönde etkileyecektir.

Gerek ulusal gerekse uluslararası turizm pazarından pay elde edebilmek için; gazete, radyo, televizyon, telefon, katalog, broşür gibi geleneksel araçların yeterli olmayışı, gelişen teknoloji ile ortaya çıkan; e-posta, sms, internet, sosyal medya gibi modern tüm iletişim ve pazarlama araçlarına olan ihtiyacı arttırmıştır (Eröz- Doğdubay, 2012: 134-135). Yeni medyanın ortaya çıkışı ve kitle iletişim araçlarının gelişmesi ile transmedya kavramı da günümüzde kendisinden fazlaca söz ettirmektedir. İçerik pazarlaması ve hedef kitle ile uzun dönemli ilişkiler kurabilmek açısından, önemi her geçen gün artan transmedya hikâye anlatımı, birçok platforma uygun olarak oluşturulan hikâyenin içerisine tüketicinin dâhil olması ve içeriğe önemli katkılar sağlaması, marka ile tüketici arasında uzun dönemli ilişkinin gelişmesi ve etkileşimin artması gibi açılardan önemli katkılar sağlamaktadır (Koçyiğit, 2018: 218). Böylece turizm açısından değerlendirildiğinde destinasyon markalaşmasında da bu pazarlama yönteminin kullanılabilirliği mümkün olmaktadır.

Kültürel ve tarihsel değerler, doğal çevre ve güzellikler, turistleri bölgeye çeken çekicilikler olmaları nedeniyle çevrenin korunması ve bölgesel turizmin gelişiminde belirleyici unsurlar arasında yer alırlar (Mercan- Üzülmez, 2014:71). Bu hususların aktarılmasında etkinliklerin de önemli payı vardır. Turizm sektöründe öne çıkmayı hedefleyen birçok ülke ve bölge etkinlikler vasıtasıyla destinasyonlarını pazarlama çabası içine girmektedirler. Müzeler, ören yerleri ve tarihi mekanlar ve buralarda gerçekleşen etkinlikler, destinasyon pazarlamasında önemli paylara sahiptirler (Atay-Altınışık, 2017:111). Bir destinasyonla ilgili olarak festival, sinema ve dizi filmi çekimleri gibi kültür ve sanat olaylarının bir destinasyonda gerçekleşmesi ve bunların medyada sıkça yer alması, destinasyonun olumlu imajını pekiştirilmesinde, turistlerin ve yatırımcıların o yöreye olan ilgisinin artırılmasında, kullanılacak önemli araçlar arasındadır (Öztürk-Sezgin vd. 2014). Böylece kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle bu araçlardan daha fazla yararlanmak olasıdır. Transmedyanın turizm sektöründe kullanılması ile turizm sektörü küresel ölçekte yeni bir pazarlama aracına kavuştuğunu göstermektedir. Tema parklar, romanlar, film kaynaklı turizm faaliyetleri ve onların hikâyeleri, turistler için yeni deneyimler sunmakta ve o destinasyona önemli ölçüde rekabet avantajı sağlamaktadır (Kim- Youn, 2016: 1).

Bir yörede, etkinlik turizmi kapsamında spor, sanat, kültür ve bilimsel etkinlikler aracılığı ile oluşturulan olumlu imaj, pazarlama faaliyetlerinin bir parçasıdır (Ekin, 2011:

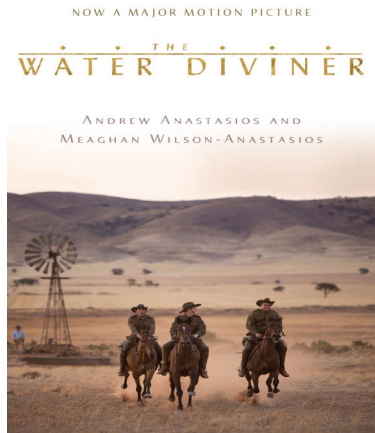
7). Sanatsal faaliyetlerden biri olan film çekimlerinin medyada yer alması, destinasyonu öne çıkartmakta ve destinasyonunun bilinirliğini artırmaktadır (Croy, 2011). Çeşitli etkinliklerin medyanın her alanında kendini göstermesi o yöreye olan ilginin artmasına ve hedef kitlenin transmedya hikaye anlatıcılığı sürecinin bir parçası olmasını sağlamaktadır. Hedef kitlenin bu sürecin bir parçası olması da hikayenin etki gücünü artırmaktadır (Tuncer, 2018: 367). Yukarıda ifade edilen bilgiler çerçevesince destinasyonların tanıtılmasında, turistik ürünler ile ilgili farkındalık oluşturmada yeni medya unsurlarının önemli katkıları olduğunu söylemek mümkündür.

Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ile gerçekleştirilmiştir. Doküman incelemesi hedeflenen olgu veya olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım- Şimşek, 2006: 187). Doküman incelemesinde yazılı kaynakların yanı sıra; film, video ve fotoğraf gibi görsel malzemeler de kullanılabilir (Yıldırım-Şimşek, 2006: 189). Bu amaçla bu çalışmada Transmedyal anlatıya örnek oluşturabilecek Andrew Anastasios ve Meaghan Wilson tarafından yazılan “The Water Diviner” kitabının filme dönüşmesi, ardından çeşitli medya platformlarında konu edilmesi ve turizm açısından bu durumun analiz edilmesi üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, “The Water Diviner” kitabı, filmi ve bunlara yönelik çeşitli sosyal medya araçlarında yapılan paylaşımlar incelenmiş ve bunlar araştırmanın amacına uygun bir şekilde yorumlanmıştır.

Bulgular

Bu bölümde ‘The Water Diviner’ kitabı, bu kitaptan üretilmiş aynı ismi taşıyan film ve bunlara ilişkin çeşitli sosyal medya paylaşımlarına yönelik bilgilere yer verilecektir.

Görsel 1: “The Water Diviner” Kitabı

“The Water Diviner” kitabı Avustralyalı bir su bulucunun (Joshua Connor) Çanakkale Savaşı bittikten sonra ölmekte olan karısının isteğini yerine getirmek amacıyla Gelibolu’ya (Çanakkale) olan seyahatini ve bu süreçte yaşadıklarını anlatmaktadır. Kitabın yazarları eserin bir savaş romanı olmadığını; hatta savaş karşıtı bir roman bile olmadığını anlatmaktadırlar. Bu eserde, Birinci Dünya Savaşı sonrası Türklerin ve Avustralyalıların kendi hayatlarını yeniden inşa etme çabasına odaklanıldığı ifade edilmektedir. Kitabın yazılmasında birinci el kaynaklara, günlüklere ve resmi kayıtlara dayanıldığı ve sonrasında Russell Crowe tarafından çekilen filme uyarlandığı açıklanmaktadır (URL1). Hikayenin roman ve film gibi iki farklı mecrada konu edilmesi nedeniyle aralarında mutlaka farklılıklar olacaktır. Roman, anlatı olarak okuyucunun metni anlama aşamasında görsel anlatı yapısından farklı olarak yorum faaliyetini harekete geçirmekte ve bir dil geleneği çerçevesinde anlatısını kurmaktadır. Burada okuyucu, öyküyü kendi değerlendirmesi ile okumakta, hazır sunulan bir görüntünün bulunmaması sonucu görüntüleri kendi zihninde kurgulamaktadır (Bolat, 2018: 317). Filmler ise romanlardan farklı olarak takipçilerine görüntüyü hazır sunmakta ve bu durum da kolay tüketilmelerine neden olmaktadır. Ancak romanlara göre daha hızlı ve geniş kitlelere yayılma olanağına sahip olmaları en önemli avantajlarıdır.

Orijinal ismi “The Water Diviner” olan film 2014 yılında yapılmıştır. Yönetmenliğini ve başrol oyunculuğunu Russel Crowe’nin üstlendiği film, Avustralyalı bir su bulucunun Çanakkale Savaşı’nda kaybolan 3 oğlunu arama hikayesini ortaya koymaktadır. Ayrıca film, IMDB (İnternet Movie Database) punlarına göre, 7,1 puanla hatırı sayılır bir beğeniye ulaşmıştır (URL2). Bu beğeniye ulaşılmasında dünyadan ve Türkiye’den önemli oyuncuların filmde yer alması, etkileyici hikâyesi ve transmedyal anlatı aracılığıyla hikayenin farklı ortamlarda işlenmesi (hikayenin çeşitli blog yazarları ve internet gazetelerinin işleme ve sosyal medyada çeşitli şekillerde yer alması) etkili olmuştur. Bu durumu gösteren birkaç örnek vermek yerinde olacaktır:

Dünyanın en önemli ve bilinen gazetelerinden biri olarak kabul edilen The New York Times’ta filme ilişkin ilginç bir tespitin öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu tespite göre, oğlunu arayan Avustralyalı Conner’a bir İngiliz Subayı’nın duysuz yaklaştığı ancak bilge bir Türk Subayı’nın yaklaşımının övüldüğü görülmektedir (URL3). Fransızca bir internet portalında, filmle ilgili yapılan değerlendirmede, “*Russell Crowe Birinci Dünya Savaşı’nın kalbine dalmaya karar verdi*” şeklinde yorum yapılmıştır (URL4). Filme ilişkin bir başka değerlendirme de bir Türk blog yazarına aittir. Yazara göre, Türkiye ve Türklerle ilişkilerinde batılıların daha çok kendi çıkarlarına göre hareket ettikleri ancak filmde bir batılı olarak kabul edilebilecek Russell Crowe’un adil ve eşitlikçi bir ilişkiyi işlediği açıklanmaktadır (URL5). Yukarıda ifade edilen bilgiler genel anlamda değerlendirildiğinde, çok farklı kültürlerden insanların izledikleri filmlerden farklı şekillerde etkilendikleri, özü itibariyle filmi romantik sevimli ve sıcak buldukları söylenebilir.

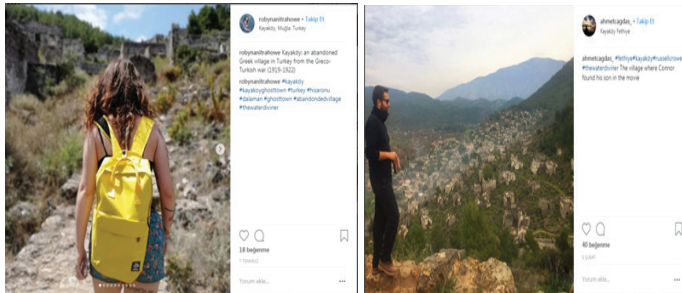
Hikâyenin beğenilmesi, hikâyede anlatılan konuların farklı mecralarda tekrar

edilmesinde ve hikâyenin sunulduğu hedef kitlenin genişlemesinde sosyal medyanın da önemli katkıları bulunmaktadır. Bu çerçevede kitabı okuyanlar, filmi izleyenler, hikâyenin kendi üzerlerinde bıraktığı etkiyi diğer insanlarla paylaşmakta ve transmedyal anlatının bir parçası haline gelmektedirler. Bu doğrultuda çeşitli sosyal medya platformlarında hikâyeye ilişkin paylaşımların incelenmesi yerinde olacaktır.

Görsel 2: Filme İlişkin Bir Facebook Paylaşımı (URL:6).

Yukarıda Görsel 2’de paylaşılan Facebook gönderisinde, filme ilişkin cami temalı bir resim paylaşılmış ve farklı kültürlere sahip olmanın olumlu yönüne vurgu yapılmıştır. Paylaşımı yapan Facebook hesabının sahibi ayrıca “*Umut en beklenmedik yerlerde bulunur*” diyerek, kültürel farklılıkların aynı zamanda bir zenginlik olduğunu vurgulamıştır.

Görsel:3 Filmin Çekildiği Yerlere İlişkin Instagram Paylaşımları (URL 7)

Yukarıdaki görsellerden de anlaşılacağı üzere yazılan kitaplar ve çekilen filmler insanların belirli bölgeleri ziyaret etmelerinde de etkili olmaktadır. Bu da bu eserlerin turizme somut katkılarını göstermektedir. Sol taraftaki resimde filmin bazı bölümlerinin çekildiği Kayaköy ile ilgili olarak terk edilmiş Rum köyü denilmektedir. Bu paylaşımı yapan kişi ek bilgiler vererek hikâyenin daha fazla zenginleşmesine katkı sunmaktadır. Sağ taraftaki resimde ise paylaşım yapan kişi filmde Conner'ın oğlunu bulduğu köyde olduğunu belirterek Kayaköy'ün daha fazla ilgi çekmesini sağlamıştır.

Görsel 4: Filme İlişkin Bir Youtube Paylaşımı (URL 8)

Yukarıda “The Water Diviner” filminin resmi Youtube hesabında görüntülenme rakamları verilmektedir. Bu rakamlara göre, 4 milyondan fazla kişinin fragmanı izlediği anlaşılmaktadır. Bu da filme ve hikâyesine olan ilgiyi göstermektedir. Bu tür videoların altına yapılan yorumlarda filmin ve hikâyesinin insanlar üzerinde nasıl bir etki bıraktığı da anlaşılmaktadır. Bu yorumların birinde “*Gelibolu Savaşından önce Türkler ve Anzaklar hiçbir zaman siyasal veya ekonomik konularda birbirleriyle temas etmemişlerdi ve ilk defa savaşta birbirleriyle yüz yüze gelmişlerdi. Savaş sırasında iki taraf arasında bir bağlanma yaşanmıştı. Askerler fotoğraf ve sigara hediye alışverişi yapıyorlardı. Yiyecekleri paylaşıyorlar ve bazen birbirlerini bilgilendiriyorlardı*” ifadeleri yer almaktadır. Bu yorumdan da anlaşılacağı üzere, aslında bu savaşın diğer savaşlardan oldukça farklı bir özelliği olduğu vurgulanmaktadır. Bu türden yorumların yapılması ve bu eserlerin takip edilmesi hikâyedeki duygu yoğunluğunu artıran faktörler arasında sayılabilir.

Tartışma ve Sonuç

Destinasyonlar doğal ve tabii yapıları nedeniyle insanların ilgilerini çeken cazibe merkezleridir. Ancak, bu merkezlerin sahip olduğu nitelikler sürekli çekim merkezleri olmalarına yetmeyecektir. Destinasyonların sürekli çekim merkezleri olabilmeleri için iyi bir şekilde pazarlanmaları ve tanıtılmaları gerekmektedir. Özellikle teknolojinin gelişmesiyle yeni pazarlama araçlarına ihtiyaç giderek artmaktadır. Bu doğrultuda bu çalışmada destinasyonların pazarlanmasında kullanabilecek yeni bir pazarlama aracı olarak transmedya hikâyeciliği üzerinde durulmuştur.

Transmedya çağımızda giderek artan rekabet ortamında geleneksel pazarlama çabaları ile kolaylıkla ulaşılamayacak farkındalığı yaratan, olumlu bir destinasyon imajı oluşturan, turist sayısında belirgin artışlar sağlayan ve destinasyonun marka değerini artırıcı bir süreç olarak görülmektedir (Acar, 2018). Yukarıdaki ifadeyi doğrulayan bulgulara çalışma içerisinde yer verilmiştir. Okuduğu kitap veya izlediği film nedeniyle insanlar hikâyenin geçtiği yerlere ziyaretlerini gerçekleştirmekte, ziyaretlerine yönelik paylaşımlarda kitaptan veya filminden bahsetmektedirler. Bu durum, pazarlamada medyanın gücünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu ifadeyi destekleyen Terkan (2014: 58) medyanın yaşamın her anında teknolojinin hızla gelişip değişmesi ile düşünce sisteminin işleyişine ve yaşama yön verme gücüne sahip olduğunu açıklamaktadır.

Bir destinasyonla ilgili olarak festival, sinema ve dizi film çekimleri gibi kültür ve sanat olaylarının, medyada sıkça yer alması destinasyonun olumlu imajını pekiştirme, turistlerin ve yatırımcıların o yöreye olan ilgisini artırılma gibi açılardan önem taşımaktadır (Öztürk-Sezgin vd., 2014). Destinasyon pazarlamasında kullanabilecek filmler sayesinde etkili turizm faaliyetleri gerçekleştirilmekte ve daha fazla ziyaretçinin gelmesi sağlanabilmektedir. Bu ayrıca, destinasyon imajının uzun süre kullanılabilmesi ve devlet desteği gibi fırsatları beraberinde getirebilmektedir. (Özdemir, 2013). Araştırmaya konu olan Çanakkale ve çevresinde öne çıkan turizm türlerinden birisinin de hüzün turizmi olduğunu söylemek mümkündür. Bu çerçevede insanların yaşadıkları acılar ve sıkıntılar turizmin konusu olabilmekte ve bu alanlara çok sayıda turistik ziyaret gerçekleştirilebilmektedir (Tuncer, 2018:385). Edebi eserlerde ve diğer sanat faaliyetlerinde en çok işlenen konular arasında, acı, hüzün ve keder gibi duygular yer almaktadır. Acı ve hüznün yoğun yaşandığı bir bölge olması nedeniyle Çanakkale destinasyon pazarlamasında transmedya hikâyeciliğinin önemli katkıları olabilecektir.

Transmedyada hikâyeciliğinde en fazla kullanılan araçlar arasında sosyal medyayı da saymak mümkündür. Dünyada sosyal medya kullanıcılarının sayısı düşünüldüğünde, sosyal medyanın, en etkili transmedya anlatı araçlarından olduğu söylenebilir. Yine sosyal medya araçlarından olan ve paylaşılan fotoğraflarla pazarlama sürecine önemli katkılar sağlayabilen Instagramla ilgili yapılan bir değerlendirmede Çakın (2018: 61) özellikle hikâye anlatımında kullanılan fotoğraf, video, metin, emojiler, çizimler, anlık bilgiler ve filtreler gibi kullanılan araçların, kullanıcıların vermek istediği mesajın

etkinliğini artırdığını ifade etmektedir. Sosyal medya araçlarından yapılan paylaşımlar sayesinde sosyal medya kullanıcılarının deneyimlerini ve duygularını takipçilerine aktardıkları ve paylaşım yapılan yere yönelik hikâyenin zenginleştiği söylenmektedir (Tuncer, 2018:382-383). “ The Water Diviner”, Türkçe ismi ile “ Son Umut”, filmde dünyadan ve Türkiye’den çok önemli oyuncuların yer aldığı bilinmektedir. Dünyaca ünlü Russell Crowe ve Türkiye’den Yılmaz Erdoğan ve Cem Yılmaz’ın bu filmde yer alması ve sosyal medya hesaplarında birçok takipçilerinin olması film üzerinden destinasyonun hikâyesinin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktadır. Destinasyonun pazarlanmasından sorumlu yetkililer bu durumu, sorumlu oldukları destinasyonlar lehine kullanabilirler. Bunlara ek olarak transmedya hikayeciliğinde medyanın birçok unsuru dikkate alındığında bütüncül bir pazarlama anlayışı ile destinasyon pazarlaması ve etkili bir imaj oluşturma gerçekleşebilir.

Sonuç olarak, Transmedya hikayeciliğinde bir konu farklı mecralarda işlenmekte, işlenen konuya yönelik farklı özelliklere sahip insanlar farklı değerlendirmelerde bulunabilmektedirler. Bu durumda hikayenin genişlemesi ve bu hikayeden herkesin üzerine düşen payı alması sağlanır. Böylece destinasyon pazarlamasında bu tür bir aracın kullanılması, pazarlama ile ilgili daha fazla içerik üretilmesini ve üretilen içeriklerin daha fazla insana ulaştırılmasını mümkün kılmaktadır. Bunlara ek olarak destinasyon pazarlamasının geleneksel pazarlama uygulamalarına göre daha etkili olacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

- ACAR, Yusuf. (2018). "Transmedya Ve Destinasyon Marka Değeri" Halkla İlişkilerden Reklama, Sosyal Medyadan Turizme: Transmedya Hikâyeciliği, (Ed: E. Aktan) Konya, Literatürk Academia. S.343-366.
- AKTAN, Ercan (2018). "Sosyal Ağlar ve Transmedya Hikâyeciliği: Kullanıcı Paylaşımları *Üzerinden* Transmedyal Hikâye Etkinliğinin Değerlendirilmesi, Halkla İlişkilerden Reklama, Sosyal Medyadan Turizme: Transmedya Hikâyeciliği, (Ed: E. Aktan), Konya Literatürk Academia,
- ALIAĞAOĞLU, Alpaslan (2008). "Savaş Alanları Turizmi İçin Tipik Bir Yer: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı." Millî Folklor, 20 (78): 88-104.
- ATAY, LÜTFÜ.- ALTINIŞIK, Özlem. (2017). "Etkinliklerin Destinasyon Markalaşmasına Etkisi: Çanakkale Savaşlarının 100. Yılı Anma Etkinlikleri Örneği." Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 18(40): 110-128.
- BOLAT, Nursel (2018). "Fatmagül'ün Suçu Ne? Anlatısının Transmedya Hikâye Anlatıcılığı Bağlamında İncelenmesi" Halkla İlişkilerden Reklama, Sosyal Medyadan Turizme: Transmedya Hikâyeciliği, (Ed: E. Aktan). Konya, Literatürk Academia. S. 299-324.
- CROY, W. Glen (2011). "Film tourism: sustained economic contributions to destinations". Worldwide and Tourism Themes, 3(2): 159-164.
- ÇAKIN, Omer (2018). "Transmedya Öykü Anlatımı Bağlamında Instagram Hikâyeleri" Halkla İlişkilerden Reklama, Sosyal Medyadan Turizme: Transmedya Hikâyeciliği, (Ed: E. Aktan) Konya, Literatürk Academia. S.49-68
- DÖNMEZ, Mevlüt.- GÜLER, Şakir (2016). "Transmedya hikâyeciliği Doritos Akademi örneği incelemesi", Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 7 (16): 155-175.
- EKİN, Yakın (2011). Etkinlik Turizmi Kapsamında Festivaller Ve Antalya Altın Portakal Film Festivali'nin Yerel Halk Üzerindeki Sosyaletkileri Konulu Bir Araştırma, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik A.B.D.(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- ENGİN, Elif (2013). Fisher'in Anlatı paradigması bağlamında kurum hikâyeleri üzerinden kurumsal değerlerin anlamlandırılması: Bir Anlatı Analizi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi,)
- ERÖZ, Sibel.- DOĞDUBAY, Murat (2013). "Turistik ürün tercihinde sosyal medyanın

rolü ve etik ilişkisi.” Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27(1): 133-157.

GIRITLIOĞLU, İbrahim-AVCIKURT, Cevdet. (2010). “Şehirlerin Turistik Bir Ürün Olarak Pazarlanması, Örnek Şehirler ve Türkiye’deki Şehirler Üzerine Öneriler (Derlemeden Oluşmuş Bir Uygulama). Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(4): 74-89.

İÇÖZ, Onur. (2013). *Turistik Ürün Pazarlamasında Marka İmajının Rolü ve Bölgesel Marka İmajı Yaratma*. DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü). Turizm İşletmeciliği A.B.D. (Yayınlanmamış Doktora Tezi,)

ILGAR, Rüştü. (2015). “Mabetleşen Bir Mekân: Gelibolu Yarımadası Tarihi Savaş Alanları Turizmi. Çanakkale Araştırmaları” Türk Yıllığı, 13 (19): 1-20.

İLBAN, Mehmet.Oğuzhan. (2007). *Destinasyon Pazarlamasında Marka İmajı Ve Seyahat Acentelerinde Bir Araştırma*. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi,)

KIM, Jong.Hyeong. - YOUN, Hyewon (2016). “How to Design and Deliver Stories about Tourism Destinations”, *Journal of Travel Research*, 56(6): 808-820.

Koçyiğit, Murat (2018). “ Dijital Çağın İletişim Sanatı: Transmedya Hikâyeciliği Ve Dijital Halkla İlişkiler” *Halkla İlişkilerden Reklama, Sosyal Medyadan Turizme: Transmedya Hikayeciliği*, (Ed: E. Aktan) Konya Literatürk Academia. S.217-254.

MERCAN, Şefik. Okan. - ÜZÜLMEZ, Meral. (2014). “Coğrafi işaretlerin bölgesel turizm gelişimindeki önemi: Çanakkale ili örneği”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2): 67-94.

ÖZDEMİR, Serap. (2013). *Televizyon Dizilerinin Destinasyon İmajına Etkisi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği. A.B.D. (Yayınlanmamış, Yüksek Lisans Tezi.)

ÖZTÜRK, Aziz- SEZGIN, Murat- KONUK, Mehmet. (2014) “İç Turizme Yönelik Yeni Destinasyon Pazarlamasında Sanatçı ve Sanatsal Faaliyetlerin Katkıları”. *Journal Of Current Researches On Social Sciences*, 4(2): 25-39.

SARI, Gülşah. (2017). “Transmedya hikâye anlatıcılığı: Kötü Çocuk Örneği.” *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2(4): 245-253.

STRANGE Carolyn.- KEMPA Micheal. (2003) “Shades of dark tourism: Alcatraz and Robben Island”. *Annals of Tourism Research*, 30 (2): 386-405.

TERKAN, Remziye (2014). "Sosyal medya ve pazarlama: Tüketicide kalite yansımaları." Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 6(1): 57-71.

TOZLU, Erinç.- MERCAN, Şefik. Okan- ATAY, Lütfü (2012). "Çanakkale'nin Engelli Turizmine İlişkin Durumunun Belirlenmesine ve Planlanmasına Yönelik Bir Çalışma." Aksaray Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4(1): 1-16.

TUNCER, Mehmet (2018). "Alkatraz Turizm Destinasyonunun Transmedya Hikâyeciliği Açısından Değerlendirilmesi" Halkla İlişkilerden Reklama, Sosyal Medyadan Turime: Transmedya Hikayeciliği, (Ed: E. Aktan). Konya Literatür Akademisi. S.367-388.

URL 1: <https://www.panmacmillan.com/authors/andrew-anastasios/the-water-diviner> erişim tarihi: 16/07/2018

URL 2: <https://www.imdb.com/title/tt3007512/> erişim tarihi: 19/7/2018

URL 3: https://www.nytimes.com/2015/04/24/movies/review-in-the-water-diviner-russell-crowe-revisits-gallipoli.html?_r=0 erişim tarihi: 17-07-2018

URL4: <http://www.abusdecine.com/critique/la-promesse-d-une-vie> erişim tarihi: 17/07/2018

URL 5: <https://numanserteli.blogspot.com/2014/12/the-water-diviner-ogullarn-topragn.html> erişim tarihi: 09/07/2018

URL 6: <https://www.facebook.com/search/posts/?q=the%20water%20diviner> erişim tarihi: 19/07/2018

URL7: <https://www.instagram.com/p/Be0AOrLAKiB/?hl=tr&tagged=thewaterdiviner> erişim tarihi: 18/07/2018

URL 8: <https://www.youtube.com/watch?v=8CkLC4Zr2Mw> erişim tarihi: 19/07/2018

UYGUR Selma Meydan- DEMIRER, Dilek- HATIRNAZ, Beyza (2017). "Turizm Pazarlamasında Alternatif Bir Araç Olarak Hikâyelerin Kullanımı" Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5(42): 34-42.

YEŞILDAĞ, Barış (2010). Savaş alanları turizmi: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı *örneği*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara Seçkin Yayıncılık.

Özbek Şair Mahmut Hâdi (Batu) ve Eserleri Hakkında

Veli Savaş YELOK*

Özet

Mahmut Hâdi, müstebit Sovyet Devletinde, milletin bilinçlenmesi, aydınlanması ve ilerlemesi amacıyla arayış içerisinde olan; basiretli, yetenekli, irade sahibi, mücadele ruhunu kaybetmeyen ve insani faziletleri kendisinde tecessüm ettirme gayretindeki Özbek aydınlarından. Özbekler için böyle bir mücadelenin bayraktarlığını yaparken, sistem onu “inkılâp karşıtı ve milliyetçi olma” suçlamalarıyla itham eder. Hâdi, yeni dönem Özbek edebiyatının başlatıcıları arasında yer alır, eserlerini Batu mahlasıyla yayımlar. O, 1918 yılında Said Ahrâri'nin teşebbüsüyle Vatan adlı okulun idaresinde teşkil edilen İzci Birliğinin ve 1919-1921 yıllarında da Fitrat'ın teşebbüsüyle oluşturulan Çığatay Gurunğı teşkilatının faaliyetlerine iştirak eder. 1922-1927 yılları arasında Moskova Devlet Üniversitesi Toplum Bilimleri Fakültesi İktisat Bölümünde tahsil görür. İlk şiirleri 1919 yılında yayımlanan Hâdi'nin eserlerinde Fitrat, Çolpan ve Elbek'in tesiri söz konusudur. Edebî çalışmaların yanı sıra Özbekistan'daki dil ve imla meselelerine de aktif bir şekilde dâhil olan Hâdi, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişin ilmi ve nazari yönleri üzerinde duran makaleler yazar; alfabe ve imla konusundaki çalışmalara katılır.

Özbekistan Halk Maarif Komiserliğinde (O'zbekiston Xalq Maorif Komissarlig'i) de bir süre çalışan Hâdi, burada görev yaptığı süre içerisinde eğitim ve öğretim sisteminin ıslahı için bir dizi yenilikleri uygulamaya sokar. O, bu yenilikleri öncelikle, iyi yetişmiş eğitimcilerle gerçekleştirmeye; yaşlı öğreticilerden belirli amaçlar doğrultusunda yararlanmaya, mesleki ve teknik eğitim merkezlerinin sayısını artırmaya ve buraların niteliğini yükseltmeye yönelik düzenlemeleri uygulamaya sokar.

Bu makalede edebiyatçı kimliğiyle Mahmut Hâdi'nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilerek onun edebî eserlerinin muhtevası üzerinde durulacaktır. Ayrıca onun dil ve edebiyat üzerine yaptığı çalışmaları hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cedit edebiyatı, Mahmut Hâdi, sosyalist realizm, “Alanga” Dergisi, Özbek Latin Alfabesi, eğitim reformu.

* Dr. Öğr. Üy., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, velisavasyelok@gmail.com

A Study on Mahmut Hâdi (Batu) and His Works

Abstract

Mahmut Hâdi was an intelligent, talented Uzbek intellectual of the former Soviet Union who struggled to make people conscious and instruct them and enhance advancement. He did his best to be a virtuous person and never lost his spirit for struggle. While he was the Pioneer for Uzbek struggle, he was faced with accusations of being against revolution and being a nationalist. Hâdi is among the initiators of new era Uzbek literature and published his works using the pseudonym "Batu". He participated in the "Izci" union set up in 1918 under the management of "Vatan" school with the efforts of Said Ahrari. He also participated in the activities of the "Çiğatay Gurungi" organization between 1919-1921 set up with the efforts of Fitrat. Hâdi was educated in Moscow State University, Faculty of Social Sciences, Department of Economics. between 1922-1927. The first works of Hâdi were published in 1919 and effects of Fitrat, Çolpan and Elbek can be seen in his works. In addition to literary works, he actively participated in language and ortography issues in Uzbekistan. He wrote several articles on the scientific and theoratical aspects of the transition from the Arabic alphabet to the Latin alphabet and was involved in activities on alphabet and ortography.

Mahmut Hâdi worked for Ozbekiston Xalq Maorif Komissarligi (Uzbek Public Education Centre) and during this time carried out a series of innovations for the improvement of education and instruction. He tried to reach this aim by the aid of well-trained educationalists as well as getting advice from elderly educationalists. In addition, he tried to increase the number of vocational and technical centres and increase the quality of these schools.

This article will give information on the life, literary character and works of Mahmut Hâdi and the content of his literary works as well as the activities of Mahmut Hâdi-a language and literature researcher and educationalist -within this context.

Keywords: *Jadit literature, Mahmut Hâdi, socialist realism, The Alanga Journal, Uzbek Latin Alphabet, educational reform.*

Giriş

Özgürlük duygusu, hür yaşamak için verilen mücadeleler meydanı olan insanlık tarihinde milletlerin damarlarında daima coşkun bir şekilde dolaşmıştır. Bu emsalsiz duygu, tarihî vaziyet ve şartların gerektirdiklerine uygun olarak bir milletin kalbinde bazen coşkun şekilde akmış, kimi zaman da onun gönül dünyasında kendini muhafaza ederek gizli gizli yükselmiştir. Bu süreç içerisinde bir milletin hür olma gayelerinin gerek onun gönlünde muhafaza edilmesinde ve özgür hâle gelmek için verdiği mücadelelerde gerekse bu duygu ve mücadelenin bir milletin ve ülkenin kaderine gerçek anlamda büyük bir güçle tesir etmesinde edebiyatın rolü ve yeri tarihin her döneminde önemli olmuştur.

İnsanlar ya da devletler, her ne kadar birine hayat bağışlama veya birinin hayatla bağlarını koparma hakkına sahip olmasa da tarihte bazen bir şahsın, bazen bir grubun bazen de bir devletin kendi doğrularını muhataplarına kabul ettirmek için onları maruz bıraktığı çeşitli uygulamalar görülmüş; bunlar kimi zaman pek çok insanın dünyadan vakitsiz bir şekilde göçüp gitmesine sebep olmuştur. Bu mahiyette hayata veda edenler arasında, yetişmiş ve yerleri doldurulmayacak insanlarla milletin yolunu aydınlatma mücadelesinde yer alanlar önemli bir yekûn teşkil eder.

Tarih sahnesine çıktığı ilk günlerden başlayarak idaresindeki cumhuriyetlerle *medeni boşanmayı* gerçekleştirmeye kadarki süreçte müstebit Sovyet Devleti, birçok insanın “devrim” karşıtı faaliyetlerde bulunduğunu ve / veya milliyetçilik yaptığını; halkın sovyetleştirilmesine ve / veya sovyet sisteminin kurulmasına engel olduğunu yahut kurulmak istenen sisteme zarar verici işlerle işgal ettiğini düşünmüş; söz konusu insanları bu gerekçelerden biri veya birkaçı esasında suçlu ilan etmiş; onları kendine mahsus usullerle cezalandırmış hatta zaman zaman onları yok etme yolunu tercih etmiştir. Aslında söz konusu süreçte, bu mahiyetteki insanlar cezalandırılarak veya tamamen yok edilerek esas itibarıyla milleti bilinçlendirme, aydınlatma ve onun ilerlemesine rehberlik etme gayret ve endişesindeki basiretli, yetenekli, irade sahibi, mücadele azim ve kararlılığına sahip aydınlar ortadan kaldırılmıştır. Durum böyle olsa da tarih boyunca hiç bir millet, vatanını hür görme, vatanında mutlu ve huzurlu yaşama gayelerini savunan, milletin ruhunu yücelten, hak ve hakikat gayelerini maharetle dile getiren aydınlarını unutmamış hatta unutmak bir yana bu insanları daima gönlünün en ulvi yerlerinde muhafaza etmiştir. Özbekler için *böyle bir mücadelenin bayraktarlığını yapan* isimlerden birisi, henüz otuz dört yaşındayken *“inkılâp karşıtı ve milliyetçi olmak” suçlamalarına maruz kalan ve bu nedenlerle cezalandırılan* (Karimov–Turdiyev 2004: 25; Sharif 2007: 23) sanatkâr, eğitimci ve reformcu Mahmut Hâdi’dir.

Ailesi, Çocukluğu ve Öğrenim Hayatı

XX. asrın başlarında, Türkistanlılara istiklal imkânının doğduğu, onların kendisini tanımaya ve ifade etmeye başladığı dönemde edebiyat dergâhına adım atan yazar, şair, münekkit ve devlet adamı Mahmut Hâdi, Modern Özbek Edebiyatının başlangıç dönemine yön verenlerdendir. O, “erk”, “azatlık” ve “istiklal” şairi gibi sıfatlarla tanınmış, eserlerinde “Batu” mahlasını kullanmıştır. O, *16.05.1904’te Taşkent’te*

(Mamajanov–Qobulov 1980: 4) dünyaya gelir. Hâdi'nin babası Maksut Bey, anne ve babasını kaybettikten sonra Taşkent'e gelir. Dokumacılık ve saraçlık yaparak ailesinin nafakasını temin eden Maksut Bey, geniş bir ilme sahip olmasa da terakkiperver gençlerle ve âlimlerle daima münasebette olan, devrin gazete ve dergilerini elinden düşürmeyen biridir (Karimov–Turdiyev 2004: 4). Hâdi'nin annesi Tohta Hanım, çoğu zaman, oğluna bildiği Özbek masallarını anlatır, halk koşuklarını söyler. Onun böyle yapması küçük Mahmut'ta ana diline, destanlara ve halk edebiyatına karşı sevgi uyandırır. Öyle ki o, *beş yaşına girdiğinde, Tahir ile Zühre masalını ezberleyip annesiyle birlikte söyler hâle gelir* (Karimov–Turdiyev 2004: 4). Annesinin isteğiyle eski usuldeki bir mektebe giderek okuma yazma öğrenen Mahmut'u babası daha sonra, yeni yönetimin yerel halkın çocukları için açtığı *rus- tüzem'* mektebine verir. Bu mektepte Rusçayı da öğrenen Mahmut, Rus edebiyatından Aleksandr S. Puşkin, Mihail Y. Lermontov, Ivan A. Krylov, Nikolay A. Nekrasov, Lev N. Tolstoy'un eserleriyle tanışır (Sharif 2007: 24). Onun siyasi düşüncelerinin gelişmesinde bu okulun tesiri fazladır. *Ekber Askarov*'un (Akbar Asqarov) aktardığına göre *mezkûr okulda Çar hükûmeti tarafından Rusya'dan sürgün edilen öğretmenler dersler vermekte, onlar bilhassa yerli halkın çocuklarının Rus edebiyatı ve kültürünü tanımaları için gayret göstermektedirler* (Mamajanov–Qobulov 1980: 5). Hâdi buradaki öğrenimini tamamladıktan sonra *sekiz aylık öğretmen hazırlama kursuna* (Mamajanov–Qobulov 1980: 5) devam eder. O, bu kursu tamamladıktan sonra ailesine maddi yönden yardım etmek amacıyla bir süre öğretmenlik yapar, ayrıca topluma hizmet çerçevesinde düzenlenen çeşitli faaliyetlere aktif olarak katılır. 1919 yılından itibaren Mahmut Hâdi'nin yazı ve şiirleri “Batu” mahlasıyla başta İştirâkiyyun (İstiroqiyyun), Türkistan (Turkiston), *Fergana* (Farg‘ona) olmak üzere çeşitli süreli yayınlarda sık sık görülür (Mamajanov–Qobulov 1980: 5).

1917 ve sonrasındaki yıllar, Türkistan'daki fırtınalı ve karmaşık döneme denk gelir. Bu dönemde, ülkeyi, müstemlekecilerin elinden kurtararak onun kendini idare etme ihtiyarını kazanması amacıyla ülkenin her tarafında mücadeleye başlayan *azathık hareketinin*; bu hareket sebebiyle “kendi hükümlerlik” alanı Türkistan ile diğer bölgeleri idaresi altında tutmak endişesine düşen ve halkı kendi tarafına çekmek amacıyla “özgür toplum”, “halkların eşitliği” ve “hürriyet” konusunda vaatler vermeye girişmiş *Bolşeviklerin; milleti yenilik ve aydınlanmadan elli yıl boyunca uzakta tutan siyasetin* ve bu siyasetin sonucunda sosyal hayatta güçlü bir şekilde varlığını devam ettiren *durgunluk, cehalet ve mutaassıplığın* amansız bir rekabeti söz konusudur.

Türkistan coğrafyasında I. Dünya Savaşının ayak seslerinin duyulması ve sonrasında buranın Ruslar tarafından yönetilmeye başlanması, sıradan insanların hayatında tesirini gösterir. Bu savaşta, Çarlık Rusyasının zor duruma düşmesi ve cephe gerisinde çalıştırmak için Türkistan ahalisinden ırgat toplanması hakkında 1916 yılında ferman ilan etmesi,

1 Çarlık Rusyasının devlet hizmetinde çalıştırmak için eleman yetiştirmek, yerli halkı Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak amacıyla açtığı okullardır. Açılan bu okullara yerli halktan çok fazla bir ilgi olmamakla birlikte, bu okullardan mezun olanların bir kısmı daha sonra, Türkistanlıların haklarını yönetime karşı korumak için verilen millî mücadelede yer almışlardır (BAL- ERAT 2002: 560).

Türkistanlıları ayağa kaldırır ve Türkistan adeta, halk isyanlarının ateşli halkasından ibaret bir ülkeye dönüşür. Sıradan halkın “İrgat vermiyoruz!” diyerek başlattıkları isyan hareketleri, devlet güçlerince merhametsiz bir şekilde bastırılır. Sesini duyurmaya çalışan ve zulme maruz kalan Türkistanlılar, daha ne olduğunu anlayamadan 1917 yılında Şubat İnkılâbı gerçekleşir. Bu süreçte günahsız insanların, munis annelerin, masum çocukların hayata veda ettiğini ve sıradan halkın maruz kaldığı muameleleri gören Mahmut’un iç dünyasında zulme ve zorbalığa karşı nefret uyanır. O, idareyi eline alan Muvakkat Hükümet döneminde bazı demokratik haklar verilse de halkın iktisadi durumunun değişmediğini yakından görür (Sharif 2007: 25). Savaş sebebiyle oldukça sıkıntılı günler yaşayan halkın durumu, 1917 sonrasında yeni devlet sisteminin uygulamaları nedeniyle daha da zorlaşır.

Bütün sıkıntılara rağmen ülke genelinde hürriyet rüzgârları esmektedir (Sharif 2007: 24). Art arda önemli gelişmelerin görüldüğü ve pek çok olayın peşpeşe yaşandığı bu yıllarda, Türkistan’ın kurtuluşu ve hürriyeti için çareler arayan Mahmuthoca Behbûdî, Münevverkârî Abdürreşidhanov, Abdurrauf Fıtrat, Çolpan (Abdülhamid Süleymanoğlu) ve Ubeydullah Hoca gibi aydınlar, yaşanan sıkıntıların ve mevcut durumun, temelde bilime sahip ol(a)mamaktan ve cehaletten kaynaklandığını düşünerek milleti eğitim ve öğretim alanında seferberliğe davet ederler. Onlar önce Bolşeviklerin halklara özgürlük, çiftçiye toprak, işçiye fabrika, sanatkâra hürriyet verme doğrultusundaki vaatlerine inanırlar. Lenin’in bîzatihi kendisi “Bizim kendi hükümetimizden, büyük Rus emekçilerinin Moğolistan’dan, Türkistan’dan ve İran’dan çıkmasını talep etmemiz gerekir. Bu halkları, medeniyete yönlendirmemiz, onların demokrasiye geçmelerine yardım etmemiz gerekir.” (Azizujayev–Olimov vd. 2005: 571) dese de *gerçekte toprağı elinden alınan* (Sharif 2007: 27) çiftçiler toprağına bağlı köleye, fabrika işçisi değirmene koşulan ata, özgürlüğü ayaklar altına alınan sanatkâr ise sistemin soytarısına dönüştürülür. Korku saltanatının oluşturduğu ortamda hakikate gözünü kapatan ve sistemin istediklerini söyleyen müritler ortaya çıkar. Kötülük ve bencillığe temayülü olanlar çabucak güçlenir; onlar, devlet siyasetine ve topluma tesir etmeye başlar. Böylece onlar totaliter sistemin yarattığı yapının eli kolu hâline gelir. Millet için tehlikeli bir dönemin başladığını görüp anlayan Fıtrat, Münevverkârî ve Çolpan gibi aydınlar doğrudan doğruya istiklal için mücadeleye girişirler. Toplumun hürriyetini esas alan adil ve hür bir cemiyet kurma gayesi, bu aydınların eserlerinin ana fikrine dönüşür. XX. yüzyılın başında, istibdat altındaki milletin hâline üzülerek “Düşündüğüm zaman içim yaniyor, ağlamak istiyorum, gözyaşlarım akıyor.” (Fıtrat 1915: 7) diyen Fıtrat, 29 Kasım 1917 tarihinde, yani Türkistan Muhtariyetinin ilan edildiği günde duygularını şöyle ifade eder: “Elli yıldan bu tarafa ezildik, aşağılandık. Elimiz bağlandı, dilimiz kesildi. Ağzımız kapatıldı. Toprağımız işgal edildi. Malımız talandı. Şerefimiz beş paralık edildi. Namusumuza el uzatıldı. İnsanlığımız ayaklar altına alındı. Kararlı bir şekilde durduk, sabrettik. Güce dayanan her emre boyun eğdik. Bütün varlığımız elimizden çıktı. Sadece bir düşüncüyü vermedik, onu sakladık; onu imanımıza sarıp sarmaladık, böyle muhafaza ettik. Bu, Türkistan Muhtariyeti’dir.” (Fıtrat 1917). Yine istiklal için başlatılan mücadelede öncü ve yönlendirici olan, “Hayatımız; hürriyet için, halkın mutluluk ve saadeti için kurban olmayı gerektiriyorsa biz ölümü memnuniyetle karşılarız.” (Qosimov 1994: 39) diyen Mahmuthoca Behbûdî ile “Zincire kendini bağlattırma, boyun eğme ki sen zaten hür doğdun.” (Cho’lpon 1991: 444) şeklinde

haykıran Çolpan gibi Türkistanlı münevverler, Özbeklerin kendini tanıma, anlama ve anlatmalarında oldukça önemli rol oynarlar.

Türkistan'da çeşitli sosyal ve siyasi olayların arka arkaya gelmesi, sosyal hayattan uzakta yaşayan gençleri siyasi mücadele meydanına çeker. Mahmut Hâdi, 1918 yılında Said Ahrârî'nin gayretiyle *Vatan* adlı okulun idaresinde teşkil edilen İzci *Birliği* ile 1919 yılında Fıtrat'ın teşebbüsüyle kurulan Çığatay *Gurungi* teşkilatının faaliyetlerine iştirak eder.² Bu dönemde Mahmut Hâdi, kendisine üstat kabul ettiği Fıtrat'ın tesirindedir ve onun editörlüğünü yaptığı *Tan* (Tong) *Gazetesinde* kâtiplik yapmaktadır. O dönemlerde diğer sıkıntılıların yanı sıra ülkede tecrübeli ve gelecek vaat eden gazetecilerin yeterli sayıda olmaması Türkistan'da gazete ve dergi çıkarma işini oldukça zor hâle getirmiştir. Bunu hesaba katarak basın yayın işlerinde tecrübesini artıran ve Türkistanlı münevverlerin tesirinde kendisini geliştiren Mahmut Hâdi gibi ismi öne çıkan ve istikbal vaat eden gençleri kendi tesir dairesine çekmek isteyen, gelecekte onlardan kendi siyasi amaçları doğrultusunda yararlanmayı düşünen başka güçler de mevcuttur. Bu mahiyetteki güçlerin dahliyle Hâdi, Parti Komitesinde çalışmak üzere Buhara'ya gönderilir. Burada o, bazı süreli yayınlarda yayın kurulu üyesi olarak çalışır (1920); süreli yayıncılığın yoluna konulmasına yardım eder (Sharif 2007: 26) *Fergana Bölgesi Parti Komitesinin* yayın organı olması planlanan *Fergana (Farg'ona) Gazetesinin* kuruluş sürecine iştirak eder ve burada birinci editör olarak görev yapar (1921) (Mamaşanov–Qobulov 1980: 6). Çeşitli birimlerinde çalıştığı gazete ve dergiler, onun hayatı gözlemlemesi ve tanınmasına yardımcı olur, kaleminin gelişmesini sağlar.

Moskova'daki Tahsil Yılları

Farg'ona Gazetesinde bir süre çalışan Mahmut Hâdi, 1922 yılında *Moskova Devlet Üniversitesi İşçi Fakültesine* (RABFAK:Рабочий Факультет) gönderilse de Rusçayı iyi bilmediği için buraya kabul edilmez. Dönemin *Maorif Halk Komiseri* olan Anatoli V. Lunaçarski'ye giderek ondan yardım talep eden Hâdi, tez zamanda Rusçayı iyi bir şekilde öğreneceğine dair ona söz verir. Bu dili söz verdiği şekilde öğrendikten sonra İşçi Fakültesine giren Hâdi, burada tamamlaması gereken süreci başarıyla geçince *Moskova Devlet Üniversitesi Toplum Bilimleri Fakültesi İktisat Bölümünde* tahsil görmeye hak kazanır (Mamaşanov–Qobulov 1980: 6). Moskova'da tahsil gördüğü yıllarda (1922-1927) o, buradaki *Buhara Eğitim Bürosunun* (Buxoro Maorif Uyi) faaliyetlerine katılır, *Eğitim Fakültesinde* (Maarif Institutu) dersler verir ve tercüme işleriyle meşgul olur. Bu yıllarda onun şiir ve hikâyeleri ile çeşitli yazıları *Bilim Oçağı* (Bilim O'chog'i), *İnkılâb* (İnqilob), *Tong*, *Elenge* (Alanga), *Maarif ve Okıtuvcı* (Maarif ve O'qitg'uvchi) gibi dergilerde yayımlanır (Mirvaliyev 1963: 45).

Mahmut Hâdi'nin siyasi yönden gelişmesinde, hayata bakışının ve düşüncelerinin şekillenmesinde, kaleminin olgunlaşmasında Moskova yılları oldukça önemlidir. O, bu

² Said Ahrârî ve Fıtrat'ın bu teşkilatları kurmaktaki maksatları, hem gençlerde vatanperverlik duygusunu uyandırmak hem de milliyetçi gayeleri canlandırmaktır (Karimov 2008: 234-246).

yıllarda fikrî ve ilmî manada aldığı derslerin yanında edebiyatla da meşgul olmaya devam eder. Onun Moskova’da bulunduğu yıllarda Fıtrat ve Çolpan da buraya gelip gitmektedir. Fıtrat, *Yaşayan Şark Dilleri Fakültesinde* (Jonli Sharq Tillari Instituti), Çolpan’da Özbek Tiyatro Stüdyosunda (O‘zbek Drama Studiyasi) çalışmaktadırlar. Moskova’nın coşkun siyasi ve sosyal hayatına dâhil olduğu yıllarda o, bu üstatlarının tesir dairesinde yaşamaktadır. Hâdi’yi edebiyatla meşgul olmaya teşvik eden Fıtrat, o dönemde hâkim sistemin “feodal dönem edebiyatı” olarak nitelendirdiği Çağatay edebiyatının, yeni Özbek edebiyatına hem kaynak hem de rehber olabileceği yönünde ona telkinlerde bulunur. Yine Fıtrat, Çağatay edebiyatına dayanmayan bir edebiyatın yani oluşturulmak istenilen proleter edebiyatının bir gelişme gösteremeyeceği yönündeki düşüncelerini de onunla paylaşır. Mahmut Hâdi’nin düşüncelerinin şekillenmesinde ve sanatının gelişip olgunlaşmasında sadece Fıtrat ve Çolpan gibi fikir ve sanat adamlarının tesiri söz konusu değildir (Karimov–Turdiyev 2004: 6-7). Sovyet Devletinin yeni dönemin kurucuları olarak gördüğü ve Moskova’da tahsil alma imkânı sunduğu yeni neslin temsilcileri, buradaki edebiyat ve kültür ortamında Nikolay S. Gumilyov, Anna Axmatova, Sergey A. Yesenin, Vladimir V. Mayakovski, Aleksandr Bezimenski, Sergey A. Jarov’dan dersler alırlar. O, bunların yanı sıra Puşkin, Lermantov, Nekrasov, Çehov ve V. Hugo ile Bartold, Semyonov, Polivanov başta olmak üzere pek çok Rus ve yabancı yazarın eserlerini okuyarak hem birikimini artırır hem de kalemini geliştirir. Hâdi, Moskova’da, üniversitenin ve diğer kurumların düzenlendiği edebiyat ve sanatla ilgili program ve toplantılara, özellikle de *Nikitina Şenbelikleri* ([http:// sites.utoronto.ca/tsq/ 22/alekseeva22.shtml](http://sites.utoronto.ca/tsq/22/alekseeva22.shtml); <http://ru.wikipedia.org/wiki/>) adıyla bilinen edebiyat buluşmalarına düzenli olarak katılır. Bu toplantılarda Rus yazarlarından bazılarıyla şahsen tanışır. Bu programlarda A. V. Lunaçarski edebiyat ve sanatla ilgili konularda dersler verir; yine onun yönetiminde yeni edebî eserler tahlil edilir, sanatla ilgili konular tartışılır, meşhur şairler kendi şiirlerini okurlar. Moskova’daki tahsil yılları Mahmut Hâdi için edebî hayat ve estetik dünyasının gelişmesi yönünden olduğu kadar onun dünya görüşünün şekillenmesinde de önemli rol oynar. O, kendini yetiştirme ve geliştirmenin yanı sıra Taşkent’ten Moskova’ya okumak için gelen Özbek gençlerinin hayat yollarını şekillendirmelerine yardım eder. Bunlar arasında Aybek, Tamarahanım, Sâbire Hâldârova gibi geleceğin sanatkârları da vardır. Bu gençlerle edebiyat hakkında ve Özbekistan’ın geleceği konusunda sohbetler eden Hâdi, bu mahiyetteki sohbetlerinde, Özbek edebiyatı ve kültürünün yeni yüzlerle gelişeceğine olan inancını dile getirir. Bunun için özellikle gençlerin düşünce yönünden gelişmelerinin gerekliliği üzerinde durur. Bunun gerçekleştirilmesinde süreli yayınların rolünün önemli olduğuna inanan Mahmut Hâdi Taşkent’te yayımlanmaya başlayan *Özgerişçi Yaşlar* (*O‘zgarishchi Yoshlar*) dergisinin editörlüğüne 1924 yılında yazdığı mektupta “Moskova’nın kültürel hayatını Özbek gençlerinin örnek almasını” söyler; hayatı yeni yeni tanımaya başlayan “gençlerin eğitiminde yeni çıkmaya başlayan dergi”nin büyük bir öneme sahip olacağını ümit ve inançla vurgular (Mamajanov–Qobulov 1980: 7).

Üniversitede okuduğu yıllarda toplum ve eğitim işlerinde faal olarak çalışan Mahmut Hâdi, üniversitenin *Yaşlar Teşkilatının* (Yoshlar Tashkiloti) görevlendirmesiyle Krasnaya Presnya ilçesindeki fabrikada teşkil edilen *Siyasi Bilgileri Geliştirme Birliğinde* (Siyosiy Bilimni Oshirish Birligi) ve Moskova civarındaki köylerde yürütülen okuma yazma programlarında yöneticilik yapar; Moskova’daki Zarayskiy Fabrikasında staj yapan

Özbek dokumacılarına siyasi rehber olarak görevlendirilir. Yine o, Buhara Cumhuriyetinin Moskova'daki temsilciliğinin idaresindeki okulda Şakir Süleyman'la birlikte Özbek dili ve edebiyatı dersleri verir (Sharif 2007: 30). O, bu yıllarda Çehov'un bazı hikâyelerini, Lenin'in eserlerinden bazı bölümleri, bazı hükümet karar ve kararnamelerini Özbekçeye tercüme eder (Mamajanov-Qobulov 1980: 6). Hâdi, 1924 yılında Moskova'da *Lenin Davet Günlerinde* Komünist Partinin saflarına katılır.

Taşkent'e Dönüşü ve Buradaki Faaliyetleri

1920-1930 yılları arasında Rusya'nın merkezî şehirlerinde tahsil görüp memleketlerine dönen gençlerin sayısı fazla değildir. Bu sebeple, onların dönüşünü sadece aileleri değil hemşehrileri de sabırsızlıkla ve büyük ümitlerle beklemişlerdir. 1927 yılında yüksek tahsilini tamamlayan Mahmut Hâdi, Moskova'da kalması ve çalışması yönündeki teklifi kabul etmeyerek Taşkent'e döner (Mamajanov-Qobulov 1980: 7). Onun Taşkent'e dönüşü Özbekler için sevinç ve övünç kaynağı olur. *Türkistan Gazetesinde*³ ve *Yer Yüzi Dergisinde* yayımlanan haberler⁴, Hâdi ve onun gibi gençlerle Özbeklerin istikballerine büyük bir ümit ve inançla baktığına delalet eder.

Mahmut Hâdi, Taşkent'e döndükten sonra edebiyatla meşgul olur, topluma hizmet işlerinde görev yapar. Kısa bir süreliğine Özbekistan K(b)P Merkezî Komitesinde belletmen olarak çalışır, Semerkant'taki *Merkezî Parti Okulunda* okutmanlık ve idarecilik yapar, *Mefkurevi Mücadele Cephesindeki İşleri Geliştirme Komisyonuna* üye olur, *Kadın ve Kızları Özgürleştirme Merkezî Komisyonuna* dâhil edilir, Özbekistan KP(b) Merkez Komitesinde matbuat bölümünün müdürü olur; 1928 yılının başında da Semerkant'taki parti teşkilatının *Yönlendirme ve Teşvik* bölümüne müdür tayin edilir. O, buradaki idarecilik döneminde yaptığı çalışmalarda “kadınların hürriyeti” konusuna büyük önem verir. Bu dönemde gençler için “kültür uzmanı” sıfatıyla *Kızıl Kalem* (Qizil Qalam) birliğini kurar, *Alanga* dergisini çıkarır ve onun idareciliğini yapar. Yine o, *Yengi Yol* (Yangi Yo'l), *Maorif va O'qit'uvchi* dergilerinin editörler kurulu üyesi, *Hudâsızlar Cemiyetinde* (Xudosızlar Jamiyati) yönetim kurulu sekreteri, *Sovyetler Birliğinin* 5.

3 *Türkistan Gazetesinin* 21 Temmuz 1927 tarihli sayısında *Tolkın* (To'lqin) adlı muhabirin “Mahmut Hâdiyev Türkistan'a Döndü” başlıklı haberi şöyledir: “Genç şairimiz Mahmut Hâdiyev bu yıl Moskova'daki I. Hükümet Dârü'l-Fünûnunun İşçiler Fakültesini bitirdi. Bu fakülte, Rusya'daki okulların birincisi kabul edilir. (...) Türkistan Cumhuriyetinin Moskova'daki temsilciliği ve Öğrenciler Komisyonu Mahmut Hâdiyev'e mükâfat ve takdir belgesi vermiştir. Bu belgede “Türkistan Cumhuriyeti Temsilciliği ile Öğrenciler Komisyonu sizin İşçiler Fakültesini bitirmenizi ve mefkûre cephesinde yorulmadan devam ettireceğiniz mücadelenizi tebrik ediyor. Siz Türkistan'da yaşayan yerli halkın ilklerinden olarak yüksek mektebe yol açtınız. Siz, yorulmak nedir bilmeyen mücadeleniz vasıtasıyla Türkistanlı gençlere örnek oldunuz, onların ilgi ve dikkatini bilime, araştırmaya yönlendirdiniz. Temsilcilik ile Öğrenciler Komisyonu, mutluluk ve memnuniyetle sizin hizmetinizi takdir ediyor; gelecekte de yüksekokullarda sizin gayretlerinizi görmek arzusunu taşıyor.” ... Özbek gençlerinden Mahmut Hâdiyev, gelecekte iktisatçılarımızdan biri olacaktır.” (Karimov-Turdiyev 2004: 10).

4 Bu haber, *Yer Yüzi Dergisinin* 1927 yılında yayımlanan 18. sayısında Mahmut Hâdi'nin resmiyle birlikte yayımlanmıştır. Haberde “Mahmut Hâdiyev, Moskova Devlet Üniversitesinin İktisat Fakültesini bitirip yakında Özbekistan'a geldi. Bu yıl Özbekistan'da çalışıp mezuniyet tezini tamamlayacak. O, şu sıralarda Semerkant'ta Merkez Parti Komitesinin emrindedir. Mahmut Hâdiyev, Özbeklerin İktisat Fakültesindeki ilk evladıdır.” (Karimov-Turdiyev 2004: 10).

Kuruluş Yıldönümünü Kutlama Komisyonunda üst kurul üyesi olarak (Mamajanov–Qobulov 1980: 8-9) bu yıllarda Sovyet idarecilerinin Özbekistan’daki ümit kaynağıdır. Onlar Hâdi’yi adeta partiyle ilgili işlerde yetiştirip olgunlaştırmak, daha sonra da ülke genelinde hizmet edebileceği üst makamlara getirmek niyetindedirler.

Bu yıllarda hararetli bir şekilde devam eden dil ve imla meselelerine aktif bir şekilde dâhil olan Mahmut Hâdi, Latin yazısına geçişin bilimsel ve nazari problemleriyle meşgul olur. Arap yazısından Latin yazısına geçişin çeşitli yönleriyle ilgili birçok makale yazar.

Bakü ve Mahaçkale’de alfabe ve imla konusunda düzenlenen toplantılara *Yeni Alfabe Merkezî Komitesi* üyesi olarak katılır, *Latinleştirme Bütünüttifak Merkezî Komitesi* Başkanının vekili olarak çeşitli panel ve sempozyumlara katılır; çeşitli gazete ve dergilerde makaleler yayımlar (Mamajanov–Qobulov 1980: 9).

28.08.1929 tarihinde Özbekistan *Halk Maarif Komiserinin* vekili olarak atanması Mahmut Hâdi’nin eğitim ve öğretim konusundaki düşüncelerini hayata geçirilebilmesi için bir fırsattır (Karimov–Turdiyev 2004: 11). Bu görevinde o, öncelikle eğitim ve öğretim sisteminde ıslahat yapmak ister. Bunu yetişmiş eğitim uzmanlarıyla gerçekleştirmeye, belirlenmiş amaçlar esasında yaşlı öğreticilerden yararlanmaya, mesleki ve teknik eğitim merkezlerinin sayısını artırmaya ve buraların niteliğini yükseltmeye yönelik düzenlemeler yaptırır. Bu konularda yapılması gerekenlerle ilgili konferanslar verir, çeşitli sempozyumlara katılarak tebliğler sunar. Buralarda yaptığı konuşmalarında normal eğitimin yanı sıra mesleki ve teknik eğitimde görev alacak yetişmiş insanların toplumun gelişmesindeki rolünün oldukça önemli olduğunu, eğitim ve öğretim merkezlerinde görev yapanların bilimsel yönden iyi yetişmiş olmaları gerektiği üzerinde durur. Bu amaçla Moskova’daki bilim adamlarını Özbekistan’da çalışmaya davet eder. Hâdi, eğitim ve öğretim sistemini bütünüyle ıslah etmek amacıyla “Özbekistan SSR Halk Eğitim Komiserliği Hakkında Kanun”u hazırlar, Özbekistan’da öğretmenler için ayrı bir gazete yayımlaması için çalışır. Hâdi’nin başkanlığında 14 Mayıs 1930’da yapılan eğitim ve öğretimle ilgili toplantıda *Kızıl Özbekistan (Qizil O‘zbekiston)* ve *Uzbekistanskaya Pravda* gazetelerinin öğretmenler için ilave sayfalar çıkarması konusu tartışmaya açılır ve bu düşünce kabul görür. Daha sonra bunun yerine öğretmenler için *Medenî İnkılâp (Madaniy Inqilob)* adıyla ayrı bir gazete neşredilmeye başlanır.

Onun eğitim sahasındaki ıslahatının temelinde millî mekteplere ve değerlere önem verilmesi yer alır. O, *Halk Maarif Komiserliği* ve onun şubelerindeki temsilcilerin mahalli temsilcilerden seçilmediği sürece, halkın eğitim ve öğretim seviyesini yükseltmenin, kültürünü geliştirmenin mümkün olamayacağını savunmuş ve bu sistemdeki Rus şovenizmine karşı mücadele etmiştir.

Tutuklanma Süreci, Netice ve Geride Kalanlar

Andican Vilayeti Halk Eğitimi Bölümü müdürü Nâsır Sâidov, 23.06.1930 tarihinde Semerkant’a gelir. Buradaki işlerini tamamlayıp aynı gün Andican’a dönmek niyetindeki Sâidov, işlerini yetiştiremeyince ağabeyi Âbid Sâidov’un evine misafir olur. Gecenin

ilerleyen saatlerinde Âbid Sâidov rahatsızlanarak vefat eder. Nâsır Sâidov, şüphelerin kendi üzerinde toplanmaması için cesedin adli tabiplik tarafından incelenmesini ister. Birinci incelemeden netice çıkmaz. İkinci incelemede Âbid Sâidov'un zehirlenme sonucunda vefat ettiği anlaşılır. *Birleşgen Siyasi Başkarmasının (Birlashgan Davlat Siyosiy Boshqarmasi: OGPU)* ajanı Âbid Sâidov, Özbekistan Yüksek Mahkemesinin başkanı Sadullah Kâsımov'un yürüttüğü yargılama sürecinde pek çok aydın ve devlet adamının Basmacılarla ilişkisi olduğunu tespit ettiği için onun ölümüne siyasi süs verilir. Araştırma ve incelemeler neticesinde Halk Eğitimi Bölümünde görevli yirmi kişiden oluşan grup “Âbid Sâidov'u öldürmek maksadıyla Semerkant'ta kurulan inkılâp karşıtı gizli teşkilatın üyesi olmakla suçlanarak tutuklanır. 23 Temmuz 1930 günü Mahmut Hâdi de “Halk Eğitimi Bölümündeki inkılâp karşıtı ve milliyetçiler grubunun lideri olmak”la suçlanarak tutuklanır. Tutuklanmaların üzerinden fazla vakit geçmeden onlar Moskova'ya götürülür ve sorgulamalara başlanır.

Moskova'da okuduğu yıllarda ciğerlerini üşüten Mahmut Hâdi'nin burada hastalıkları nükseder ve durumu günden güne kötüleşir. O, OGPU'ya dilekçeler yazarak suçsuz olduğunu dile getirir ve yetkililerden yardım talep eder. Hâdi, Butırka Hapishanesinde, kendisine üstat kabul ettiği şahısların, bazı meslektaşları ile dostlarının tavır ve davranışlarını düşünüp bunları tekrar tekrar tahlil eder. Bu değerlendirmeleri neticesinde onların düşünce ve faaliyetlerinde milliyetçilik ve inkılâp karşıtlığını işaret eden unsurlar olduğunu anlar. Bunun sonrasında o, Sovyet Devletinin önündeki hatalarını itiraf edici, milliyetçilik ve inkılâp karşıtlığı mahiyetinde değerlendirilebilecek hâl ve hareketlerini karalayıcı eserler yazmaya başlar. Gerek Mahmut Hâdi'yle gerekse Cedit düşüncesindeki diğer tutuklularla ilgili sorgu tutanaklarını inceleyen Naim Karimov'a göre şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür: *Birlashgan Davlat Siyosiy Boshqarmasi (OGPU)* çalışanları ondan Özbekistan Halk Eğitim Komiserliğindeki “inkılâp karşıtı ve milliyetçi teşkilat” hakkında malumat vermesini istemişlerdir. Ona Sovyet Devletine karşı işlediği suçunu bu yolla affettirebileceğini söylemiş ve onun hürriyetine bu şekilde kavuşacağını vaat etmişlerdir. Hâdi de muhtemelen Taşkent ve Moskova hapishanelerinde, hürriyetine kavuşacağı ümidiyle yaşamış; yine bu ümitle şiir ve hikâyeler yazmış hatta roman yazma gayreti içerisine bile girmiştir. Aksi hâlde, Mahmut Hâdi her gün baskı, zulüm ve hakaret gördüğü hapishanede edebî eser yazmak için kendisinde ne güç ne de ilham bulurdu (Karimov 2008: 299). O tutuklandıktan sonra hanımı Valentina P. Vasilyeva, kocasının Sovyet Devletine karşı suç işlemediğini; onun sovyet vatanperveri, halkçı ve yeni düzen taraftarı olduğunu anlatmak için çalmadık kapı bırakmaz ama başvurduğu idarelerin hiçbirisi onun söylediklerine itibar etmez.

Birleşgen Devlet Siyasi Başkarması Şark Bölümünün yetkilendirdiği komisyon Mahmut Hâdi'yi 31.03.1933 tarihinde önce ölüm cezasına çarptırır, daha sonra bunu on yıl hapis cezasına çevirir. O, cezasını çekmek üzere Sovyet Devletine karşı suç işleyenlerin gönderildiği Solovetsky Adasındaki kampa gönderilir. 1937 yılında Mahmut Hâdi gizlice Taşkent'e getirilir ve bir süre burada kalır. Daha sonra Moskova'ya tekrar götürülen Mahmut Hâdi, 09.05.1938 tarihinde “Sovyet Devletinin tehlikeli düşmanı olmak” suçuna istinaden kurşuna dizilir.

Mahmut Hâdi'nin öldürülmesi hakkında ailesine herhangi bir bilgi verilmez. Cezanın infazından iki yıl sonra ailesine sadece "Mahmut Hâdi, vefat etti." bilgisi verilir. Ona isnat edilen suçlar sebebiyle hanımı, çocukları ve akrabaları da sıkıntılar yaşar. 1941 yılında, hanımı Valentina P. Vasilyeva tutuklanarak on yıl hapis cezasına çarptırılır ve cezasını çekmek üzere Magadan'a gönderilir. Özbekistan İçişleri Halk Güvenlik Komitesinin (NKVD: **N**arodny **K**omitet **V**nutrennih **D**el) "halk düşmanlarının on beş yaşından büyük çocuklarının hapse atılması, diğer aile bireylerinin de sürgün edilmesi" kararına istinaden oğlu Erklî, önce on yıl hapis cezasına çarptırılır, daha sonra bu süre dört yıla indirilir. O, hapis cezasını 1946 yılında tamamlayarak hürriyetine kavuşur. Kocasını rejime kurban veren, evi elinden alınan ve Taşkent'te yaşama hakkından mahrum edilerek Hive'ye sürgün edilen Valentina P. Vasilyeva, 1950 yılında hapisten çıkar. O, kocasının aklandığı 1958 yılına kadar çocuklarıyla birlikte zorunlu olarak Hive'de yaşar.

04.11.1958 tarihinde SSCB Yüksek Mahkemesi Askerî Dairesi, Mahmut Hâdi'nin dosyasını "tespit edilen yeni bilgi ve belgeler" esasında tekrar değerlendirerek onun "suçsuz" olduğuna ve "ölümünden sonra aklandığına" hükmeder (Karimov 2008: 297). Valentina P. Vasilyeva bu karar hakkında daha sonra şunları söyler: *Zaman iyi işi de kötü işi de kendisiyle birlikte alıp gider ama tarih kalır. İnsanlar, evlatlarına miras kalacak işleri, tavırları ve davranışları ile -büyük denizlere ulaşma arzusundaki ırmaklar gibi-milletinin ve insanlığın tarihine girip ebediyyen orada yaşarlar. (...) İnsan eğer kendisi için yaşamak yerine, gelecek nesillerin baht ve saadeti için yaşamışsa kendisine minnettar olan evlatları da onu asla unutmayacaktır* (Karimov 2008: 297).

Eserleri Hakkında

Şiirleri süreli yayınlarda 1918 yılında yayımlanmaya başlayan Mahmut Hâdi'nin sanatının şekillenmesinde iki dönemden söz etmek mümkündür. Onun ilk döneminde Abdurauf Fıtrat, Abdülhamid Süleymanoğlu (Çolpan) ve Maşrıq Yunusov'un (Elbek) tesiri söz konusudur. Fıtrat ve Çolpan, Mahmut Hâdi'nin kaleminde istikbal görmüş, genç şair adayını kendi tesir dairelerine alarak onu yetiştirmek istemişlerdir. Bu sebeple 1917 yılı ve sonrasında onun edebî, sosyal ve siyasi düşüncelerinin şekillenmesinde Fıtrat'ın, şiirindeki üslubunun şekillenmesinde Çolpan'ın yeri önemlidir. Mahmut Hâdi, şairliğinin başlangıç yıllarında bu üstatlarının takdir ettiği şiirler yazar; bu şiirlerinde yeni dönemin ruhunu aksettirir. Öyle ki 1922 yılında yayımlanan Özbek Yaş Şairleri (*O'zbek Yosh Shoirlari*) antolojisinde, onun şiirleri Fıtrat, Çolpan ve Elbek'in şiirleriyle birlikte yayımlanır. Onun şair yönünü ilk fark eden Çolpan, onun hakkında "şiirimizin parlak yıldızı" değerlendirmesini yapar (Karimov 2008: 297). Bu dönemde yazdığı şiirlerinde kullandığı nazım biçimleri ve oluşturmaya çalıştığı şiir dili de Hâdi'nin Çolpan'ın yolunu takip ettiğini gösterir:

Keng cho'llarda, dengizlarda yo'ldan chiqqan yo'Ichilar,
Marhamatli sen yulduzga qarab yo'lni toparlar.
Tip- tinch tunda yo'lni bilmay qo'rqinch aro qolganlar,
Sen go'zalning ko'maging-la qo'rkinchlardan kutular.
Ey ko'makchi, marhamatli Temir qoziq yulduzi!

(*Temir Qoziq Yulduziga*) (Karimov–Turdiyev 2004: 29)

(Geniş çöllerde, denizlerde yolunu şaşırın yolcular,

Senin gibi merhametli yıldızın bakıp yolu bulurlar.

Kapkaranlıklar gecede yol bilmeyip korku içinde kalanlar

Senin gibi güzelin yardımıyla korkulardan kurtulur.

Ey yardımcı, merhametli Demir Kazık yıldızın.)

(Demir Kazık Yıldızına)

Bu dönemde şiirin yanı sıra çeşitli yazılar da yazan Mahmut Hâdi, bunlarda edebî mirasa önem verilmesi, bu mirasa dâhil sanatkârların eserlerinin okunması gerektiği üzerinde durur. O, Alişir Nevâyî, Fuzulî, Lütî ve Furkat gibi klasiklerin eserlerini okumuş, onlardan etkilenmiş, Nevâyî'ye ithafen şiirler yazmıştır:

Bir zamonlar elimiz
Qorong‘uda qolmishdi.
Bu choqlarda tilimiz
Yorli ism olmishdi.
...
«Bu tushuncha yanglishdir,
O‘z tilini sevmaslik
Eng yaramas bir ishdir.
Biz yashamoq istasak,
Tilimizni seveylik.
Bizning tilni yaramas,
Yorli, degan kishilar
Yanglishalar, shuphasiz.
Bizning til ham boy tildir »,
Dedi ongli bir kishi.
...
«U kishi kim?» desangiz,
Aytib beray, o‘rtoqlar.
U kishini bilsangiz,
Buyuk shoir Navoiy.

Navoiyning otini
Oltin bilan yozaylik.
Navoiy (Karimov–Turdiyev 2004: 31-32)

*Bir zamanlar ilimiz
Karanlıkta kalmış.
Bu çağlarda dilimiz
Fakir namını almış.
...
“Bu düşünce yanlışdır;
Öz dilini sevmelik
En hatalı iştir.
Biz yaşamak istiyorsak,
Dilimizi sevelim.
Bizim dile yaramaz,
Fakir; diyen kişiler;
Yanılır, şüphesiz.
Bizim dilimiz de zengin dildir”,
Dedi akıllı bir kişi.
...
“O kişi kim?” diyorsanız,
Söyleyeyim, dostlar.
O kişiyi tanursınız,
Büyük şair Nevâî.*

*Nevâî’nin adını
Altın ile yazalım.
(Nevâî)*

Mahmut Hâdi’nin Moskova’da bulunduğu dönemde, Fıtrat ve Çolpan’ın yanında başka bir “üstâd”ın varlığı da aşikâr olur. Adeta onun sanatının ikinci dönemini şekillendiren bu “üstâd”, yeni bir dönemin ve siyasi düzenin kurucusu olacağını vaat eden, bunu gerçekleştirme yolunda da hızlı adımlarla ilerleyen siyasi idareden başkası değildir. Aslında bu üstâtların her biri genç şairi kendi “izm”ine yönlendirmeye çalışmaktadır. Bu şehirdeki tahsil yıllarında Özbekistan’daki edebî hayattan ve muhitlerden kopmayan Mahmut Hâdi, bilhassa Taşkent’teki arkadaşlarıyla, hayata ve edebiyata benzer noktalardan baktığı fikirdeşleriyle yazışmakta, çeşitli gazete ve dergilerin editörleriyle irtibatını devam ettirmektedir. Bu yıllarda onun şiirlerinin yanı sıra edebiyat, sanat ve kurulan yeni düzenin getirdikleriyle ilgili makaleleri *Inqilob*, *O‘zgarishchi Yoshlar*,

Maorif va O'qitg'uvchi gibi süreli yayımlarda yayımlanmaktadır. Yazdılarıyla hem Özbek gençlerinin beğendiği şairler arasına giren hem de mevcut rejimin kendi kaleşoru olarak görmeye başladığı Hâdi'nin bazı şiirleri 1924 yılında yayımlanan *Gözel Yazgıçlar*'da Abdullah Kâdirî (Julqunboy), Aybek, Altay (Oltoy: Bois Qoriyev) gibi şair ve yazarların yazı ve şiirleriyle birlikte yayımlanır.

1920 yılı ve sonrasında, ülke genelinde olduğu gibi Özbekistan'da da hızlı bir değişim süreci yaşanır. Bu süreçte mevcut yönetimin aydınlar arasında, Cedit yazarlarını hedefe koyarak yönlendirdiği “yeni” (sovyet sisteminin taraftarları) ile “eski” (Cedit taraftarları) arasında başlayan mücadele söz konusudur. İçinde yaşadıkları dönem, Mahmut Hâdi ve onun gibi gençleri sadece yeniliğin taraftarı yapmaz; aynı zamanda onlara yeniliğin yaratıcısı ve ülke genelinde tesis edilen sistemin hem savunucusu hem de sözcüsü olma görevini yükler. Bu münasebetle o da eserleriyle yeniliği gerçekleştirecek gençlerin hayatına girmek, onlara kendi arzu, ümit ve ukdelerini telkin etmek, bu yolla da sovyet sisteminin galibiyet kazanmasına hissesini koşmak ister. Onun bu yıllarda hangi düşünce ve duygularla bu mücadele içerisinde olduğunu, edebî düşüncelerinin ve dünya görüşünün yönünü anlamada aşağıdaki mısralar bir kanaat oluşturacaktır:

Ko'nglim yosh, ruhim yosh, kuchim yosh,

Yosh yo'llar, yosh kuchlar izlayman.

Ortga tortganga hadyam- tosh

Har choq men ilgari undayman.

(*Umid So'zlari*) (Karimov–Turdiyev 2004: 45)

(*Gönlüm genç, ruhum genç, gücüm tam,*

Yeni yollar, yeni güçler takip ediyorum.

Geriye dönene hediyemdir taş,

Daima ben ileri yürüyorum.)

(*Ümit Sözleri*)

Yeni sistemin ateşli savunucusu ve onun mücadelecisi Hâdi, kendisi gibi genç nesilden olan Aybek'in *Ko'ngil Naylari* (1929) adlı kitabına yazdığı girişte, genç şairi tebrik eder; onun sanatını olgunlaştırması için bazı tavsiyelerde bulunur. Ayrıca bu eser vesilesiyle dönemin şair ve yazarlarından eserlerinde “büyük başarı ve zaferlerin müjdelerini okuyucularına vermelerini” ister; bilhassa şairleri “inkılabî şiirler yazmaya” davet eder.

1925 yılında Hâdi'nin ilk şiir kitabı *Umid Uchqunlari* yayımlanır. O, bu kitaptaki şiirlerinde *devrim* ve *onu gerçekleştiren ruh* üzerinde durur. Halkı, yeni sistemin kurmayı vaat ettiği yeni hayatın tesisi için verilen mücadeleye iştirak etmeye davet eder. Kendisini de bu sürecin bir neferi gören Hâdi, şiir ve yazılarında, mücadelesini buna göre şekillendirdiğini ve kendisinde de bu ruhun olduğunu ifade eder. O, bu kitabındaki şiirlerinde özellikle insanlığın başına külfet ve ıstıraplar salan savaş üzerinde dikkatle durur; insanların barış ve huzur içerisinde yaşaması için kan dökmeye ihtiyaç varsa bundan kaçınmamak gerektiğini dile getirir. Bu yönde mücadeleyi dile getirdiği

şiiirlerinde, doğrudan bilgi verici bir usul yerine basit gözlemlerden derin hayati anlamlar çıkarma yolunu tutar.

To'liqin Tovushlari (1929) adlı ikinci kitabındaki şiiirlerinde, Ekim Devrimiyle ülkenin idaresini eline alan sistemin tesis etmek istediği yeni hayatı, şekillendirmek istediği yeni insan tipini ve insani münasebetleri aksettirmeye çalışır; kurulmaya çalışılan yeni hayatı ve dünyada yaşanan çeşitli olayları şiiirine konu edinir. Bu şiiirlerindeki ortak ruh, dönemin evlatlarının gelecekteki günlerinin aydınlık ve güzel olacağına, insanların müreffeh ve mutlu bir şekilde yaşayacaklarına bütün samimiyetiyle inanmışlıktır:

Men-da sen kabi shux, sen kabi mag'ur,
Meni "menlik"ka asir eta olmas bu g'urur.
Chunki, men
Olğanman
Bu g'ururimni
Bu sururimni
Shonli vulqondan,
Tengsiz isyondan,
Eski dunyo qaqshagan ondan.

*Ben de senin gibi şuh, senin gibi mağrur,
Beni "bencilik"e esir edemez bu gurur,
Çünkü ben
Aldım
Bu gururumu
Bu sürurumu
Şanlı volkandan,
Emsalsiz isyandan
Eski dünyayı yıkan şuurdan.*

Mening ko'nglimda-da po'rtanalar,
Po'rtanalar!
Chunki po'rtana mendir, men-da po'rtanaman!
(Kaspiy Dengizga) (Batu 1929c: 11)

*Benim gönlümde de fırtınalar,
Fırtınalar!
Çünkü fırtına benim, ben de fırtınayım!
(Hazar Denizine)*

Mahmut Hâdi, bu kitabındaki şiiirlerinde emekçilerin eğitimi (*May Bayrami Arafasida, Yangilik Sari, Hamon Olg'a*), mücadele ruhu (*Isyon Alangasi, Tilaklarimiz Tilagi, Qilich, Yo'ichi So'zi, G'oya Yo'lida*), hürriyet (*Erk So'zi, Qullikka Qarshi, Yarali Qush*), toprak ıslahatı (*Dehqon O'g'li*), tabiat güzellikleri (*Dengiz Bo'yida, Qora Dengizga, Saharda, Ko'klam, Ko'klam Taronasi*), yeni nesil ve onlara yüklenen sorumluluklar (*O'g'lim Erkliga, Birinchi O'git, Men Yot Emas, Haqiqat, Yangi Kun Bolasi*), sovyet sisteminin düşmanları ve komşu ülkelerdeki emekçilerin mücadelesi (*Isyon Alangasi, Kurash Uchquni, Zolimlar O'kalariga, Kapitalistlar Vahshatiga Qarshi, Boyaqishlar*), kadınlara teslim edilen haklar ve onların hürriyeti (*Qishloq Qizlari, Ozod Qizga, Oloy Qizi, Sevgan Qiz, Ko'ngildagi Faryod*) üzerinde durmuştur.

Onun şiiirlerinde yol, nur, gündüz, bahar, tan, deniz, alev ve seher kelimeleri çeşitli çağrışımlar esasında sıklıkla kullanılmıştır. O, bu kelimelerle halkın verdiği mücadele neticesinde elde ettiği hürriyeti, tesis edilen yeni sistem ve hayatı, yeni toplumu ve

onun önündeki aydınlık yolu anlatır. Onun şiirlerinde, verilen mücadele sonucunda elde edilenlerle gurur duyan, hayata ümitle bakan; ümitsizliği, derdi, durgunluğu ve lakaytlığı tasvip etmeyen bir yaklaşım söz konusudur. Ona göre mutlu bir hayatın tesisi, sovyet yönetiminin ve toplumunun asıl maksadıdır. Bu kendiliğinden gelecek bir şey değildir; mücadele ve çalışma sayesinde gerçekleşecektir. Yapılmak istenilenlerin gerçekleşmesi “yaşlı göz”lerle değil sadece maksat ve ideallerin yüksek sesle dile getirilmesiyle; bunlar için inanç, şevk ve cesaretle çalışılmasıyla olacaktır.

Mahmut Hâdi'nin yazdığı destanlar *Sinflar Kurashi* (1923), *Tog' Qizi* (1928), *Birinchi Xat* (1929), ve *O'tmishdan Bir Ertak* (1929) tir. O, bu destanlarında halkların kardeşliği düşüncesinden hareket etmiş, Sovyet Dönemi Özbek destancılığında “rus” kahraman tiplerini işlemiştir. “*Birinchi Xat*” destanında Komünist Parti, Lenin, Rus halkının büyüklüğünü ve sovyet sistemiyle kurulan mutlu hayat anlatılır. *Sinflar Kurashi*, *Tog' Qizi* ve *O'tmishdan Bir Ertak* adlı destanlarında ise sınıf mücadelesi, devrimle gelen hürriyet için yapılan fedakârlıklar, dünyanın her yerinde devrime bağlanan ümitler, toplumda hak ettiği yeri kazanmak için kadınların verdiği mücadeleler üzerinde durulmuştur.

Hâdi'nin edebî mirası şiir ve destanlarla sınırlı değildir. O, *Hoshimjon* (1928), *Yangi Qishloq* (1928), *Tursun* (1929) ve *Hayit Harom Bo'ldi* (1929) adlı hikâyelerin de yazarıdır. Bunların yanı sıra çocuklar için *Bola Nima Deyyopganini Tingla*, *Bolalar 'Yolg'oni'*, *Mening Kitobim*, *Bolalar Bilan To'g'ri So'zlashing*, *Bolalar Bilan Qo'pal Gapirishmang* adlı hikâyelerin de yazarıdır (Mamajanov–Qobulov 1980: 27).

Hoshimjon (Batu 1928a: 16-17) hikâyesinde, hikâyenin kahramanı Hâşimcan ve onun temsil ettiği tipler anlatılır. O ve onun gibiler devrim öncesinde yürürlükteki sistemin savunuculuğunu yapmış, bunun sağladığı imkânlar sayesinde hayatlarını rahat içerisinde sürdürmüşlerdir. O, devrim sonrasında da aynı hayat şartlarına sahip olmak için Komünist Partiye üye olur. Partinin talimatları esasında hareket ediyor görünse de geçmişi onun peşini bırakmaz ve kısa sürede ifşa olup hüsrana uğrar.

Yangi Qishloq (Batu 1928c: 11-12) hikâyesinde, Komünist Partinin uygulamalarıyla köylünün hayatında görülen değişiklikler anlatılır; halkın rahat ve huzuru için önemli işler yapan Partiye, sovyet vatandaşlarının nasıl hizmet edeceği üzerinde durulur.

Tursun (Batu 1929b: 18-22) adlı hikâyede, yeni kurulan sovyet sistemine zarar vermek isteyen “kuzu postuna bürünmüş kurtlar”ın ifşa edilmesi amaçlanmıştır. Hâdi bunu yaparken okuyucunun dikkatini, hikâyenin kahramanı Tursun'un hangi şartlarda yetiştiğine yoğunlaştırır. O, kahramanının ruh dünyasını tahlil eder. Onun siyasi düşüncelerinin gelişme sürecini, hayata bakışını ve dünya görüşünü şekillendiren şartları okuyucunun dikkatine sunar. Hikâyede, Tursun'un sıkıntılarla geçen çocukluk yıllarında zengin kapılarında çalışması, buralarda hor görülmesi ve yaşadığı diğer sıkıntılar gözler önüne serilir. Tursun'un bu yıllarda çalıştığı varlıklı ailelerden birisinin çocuğu Musacân, devrim sonrasında kendisini fakir bir ailenin çocuğu olarak gösterir; Komünist Partinin gençlik teşkilatına girer ve kooperatif müdürü olur. Onun yeni sistemin içine sızmaya çalışan biri olduğunu ve gerçek yüzünü Tursun ortaya çıkarır.

Hayit Harom Bo'ldi (Batu 1929g: 18) hikâyesinde, Ramazan Bayramı arifesinde eski günlerini özleyen ve Bolşeviklerin yaptıklarını pazar esnafına korkarak anlatan Molla Ahuncan üzerinden devrim karşıtlarının durumu anlatılır.

Mahmut Hâdi şiirlerinde olduğu gibi hikâyelerinde de yeni yönetimin yaptığı hizmetleri, yeni hayatın tesisi için verilen mücadeleleri ve bunlara karşı çıkanların durumlarını anlatır. Bu hikâyelerde o, sovyet sistemini temsil eden karakterler yaratmak amacındadır. Bu karakterleri ortaya koyarken onları zıtlarıyla birlikte verir. Mevcut yönetimin taraftarı ve mücadelecisi olan sovyet insanı ile onun zıttı olan 1917 öncesindeki yapının temsilcisi toprak sahipleri, zengin aileler ve onların çocukları ile din adamları okuyucunun karşısına çıkarılır. Eskiye temsil edenler, o dönemdeki rahat ve huzurlarını bu dönemde de devam ettirebilmek için kılıktan kılığa girseler de yeni sistem ve onun taraftarları önünde sonunda onları bulur ve halka ifşa eder. Mahmut Hâdi'nin hikâyelerinde eskiyi temsil eden tipler “düşman” olarak gösterilir, buna uygun şekilde tarif edilir ve adlandırılır.

Mahmut Hâdi'nin çocuklar için yazdığı hikâyelerin konuları onların hayatından alınmış ilginç olaylar çerçevesinde kurgulanmıştır. Bunlardaki asıl mesajlar ise anne ve babalara yöneliktir. O, bu mahiyetteki hikâyelerinde, çocukların dünyasını tanıma ve psikolojisini anlamının onların karakterlerinin şekillendirilmesinde ne kadar önemli olduğuna dikkat çeker. Hâdi, çocukların eğitiminde sevgi ve saygının ne kadar önemli olduğunu, onların günlük hayatlarından aldığı dikkat çekici olaylar içerisinde büyüklerle küçükleri karşı karşıya getirerek gösterir.

Makaleleri Hakkında

Mahmut Hâdi edebiyat, dil, imla, eğitim, süreli yayımlar ve yeni sistemin yapmak istedikleri hakkında makaleler yazmıştır. Bunlardan bazıları *Elchi Afandiga Javob Ham Rijo* (Karimov–Turdiyev 2004: 110-111), *O'zbek Adabiyotining Oktyabr Inqilobidan So'nggi Davriga Bir Qarash (Oktyabr Arafasida O'zbek Adabiyoti, Oktyabr Inqilobning Boshlarida O'zbek Adabiyoti, So'nggi Choqlarda O'zbek Adabiyoti)*, *Qayg'ili Kunlar Esdeligi* (Batu 1928b: 4-5), *Mafkura Maydonida Galdagi Vazifalarimiz, Qani, Kim Bor?*, *Turmushda Xotin- Qizlar* (Karimov-Turdiyev 2004: 117-121), *Nafis Adabiyot Sohasida O'z-O'zini Tanqid, Til va Imlo Masalasi Ustida Bir Necha So'z, Til va Imlo Konferentsiyasi Yakunlari, Butun Ittifoq Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi 2-Plenumining Yakuni O'rnida, O'zbekiston Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi Birinci Pilyumining Yekuni, O'zbek Adabiy Tili Haqida, O'zbek Matbuotiga Bir Qarash, Matbuot Kuniga Bag'ishlav: “Quruq So'z Quloqqa Yoqmaydi”, 1920 15-inci May Semerqandda Bolg'an Til- Imla Kenfirtsyie Yekunleri (Shu Kenfirtsiyening Til, Imla, Istiloh To'g'risidag'i Qararlar), Uchunchi Yil Bo'sag'asida, Ikki Kecha* (Karimov–Turdiyev 2004: 133-135), *Bir Ikki So'z* (Karimov–Turdiyev 2004: 135-136), *Katta Yo'qotuv* (Mamajanov–Qobulov 1980: 215-217) ve *Proletar Adabiyoti To'g'risida Bir Necha So'z*'dir.

O'zbek Adabiyotining Oktyabr Inqilobidan So'nggi Davriga Bir Qarash (Oktyabr Arafasida O'zbek Adabiyoti, Oktyabr Inqilobning Boshlarida O'zbek Adabiyoti,

So'nggi Choqlarda O'zbek Adabiyoti (Batu 1928f: 3-4) adlı makalede, Modern Özbek edebiyatının gelişim süreciyle ilgili bilgiler verilir. Ekim Devrimi öncesindeki edebiyat hakkında genel hatlarıyla bilgiler veren Hâdi, bu dönem eserlerinin içeriğine eleştirel bir gözle bakar ve onlarda halkın duygu, düşünce ve arzularının önemsenmediğini söyler. Makalenin ikinci kısmında, Ekim Devrimi sonrasında hayatın her aşamasının olduğu gibi edebiyat ve güzel sanatların da yeniden şekillendirildiğini, bu vesileyle edebiyat ve güzel sanatların, yeni sistemin ve toplumun tesisinde görev yapacağı dile getirilir. Özbek edebiyatının son döneminde, devrimin talep ettiği çizginin olduğu vurgulanır. Bu makalede ayrıca, geçmişin birikimi olan edebî mirastan yararlanılması gerektiğine; Nevâyî gibi sanatçıların eserlerine yüz çevirmekle yeni bir edebiyatın oluşturulmasının zorluğuna dikkat çekilir. Mahmut Hâdi, insanlığın asırlar süren geçmişinin ürünü olan edebî hazinenin bir kenara bırakılmayacağını, onun günün şartlarına göre yeniden değerlendirilmesi gerektiğini, edebiyatın da bu şekilde gelişip yükseleceğini ifade eder.

Mafkura Maydonida Galdagi Vazifalarimiz (Batu 1928e: 15-16) adlı makalede, proleter edebiyatının esasları ve estetik prensipleri hakkında bilgi verilir. Sanatçıların bunları savunmasının gerekçelerini sıralayan Hâdi bunlara karşı çıkanların / duranların merhametsizce ifşa edilmesi gerektiğini söyler. Ancak bu yapılmadan önce ona göre aydınların üç gruba (eskiyi savunanlar, yeninin taraftarları, ortada kalanlar) ayrılması gerekir. Ona göre ortada kalanları Şura aydınlarının safına çekmek, yani hakikat yoluna döndürmek için onlara Şura taraftarlarının düşünce ve maksatlarının anlatılması, onların bunları anlamalarına yardımcı olunması gerekir.

Qani, Kim Bor? (Batu 1928a: 7) makalesinde Mahmut Hâdi, dünyadaki sınıf mücadeleleri hakkında bilgiler vererek onlar hakkında tahlil ve değerlendirmeler yapar. Bu mücadeleler içerisinde Ekim devriminin yeri ve önemi üzerinde durur.

1920 15-inci May Semerqandda Bolg'an Til- Imla Kenfiritsiyeye Yekunleri (Shu Kenfiritsiyening Til, Imla, Istiloh To'g'risidag'i Qararlar) (Batu 1929b: 2-3), *Butun Ittifoq Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi 2-Plenumining Yakuni O'rnida* (Batu 1928b: s. 6), *O'zbek Adabiy Tili Haqida* (Batu 1929f: 12-13), *O'zbekiston Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi Birinci Pilinumining Yekuni* (Batu 1928c: 4-5), *Til va Imlo Konferentsiyasi Yakunlari* (Karimov–Turdiyev 2004: 126-129), *Til va Imlo Masalasi Ustida Bir Necha So'z* (Batu 1928g: 17-18) adlı makalelerinde Hâdi, döneminin güncel meselelerinden olan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş üzerinde durmuştur. O, bu konuda düzenlenen toplantılara görevli ve konuşmacı olarak katılmış; buralarda bildiriler sunmuş, konferanslar vermiştir. Dil, imla, alfabe değişikliği gibi konuları içeren bu makalelerinde Mahmut Hâdi, kültür ve medeniyet inkılabının yapılabilmesi için dil ve alfabe konusuna öncelik verilmesi gerektiğini söyler. Bu sayede medeni müesseseler, proletaryanın mefkûresine göre şekillendirilecektir. O, bu konuyu sadece yazılarında değil şiirlerinde (*Javobim, Yana Sizga, Ko'zi Yumuq Og'zi Ochiqqa, Oydin Kechada* ve *Mening Kunduzim*) de dile getirmiştir.

Mahmut Hâdi, *Matbuot Kuniga Bag'ishlav: "Quruq So'z Quloqqa Yoqmaydi"* (Batu 1929a: 3-4) ve *Nafis Adabiyot Sohasida O'z-O'zini Tanqid* (Batu 1928d: 2) adlı

makalelerinde yazarları işçi ve çiftçilerin menfaatine, yeni zamana, yeni sisteme ve yeni hayata aktif bir şekilde sahip çıkmaya davet eder. Onlardan eserlerinde emekçilerin hizmetlerini takdir etmelerini ister. Kültür ve medeniyet sahasında devrimin ancak bu şekilde olabileceğini dile getirir.

O'zbek Matbuotiga Bir Qarash (Batu 1929e: 1-2), *Uchunchi Yil Bo'sag'asida* (Karimov–Turdiyev 2004: 129-133) makalelerinde milliyetçi düşüncedeki aydınların çıkardığı süreli yayınlarda emekçilerin mücadelesinin görmezden geldiğini söyler. O, devrimin neferlerinin basın yayın alanında da yılmadan mücadele etmesi gerektiğini, bu sahada çalışacak yetişmiş emekçilerin gayretleriyle proletaryanın kendi dergi ve gazetelerini çıkaracak güç ve kudrete ulaşacaklarına olan inancını dile getirir.

Proletar Adabiyoti To'g'risida Bir Necha So'z (Batu 1929d: 9-10) adlı makalesinde Hâdi, proletar edebiyatının neden ibaret olduğunu izah eder; onun esasları ve estetik prensipleri hakkında bilgiler verir. Makaleye göre proletaryanın manevi yüzünü yansıtan bu edebiyat, burjuva edebiyatı gibi ferdiyetçilik batağında gelişmez, kolektivizmin bahçesinde yaşar. O, ümitsizlik caddelerinde permeperişan dolaşmaz; halkın içindedir, halkla yaşar, büyür ve gelişir. Proletaryanın inkılâp hareketinin gücüne kaynaklık eder, ona destek olur. Proletar edebiyatının halka yakın olması, onun maksat ve ideallerinin gerçekleşmesine aktif bir şekilde yardım eder, bu yönüyle de burjuva edebiyatının temsilcileriyle keskin bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğini söyler.

Sonuç

Mahmut Hâdi eserlerinde, vatanında mutlu ve huzurlu yaşamak gayelerini terennüm etmiştir. O, milletin ruhunu yücelten, hak ve hakikat gayelerini maharetle dile getiren sorumlu bir aydın olarak Özbekler için mücadelenin bayraktarlığını yapmıştır. Onun edebiyata ve sanata olan merak ve hevesi ile milletine hizmet etme arzusu hem içinde yaşadığı dönemin milliyetçi aydınlarından Abdurauf Fıtrat ve Çolpan'ın hem de mevcut siyasi sistem taraftarlarının dikkatini çekmiş; onlar Hâdi'yi kendi taraflarına çekme gayreti içerisine girmişlerdir. İçinde yaşanan dönem, Mahmut Hâdi ve onun gibi gençleri hem yeniliğin taraftarı hâline getirmiş hem de o ve onun gibilere yeniliğin yaratıcısı, ülke genelinde tesis edilen sistemin kurucusu, savunucusu ve sözcüsü olma görevini yüklemiştir. Bu münasebetle Mahmut Hâdi de eserleriyle yeniliğin icracısı olan gençlerin hayatına girmek, onlara kendi arzu, ümit ve ukdelerini telkin etmek, bu yolla da yeniliğin galibiyet kazanmasına hissesini koşmak istemiştir. Şiir, destan, hikâye ve makaleleriyle, kurulan yeni hayat ile şekillendirilmek istenilen yeni insan tipi ve insani münasebetleri aksettirme, milletin yaşadığı sıkıntıları dile getirme gayretindeki Mahmut Hâdi, içinde yaşadığı dönemin ruhuyla gelecek neslin istikbaldeki günlerinin aydınlık ve güzel olacağına, insanların müreffeh ve mutlu bir şekilde yaşayacaklarına bütün samimiyetiyle inanmıştır. O, “inkılâp karşıtı ve milliyetçi olmak” suçlamalarına maruz kalmış, kendisine verilen cezaya boyun eğerek çalışma kamplarında ve hapisanelerde, “yeniden hürriyetine kavuşacağı ümidi”yle beklemiştir.

Kaynakça

A'ZAMXO'JAYEV, S. (1996), *Turkiston Muxtoriyati*, Toshkent: Fan Nashriyoti.

ANQABAY (1931), *Yirtulgan Nikab*, Taşkent: Özneşr.

AZIZXUJAEV, Alisher - ALIMOV, Bobir vd. (2005). "Botu", O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, I, Toshkent: Davlat Ilmiy Nashriyoti.

BAL, Halil- ERAT, Muhammet (2002). Türk Dünyasına Bakışlar Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, İstanbul: Da Yayıncılık.

BATU (1928a). "Hoshimjon", *Alanga Jurnalı*, (1): 16-17.

BATU (1928a). "Qani, Kim Bor?", *Alanga Jurnalı*, (1): 7.

BATU (1928b). "Butun Ittifoq Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi 2-Plenuminnig Yakuni O'rnida", *Alanga Jurnalı*, (2): 6.

BATU (1928b). "Qayg'ili Kunlar Esdeligi", *Alanga Jurnalı*, (2): 4-5.

BATU (1928c). "O'zbekiston Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi Birinci Pilinuminin Yekuni", *Alanga Jurnalı*, (3-4): 4-5.

BATU (1928c). "Yangi Qishloq", *Alanga Jurnalı*, (3-4): 11-12.

BATU (1928d). "Nafis Adabiyot Sohasida O'z-O'zini Tanqid", *Alanga Jurnalı*, (6-7): 2.

BATU (1928e). "Mafkura Maydonida Galdagi Vazifalarimiz", *Alanga Jurnalı*, (8): 15-16.

BATU (1928f). "O'zbek Adabiyotining Oktyabr Inqilobidan So'nggi Davriga Bir Qarash (Oktyabr Arafasida O'zbek Adabiyoti, Oktyabr Inqilobning Boshlarida O'zbek Adabiyoti, So'nggi Choqlarda O'zbek Adabiyoti)", *Alanga Jurnalı*, (10-11): 3-4.

BATU (1928g). "Til va Imlo Masalasi Ustida Bir Necha So'z", *Alanga Jurnalı*, (12): 17-18.

BATU (1929a). "Matbuot Kuniga Bag'ishlav: 'Quruq So'z Quloqqa Yoqmaydi'", *Alanga Jurnalı*, (4): 3-4.

BATU (1929b). "1920 15-inci May Semerqandda Bolg'an Til- Imla Kanfirinsiye Yekunleri (Shu Kenfiritsiyening Til, Imla, Istiloh To'g'risidag'i Qararlar)", *Alanga Jurnalı*, (5): 2-3.

BATU (1929b). "Tursun", *Alanga Jurnalı*, (5): 18-22.

- BATU (1929c). “Kaspiy Dengizga”, *Alanga Jurnalı*, (6): 11.
- BATU (1929d). “Proletar Adabiyoti To‘g‘risida Bir Necha So‘z”, *Alanga Jurnalı*, (7): 9-10.
- BATU (1929e). “O‘zbek Matbuotiga Bir Qarash”, *Alanga Jurnalı*, (10): 1-2.
- BATU (1929f). “O‘zbek Adabiy Tili Haqida”, *Alanga Jurnalı*, (11): 12-13.
- BATU (1929g). “Hayit Harom Bo‘ldi”, *Alanga Jurnalı*, (12): 18.
- Baymirza Hayit (1971). *Türkistan‘da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara: Kardeş Matbaası.
- BOBOXON, Boboxon Muhammad (2007). “Qo‘rquv Saltanati va Botu”, *Haqdan Xalqqa*, Toshkent: Musiqa Nashriyoti.
- CHO‘LPON (1991). “Ko‘ngil”, *Yana Oldim Sozimni*, Toshkent: G‘afur G‘ulom Adabiyot va San‘at Nashriyoti.
- FITRAT, Abdurauf (1915). “Himmat va Saboti Bo‘lmagan Millatning Haqqi Hayoti Yo‘qdur”, *Oyna Jurnalı*, (7).
- FITRAT, Abdurauf (1917). “Turkiston Muhtariyoti”, *Hurriyat Gazetesi*, 29 Kasım 1917 tarihli sayı
- KARAKAŞ, Ş. (1998). “Türkistan‘da Kızıl Kırgın Kurbanları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (5): 24-36.
- KARIMOV, I. A. (1996). *O‘zbekiston: Milliy Istiqlol, Iqtisod, Siyosat, Mafkura*, Toshkent: O‘zbekiston Nashriyoti.
- KARIMOV, I. A. (1998). *Tarixiy Xotirasiz Kelajak Yo‘q*, Toshkent: O‘zbekiston Nashriyoti.
- KARIMOV, Naim – TURDIYEV Sherali (2004). *Botu Tanlangan Asarlar*, Toshkent: Sharq Nashriyoti.
- KARIMOV, Naim (2008). *XX- Asr Adabiyoti Manzaralari*, 1- Kitob, Toshkent: O‘zbekiston Nashriyoti.
- KARIMOV, Naim (2013). “Istiqlol Yo‘lida Kechgan Umr”, *Jahon Adabiyoti*, (5): 181-185.
- MAMAJANOV, S. – QOBULOV, N. (1980). *Mahmut Hâdiyev Yoz Kuni*, Toshkent:

Adabiyot va San'at Nashriyoti.

MIRVALIYEV, S. (1963). O'zbek Adiblari (Ixcham Adabiy Portretlar), Toshkent: Fan Nashriyoti.

QOSIMOV, Begali (1994). Maslakdoshlar: Behbudiy, Ajziy, Fitrat, Toshkent: Sharq Nashriyoti.

TO'LQIN (1927). "Yoldaş Mahmut Hâdiyev Türkistan'a Döndü" *Türkistan Gazetesi*, 21 Temmuz 1927 tarihli sayı.

--- (1927). "Mahmut Hâdiyev", *Yer Yüzi" Dergisi*, XVIII.

http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%95%D0%B2%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%A4%D1%91%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0, *Erişim tarihi*: 01. 11. 2014

<http://sites.utoronto.ca/tsq/22/alekseeva22.shtml>, *Erişim tarihi*: 01. 11. 2014.

Dark Humor in the Trenches of Gelibolu¹

Dilek KANTAR*

Abstract

This paper investigates the use of dark humor in the Anzac soldiers' diaries and letters recounting their experiences in the Gelibolu battlefield. It aims to illuminate the psychological mechanisms and functions of war time humor through a philosophical perspective. The ideas of selected classical and contemporary philosophers and critics on the concept of the comic help us understand why many of the most painful and violent scenes described in the soldiers' narratives involve dark humor. The texts we study reveal that not only the Anzacs but also the Turkish soldiers had recourse to humor sometimes to communicate with the enemy when the trenches between the two sides could be measured by only a few meters, and at other times to poke fun at the combative competence of the Anzac soldiers. However, we do not have any personal accounts of war written by the private Turkish soldier. The Anzacs were better educated than the Turks and they were encouraged by their superiors to keep diaries throughout the war. This study aims to illuminate a relatively less known section of the Anzac and Turkish history which is buried in the unpublished private accounts of the common soldier.

Keywords: Gelibolu battlefield, Anzac soldiers' diaries, dark humor, theory of humor

Gelibolu Hendeklerinde Kara Mizah

Özet

Bu çalışma Anzak askerlerinin Çanakkale Savaşları sırasında yazdıkları günlükler ve mektuplar aracılığıyla kara mizahın psikolojik mekanizmalarını ve işlevlerini felsefi açılardan araştıracaktır. Klasik ve çağdaş felsefelerin gülünç olana dair öne sürdükleri kimi teoriler, mizahın nasıl olup da asker mektuplarında betimlenen en acı ve şiddet yüklü sahnelerde bile yer alabildiğini aydınlatmamıza olanak tanımaktadır. Anzak askerlerinin anlatılarından anladığımıza göre, savaş sırasında Türk askerleri de kendilerinden yalnızca birkaç metre ötedeki hendeklerde bekleyen düşman askerleriyle iletişim kurmak için ya da onların askeri yeterliklerini dalgaya almak için mizaha başvurmuşlardır. Maalesef Gelibolu cephesini rütbesiz Türk askerinin gözünden anlatan yazılı eserler elimizde bulunmamaktadır. Türk askerine oranla Anzak askerleri hem daha eğitimliydi hem de savaş sırasında günlük tutmaları konusunda komutanları tarafından teşvik ediliyorlardı. Bu çalışma daha önce hiçbir yerde yayımlanmayan asker anlatılarına dayandığı için hem Anzak hem de Türk tarihinin fazla bilinmeyen bir bölümüne ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gelibolu cephesi, Anzak asker mektupları, kara mizah, mizah teorisi.

* Assoc. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Sciences and Letters, Department of English Language and Literature. Email:dkantar@comu.edu.tr

1 This study is a part of a larger Project sponsored by TÜBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey): "From Hostility to Lasting Friendship: Cultural Reflections from Turkish and Anzac Soldier Diaries and Narratives" 113K105, 2013-2015.

The military attack launched by the allied European forces in Gelibolu lasted from April 25 1915 until 9 January 1916. The aim of the allied forces was to occupy the Gelibolu peninsula and then move on to Constantinople, today's Istanbul. Robin Prior sees Gelibolu as the "*great lost opportunity of the First World War*"², because he believes that victory could have been possible for the allied forces, and the World War could have ended sooner if the Anzac placement of the troops on the peninsula had involved better logistical planning. Whether "Someone had blundered"³ or not, the Anzacs lost over thirty thousand lives throughout the campaign. The diaries and letters of the Anzac soldiers which form the database for this study involve heart rending accounts of the immense suffering and loss experienced by the soldiers over a relatively short period of time. They are taken from the archives of the Australian War Memorial and Wellington National Library.

Corporal Paul Haworth fights in the Battle of Gelibolu until he is wounded in August 1915. When he gets back home from the war, he says that he has decided to write a long letter to his family to tell his experience of the war properly. In the preface of the letter, which turns out to be "*almost a book*," he claims that during the war "*the censors were so strict that all we could put in a letter was that we were still alive*"⁴. After having witnessed the appalling atrocities of the war Haworth reacts: "*Oh God! If there is a God in heaven, why does he allow this? If this is war, how do people keep from losing their minds when in it? How long would it last? Would I ever see home again?*"⁵ These words reflect the ordinary soldier's common experience of war trauma which is generally ignored during the combat, and overlooked when he comes back home to be hailed as a hero. Unprofessional soldiers like Haworth were generally left to their own devices to make sense of the extent of death and destruction to which they were exposed on a daily basis in the war. Humor, it turns out, becomes the best weapon for survival under those circumstances as Haworth himself admits:

"A hearty laugh is almost priceless in the firing line. A man who can keep his comrades in a light frame of mind is always a very valuable man. The man who, when the enemy is shelling your particular piece of trench, can make some remark that will cause the others to forget the danger for a mere second, or can make them laugh just as they are leaving the trench for an attack, or when a man or two happens to be buried by a shell explosion can make them forget their surroundings and think of something light, that is the man needed in the fire trench more than any other man"⁶

In the soldiers' diaries and letters, we see that many of them have recourse to humor in the most unexpected contexts to cope with the worst experience of their young lives.

2 Robin Prior, Gallipoli: *The End of the Myth*, Yale University Press, New Haven and London 2009, p. xiii.
3 Alfred Tennyson, "Charge of the Light Brigade," *Tennyson a Selected Edition*, Christopher Ricks (Ed.), Routledge, New York 2007, p.315.
4 Paul Haworth, PR0156, *Papers of Corporal Paul Haworth*, Australian War Memorial, Canberra, p.1.
5 Haworth, PR0156, p.29.
6 Haworth, PR0156, p.63.

Humor can be both a defensive and offensive tool of self-preservation for all the parties involved in the war. In some letters, the war for the Anzac soldier is described as “fun” or “picnic” and killing the Turkish soldiers can be a “rare sport”. Although the young soldiers’ optimistic ideas about the war change drastically throughout the course of the long battles, some of them still manage to keep their sense of humor during the most violent of times. As Kemaloğlu⁷ indicates, the Anzac soldiers’ negative perception of the Turk also changes throughout the course of the war, and they narrate humorous stories about them. The personal narratives of the ordinary soldiers reveal several aspects of humane interactions and reactions in the face of extreme violence which are not included in the standard official historical accounts of war, as Kemaloğlu explores further in her insightful and poignant study of Çanakkale Wars⁸.

Some of the Anzac soldiers admit that they come to respect the Turks because of their “fair” fighting. Long lasting episodes of close encounters in the trenches of Gelibolu force both sides to get to know the enemy better, sometimes to discover one another’s weak points, at other times to share a common bond of desperation which would make them come to terms with their current predicament. As we shall see in the examples below, humor in these narratives serves five main functions: to challenge death, to insult the opponent, to overcome unwanted feelings of pity and fear, to communicate with the enemy, and to react against the unquestionable power of military authority.

To understand the perplexing mechanisms of war time humor better, let us consult some of the philosophical roots of the concept of “the comic” first. In an interview published in *The Paris Review* in 2008, Umberto Eco remarks that a successful book on the theory of comedy has not yet been written because of the complexity of the phenomenon. Eco relates the idea of comic to a sense of “*uncanny sentimentality*” which can be terrifying. We do not, at least consciously, associate the idea of the comic with a sense of fear; however, what is comic in this sense is not the object of actual physical laughter, but a complicated psychological reaction involving levity against a perceived powerful threat. As Eco states, “*comedy is the quintessential human reaction to the fear of death*”⁹. In the war front, humor can become a source of strength for the soldier to challenge and face death when it turns out to be a commonplace definition of his mundane existence. Humor, then, helps him overcome the fear of death by replacing all too common feelings of sadness and doom with a daring hope of survival and victory. As Brown and Penttinen put forward, “*There is more to the human experience of war than suffering and trauma*”¹⁰. The use of humor is by no means restricted to the soldiers fighting at the war front. Üngör

7 Azer Banu Kemaloğlu, “From Hostility to Lasting Friendship: A Study of the Anzac and Turkish Soldier’s Personal Narratives”. *English Studies: New Perspectives* (eds. Mehmet Ali Çelikel and Baysar Taniyan). Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne 2015, p. 28.

8 Azer Banu Kemaloğlu, “Düşmanlıktan Kalıcı Dostluğa: Türk ve Anzak Askerlerinin Günlüklerinden Kültürel Yansımalar,” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, V. 15, Çanakkale Güz 2013, p. 145.

9 Umberto Eco, “The Art of Fiction No 197”, *The Paris Review* (Interview by Lila Azam Zanganeh), No. 185 Summer 2008, p. 124.

10 Katherine E. Brown and Elina Penttinen, “A ‘Sucking Chest Wound’ is Nature’s Way of Telling You to Slow Down: Humor and Laughter in War Time”. *Critical Studies on Security*, no. 1.1 (June 2013), p. 124.

explains three different cases of mass victimization which produced humor: “the Nazi mass murder of Jews during World War II, the Serbian genocide against Bosnian muslims (Bosniaks) during the Yugoslavian civil wars and the Assad regime’s massively deadly violence against the opposition from March 2011 on”.¹¹ In any case, humor empowers the individual against the fear of victimization by a deadly force. Laughter or levity can be life affirming acts of courage which prove to be stronger than the debilitating emotion of fear. Nevertheless, humor can intermix both positive and negative feelings at one and the same time.

According to Socrates, in the Platonic dialogue of *Philebus*, the feelings of distress and pleasure can be mixed when longing for something lacking at one’s present surroundings: “we shall find with the mind and the body combinations of distress and pleasure sometimes lumped together under a single heading as pleasure, sometimes as distress”.¹² Without the distress caused by a lack of water, drinking would not be pleasurable for example. Purely mental forms of distress like fear, envy and malice involve a sense of “enjoyment” according to Socrates. By extension, he contends, the audience enjoy their tears in a tragedy, and in a similar fashion “the state of mind (psyche) is one of combined distress and pleasure”¹³ in comedies. For the soldiers at the war front, the distress caused by the fear of death is somewhat merged with the joy of being still alive.

Plato argues that there is always something tragi-comic in humor because laughter is induced at the expense of somebody. Laughter includes a certain degree of malice, which also gives one pleasure. Comedy involves an odd mixture of the contradictory feelings of pleasure and malice. We always ridicule a failure. People who ignore the Oracle’s decree “know thyself” fail in this respect and arouse laughter because they assume to have more than they actually possess in terms of money, power, intelligence etc. When the people are not capable of self-reflection, they have no way of knowing that their sense of self-worth is always relative. Aristotle illuminates how such a sense of pride in oneself can be a source of humor and sarcasm.

In *Poetics*, Aristotle defines comedy as a human tendency to see oneself superior to others: “Since the objects of imitation are men in action, and these men must be either of a higher or a lower type...it follows that we must represent men either as better than in real life, or as worse, or as they are”¹⁴. He further explains that “Comedy aims at representing men as worse, Tragedy as better than in actual life”.¹⁵ Aristotle uses the word ‘worse’ in a special way here. Comedy represents its object not in the full sense of the word “bad”, which means “painful” or “destructive” like the proverbial villain in a fairy tale. Because the object of representation is to be ridiculed, not to be feared, it will be portrayed as

11 Uğur Ümit Üngör, “Funny as Hell: The Functions of Humor During and after Genocide”. *European Journal of Humor Research*, no 3.2.3, p. 82.

12 Plato, *Philebus*. (Trans. J.C.B. Gosling), Clarendon Press, Oxford 1975, p. 45.

13 Plato, *Philebus*, p. 47.

14 Aristotle. *Poetics*. (Trans. S.H. Butcher), Hill and Wang, New York 1961, p 52.

15 Aristotle, *Poetics*, p. 52.

feeble and deformed, rather than strong and formidable. The humorous descriptions of the Turkish enemy in the Anzac soldiers' narratives almost always imply a Westerner's superiority over the ignorant, laughable Easterner. When an Anzac soldier describes the Turk under the worst possible light in a humorous way, he subverts his historical image as a frightening, powerful and ruthless agent of war. By representing the Turk as "worse than in actual life", the Anzac soldier naturally positions himself in a higher status than his opponent, physically, intellectually, and even ideologically. Thomas Hobbes calls this feeling "*sudden glory*"¹⁶: "*the passion which maketh those grimaces called laughter; and is caused either by some sudden act of their own that pleaseth them, or by the apprehension of some deformed thing in another, by comparison whereof they suddenly applaud themselves*"¹⁷. "Sudden glory" implies a feeling of pride and self-satisfaction, because every form of ridicule implies some sort of a war of opposites, through which one reinforces one's own strength against the perceived or posited weakness of the other.

As Henri Bergson puts forward, an "*absence of feeling*"¹⁸ accompanies humor, because "*comic could not produce its disturbing effect unless it fell, so to say, on the surface of a soul that is thoroughly calm and unruffled*".¹⁹ This absence of feeling, or a pretense of absence of feeling towards the suffering of the enemy is a must to give oneself the license to kill others, and to make light of the matter afterwards. However, humor can also bring fighting soldiers closer together, and make the enemy appear in a more humane light when it emphasizes their common weakness against senseless and random violence. The ones who dare to turn against war and violence even for a brief period of time can see the painful irony and absurdity of taking part in mass killings and mass destruction.

When self-sacrificial heroism is spoiled by irony, we have a prolific source material for humor. It arises out of a discrepancy between what is expected before the war and what actually happens in the battlefield. When the soldiers realize and accept the fact that the truth of their current condition is less than heroic, humor seems to be the last resort to alleviate the pain of helplessness they feel against their fate. Humor can carry a purgative function for the soldier then; it helps him deal with the unwanted feelings of fear and pity for himself, for his comrades, and even for the enemy soldier as a fellow human being. Through such jokes as "*If the enemy is in range, so are you*"²⁰ which were used to circulate amongst the groups in US military, uncertainty and unpredictability of war were "*made knowable by humorous statements that deny responsibility and highlight how soldiers are in a war of not their own making*"²¹. Both the Turkish and the Anzac soldiers use similar self-directing humor which becomes a defence mechanism against criticism

16 Thomas Hobbes, *Leviathan or, the Matter, Forme and Power of a Common-Wealth, Ecclesiasticall and Civil* Barnes and Noble, New York 2004, p. 37.

17 Hobbes, *Leviathan*, p.37.

18 Henri Bergson, *Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic*. Trans. Cloudesley Brereton, Macmillan, New York 1911, p.2.

19 Bergson, *Laughter*, p 2.

20 Brown and Penttinen, "Chest Wound", p. 124.

21 Brown and Penttinen, "Chest Wound", p. 124.

and failure. As Frye explains, in Aristotle's *Ethics*, *iron* is a self-deprecating man who "makes himself invulnerable"²² and—though Aristotle disapproves of him—there is no question that "he is a predestined artist"²³. Pity and fear are eliminated in this sort of irony because the vision of the artist "takes life exactly as it finds it"²⁴.

Unspeakable acts of violence are repeatedly depicted as amusing and ridiculous incidents in the soldiers' narratives. Northrop Frye explains the ways through which different forms of violence find expression comedy. In his view, literature has an upper limit and a lower limit; in the upper, the visionary description of eternal truth becomes a substitute for the actual experience of it (as in Dante's *Paradiso*). The lower limit, on the other hand, reveals itself in ironic comedy: "*This is the condition of savagery, the world in which comedy consists of inflicting pain on a helpless victim, and tragedy in enduring it*"²⁵. This is the lowest possible extent a human being can go to force pain onto another. Archetypally, we see the execution of this spirit in a witch hunt or lynching: "*The element of play is the barrier that separates art from savagery, and playing at human sacrifice seems to be an important theme of ironic comedy*"²⁶. When we observe that killing is treated like a hunting game, or a sport for the Anzac soldiers, we cannot help asking the age-old question: "Does life imitate art or does art imitate life?" Whatever the answer is, one fact remains clear that the war arouses the most primitive, savage instincts in a man which lets him enjoy death and destruction.

Anzac soldiers often use animal imagery in their narratives to dehumanize the enemy and to justify the ruthless, pleasurable killings. In a letter that he wrote to his mother in May 1915, Lieutenant H.R. McLarty compares Turkish soldiers to lice: "*We have now made very comfortable 'dugouts' with corrugated iron for roofs and but for the flies and lice (they are far worse than the Turks) living would be very comfortable*"²⁷. The dugouts are supposed to be "comfortable" places except for the flies and lice. McLarty undermines the power and authority of the Turkish military by depicting them worse than ordinary pests. He sends home the message that the Anzac soldiers are living under tolerable conditions in Gelibolu, and the Turkish soldiers are no possible match for them. In another letter written three months later, he uses the metaphor of flies to describe the dead bodies of the Turkish soldiers: "*For four days they have been dragging Turkish dead out of the captured trenches. As each body is dragged past my dug-out I am having a most enjoyable time. They are 4 to 5 days old and they do buzz*"²⁸. McLarty uses black humor to depict one of the most horrendous sights imaginable for any person to see. He suggests that the buzzing sound that he hears comes not from the flies infesting the corpses of the long dead soldiers, but from the dead bodies themselves. By comparing the dead bodies

22 Frye, *Anatomy*, p. 40.

23 Frye, *Anatomy*, p. 40.

24 Frye, *Anatomy*, p. 40.

25 Northrop Frye, *Anatomy of Criticism*, Oxford University Press, Princeton and Oxford 1971, p. 45.

26 Frye, *Anatomy*, p. 46.

27 L.T. H.R. McLarty, 3DRL3339. Australian War Memorial Research Archive, Canberra 1915.

28 McLarty, August 11 1915.

of the Turkish soldiers to buzzing bothersome flies, McLarty prevents any possibility of empathy for them as human beings. Moreover, he claims to be having ‘a most enjoyable time’ while watching their removal from their surroundings. This sort of humor involves “*pleasurable malice*” or “*sudden glory*” to use Plato’s and Hobbes’ concepts respectively.

In many texts, we see that the soldiers do not refrain from admitting the fact that they actually enjoy the act of killing Turks or watching others kill them. In his diary entry of April 25, 1915, Leslie Lott relates the death of an old friend of his, “*one of the bravest*”²⁹ soldiers, due to a shot he gets in his head. As if to counterbalance his own feelings of grief within the same entry, he narrates an incident about an Indian soldier which, he says, he finds “amusing”. When the Indian soldier’s mule is shot by a Turkish sniper, the Indian gets so angry that he takes his big knife and goes over the hill in front of them, towards the Turkish side. Soon after, “*the Indian returned with a smile all over his face carrying a Turkish Rifle and a head held by the hair; he had avenged his mule*”³⁰. In this entry, Lott intimates that a Turkish soldier’s life is worth no more than that of a mule. His death is justified because they kill brave Anzac soldiers. Not only Lott, but also other soldiers seem to find this sort of unfeeling act of killing amusing. In an entry he writes the next day, Lott quotes one of the officers saying: “*You are a cold blooded lot any [one] would think that you were shooting rabbits instead of human beings*”.³¹ The Anzac soldier is the unfeeling hunter whereas the Turkish soldiers are described as helpless and powerless rabbits. The war becomes a hunting game in which the soldiers shoot human beings for enjoyment.

It could be claimed that in a war all the parties involved are supposed to kill one another, therefore none of them are “helpless victims” per se. However, we see that it was possible for an Anzac soldier to mock totally helpless captive Turks. In his account of the Lone Pine Charge, Leslie Lott comments on the conduct of the Turkish soldiers who give themselves up: “*some funny things happened*”; “*From out of a tunnel...crawled about 20 Turks crying ‘Meester Merci’, and kissing our hands and feet, giving anything to us not to kill them*”³². After his description of the “comical” procession of the Turkish soldiers, Lott tells us a totally unrelated incident about a shell falling in their midst and killing a number of them. In the last sentence of the same day’s entry, he reveals that they had lost nearly all of their officers. In the midst of such senseless carnage in which both parties keep losing lives, Lott’s entry shows us the power of humor in keeping up a sense of self-righteousness, and perhaps sanity.

Humor becomes a means of insulting not only the people themselves but also their religious devotion, which is reminiscent of the American colonization of indigenous peoples. Corporal Haworth narrates an incident in which Anzacs mock Turkish soldiers

29 Leslie Lott. MSS1122, Australian War Memorial Research Archive, Canberra 1915.

30 Lott, 1122, p. 12.

31 Lott, April 26 1915.

32 Lott, August 6 1915.

cries of “Allah, Allah, Allah!” while attacking the enemy: “As soon as we heard them we began to laugh. It really was a joke. I never will believe that the troops making all that noise were the best in the Turkish army, as they were supposed to be. We repulsed them as easily as on the previous night”³³. Turkish cries for divine help appears to be a sign of his powerlessness, a mere “noise” or a “joke” for the Anzac soldier. The snubbing of local cultures and belief systems provides the European powers with a just cause for colonization and conquest. “I don’t want any Turkish woman blaming me for killing her husband or harem master, whichever the case may be. I have seen their cousins in Egypt and don’t like them”³⁴ writes Haworth. Since many Australian soldiers refer to themselves as the “Colonials” in their diaries, their motivation for fighting in a country totally unknown to them historically, geographically and culturally becomes evident.

The Anzac and Turkish soldiers also exchange a sense of humor devoid of overt maliciousness and builds a common bond of humanity between them even for a brief period of time. Colonel Haworth narrates an incident which makes him admit that “There is no doubt about it. The Turk is a humorist regardless of what people say”³⁵. On one occasion, the Australian soldiers spend a lot of time laying out barbed wire in front of their trenches. The next morning, they wake up to find that all the wire has been taken away by the Turkish soldiers who leave a note behind: “Kindly cut the wire longer next time as it is slightly too short for our use. Thanks, all the same”³⁶. Immediately after narrating this incident, Haworth recounts how the Turks, several of whom spoke English, fooled the Australian soldiers into thinking that they were sending a friendly note which turned out to be a bomb that killed one and wounded three. Haworth makes his reader remember that such humorous and friendly exchange between the enemy soldiers means only a temporary break with violence and carnage that is about to follow.

A New Zealander, Lieutenant Charles Wallace Saunders, uses an ironic sense of humor to emphasize the ridiculous in the apparently serious business of putting out barbed wire in front of the trenches. In a diary entry he wrote on 20 May 1915, he claims that they cannot stop the Turks, who are positioned about only 30 yards away, with the irregularly laid out barbed wire. However, he says, “as we will have to go ahead sooner or later, it will probably be in our own road”³⁷. The use of self-deprecating humor in this instance makes the Anzac’s helplessness against the Turks appear less fearful and alarming. Right after describing the futile act of planting barbed wires on their own way, Saunders reports the content of a cutting from a Constantinople paper that he has seen: “the Turks had driven the British colonial troops into the sea but, owing to their aquatic propensities they had swum back to land again. It was the first time Turkey has been invaded by savages, black people such as the colonials”³⁸. This amusing piece of

33 Haworth, PR0156, pp. 39-40.

34 Haworth Pro156, p. 69.

35 Haworth, PR0156, p.80.

36 Haworth, PR0156, pp.80-81.

37 Charles W. Saunders. MS7336-1 Wellington National Library, New Zealand, p 71.

38 Saunders, 7336, p. 71.

news created by the Turks overturns the commonplace image of the “black savages” to represent the Colonials themselves rather than the colonized Africans. Ironically, Turks see themselves as the superior white race, as opposed to the ‘black Colonials’ who are pictured as amphibian creatures. Saunders’ commentary on this joke involves some sort of a cathartic relief by admitting his own feelings of powerlessness like the *iron*: “*Guess if I had been driven into the sea, any aquatic propensity I possessed would have carried me to a ship, or over to the Island of Imbross, certainly not back to Anzac*”³⁹. Here Saunders exchanges his expected role of a brave soldier fighting for his country and for his nation with that of an ordinary human being who wants to run away from the battlefield as soon as possible. The double nature of humor in this case gives the soldier the license to express his innermost feelings freely. If he had voiced those feelings seriously, he would easily have been labelled as a deserter, or a traitor, but the irony of humor can put a safe distance between the reality of war and the truth of human psyche striving for survival.

Sometimes the *iron*-like self-deprecation builds an imaginary shield of psychological invulnerability around all the soldiers involved in the combat. In his letter dated August 25, 1915, Private H.T.C. Alcock asks his mother whether a friend called Roy Brown has been killed in action. In the very next paragraph, he tells her a story involving trench humor as if to alleviate the sadness and heaviness of the air created by his question. In this account, Anzac and Turkish soldiers exchange notes in the Lone Pine trenches where the Turks are stationed only fifteen yards away: “*once the Turks threw a note over saying, ‘You are too weak to advance and too strong to retire and we are the same, so what the ---- are we going to do about it?’ Another one said, ‘If you don’t surrender in twenty-four hours we will!’*”⁴⁰. Here humor arises out of an acceptance of one’s own weakness as a human being when one has to play the part of the brave soldier, always ready to face death without flinching. While the soldiers wait for death to take them away from their physical surroundings and their loved ones, jokes help them build one last attempt of human communication. As Eco puts forward: “*Laughter is a way to tame death, a way not to take our death too seriously, by not taking too seriously our life*”⁴¹.

When life and death become inextricably intertwined, the soldiers witness the loss of common sense and meaning that presides over regular life. Death becomes a rule rather than an exception, and the soldiers can find solace in absurd humor (We know that absurd drama arose as a reaction to the atrocities of World War II). When a soldier feels like a complete failure, he will hang on to absurd humor to stay level-headed. For Sergeant Major Henry Kitson, it is his toothbrush that becomes a symbol of the thin line between sanity and madness in the midst of utter hopelessness. Kitson writes the following lines on May 15, 1915: “*Heavy rifle and artillery fire about dawn...large shells began to burst round & fragments fly in all directions. It ended by Turks putting one in our midst, knocking out 8 men. The explosion was terrific. I was fortunate in securing a toothbrush,*

39 Saunders, 7336, p. 71.

40 Private H.T.C. Alcock, File No. 12/11/235. Australian War Memorial Research Archive, Canberra.

41 Adam Chandler, ‘Remembering Umberto Eco’, *The Atlantic*, (Feb 19 2016).

*new needless to say*⁴². Kitson composes this passage while sitting in a dirty ditch which could be hit by a shell any time. Instead of mourning for the eight comrades he has just lost, he pretends to rejoice over saving his “new” toothbrush, perhaps the last connection he has left with a normal, regular life. As he himself emphasizes, when you lose more than half of the four thousand comrades in one day, you do not even turn around and look to see where a shell has landed. The absurd sense of humor that Kitson uses here is an attempt to deflect his feelings of unspeakable sadness and loss. It underlines the dismal truth that the life of a man as a thinking, feeling being can mean nothing in a war.

Charles Wallace Saunders also portrays an absurd scene of mass hysteria, which many of us would find incongruous with the seriousness of a war. While Saunders is busy with the maintenance work to keep the trenches safer, he witnesses an event, which, he thinks is unbelievable: “*I am sure some of my readers will say I am stretching a little*”⁴³. Jack Johnson, a big black bomb shell named after an African American world heavy weight boxing champion, lands in a bivouac of Australian Light Horse. It makes an awful noise and completely devastates the bivouac. What Saunders hears at this moment is “*echoing across the gully, peal after peal of the most ribald and hilarious laughter one ever heard...another Jack Johnson and again peals of laughter-how those Australians laughed at death and curiously enough no one was hurt*”⁴⁴. Saunders finds the “*colonials*” “*laughing in the midst of death and treating it all as a joke*”⁴⁵ admirable. This story is another instance of laughter taming death. The human spirit is designed for survival under any condition, and laughter is one great tool to rise above the immediacy of any challenge that threatens the integrity of the individual self.

Our final examples will illustrate the use of humor in challenging the power of military authority. As we have already seen in Corporal Haworth’s letter, some of the Anzac soldiers complain about the military censorship on personal communications. Perfect heroes, as you can imagine, are not allowed to display any kind of human frailty or criticize their superiors. When some soldiers go back home after they finish military duty, they find the time and opportunity to reflect upon the past only to realize that they were less than perfect as soldiers. Charles Saunders finds a lot to criticize about a certain episode of his military duty:

“When we were being trained in Egypt Colonel Pridham, caps Ferguson & Mc Neil, when lecturing to us, always used to remark on the wonderful talent amongst us and how very useful we would be, etc. etc. –and we, just the sort of men wanted-how always we used to wonder ‘Was it sarcasm or not?’ They did so so often that we got absolutely tired of it. And now we know it was all sarcasm or apparently it was”.⁴⁶

42 Henry Kitson, MS4540. Wellington, New Zealand.

43 Saunders, 7336, 23 April 1915.

44 Saunders, 7336, 23 April 1915.

45 Saunders, 7336, 23 April 1915.

46 Saunders, 7336, May 31 1915.

Saunders cannot be sure whether their superiors were mocking them or not. Nevertheless, he is brave enough to poke fun at their own awkward situation there: “we, just the sort of men wanted”. He knows very well that the brief training period in Egypt would not make them professional soldiers. His disillusionment with the training period extends to some of the Royal Engineers or R.E’s: “All my life, I have always thought that if a man held, say, the rank of Capt. In R.E.’s then he must be a smart and capable engineer- now I know that, although the smartest engineers in the nation are in the R.E’s they have also many fools”⁴⁷. Saunders’ commentary on the professional competency of Royal Engineers could be a reaction to the ridicule he had suffered at the hands of his superiors. If the best of the military men have fools amongst themselves, it must be alright for ordinary folk to be less than perfect soldiers.

While Saunders can challenge authority only through his writing, Major Arthur William Dodd risks his military career when he rejects humiliation by his superiors when he responds to sarcasm with flippancy. He gives an account of how he felt compelled to shoot at a Turkish soldier who was aiming at an English officer: “I drew my revolver and shot this Turk dead. As soon as I had done so, I felt very sick, but such is war”⁴⁸. After the incident he is called by an infuriated English group commander who wanted to know “in a most sarcastic voice, what I thought I was doing wasting all the ammunition I was firing”⁴⁹. What follows almost gets Dodd under arrest: “after some fiery words on both sides, I told him I would not obey the order and that he could go and jump in the Dardanelles”⁵⁰. After a good dressing down by his superiors—in addition to the fear of bringing shame not only upon himself but also on his Battery—Dodd is brought to his senses. Looking back on the events, he admits that it was a foolish act, and he had just reached the age of twenty-one years, which was too young to understand the full consequences of his actions.

Like all the other soldiers whose stories of war form a basis for our analysis, we do not know whether Major Dodd is giving us the whole picture. He naturally narrates the events from his own standpoint and gives us his take on the relationships among the hierarchical levels of the Anzac military. Even for a short while humor helps Major Dodd confront sarcasm from his superior with the empowerment of mimicry. He subverts the chain of command by telling the group commander to go and jump in the Dardanelles. Mikhail Bakhtin sees the reactionary possibilities in humor as a means to overcome the official and authoritarian aspects of class culture, which “combined with violence, prohibitions and limitations...always contain an element of fear and of intimidation”⁵¹. It would be impossible to convince tens of thousands of people to keep killing one another unless fear and intimidation were not used as a control mechanism on various levels. Sometimes only humor can have the licence and courage to tell the world that “complete liberty is

47 Saunders, 7336, May 31 1915.

48 Arthur William Dodd, MSS:0818. File No: 419/27/12, Australian War Memorial, Canberra, p. 4.

49 Dodd, MSS:0818, p. 4.

50 Dodd, MSS:0818, pp. 4-5.

51 Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World*, MIT Press, Cambridge 1968, p. 90.

*possible only in a completely fearless world*⁵². The personal accounts of the common soldiers reveal that humor could be an essential part of the existence in the battlefield. As Corporal Haworth puts forward: “*Strange thing, this war business, one never knows what it is like till he is in it himself*”⁵³.

This study has analyzed only five of the several Anzac soldiers personal accounts of Gelibolu battlefields. As we have seen in these accounts, humor can be both a defensive and an offensive tool for survival in war. We find humor in the least expected contexts which involve mass killings and destruction. Moreover, humor can become both a friendly communicative tool and a hostile weapon for intercultural exchange in the battlefield. However, the studies on war time humor in general are very limited. The philosophical and literary theories on what is comic illuminate why pleasure and pain appear to be the basic driving forces behind the dualistic nature of humor to a certain extent. A more extensive study on different war diaries and letters will help us understand different functions of humor and the individual reactions of the common soldier towards war which are always left out of the larger framework of the official narratives of war.

52 Bakhtin, *Rabelais*, p. 47

53 Haworth, PR0156, p. 39.

Works Cited:

- Alcock, Private H.T.C., File No. 12/11/235. Australian War Memorial, Canberra 1915.
- Aristotle, *Poetics*, Trans. S.H. Butcher, Hill and Wang, New York 1961.
- Bakhtin, Mikhail. *Rabelais and His World*, MIT Press, Cambridge 1968.
- Bergson, Henri, *Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic*. Trans. Cloudesley Brereton. New York: 1911, Macmillan.
- Brown, Katherine and Elina Penttinen, “A ‘Sucking Chest Wound’ is Nature’s Way of Telling You to Slow Down: Humor and Laughter in War Time”, *Critical Studies on Security*, vol. 1.1, June 2013, pp. 124-126.
- Chandler, Adam, “Remembering Umberto Eco”, *The Atlantic*, Feb 19 2016.
- Dodd, Arthur William. MSS:0818. File No: 419/27/12. Australian War Memorial, Canberra.
- Eco, Umberto, “The Art of Fiction No 197”, Interview by Lila Azam Zanganeh, *The Paris Review*, no. 185, Summer 2008, p. 124.
- Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*, Oxford University Press, Princeton and Oxford 1971.
- Haworth, Paul, PR0156, *Papers of Corporal Paul Haworth*, Australian War Memorial, Canberra.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan or, the Matter, Forme and Power of a Common-Wealth, Ecclesiasticall and Civil*, Barnes and Noble, New York 2004.
- Üngör, Uğur Ümit, “Funny as Hell: The Functions of Humor During and after Genocide”. *European Journal of Humor Research*, no 3.2.3, pp. 80-101.
- Kemaloğlu, Azer Banu, “Düşmanlıktan Kalıcı Dostluğa: Türk ve Anzak Askerlerinin Günlüklerinden Kültürel Yansımalar.” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, V. 15, Çanakkale Güz 2013, pp. 145-47.
- “From Hostility to Lasting Friendship: A Study of the Anzac and Turkish Soldier’s Personal Narratives”, In Çelikel, M. A. & Taniyan, B. (ed.) *English Studies: New Perspectives*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne 2015, pp. 23-35.
- Kitson, Henry, MS4540. Wellington National Library, New Zealand 1915.

Lott, Leslie, MSS1122, Australian War Memorial, Canberra 1915.

McLarty, L.T. H.R., 3DRL3339. Australian War Memorial, Canberra 1915.

Plato, *Philebus*, (Trans. J.C.B. Gosling), Clarendon Press, Oxford 1975.

Prior, Robin, *Gallipoli: The End of the Myth*, Yale University Press, New Haven and London 2009.

Saunders, Charles W., MS7336-1 Wellington National Library, New Zealand 1915.

Tennyson, Alfred. "Charge of the Light Brigade," *Tennyson a Selected Edition*, Christopher Ricks (Ed.), Routledge, New York 2007.

Sultan Abdülmecid Döneminde (1839-1861) Tuna-Karadeniz Arasında Kanal Açma Teşebbüsü

Erdoğan KELEŞ*

Özet

Osmanlı Devleti, çok geniş bir coğrafyada Karadeniz, Akdeniz, Hazar Denizi, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'nun yanı sıra bu denizlerle bağlantısı olan pek çok nehir ve ırmağın da hakimi olmuştur. Bu sayede denizler ve nehirler üzerinden yapılan ticareti kontrol altına almıştır. Devletin güçlü olduğu dönemlerde ticaret yollarının kullanımı ile ilgili bir sıkıntı yaşanmazken, 18. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Karadeniz'e inmesiyle birlikte bu durum değişmeye başlamıştır. Özellikle Rusya'nın Tuna nehri üzerindeki ticari faaliyetleri engellemeye yönelik girişimleri bu ticaretin batıdaki ortakları olan Avrupa devletlerini yeni suyolları arayışına sevk etmiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Tuna nehri kıyısındaki Boğazköy'den Karadeniz kıyısındaki Köstence'ye kadar uzanan bir kanalın açılması bu bağlamda gündeme gelmiştir. Kanal açma teşebbüsleri özellikle Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) yoğunluk kazanmış ve 1856 senesinde bu imtiyaz bir İngiliz müteşebbisi olan Thomas Wilson ile ortaklarına verilmiştir. Ancak Avrupa devletleri arasındaki politik ve ticari çıkar çatışmaları bu projenin gerçekleşmesine engel olmuş, verilen imtiyaz kullanılamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sultan Abdülmecid, Tuna, Karadeniz, su kanalı.

Canalize Attempt Between Danubian-Black Sea During The Reign of Sultan Abdülmecid (1839-1861)

Abstract

*The Ottoman Empire dominated to the Black Sea, the Mediterranean Sea, the Caspian Sea, the Red Sea and the Indian Ocean in very wide a vast geography, as well as many rivers and rivers linked to these seas. In this respect, the trade made over the seas and rivers is under control. While there is no problem with the use of trade routes during periods when the state is strong. At the beginning of the 18th century this situation has begun to change with the rise of Russia to the Black Sea,. Especially, Russia's attempts to prevent commercial activities on Danube river have led European states, which are western partners of this trade, to search for new waterways. In the middle of 19th century a channel project has come to order extending from Boğazköy along the Danube river; to Köstence along the Black Sea. Attempts to open the channel were intensified especially during the reign of Sultan Abdülmecid (1839-1861) and in 1856 government concession was given to partners with Thomas Wilson, an English entrepreneur. However, political and commercial conflicts of interest between the European states prevented this project from taking place and the concession was not used. **Key Words:** Ottoman State, Sultan Abdülmecid, Danubian, Black Sea, water canal.*

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ekeles@mu.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmanın verdiği avantajların yanında dezavantajlar da yaşamıştır. Sınırlarının Hazar Denizi'nden Adriyatik'e, Karadeniz'den Kızıldeniz'e ve Azak Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar uzanmış olması büyük bir su coğrafyasının etkisi altına girmesine neden olmuştur. Bu geniş coğrafi alanda üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Devleti, Tuna, Nil, Fırat, Dicle, Sakarya, Kızılırmak, Yeşilirmak, Çoruh, Seyhan, Ceyhan ve Menderes gibi irili ufaklı pek çok nehir üzerinde tarım, ticaret ve taşımacılık başta olmak üzere stratejik öneme sahip ticari ve askeri faaliyet yürütmüştür¹. Devletin kuruluşu döneminden itibaren sahip olunan coğrafi konumun avantajlarından en iyi şekilde yararlanma yoluna gidilmiştir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren nehirler ve ırmakların daha verimli kullanılabilmesi birçok fikir ve proje üretilmiştir. Bunlar arasında ilk akla gelenler Don-Volga üzerinden Karadeniz/Azak Denizi ile Hazar Denizi'nin birleştirilmesi²; Marmara'nın Sakarya Nehri ile Sapanca ve İznik gölleri üzerinden Karadeniz'e bağlanması³; Asi ve Fırat nehri üzerinden Akdeniz'in Basra Körfezi'ne bağlanması ve Kızıldeniz ile Akdeniz'in ise Süveyş Kanalı⁴ ile birleştirilmesi projeleridir. Yine Payas ve Birecik limanlarının Fırat Nehri üzerinden Basra Körfezi'ne bağlanması⁵, Kızılırmak ile Karadeniz⁶, Tuna/Boğazköy ile Karadeniz/Köstence arasında⁷ kanal açma girişimleri de bu kapsamda dikkati çeken diğer projelerdir.

1 Dicle-Fırat üzerindeki ticari ve askeri faaliyetler hakkında örnek bir çalışma için bkz. Tuncay Ögün-Halit Baş, "Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Kullanımı", **History Studies**, Vol. 8, Issue. 3 (September 2016), s.83-109.

2 Don-Volga-Hazar Denizi'nin birleştirilmesi projesi hakkında bkz. Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: 3, (Yay. Haz: Mümin Çevik), İstanbul 2010, s.941-942; Ahmet Refik, "Sokullu Mehmed Paşa'nın Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı Teşebbüsü-1", **Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası**, Sene: 1, Numara: 6, (H.1335/R.1332), s.124-126; Ahmet Refik, "Sokullu Mehmed Paşa'nın Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı Teşebbüsü-2", **Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası**, Sene: 1, Numara: 7, (H.1335/R.1332), s.139-141; Ahmet Refik, "Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", **TOEM**, Sene:8, Numara: 43, (1332), s.1-14; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: III, Ankara 1995, s.35-37; Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", **Belleten**, Cilt: XII, Sayı:46, (Belleten'in 46 Sayısından Ayrı Basım), TTK, Ankara 1948, s.379-383; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara 1993, s.159-160.

3 Marmara-Sapanca-Karadeniz'in birleştirilmesi projesi hakkında bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi...**, s.38-39; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sakarya Nehrinin İzmit Körfezine Aktılmasıyla Marmara ve Karadenizin Birleştirilmesi Hakkında Vesika ve Tetkik Raporları", **Belleten**, Cilt: VI, Sayı: 14-15, (Ankara, Nisan-Temmuz 1940), s.149-157; Safvet, "Karadeniz-İzmit Körfezi Kanalı", **TOEM**, Cüz: 15, (1328), s.938-956.

4 Bu konuda bkz. Durmuş Akalın, **Süveyş Kanalı, Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi**, Yeditepe, İstanbul 2015.

5 Bu konu hakkında bkz. Ahmet Yiğit, "Osmanlı Devleti'nin Payas ve Birecik Limanları Üzerinden Bağdat'a Askerî Malzeme Nakline Dair Ayıntab Şer'iyye Sicillerinden Bazı Belgeler", **38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007-Ankara) (38. ICANAS), Bildiri Kitabı, VII. Cilt**, Ankara 2012, s.3397-3418.

6 Ebul Faruk Önal-Osman Doğan, **Bir Osmanlı Maden Müdürünün Kızılırmak Projesi 1848**, İstanbul 2011.

7 Kanal projesiyle ilgili Mihail P. Guboğlu (bkz. a.g.m.) bir yazı kaleme almıştır. Çalışmasını Avrupa ve Romen kaynakları ile Romen basınında yer alan haberler üzerinden yapan Mihail P. Guboğlu, bu konuda Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeleri ayrıntılı olarak kullanmamıştır. Sadece İrade, Dahiliye tasnifinde yer alan (s.225/not:40) bir belgenin numarasını zikretmek suretiyle arşivde Tuna-Köstence kanalı hakkında başka

Bu tür projelerin altında yatan temel düşünce çoğunlukla hızla artan ticari ve askeri ihtiyaçların en kısa yoldan ve en az masrafla karşılanması olmuştur. Bunun yanı sıra devletlerin stratejik olarak birbirlerine üstünlük sağlama düşüncesi de bir başka etkindir. Fakat bu projelerin tamamı gündeme geldikleri dönemdeki ekonomik, politik veya kişisel nedenlerle uygulanamamıştır.

Tuna-Karadeniz Arasında Kanal Açma Teşebbüsü

Avrupa'nın Volga'dan sonra en uzun nehri olan Tuna, 1774 mil uzunluğunda olup Avrupa'nın kalbindeki Schwazwald'dan (Almanya) doğarak⁸ Romanya'daki Kili (Kilia/Chilia/Kilija/Tulca/İsakçı), Sfantul George (Hızırilyas) ve Sulina (Solina/Sünne) ağızlarından Karadeniz'e dökülür. Batı'dan Doğu'ya doğru su akışı yılda 228 milyar metreküptür ki bu oran Avrupa'daki diğer nehirlerle göre oldukça yüksektir. Öyle ki 19. yüzyılda nehrin Regensburg'dan Sulina'ya kadar 1477 millik kısmında 1500 tona kadar buharlı gemiler işleyebilmekteydi. Tuna'nın, Galati (Galatz/Kalas) limanına kadar 93 mil uzunluğundaki kısmında ise 8000 ilâ 10.000 tonluk daha büyük gemiler seyrüsefer etmekteydi⁹.

Özellikle 18. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Balkanlar'a yönelmesiyle birlikte Tuna nehri üzerindeki taşıma, ulaşım ve ticari faaliyetlerde aksamalar meydana gelmeye başlamıştır. Rusya'nın kışkırtmaları yüzünden bölgenin adeta bir savaş alanı haline gelmesi taşımacılık faaliyetlerini ciddi anlamda sekteye uğratmaya başlamıştır. Almanya'ya kadar bütün Orta Avrupa'nın temel ihtiyaçları Karadeniz ticaretinin en önemli nakliye kollarından olan Tuna nehri üzerinden küçük gemilerle karşılandığı için bu durum gıda maddeleri başta olmak üzere Avrupa'da temel tüketim maddelerinin karşılanmasında zorlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum karşısında Avusturya, Fransa ve İngiltere hükümetleri nehrin uygun noktalarından Karadeniz kıyılarına yeni kanallar açmak suretiyle Tuna'nın ağızını kapatarak ticarete sekte vuran Rusya'nın ticari ablukasını kırmaya çalışmışlardır.

Esasında Tuna ile Karadeniz arasında kanal açma veya bağlantı kurma fikri oldukça eskidir. Bu fikrin ortaya çıkmasının nedenlerinden birincisi, Tuna deltasını oluşturan üç ana kol üzerindeki gemi seyahatinde ortaya çıkan zorluktur. Bu üç kol ise Kilia, Sulina ve St. George boğazlarını oluşturmuştur. İkinci neden kanalın ekonomik ve ticari getirisininin

belgelerin bulunabileceğine vurgu yapmıştır. Mihail P. Guboğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karadeniz-Tuna Kanalı Projeleri (1836-1876) ve Boğazköy-Köstence Arasında İlk Demiryolu İnşası (1855-1860)", **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Yay. Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar), İstanbul 1995, s.217-247.

⁸ Tuna; Latince Danubius, Yunanca Istros, Geto-Dakça Donaris, Romence Dunarea, Slavca Dunav, Macarca Duna, Almanca Donau, Fransız ve İngilizce Danube olarak adlandırılan nehre Türkler tarafından verilen isimdir. Mihai Maxim, "Tuna", **DİA, Cilt: 41**, s.372-374.

⁹ Nicolas Spulber, "The Danube-Black Sea Canal and the Russian Control over the Danube", **Economic Geography, Vol. 30, No.3** (Jul., 1954), s.236.

yüksek olması, üçüncü neden ise ticaret gemilerinin yüklenmesi ve boşaltılmasında yaşanan sıkıntılardır. Çünkü nehrin bazı kesimlerinde derinliğin azlığı veya çokluğu gemiler için tehlike oluşturmaktaydı¹⁰. Bu yüzden Tuna'dan Karadeniz'e kanal açma fikrinin Roma İmparatorluğu zamanına kadar gittiği iddia edilmiştir. Bu iddia Avrupalı devletlerin kanal açma çabalarına ilham kaynağı olmuştur. Mühendislerin raporlarında böyle bir kanalın varlığına işaret edilmiştir. Romalılar zamanında Köstence ile Tuna'nın güneyindeki Axiopolis arasında yer alan ve Trayanval (Traya'nın dalgası veya Vallums) adı verilen 59 km uzunluğundaki derin hendeklerin bu amaçla açıldığı ileri sürülmüştür. Hatta bu mühendislerden Marsili'nin eserleri ile Gibbon'un haritasında ve d'Anville'nin eski coğrafyasında kanalın gösterildiği iddia edilmiştir. Bir diğer Travanyal'in ise Osmanlı toprakları içerisinde yer alan Bucak, Galati, Belgrad ve Çadır-Lunga arasında olduğu ifade edilmiştir¹¹. Bu yüzden Evliya Çelebi'nin de ünlü seyahatnamesinde bu kanallardan şu şekilde bahsetmesi Romalılar döneminde gerçekten de Tuna'dan Karadeniz'e bazı kanallar açıldığını göstermektedir¹²: *“Eski zamanlarda kafirler İstanbul tekfuru korkusundan ve düşman kıran Tatar derdinden bu Köstence'den ta Karasu yakınında Tuna Nehri azmağından büyük bir hendek kesip Tuna Nehri'ni Karaharman'a akıtıp Babadağı ve Tulca kalesi ve Beştepe adlı yer ada halinde kalmış idi. Hala insanların geçit yeri üzerinde hendek kenarında olan yapı kalıntıları kuleler bellidir. Bu taraflarda olan köylerin yapıları anılan hendeğin taşlarıyla imar olmuştur.”*

10 Spulber, a.g.m., s.239.

11 Guboğlu, a.g.m., s.217-218; Bkz. Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE), Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1, (1862-1879), (Mr. Leahy's in 13 Eylül 1855 tarihli “Mr. Leahy's Report of the Danube Canal” başlıklı iki sayfalık raporu) ve “Prospectus the Danubian Canal Company” başlıklı iki sayfalık beyannamede Roma kanalına dair izahat vardır. (Bundan sonra “AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1”) şeklinde gösterilecektir.

12 Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi, 1-6. Kitaplar**, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2016, s.3/264.

Harita 1: Tuna-Karadeniz Kanalı ve Deltası (Kaynak: N. Spulber, s.240)

Rusların önce 1812 Bükreş Antlaşması'yla Tuna ağızlarına ortak, 1829 Edirne Antlaşması ile de aynı boğazların tam sahibi olmaları Avrupalı tüccar ve yolcuları zor durumda bırakmıştır. Özellikle 1834'ten itibaren Letea Adası'nda uygulamaya koydukları sıkı karantina yük ve yolcu gemilerinin geçişini engellemeye başlamıştır. Tuna deltasını kontrol etmek amacıyla nehrin bazı noktalarına yaptıkları askeri tahkimat daha da artmıştır. İşte bu tür engeller Avrupalı çevrelerde Boğazköy-Köstence arasında Trayanval hendekleri boyunca bir kanal açma fikrini ortaya çıkarmıştır. Fransız diplomatı Charles de Bois, 15 Mayıs 1834 tarihli raporunda söz konusu kanalın konumu bakımından dünyanın en avantajlı güzergâhlarından birisi olacağını, bu sayede İstanbul'a daha güvenli ve kestirme bir yol açılacağını ifade etmiştir. Mustafa Reşit Paşa gibi dönemin önde gelen Osmanlı devlet adamlarınca da benimsenen bu proje kimi çevrelerce gerçekleşmesi mümkün olmayan bir hayal olarak görülmüştür. Örneğin 1837'de Osmanlı hizmetinde olan Alman zabıtlardan Helmuth von Moltke ve Baron Karl von Vincke Olbendorf, arazinin çetin, taşlık, bataklık, sazlık, engebeli ve göllerle kaplı olduğu için bu projenin

gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu rapor etmişlerdir¹³.

Tuna nehrinde ticareti aksatan başlıca etken her ne kadar Rusların baskısı olsa da zaman zaman Sünne Boğazı'nın çamurla dolması da gemilerin geçişini engellemekteydi. Bu durumları gerekçe gösteren Avusturya hükümeti uzman bir mühendis olan General Birago'dan Tuna-Köstence su kanalı projesi hakkında bir rapor hazırlamasını talep etmiştir. Verilen bu görev üzerine General Birago, Tuna nehri kıyısındaki Boğazköy'den (Çernovada)¹⁴ Karadeniz kıyısındaki Köstence'ye kadar bir kanalın (Silistre Kanalının) açılabileceğini bildirmiştir. 28 Şubat 1839 tarihli raporuyla, kısa süre önce (21 Şubat 1839) yayınlanmış olan Prusyalı Baron Karl von Vincke Olbendorf'un projenin uygulanamaz olduğuna dair raporuna yanıt vermiştir. General Birago, kanal için en iyi güzergâhın Karasu vadisi olduğunu belirtmiştir. Baron Vinke, vadinin başlangıcına denk gelen en alçak noktanın deniz seviyesinden 161 Paris fiti (feet) yüksekliğinde olduğunu belirtmişken, General Birago bu orana ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini öne sürmüştür. Ayrıca Vinke'nin raporunda nehir ile deniz arasındaki mesafenin 3000 yarda olarak gösterildiğini ama bu mesafenin ölçülmeyip göz kararıyla tespit edildiğini ifade etmiştir. Karasu vadisi düzlüğünde tabanı Tuna'nın seviyesinden 19 fit yükseklikte eski çağlardan kalma bir gölün varlığını tespit etmiştir. Karasu gölü denilen ve büyük sellerin yaşandığı dönemlerde su baskınlarına uğrayan bu göl ile Tuna'nın yüzeyi arasındaki farkın 10 Paris fitine eşit olduğunu hesaplamıştır. Ancak tam bir ölçüm yapamadığından Karasu gölünün Tuna'dan mı yoksa daha yüksek bir kaynaktan mı beslendiğini tespit edemediğini belirtmiştir. Esasında Karasu gölünün bir başka kaynak tarafından beslense bile yılda birkaç kere taşan Tuna'nın yine de gölü suyla doldurduğunu belirtmektedir. Baron Vinke'nin, vadi tabanının çamurla kaplı olduğu, vadiyi kaplayan kireç taşlarının ve toprağın geçirgen yapısı nedeniyle kanalda su tutmanın mümkün olamayacağı yönündeki tespitlerine de karşı çıkmıştır. Doğal göllerden istifade etmenin yanı sıra yağış oranı oldukça yüksek olan vadi boyunca sarnıçlar ve su depoları inşa edilerek kanal için gerekli suyun depolanabileceğini öne sürmüştür. Baron Vinke'nin, vadinin başlangıcındaki dağ tepesinin batısında bulunan düz oluk biçimindeki dar ve derin vadinin sahile doğru yarım mil kadar uzanan duvarlarının sular tarafından oluşturulmuş bir yapı olduğu fikrine bölgedeki eski bir söylentiye dayanarak karşı çıkmıştır. Söz konusu söylentiye göre eski çağlarda Tuna'dan Karadeniz'e çıkış sağlayan bir kanal zaten mevcuttu ve bu kanal zamanla suların taşıdığı kil ve alüvyonlarla kapanmıştı. Birago'nun iddiasına göre bu husus bölgede bulunmuş eski yazıtlarda da kayıtlıydı. Karasu vadisi de zaten Tuna'nın ağızlarından birinin bu şekilde kapanması sonucu oluşmuştu.

Baron Vinke, kanal inşası için iki güzergâh tespit etmiş, birincisinin Karasu gölünden denize doğru kazılabileceğini, ikincisinin ise en kısa noktadan başlamak üzere Tuna'dan denize doğru açılabilceğini belirtmiş fakat eldeki teknik ve mali imkânlarla bu külfetli

¹³ Guboğlu, a.g.m., s.219-220.

¹⁴ Boğazköy'ün adı pek çok kaynakta ve kanal projelerinde farklı şekillerde verilmiştir. Çernovada, Cherrawoda, Tehernavoda, Charnewoda, Czernivoda.

işi gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu belirtmişti. Buna karşılık olarak General Birago, başarılı olabilmek için hattın nereye yapılacağına karar verilmesinin en önemli sorun olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Karasu gölü Tuna'dan değil daha yükseklerden beslendiği için açılacak kanalın su ile doldurulmasında sadece bu göl kullanılmayacaktır. Ayrıca kanalın daima su ile dolu olması da gerekmemektedir. Mesela Lombardy kanalları toprak sulamaya ihtiyaç duyulmadığında su ile doldurulmamaktadır. Dolayısıyla Karasu vadisinde inşa edilecek su kanalı da ihtiyaç duyulduğunda yapılacak bentler arasına suyun doldurulması ve gemilerin hareketinin sağlanması şeklinde kullanılabilir. Bu kanalda genişliği 25, uzunluğu ise 150 fit olan gemiler seyahat edebilecektir. Her gün bu büyüklükte 10 geminin kanalı kullanması halinde ihtiyaç duyulan günlük su miktarı ise 4000 cubic (kübik) civarındadır. Baron Vinke'nin Karasu gölünün su kanalını doldurmakta yetersiz kalacağı fikrine karşı çıkan General Birago, bunun normal bir maliyette bile buhar motorları vasıtasıyla karşılanabileceğini belirttikten sonra İngiltere'de bu işi yapabilecek makinelerin var olduğunu ifade etmiştir. Hatta bu iddiasını ispatlamak için İngiltere'de 140 fit yüksekliği ve 8 mil uzunluğu olan Ashby-de-la-Zouch kanalının suyunun yetersiz olduğunu ve bu kanala suyun iki buhar motoru tarafından sağlandığını, Thames nehrine gelen gemilerin ise bu sayede geçiş yaptığını belirtmiştir. Ayrıca bir motor ve birkaç küçük güçteki su buharı motoru ile Thames nehrinden şehre su verildiğini ifade etmiştir. Baron Vinke, kanal açılması hususunda ikinci yolun tercih edilmesiyle yani en kısa noktadan Tuna ile deniz arasında kanal açılması halinde 1829 Edirne (Adrianople) Antlaşması ile ortadan kalkmış olan Türkiye ile Rusya arasındaki sınırın, kanalın ağzının kum ile dolması sonucu tekrar oluşacağını ve kanalın gemi geçişine kapanacağını ileri sürmüştür. Hatta Tuna'nın denize döküldüğü yerdeki orijinal ağzının Galatz olmadığını, 20 millik arazinin alüvyonla dolması sonucu oluştuğunu belirtmiştir. Yani Baron Vinke, su kanalının ve deniz kıyısında inşa edilecek limanın kısa zamanda çamurla dolacağını ileri sürmüştür. General Birago ise güzergâh üzerinde yer alan göllerin mevcudiyetini ve çamurla dolmamış olmasını gerekçe göstererek bu fikre karşı çıkmıştır. Yine Baron Vinke'nin yapılacak kanal ile Tuna nehri üzerindeki seyahatlerin mesafesinin 30 mil kısılacağı iddiasına karşı çıkan General Birago, Çernovada'dan Galati'ye (Galatz) ve oradan İstanbul'a kadar uzayacak yolun hesaplanması gerektiğini, bu durumda yolun en az 50 mil kısılacağını ifade etmiştir. Sonuç olarak General Birago, yapılması düşünülen kanalın yerel şartlar ve getireceği fayda üzerine kurgulanması halinde son derece yararlı olabileceğini belirttikten sonra tahmini bir masraf çıkarmıştır. İngiltere'de bulunan Caledonian kanalı ile kıyaslama yaptığında 4.000.000 guldenlik (Flemenkçe altın para) bir masraf öngörmüştür. Ancak İngiltere'deki yüksek işçi ücretleri ve maliyetleri dikkate alındığında bunun 3.000.000 guldene veya 250.000 pounda karşılık gelebileceğini tahmin etmiştir¹⁵.

Avusturya hükümeti General Birago'dan aldığı bu rapora rağmen kanal açılması

¹⁵ AMAE, CADN, *Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1*, (General Birago'nun 28 Şubat 1839 tarihli "General Birago on the Projected Canal Between the Danube and the Black Sea" başlıklı 7 sayfalık raporu).

için herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır. Zira bu sırada bölgede uluslararası dengeler değişmiş Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının bastırılmasından sonra boğazların ve Karadeniz'in güvenliği Avrupalı devletlerin düzenleyeceği bir konferansa havale edilmiştir. Bu kapsamda İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1841 tarihli Londra Boğazlar Sözleşmesi'yle boğazlar savaş gemilerinin geçişine kapalı ticaret gemilerinin geçişlerine açık hale getirilerek Osmanlı Devleti'nin kontrolüne bırakılmıştır. Karadeniz tarafsız hale getirilmiş, Karadeniz limanlarında ve bölgedeki nehirlerde ticaret yapma hakkı Osmanlı Devleti'nin iznine tabi kılınmıştır¹⁶. Böylece bir süreliğine de olsa Tuna nehri üzerindeki Rus baskısına son verilmiştir.

Rusya'nın 1849'da Macar Mültecileri ve 1850 senesinde ise Kutsal Yerler Meselesi'ni gündeme getirerek Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmaya çalışması Karadeniz kıyısındaki ticari faaliyetlerin yeniden sekteye uğramasına ve Tuna nehri üzerindeki rejimin tartışılır hale gelmesine neden olmuştur. Böylece bir süreliğine unutulmaya terk edilen kanal açma fikri de yeniden gündeme gelmeye başlamıştır. Konu Osmanlı Devleti'nin en üst düzey idari organlarından olan Meclis-i Mahsus'un 8 Ocak 1851 tarihli toplantısında ele alınmıştır. Öncelikle Tuna nehrinden Köstence veya Varna'ya kadar bir kanal açılması ya da sorunun bir demiryolu inşasıyla aşılması ile ilgili teklif değerlendirilmiştir. Demiryolu veya kanal açılmasının politik ve mali açılarından ciddi sonuçlar doğuracağı, hangi seçenek tercih edilirse edilsin güzergâh üzerindeki mülklerin değer kazanacağı ve ahalinin refah seviyesinin artacağı ifade edilmiştir. Bir başka görüşe göre Tuna nehri üzerindeki ticari faaliyetlerin durmasıyla birlikte Tuna'nın Karadeniz'e döküldüğü sahil ile Memleketeyn arasında yapılan ticaretin yönü değişecek, bu sayede Osmanlı Devleti'nin liman ve nehirleri önem kazanarak bölge ticaretin merkezi haline gelecektir. Bu toplantıda kanalın veya demiryolunun güzergâhının neresi olması gerektiği hususu da tartışılmıştır. Tuna nehrinin, Osmanlı topraklarından geçen kısmının ortasında yer alan Boğazköy'den Köstence'ye kadar uzanacak bir kanal açılması düşünülmüştür. Burası iki nokta arasındaki en kısa mesafe olup hem kanal açılması kolay hem de maliyeti son derece düşüktür. Ama Köstence'de bir liman bulunmaması ve buraya liman inşa edilmesinin zorunlu olması ise masrafin artmasına neden olacaktır. Varna yakınlarındaki göl ile deniz arasında bulunan küçük kumsalda bir liman açılması mümkündür. Bu noktada bulunan istihkâmlar sayesinde Varna limanı son derece korunaklı hale gelecektir. Hatta burası, Köstence'ye göre İstanbul'a daha yakındır. Rusçuk'tan başlamak üzere Varna'ya kadar olan kasaba ve köylerin ahali ise bu ticaret yolundan faydalanmış olacaktır. Hatta Tuna ile Varna arasındaki arazi daha düz ve engebesizdir. Bu durum kanalın kısa zamanda ve masrafsız şekilde inşa edilmesine imkân sağlayacaktır. Bu nedenle kanalın Tuna'dan Köstence'ye doğru değil Varna'ya doğru açılmasının daha kazançlı olacağı iddia edilmiştir. Buna karşılık Tuna kıyısından Köstence veya Varna'ya bir demiryolu inşa edilmesinin ise memleket için iyi bir örnek oluşturacağı ve daha çok ilgi çekeceği

16 Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", **OTAM, Sayı: 23 (Bahar 2008)**, Ankara 2010, s.159.

düşünüldüğünde meclis üyeleri ikilemede kalmışlardı. Meclis-i Mahsus toplantısına katılan üyelerin demiryolu veya su kanalı açılması hususundaki kararsızlıkları üzerine Ticaret Nezareti bünyesinde bir komisyon kurulmasına karar verildi. Bu komisyonda yer alacak mühendisler ile diğer uzmanlar yapacakları çalışmanın sonunda, su kanalı veya demiryolundan hangisinin tercih edilmesi ve güzergâhının neresi olması gerektiği ile yapılacak demiryolu ve su kanalının ne kadar masrafa mal olacağını ve tebaanın ticaretten elde edeceği faydanın ortaya konulduğu bir rapor hazırlayacaklardı¹⁷.

Tuna'dan Karadeniz'e bir kanal açılması projesiyle diğer Avrupalı devletler gibi İngilizler de ticari ve siyasi menfaatleri gereğince yakından ilgilenmişlerdi. Özellikle 1850 sonrasında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında artan siyasi gerilim Sünne (Sulina) Boğazı ve Tuna nehri üzerinde seyahat eden İngiliz ticaret gemilerinin seyrüseferini olumsuz yönde etkilemiştir. Ceride-i Havadis Gazetesi'nin 23 Temmuz 1853 tarihli nüshasında Times Gazetesi'nden alınan bir habere yer verilmiştir. Bu habere göre Tuna nehri üzerindeki Sünne Boğazı, Ruslar tarafından temizlenmediği için çamurla dolmuş ve ticaret gemilerinin geçmesine engel teşkil etmeye başlamıştır. Eskiden Sünne Boğazı, Osmanlı, Rusya ve Avusturya devletlerinin kontrolünde olup, gelip geçen gemilerden alınan ücretlerle temizlenmekteydi. Fakat boğazın Rusya'nın kontrolüne geçmesiyle bu usul ortadan kalkmış ve boğazda biriken çamurlar temizlenmediği için nehir gemi trafiğine kapanmıştır. Bu durum Rusya ile yapılan antlaşmalara aykırı bir durumdur. Sünne Boğazı'nın kapanmasıyla pek çok İngiliz ticaret gemisi geçiş yapamayarak nehirde mahsur kalmıştır¹⁸. Bu durum İngiliz kamuoyunun tepkisine neden olmuştur. Hatta 23 Temmuz 1853 günü İngiliz meclis azasından bir şahıs parlamentoda yaptığı konuşmada Rusya'nın, Osmanlı Devleti ile olan politik kavgası nedeniyle üç aydır Avrupa'nın doğusunda güvenliğin kalmadığına ve Eflak-Boğdan topraklarının Rusya'nın işgaline uğraması nedeniyle de ticaretin olumsuz yönde etkilendiğini ifade etmiştir¹⁹.

Ticari ve politik çıkarları gereğince İngilizler, Rusların kontrolü altında olan Sünne Boğazı'na alternatif suyolları arayışına girişmiştir. Bu maksatla geçmişte farklı şekillerde gündeme gelmiş olan Tuna'dan Karadeniz kıyısına kanal açma projesinin hayata geçirilebilmesinin mümkün olup olmadığına dair Colonel Gustav Döpal'den bir rapor hazırlaması istenmiştir. İngiltere'nin İstanbul sefaretinde görevli olan Colonel Gustav Döpal, 15 Temmuz 1853 tarihli oldukça detaylı bir rapor takdim etti. Bu raporunda Colonel Gustav Döpal, Rusların Sünne Boğazı'yla yeterince ilgilenmediklerini ve burada görevli memurların ilgisiz davranışları nedeniyle sık sık sorunlar yaşandığını, bu sebeple tüccar gemilerinin Tuna nehrinden geçişinin imkânsız hale geldiğini ve bu durumun Tuna nehri üzerindeki ticareti olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Rusların olumsuz tutum ve davranışları nedeniyle bölgeyi eskiden beri gezmiş olan seyyahların da ifade ettikleri

17 Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade, Dahiliye (İ. DH.), 227 / 13577, (6 Ra 1267 / 9 Ocak 1851).

18 Ceride-i Havadis (CH.), No: 632.

19 CH. No: 636, (5 Za 1269 / 10 Ağustos 1853).

gibi Tuna'nın uygun bir noktasından Karadeniz kıyısına açılacak alternatif bir kanal bu sorunları ortadan kaldıracaktır. Döpal'e göre açılması düşünülen kanalın güzergâhı ve sağlayacağı faydalarla ilgili yeterince tahkikat yapılmamıştır. Sadece Avusturya Devleti, Macar Mühendis Vazarehli'ye bir rapor hazırlatmış ise de bunun sonuçlarını açıklamamıştır. Colonel Gustav Döpal, kendisinin 1836-1838 senelerinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki görevlileri arasında bulunduğu sırada defalarca Tuna nehrinin taşkın zamanlarına şahit olduğunu ve Tuna'nın etrafındaki yerlerin sularla kaplandığını belirtmektedir. Hatta Tuna'nın suları Rassova'dan (Rissovata/Hirsova/Harşova) Karadeniz'e doğru taşkın ve sel şeklinde akmaktaydı. Tuna'nın sularının taşma izlerinin mevcut olduğu ileri sürülmüştür. Zaman zaman Tuna'nın suları yatağından 24 kadem yüksekliğe ulaşmaktadır. Bu taşkınlar sırasında çukurlar suyla dolmakta ve Tuna ile Karadeniz arasındaki toprakların 3/1'i su altında kalmaktaydı. Dolayısıyla eskiden beri çukurlara dolan sular nedeniyle Tuna'nın başka kaynaklarının olduğu iddia edilmiştir. Ama bu bilgi tamamen uydurmadır. Buna rağmen Tuna nehri Avrupa'nın en büyük su taşımacılığının yapıldığı yerdir. Tuna'nın taşan suları Varna'ya yakın bir noktada olan Çernovada yani Karasu Köyü'ne doğru akmakta olup arada kalan su birikintileri ise "Karasu Kanalı" şeklinde bir ifade edilmiştir. Karasu vadisinden doğuya doğru yükseklik artar. Bölgenin doğusundan ve kuzeyinden Dobruca dağlarına ulaşılır. Dolayısıyla Tuna'dan Köstence'ye doğru doğal bir kanalın olması imkânsızdır. Bu dağların bittiği noktadan Karadeniz'e kadar düzlükler, ufak tepeler ve küçük körfezler mevcuttur. Dobruca dağlarında bulunan doğal kaynaklar Tuna'ya doğru akar ve oradan Karadeniz'e ulaşır. Karasu vadisinde bulunan göller, sulak yerler ve birbirine bağlı küçük ırmaklar ise Tuna'nın taşkın zamanlarında birleşerek doğudan-batıya doğru yol aldıktan sonra Rassova'dan Tuna'ya dökülür. Kısacası Tuna nehri civarında bulunan göller, sulak yerler ve küçük ırmakların birleştirilmesiyle Tuna'dan Karadeniz kıyısındaki Köstence'ye bir kanal açılması mümkündür. Fakat açılacak kanalın büyük gemilerin geçişine yeterli olmayacağı ve yapılacak bendlerin yetersiz kalacağı, harcanacak külliyetli paranın heba olacağı şeklindeki dedikodu nedeniyle kanal açma fikri hep ertelenmiştir. Ticarete pek büyük teşebbüslere kalkışıldığı ve dünyanın neresinde ticaret yapma imkânı var ise oraya ulaşmak için her türlü çabanın sarf edildiği bir zamanda kanal açmak neden mümkün olmasın diyen Colonel Gustav Döpal, İngiltere, Avrupa, İstanbul, İran ve Hindistan'a kadar uzanacak bir demiryolu inşasının bile gündeme geldiğini ifade etmiştir. Colonel Gustav Döpal, Tuna ile Karadeniz arasındaki mesafenin 30 mil olduğunu ve Rassova ile Köstence arasında yüksekliğin fazla olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle Dobruca'da inşa edilecek kanal için ovada bulunan çukurlar birleştirilecektir. Bu sırada çıkarılan taşlar istihkâm, liman, iskele ve bend inşasında kullanılacağından maliyetler düşecektir. Yapılacak kanal, İstanbul boğazında olduğu gibi İngiliz tüccar gemilerinin geçişlerini kolaylaştıracak olup Sünne Boğazı'nda yaşanan olumsuzluklara son verecektir. İki ucu Osmanlıların kontrolünde olacak Tuna'da ticaret artacağı gibi uluslararası politika bile olumlu etkilenecektir. Ayrıca kanalın etrafındaki bölgede yaşayan ahali ticaretten büyük menfaatler elde edecektir. Böylece Rusya'nın baskısından kurtulan Osmanlı Devleti, politik olarak Avrupalıların desteğini kazanacaktır. Kanalın inşasında ise asker kullanılması masrafi düşürecektir. Ayrıca kanal ve liman inşasına harcanacak paranın faizi

için gümrük gelirlerinin garanti verilmesi halinde Avrupalı devletler de destek verecektir. Hatta İngiltere, açılacak kanalın tanzimi ve işletilmesine yardımcı olacaktır. Askerlerin kanal inşasında kullanılmasına İsveç'te Mareşal Vangel'in faaliyetleri ve İngiltere'de bazı yüksek dağlarda yol açılmasına dair çalışmalar örnek olarak verilmiştir. Colonel Gustav Döpal, kanalın açılmasıyla Osmanlı Devleti'nin elde edeceği menfaatleri ifade ettikten sonra Rusya'nın bölgedeki baskısından kurtulmak için Bavyera Devleti'nin Rusya ile ticaret antlaşması yaptığını ilave etmiştir. Kısaca Colonel Gustav Döpal, Dobruca düzlükleri boyunca Tuna'dan Karadeniz kıyılarına kadar uzanacak bir kanal açılmasının hem İngiltere hem de Osmanlı Devleti açısından ticari ve siyasi pek çok faydasının olacağını belirtmiştir²⁰.

İngiliz hükümeti Colonel Gustav Döpal'e hazırlattığı rapordan sonra bölgeye iki mühendis göndermiştir. Bu mühendislerin hazırladığı tahkikat raporu daha sonra bir layiha haline getirilerek haritasıyla (Kroki 1) birlikte Osmanlı Devleti'ne 25 Eylül 1853 tarihinde kanal açma teklifi olarak sunulmuştur²¹. Bu layihaya göre; Osmanlı Devleti'nin en muteber nehirlerinden olan Tuna üzerinde açılacak kanal hem ticaret hem de politik açıdan son derece önemli sonuçları barındırmaktadır. İngiliz mühendislere göre yaklaşık 12-15 sene önce kaldırılmış olan yed-i vahid usulü (tekel usulü/1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması) sayesinde ticaret vapurlarının işlemesi sayesinde Sünne Boğazı ve civarı revaç bulmuştur. Ama son zamanlarda Sünne Boğazı'ndan ticaret gemilerinin geçmesi çeşitli gerekçelerle zorlaşmıştır. İşte bu yüzden Tuna ile Karadeniz arasında açılacak yeni bir ticaret yolu sayesinde bu zorluklar ortadan kalkacağı gibi ticaret yeniden hızlanacaktır.

Sünne Boğazı, Rusya Devleti'nin kontrolünde olup Tuna sahilleri politik kavgaların dışında kaldığı zamanlarda son derece mamur hale gelmiştir. Açılacak yeni bir ticaret yolu Rusya'nın ticaretine ve bölgedeki politik üstünlüğüne darbe vuracaktır. Zaten Sünne Boğazı, tüccar ve ticaret vapurları için son derece tehlikeli hale gelmiştir. Ayrıca boğazın yakın zamanda toprakla dolacağı ve Tuna nehrinin kapanacağı ileri sürülmektedir. Osmanlı Devleti, ticaret yolu kapanmadan önce bölge halkının da talebi doğrultusunda yeni bir su kanalı açmaya ve ticaretin yönünü değiştirmeye teşebbüs etmelidir.

Rusya, Sünne Boğazı'nda ticareti engellemek için her türlü zorluğu çıkarmaktadır. Böyle davranmakla Osmanlı, Avusturya ve Avrupalı devletlerle olan siyasi ve ticari hukuku yok saymaktadır. Hatta boğazı kapatmak ve ticareti engellemek için ticaret gemilerinden belirlenmiş orandan fazla gümrük vergisi almaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, yeni bir su kanalı açmadığı takdirde Rusya, bu tür davranışlardan vazgeçmeyecektir.

İngiliz mühendisler yukarıdaki gerekçeler çerçevesinde hazırladıkları raporlarında açılacak su kanalından elde edilebilecek faydaları şöyle sıralamışlardır:

20 BOA., Hariciye Nezareti, Tercüme Odası Belgeleri (HR. TO.), 418 / 158.

21 BOA., Meclis-i Vala Belgeleri (MVL.), 269 / 27, lef:2.

1-Tuna nehri, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçecek olup hazineye yeni bir gelir kaynağı sağlanacaktır.

2-Tuna nehri üzerinde gemilerin geçişleri teşvik edilecek olup ticarete bir düzen ve nizam gelecektir.

3-Karadeniz kıyısında ticaret gemilerinin her mevsim barınabileceği yeni bir liman inşa edilecektir.

İngiliz mühendisler sonuç olarak açılacak kanal ve ticaret yolu için sadece Avusturya'nın değil bütün Avrupa devletlerinin teşekkür edeceklerini hatta kanalın açılmasına yardımcı olacaklarını ifade etmişlerdi. Bu işten memnun olmayacak devlet ise Rusya'dır. Hatta bu projenin ertelenmeden uygulanması halinde bozuk olan Rusya-Osmanlı ilişkilerinin bile düzelebileceğini ileri sürmüşlerdi.

İngiliz mühendisler layihanın sonunda şu talepleri sıralamıştır:

1-İnşa edilecek kanal ve iskelenin masrafının kendilerince yapılması, güvenliğin sağlanması ve kolaylık gösterilmesi şartıyla Tuna ile Karadeniz arasında cüzi bir ücret karşılığında emtia, eşya ve yolcu nakli yapacak bir ticaret yolu açılması hususunda Osmanlı Devleti ruhsat vermelidir.

2-Kanal açılması için kurulacak kumpanyaya en az 30 senelik bir imtiyaz verilmelidir. Ayrıca haritada gösterilen hat boyunca bazı araziler kumpanya terk edilmelidir.

3-Kanalın inşası için yapılacak masrafı kumpanya karşılayacaktır.

4-Kumpanya asker, imtiyaz ve araziler için yapılacak masrafın parasını üç taksitte Osmanlı Devleti'ne ödeyecektir. Birinci taksit fermanın ilanı sonrasında, ikinci taksit kanalın inşasına başladığında, son taksit ise kanalın inşasının bitimi ile ticaret başladığında teslim edilecektir.

5-Kumpanya, kanal inşasına dair fermanı aldıktan sonra iki sene içinde inşaata başlamadığı takdirde hem ödediği birinci taksitten hem de aldığı imtiyazdan feragat etmiş sayılacaktır.

6-Kanalın ticarete açılmasından sonra kumpanya, emtia, eşya, yolcu ve gelip geçecek gemilerden hem kendi masrafını hem de Osmanlı Devleti'nin müruriye vergisini tahsil edecektir.

7-Ticaret gemileri Sünne Boğazı'nı veya yeni açılacak ticaret kanalını kullanmakta serbesttir.

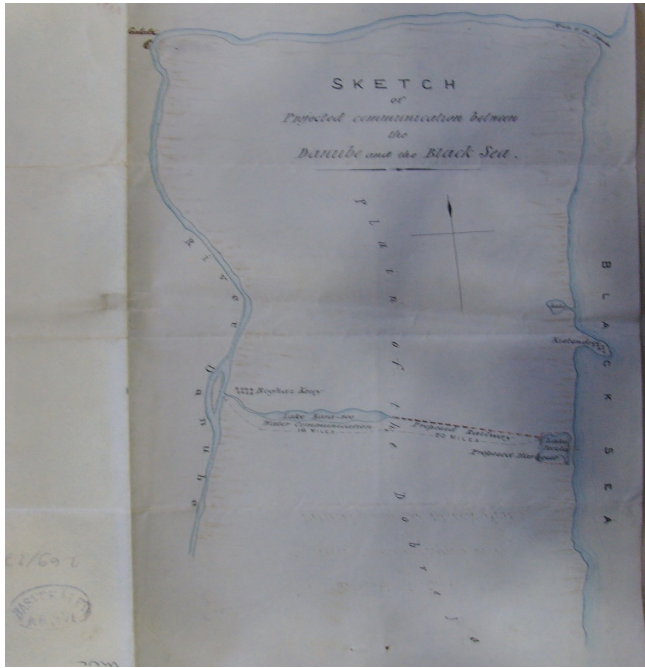
8-Kumpanya, İstanbul Boğazı'na birkaç mil mesafede ve Karadeniz kıyısındaki Tuzla

denilen mahalde büyük gemilerin her mevsimde barınabileceği bir liman inşa edecektir.

9-Tuna kıyısındaki Boğazköy kıyısında da bir liman yapılacak olup iki liman ayrıca demiryolu ile birbirine bağlanacaktır. Demiryolu su kanalının kullanımını kolaylaştıracağı gibi İstanbul ile Kalas arasının 200 mil kısalmasına neden olacak ve ticaret gemileri ile tüccarların korkusu haline gelen Sünne Boğazı'nın önemini yitirmesine neden olacaktır.

10-Kumpanya imtiyaz süresinin bitiminde yaptığı masrafın anaparasını almak şartıyla su kanalı ve limanları Osmanlı Devleti'ne teslim edecektir. Ama kanal ve limanın işletilmesi için kumpanya ile birlikte bir başka kumpanyanın aynı teklifleri vermesi halinde inşaatı yapan kumpanya tercih edilecektir.

Kroki 1: İngilizlerin sunduğu 25 Eylül 1853 tarihli kroki. (BOA., MVL. 269 / 27, lef:3)

İki İngiliz mühendisin Çernovada civarında yaptıkları tahkikat sonucunda su kanalı açılmasının devletin menfaatine olduğu ve bunun için bir kumpanya kurulması gerektiğine dair layihaları Meclis-i Vala'ya sunulduğu gibi görüşlerini ifade edebilmeleri için kendileri de meclise davet edildiler. İngiliz mühendisler Meclis-i Vala toplantısında bir kez daha kanal projesinin uygulanabilir olduğuna dair fikirlerini beyan ettikten sonra 10-15 gün sonra memleketlerine döneceklerini, bir an önce kanal açılmasıyla ilgili ve kumpanyanın kurulması hususunda gerekli adımların atılmasını istediler. Ancak, meclis tarafından

açılacak kanalın masrafının 30.000 keseye ulaşacağı tahmin edildiğinden hazinenin bu miktar bir harcamayı karşılayamayacağı kendilerine bildirildi. Ayrıca açılacak kanaldan senelik 7-8000 kese gelir elde edilemeyeceğinin bir kez tahkik edilmesi istendi. Çünkü sunulan raporda su kanalının işletilmesi halinde ne kadar gelir elde edilebileceği belirtilmemiştir. Meclis-i Vala'da yapılan müzakereler sonucunda belirtilen nedenlerden dolayı su kanalı açma projesinin ileri bir tarihe ertelenmesine ve ileriki bir zamanda ihtiyaç duyulması halinde İngiliz mühendislerin davet edilmelerine karar verildi²². Meclis-i Vala, yapılacak yüksek miktardaki masrafı gerekçe gösterip kanal açılmasına yönelik İngilizlerin teklifini şimdilik kabul etmemiştir. Buna rağmen İngilizlerin Tuna'dan Karadeniz'e açılacak kanalın bir ticaret yolu haline geleceği, tüccarların daha emniyetli ve kolay şekilde ticaret yapabileceklerine dair tahkikat raporlarını incelemek üzere bir komisyon kurulmasına ve bu işin komisyona havale edilmesine karar verilmiştir. 26 Ocak 1854 tarihli yazı ile komisyonun kurulduğu ve buradan gelecek rapora göre bir karara varılmasını uygun bulunduğu ilan edilmiştir²³.

Harita 2: Köstence-Tuna Nehri arasında (Dobreega / Dobruca) kalan bölgeyi gösterir Eğrikapılı Mahmud Efendi'nin hazırladığı (Ölçek 1/320000) harita. (BOA. HRT. 43)

İngiliz mühendislerin bu raporuna rağmen Osmanlı Devleti'nin su kanalı açılması teklifini komisyona havale ederek işi sürüncemede bırakmasına rağmen bölgeye olan ilgi son bulmamıştı. Bu sefer de İngiliz Mister Edmund Liz ve Mister Martin Liz adlı

22 BOA., Sadaret, Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devâir Kalemi (A. MKT. NZD.), 91 / 32, (21 Z 1269 / 25 Eylül 1853).

23 BOA., MVL., 269 / 27, lef:1.

iki mühendis Rumeli’de inşa edilecek demiryolu güzergâhının tespiti, maden keşfi ve Tuna’dan Karadeniz’e açılacak su kanalı ile ilgili bir çalışma yaparak hazırladıkları resim ve raporu sefaret aracılığıyla Osmanlı Devleti’ne takdim etmişlerdi. Mühendisler öncelikle seyahatleri için ücret ve masraflarını talep ediyordu. Bunun ise 1600 kese olduğunu iddia etmişlerdi. Hazırladıkları iki maddelik rapora göre Rumeli’de yeni bir maden keşfetmişler ve bu maden Osmanlı Devleti tarafından işletilecek olsa bile kârından % 5 pay istiyorlardı. Madenin işletilebilmesi için gerekli olan alet ve edavata bir senede 600.000 lira harcanması gerekiyordu. Ancak açılacak demiryolu ile birlikte ikinci sene % 80 kâr elde edileceğini ileri sürerek bunun ise senelik 4 milyona karşılık geldiğini ifade ettiler. Mühendisler öncelikle ücret ve masraf olarak talep ettikleri 1600 kesenin ödenmesini ve madenin işletilmesi halinde paylarına düşecek % 5 kârın bu paranın tahsil edilmesini teklif ettiler. İkinci maddeye göre su kanalı ve demiryolu için kurulacak kumpanyanın üyeleri yabancılardan ve Osmanlı tebaasından olacaktı. Osmanlı Devleti, kurulacak kumpanyanın sermayesine kefil olacağı gibi sermayenin % 1 kadarını da faiz olarak gösterecekti. Madenin işlenmesiyle elde edilecek kârın yarısı Osmanlı hazinesine edilecekti. Sonuçta İngiliz mühendislerin iki maddelik bu tekliflerinin bir kontrat ile garanti altına alınması isteniyordu. Bu hususa dair 10 Şubat 1855 tarihinde Meclis-i Vala’da yapılan müzakerelerde İngiliz mühendislerin araştırma yapmak üzere bir ferman ile görevlendirilmedikleri ve sadece Mehmet Ali Paşa’nın emri ile bölgede inceleme yaptıkları belirtilerek talep edilen ücret ve masrafın Meclis-i Mahsus Vükela’da görüşülmesine karar verildi. Ayrıca İngiliz mühendislerin iki maddelik raporlarında belirttikleri madenin işletilmesinden elde edilecek kârın abartılı olduğuna vurgu yapılarak yine de Hazine-i Hassa Nezareti’nin başkanlığında Telgraf Komisyonu’nda maden numunelerinin kontrol edilmesine ve bu hususa dair yeni bir rapor hazırlanmasına karar verildi²⁴. İngiliz mühendisler Mister Edmund Liz ve Mister Martin’in ücret ve masraflarına dair talepleri hakkında bir karar verilebilmesi için 26 Şubat 1855 tarihinde Meclis-i Mahsus-ı Vükela’da toplantı yapıldı. Burada yapılan görüşmede iki mühendisin Mehmet Ali Paşa’nın emriyle bölgede araştırma yaptıkları, kendileri ile herhangi bir kontrat ve antlaşma yapılmadığı belirtildi. Bundan dolayı paranın Mehmet Ali Paşa tarafından ödenmesi gerektiği vurgulandı. Ancak daha önce İngiliz sefaretine paranın Eylül 1854 tarihinde ödeneceği taahhüt edilmiş olmasına rağmen aradan geçen zamana rağmen ödeme yapılmaması sefaretin sızlanmasına neden olmuştur. Sonuç olarak Mehmet Ali Paşa tarafından ödenmesi gereken paranın daha sonra icabına bakılmak şartıyla Maliye Hazinesi tarafından İngiliz sefaretine ödenmesine karar verildi²⁵.

Rusya’nın Tuna üzerindeki nakliyata daima zorluk çıkarması özellikle Avusturya’nın tepkisine ve protestosuna neden olmuştur. Avusturya’nın ve bölgedeki Romenlerin en büyük beklentisi Osmanlı Devleti’nin Tuna ile Karadeniz arasında bir kanal açılmasına yönelik girişimde bulunmasıdır. Ama Osmanlı Devleti’nin Rusya’nın baskısı nedeniyle bu

24 BOA., İrade, Meclis-i Mahsusa (İ. MMS.), 4 / 129.

25 BOA., Sadaret, Amedi Kalemi Belgeleri (A. AMD.), 54 / 8.

hususta çekimser davranması kanal projesinin hayata geçirilmesi yönündeki beklentileri boşa çıkarmıştır. Ancak Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında kanal projesi Fransız ve İngilizler tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Hatta 1855’de Fransız hükümetinin Boğazköy -Köstence arasında Mühendis Charles Lalanne’nin çalışmalarıyla bir şose-kaldırım yapmak istemesi Tuna-Köstence kanalı projesinin hatırlanmasına ve tekrar hız verilmesine neden olmuştur. Fransa hükümeti masrafı kendileri tarafından karşılanmak ve harcanan paranın faizsiz borç olarak kendi memurları tarafından kullanılması şartıyla Rassoava (Tuna nehri) ile Köstence arasında bir şose yol yapmayı teklif etmiştir. Bu husus Meclis-i Hass-ı Vükela’da tartışılmış ve hükümet tarafından uygun bulunarak Fransa sefaretine bildirilmiştir. Fransa hükümeti bu projeyi yapmak üzere Başmühendis olarak Lalanne’yi (Charles Lalanne) görevlendirmiştir. Başmühendis Lalanne, 21 Haziran 1855 tarihinde İstanbul’a ulaşmış ve ertesi günü görev bölgesine gideceği için Fransa sefareti, çalışmalarında kendisine yardımcı olunması amacıyla yerel memurlara hitaben yazılmış bir fermanın takdim edilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti ise yol çalışmasında kullanılacak amele ve eşyanın tedarikinde sıkıntı yaşanması, Başmühendis Lalanne’ye her türlü yardımın yapılması hususunda Silistre Valisi Said Paşa, Varna Muhafızı Vasıf Paşa ile bölgedeki kaza müdürü, naibi, meclis azaları ve memleket ileri gelenlerine hitaben 22 Haziran 1855 tarihli bir emri-i ali hazırlayarak sefarete göndermiştir²⁶.

İngiliz Mühendis Morris Evans, Mayıs 1855 tarihinde Tuna nehri kıyısındaki Cernovada/Boğazköy’den Karadeniz kıyısındaki Köstence’ye kadar su kanalı açılabilmesine yönelik olarak bir rapor ve harita/kroki (Bkz. Kroki 2a/2b) tanzim etmişti. Bu rapor ve harita, 7 Ağustos 1855’de Adolph Chambers tarafından “Tuna Nehri ile Karadeniz Arasındaki Dobruca Kanalı Hakkında Rapor” başlığı ile Osmanlı Devleti’ne teklif edildi. Bu rapor üç başlık altında incelenmiş olup oldukça detaylı olması bakımından burada zikretmek gerekir²⁷:

1-Önerisi yapılan çalışmanın yürütüleceği ülke ve topraklara ilişkin bir açıklama.

Tuna nehri, Avrupa’nın en büyük nehirlerindedir. Bu büyüklük sadece boyutları açısından değil aynı zamanda bölgenin en önemli ticaret yolu olması açısındandır. Tuna nehri, Güney Avrupa’nın ortalarından başlayıp, doğuya doğru pek çok ülkenin sınırlarından geçerek etrafında önemli şehir ve kentleri barındırır.

Morris Evans’ın ifadesine göre Mart-Haziran arasında nehir sularında artış görülmektedir. Bu dönemde nehrin derinliği bazı yerlerde 40-50 fit civarına ulaşmaktadır. Sünne (Sulina) Boğazı’ndaki derinlik ise yine bu dönemde 9-10 fit civarında olup, suyun

26 BOA., A. AMD., 54 / 70, (5 L 1271 / 21 Haziran 1855); BOA., İrade, Hariciye (İ. HR.), 121 / 6028, (6 L 1271 / 22 Haziran 1855).

27 Adolph Chambers’in 7 Ağustos 1855 tarihli “Report on the Canal in the Dobrudscha between the River Danube&The Black Sea” başlıklı 15 sayfalık raporu). AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1; Bu belgenin aynısı için bkz. BOA., Hariciye Nezareti, Londra Sefareti Belgeleri (HR. SFR. (3), 21 / 39.

akış hızı ise saatte 3-4 mildir. Temmuz-Ekim ayları arasında su miktarı çok azalmakta ve yer yer derinlik 4-5 fite kadar düşmektedir. Nehrin yürüyerek bile geçildiği yaz aylarında hafif araçlar dışındaki ulaşım tamamen durma noktasına gelmektedir. Yaz mevsimi boyunca yolcular istimbotlarla taşınırken yanlarına eşya alınmasına izin verilmemektedir. Eşyaları daha sonra küçük botlarla taşınmaktadır. Tuna nehri Aralık ile Mart ayları arasında ise tamamen buzlarla kaplıdır. Bu dönemde nehir üzerindeki ulaşım ve taşımacılık faaliyetleri tamamen durmaktadır. Nehri ancak buzların tamamen erişmesinden sonra trafiğe açılmaktadır. Tuna nehrinde seyahat ve taşımacılık faaliyetlerini aksatan bir diğer durum ise nehrin denize döküldüğü aşağı noktalarındaki düzlük alanlarda oluşan bataklık ve kum birikintileridir. Tuna nehri Silistre ile Rassova arasında bulunan Boğazköy'den sonra kuzeye doğru bükülerek Karadeniz'e iki ayrı koldan dökülmektedir. Nehir, oldukça yüksek yamaçlardan oluşan derin bir havza boyunca ilerlemektedir. Nehri çevreleyen arazi son derece verimli olup alüvyonlarla kaplıdır. Yine nehrin etrafındaki arazide bulunan kayalar, sert kalkerli taşlardan oluşmuş olup bu taşlar kolaylıkla çıkarılarak yapı çalışmalarında veya kireç yapımında kullanılmaktadır.

M. Evans, daha önceki raporlarda da izah edildiği gibi nehrin taşkın zamanlarında civardaki göl ve göletlerin birleştiğini ve tek bir göl haline geldiğini, tüm vadi boyunca yaklaşık 10 km uzunluğunda ve 1-2 km genişliğinde bir göl oluştuğunu belirtmektedir. Yine önceki raporlarda belirtilen bir hususa vurgu yaparak harabeye dönmüş bir köye doğru giden eski bir suyunun varlığından bahsetmektedir.

M. Evans, Tuna'ya doğru yaptığı seyahati sırasında Maschmutkin köyü ile Bourluk köyü ve Allicapo harabelerinin takip etmiştir. Bourluk köyü yakınlarında kaynağını tespit edemediği bir nehrin varlığından bahsetmektedir. Bu civarda da nehir sularının taşması sonucu bir göl oluşmuştur. Allicopa harabelerinden sonra Tuna'ya doğru ilerleyen arazinin yer yer sarp falezlerden ve kayalıklardan ibaret olduğunu belirtmiştir. Yapılması düşünülen su kanalının Tuna'ya bağlantısı olarak Tuzla Koyu'nun en müsait yer olduğunu belirtmiştir. Tuzla Koyu, denizden 70-75 fit, Tuna suyundan ise 29-30 fit yüksekliğe sahiptir. Tuzla Koyu'nun doğal bir boğaz konumuna sahip olduğunu belirten M. Evans, burasının bölgedeki limanlardan daha iyi bir konuma sahip olduğunu belirtir. Yapılacak hattın Tuzla'dan Tuna'ya kadar olan mesafesi ise 28 mildir.

2-En iyi rota ve bir kanal inşa etmenin pratiği

Tuna'dan Boğazköy Gölü'ne doğru olan giriş yüksek tepeler arasında doğal bir havzadır. M. Evans, bölgeyi ziyareti sırasında karların erimesi nedeniyle tüm havzanın suyla dolduğunu ve oluşan gölün derinliğinin ise yer yer 50-60 fiti bulduğunu ifade etmiştir. Bu doğal kanal veya nehrin girişi kuzey tarafta Boğazköy yakınlarındadır. M. Evans'ın edindiği bilgiye göre Tuna'nın suları en kurak zamanda neredeyse 45 fite düşmektedir. Bu nedenle havzanın giriş ağzı boyunca bir duvar veya set inşa edilmesi halinde Tuna'nın sularının boşa akması veya taşkın sel sularının önlenmesi mümkün olacaktır. Dolayısıyla kanalın inşası su seviyesinin en düşük noktası baz alınmak suretiyle

20 fit derinlik ölçüsü üzerinden hesaplanmalıdır. Suyun kanala akmaya başladığı Mart-Haziran arasında Tuna'dan büyük bir su akışı olacaktır. Bu dönemde kanal suyla dolacaktır. Ama kurak mevsim boyunca su seviyesinde gözle görülür derecede düşme yaşanacağından havza veya göletin su pompası ile doldurulması gerekir. Bunun için 80 beygir gücündeki bir pompa ve diğer masrafları için 4000 pounda (sterlin) ihtiyaç vardır. Ayrıca kanalın inşasından sonra havzada dikkate değer bir su birikintisi olacağından artan ulaşım trafiği için iki adet savak gereklidir.

Yılın belli mevsimlerinden tepelerden akacak sular ayrı bir su kaynağı oluşturacağından bu suların arazinin uygun noktalarında rezerve edilmesi yani belli merkezlerde göletler inşasıyla toplanması gerekecektir. Ayrıca Boğazköy'e bir iskele yapılması zorunludur. Havzanın iki yanı kayalıklarla kaplı olduğu için buralardan elde edilecek taşlar kanal inşasında kullanılabilir. Kanal, göl boyunca bataklıkların derinleştirilmesiyle inşa edileceğinden etrafına ve yanlarına set oluşturacak şekilde biçimlendirilmelidir. Ayrıca bölgedeki toprak yapısı su geçirmez özelliğe sahip olduğundan inşa edilecek kanalın başlıkla sıvanması da gerekmemektedir. Kanal güzergâhında bulunan köprünün üç adet yarım daire şeklinde kemerleri var. Merkezdeki kemer 20 fit genişliğinde ve sudan 12 fit yüksektedir. Köprünün derinliği 4 fit olup, diğer kemerler ise 15 fit genişliğe sahiptir. Bu köprü su kanalına göre yapılmadığı için yıkılıp yenisinin inşası gerekiyor. Tuna nehri ile köprünün mesafesi 13 mil olup, su kanalı köprüden sonra Bourluk köyüne kadar dümdüz bir çizgide ilerleyecek ve ikinci bir gölün akışını takip edecektir. İnşa edilecek su kanalının bazı bölümlerinde derinlik seviyesi sabitlendikten sonra her bitişte bir kilitleme sistemi yaratarak suyun geçiş zamanı ve hızı kontrole edileceği gibi yıllık bakım masrafı da azaltılacaktır. Su kanalının belli noktalarda kilitlenmesi masrafı düşüreceği gibi Allicapo'dan Karadeniz'e kadar 20 fitten 50 fite kadar bir derinlik oluşturulmasını sağlayacaktır. Kanal masrafı arasında bent/savak kapaklarının yapımı, liman ve Tuzla koyuna yapılacak rıhtım inşası da vardır. Belki bazı noktalarda tünel yapılması bile gerekebilir. M. Evans, kanalın kilitleme usulüyle yani bentlerle bölünmesi şeklinde Karadeniz'deki limana bağlanmasını önererek ekonomik açıdan da yük getirmeyeceğini ileri sürmüştür. Bunun hem zaman hem de masraf açısından tasarruf demek olduğunu belirtmiştir.

M. Evans, Tuna nehri üzerinde ve Karadeniz'de kullanılan ulaşım ve ticaret araçlarının farklı tür ve büyüklükte olduğunu belirterek, kanalın derin mi olması gerektiği veya buradaki farklı türdeki araçlara uygun mu inşa edilmesi gerektiği hususunda kararsız kalmıştır. Ancak Tuzla limanında olduğu gibi her koşulda araçların ve gemilerin yanaşabileceği derinlikte bir kanal ve liman inşa edilmesini tavsiye etmiştir. Tuzla limanı araç trafiğine oldukça elverişli iken Boğazköy limanı tam olarak uygun değildir. Özellikle akıntının güçlü olduğu bazı dönemlerde bazı araçların geçişine uygun bir yapısı vardır. Bu nedenle tüm trafiği değiştirmek mümkün olmayacağına göre kanalı araç trafiğine uygun inşa etmek gerekir. Ayrıca Tuzla limanının her türlü nehir aracının yükünü boşaltabileceği ve yükleyebileceği büyük bir limana dönüştürmek uygun olacaktır.

Tuna nehri üzerindeki ulaşım ve ticaret faaliyetleri şimdi olduğu gibi savaştan önce Galatz'a kadar "İmparatorluk ve Kraliyet Tuna Buhar Navigasyon Şirketi", tarafından yürütülmektedir. Şimdi ise bu şirket tarafından Viyana'dan İstanbul'a kadar tüm transit yolculuklar üstlenilmiştir. Nehir üzerinde mahsul ve diğer ticari ürünler 220 fit uzunluğunda ve tamamen yüklü olduğu halde 5 fit derinlikte ilerleyebilen geniş düz altlı mavnalar tarafından taşınmaktadır. Her biri 5000 kile (bushel) mısır taşıyabilmektedir. 250 beygir gücünde bir römork akıntıya karşı beş veya altı adet mavnayı saatte 5-6 mil hızla çekebilmektedir. Ayrıca nehir üzerinden sayısız miktarda Türk teknelerine ve pek çok farklı araca sıklıkla rastlamak mümkündür. Araç trafiğinin çok sık yaşandığı bir yer olması nedeniyle kanalın 8 fit derinlikte ve 40 fit genişlikte olmasını önermiştir.

Tuzla Koyu'nu güvenli ve ticari bir limana dönüştürmek ve özellikle kuzeydoğuda denizin hırçınlığından gemileri korumak ve kumun körfezi çamurlaştırmasını önlemek için bir mendirek inşası gerekebilir.

M. Evans, son olarak Köstence şehrinin savaş zamanlarında çok yıpranmış olmakla beraber yoğun şekilde 20'li yaşlarda erkek nüfus potansiyeline sahip olduğunu ifade etmiştir. Birçok istihkâmı zarar görmüş olan ve yıkıntılar içindeki şehrin ticareti tamamen durmuştur. Ancak son zamanlarda Avrupalıların dikkatini çeken bölgede yapılacak çalışmalarla ile hızlı şekilde yükselişe geçebilir. Buna bölgenin verimli topraklarındaki üretimi ve Tuna'nın sağlayacağı ticari olanakları da eklemek gerekir.

3-Önerilen kanalın gerekliliği ve avantajları

M. Evans'a göre, Ruslar tarafından Tuna ağzındaki ulaşımın durdurulması, halihazırda ticareti devam ettirecek herhangi bir çıkış bulunmadığından dolayı muazzam oranda tahıl ve diğer ürünlere olan gereksinimi artırmıştır. Ticaretin devamı ve ihtiyaç duyulan malların tedariki için bir başka kanal yapılması düşüncesi zihinlerde canlanmıştır. Fakat serbest ticaretin önündeki engel kabul edilemez. Bu durum geçici surette olmalı veya devam eden savaşın barışçıl şekilde sona ermesinden sonra nehrin girişine veya yakınına yeni bir serbest liman inşası söz konusu olmalıdır. Çünkü geliş gidişe elverişli olan nehrin ağzı, Karadeniz'den gelen akıntılarla kum setleriyle kapanmaktadır.

Sünne (Sulina) ağzında suyun derinliği sadece 9-10 fit arasında iken St. George (Hızırilyas) Kanalı ise sadece 6-7 fit arasında bir derinliğe sahiptir. Kilia Kanalı'nın derinliği ise daha azdır. Ama bir çok deniz aracı şu anda Tuna'ya 14-15 fit derinliğe göre giriş yapmakta ve yüklerinin bir kısmını daha hafif deniz araçlarına devretmek zorundadır ki bu ise ortalama 20 tondur. Karadeniz'de sıkça değişen hava koşulları nedeniyle bazen hafif yük araçları tehlikeli bir biçimde alabora olmakta, yüklerin bir kısmı kaybolmakta veya dağılmaktadır. M. Evans, bölgeyi ziyareti sırasında Galatz'da en az 250 büyük yük gemisinin demirlemiş olduğunu ve binlerce kiloluk tahılların da taşınmaması nedeniyle çürümeye yüz tuttuğunu ifade etmektedir. Ayrıca İbrail ve diğer birkaç yer de pek çok gemi mevcuttur.

M. Evans, Galatz limanının yılda tek başına Moldavya'da yetişen başlıca ürün ve tahılların dörtte üçü kadarını ihraç ettiğini ama engellemeler, gecikme ve pahalılık gibi hususlardan dolayı bunun durma noktasına geldiğini belirtir. Ayrıca Sünne (Sulina) ağzından Köstence'ye kadar olan Karadeniz'deki tehlikeli yolcuğu da ilave etmek gerekir. Bu gecikmelerin olmaması ve tehlikeden uzak bir ticaret için Boğazköy'den Galatz veya İbrail'e (Brahilow) doğru bir hat yapılmalıdır. Dolayısıyla Boğazköy'ün hemen karşısında Tuna kıyısında bir istasyona getirilen ürünler buradan sevki yapılabilir. Bu durumda zamandan da tasarruf edilecektir.

M. Evans'ın ifadesine göre, yaklaşık dört yıl önce Boğazköy'de yolcuların ve eşyaların indirildiği ve bunların oradan Köstence'ye vagonlar ve her çeşit araçlarla taşındığı Royal Danubian Steam-Packe Company adlı bir istasyon kurulmuştur. Bu şirket iki hat arasında kanala duyulan ihtiyacın ve getireceği avantajların en iyi kanıtıydı. Ayrıca bölgede yaşayan herkes kanal inşasını en önemli ihtiyaç olarak ifade etmiştir.

M. Evans, bölgedeki iki demiryolu projesinden de söz etmiştir. Birincisi Tuna'nın St. George girişindeki depolarıyla beraber serbest bir liman konumunda olması ve Rusçuk'tan Şumnu'ya (Schumla) ve oradan Varna'ya kadar uzanacak demiryolu projesi olup, nehir ve Karadeniz üzerindeki gerginliğin de en önemli nedeni de bu projedir. Bu yol sayesinde ulaşım ne kadar uzun ve karmaşık olursa olsun şu andaki zorlukların ortadan kalkmasına neden olacağı gibi Moldavya, Besarabya ve Dobruca'nın üst kısımlarına hizmet verecektir. Ayrıca Tuna nehrinin ağzının bataklığa dönüşmüş olması ve bazı mevsimlerde tamamen sular altında kalması burada serbest liman yapımına engel olduğu gibi Rusya topraklarına da oldukça yakındır. 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'yla bölge karantina uygulama alanı olarak Rusya'nın kontrolüne bırakılmış ve dolayısıyla Rusya, 6 Temmuz 1827 tarihli antlaşmayı imzalayan diğer müttefik devletlerin ve birçok ulusun sahip olamadığı politik ve ticari bir etki alanına ve avantajlara sahip olmuştur. Diğer proje ise Rusçuk'tan Varna'ya doğru uzatılacak demiryolunun Bükreş'e kadar yapılmasıdır. Ancak demiryolunun uzunluğunun ortaya çıkaracağı sorunlar ile daha fazla sermayeye ihtiyaç duyulması buna engeldir.

M. Evans, Dobruca ve Bulgaristan gibi bölgelerin antik ve modern zamanlardaki savaşlar nedeniyle oldukça geri kaldıklarını, ancak hayvancılık ve tarım potansiyellerinin varlığından bahsetmiştir. Hatta tarımsal faaliyetlerin sadece sabanla ve ilkel biçimde yapıldığını Varna civarında olduğu gibi modern tekniklerle yapılacak tarım sayesinde üretimin artacağına vurgu yapmıştır. Tuna ve civarında yetiştirilecek tarımsal ve hayvansal ürünlerin Boğazköy'de oluşturulacak pazarlarda İngiltere ve Batı Avrupa'daki fiyatların altında satılsa bile tüccar için bol kâr getirecektir. Bölgede ödemeler genellikle kuruş ile yapılırsa da her ülkenin paraları serbestçe kullanılmaktadır.

M. Evans, İngiltere'nin Galatz konsolos yardımcısı Mr. Charles Cunningham ile görüşmüş ve onun ifadesine göre kanal inşası, tüm engellerin ve can sıkıntısı karantina uygulamalarının ortadan kalkmasına neden olacaktır. Ayrıca 1852 yılında Moldavya ve

Walachia'dan (Romanya/Eflak), Galatz ve İbrail ile Tuna'nın aşağı tarafları arasında gerçekleştirilen ihracat oranları ise şöyledir:

Tablo 1: 1852 senesinde Moldavya ve Walachia'dan (Romanya/Eflak), Galatz ve İbrail ile Tuna'nın aşağı tarafları arasında gerçekleştirilen ihracat oranları.

Ürün adı	Galatz (Kalas)	Ibraila (İbrail)	Toplam
	Qrs. (Quarter)	Qrs.	Qrs.
Buğday	187.555	343.584	531.139
Hint Mısırı	329.279	725.259	1.054.538
Çavdar	96.900	1.296	98.196
Arpa	468	80.278	80.746
Darı	468	5.180	5.180
Toplam	614.202	1.155.597	1.769.799

Tuna yoluyla Bulgaristan'dan hububat ihracatı çok az bir ilerleme göstermesine rağmen her hangi bir yılda Tuna üzerinden yapılan her türlü hububatın miktarı 200.000 quarterdan fazla olmamıştır. Bunun ana nedeni ise Tuna nehrinin Türk tarafında kalan yerlerinde uygun depoların bulunmamasıdır. Birkaç bölgeden yapılan ihracat da eklendiğinde Tuna'dan 1852 yılında yapılmış toplam ihracat miktarı şöyledir:

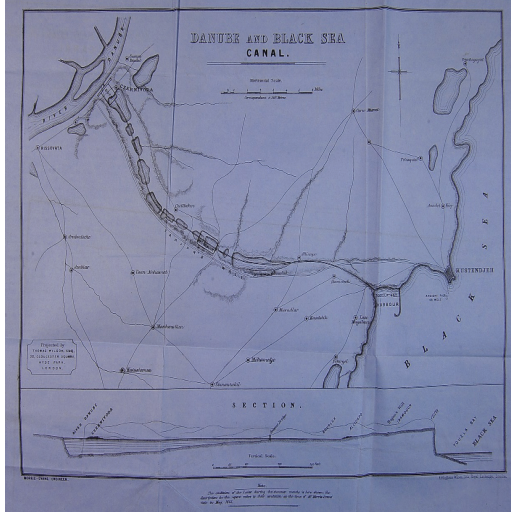
Tablo 2: 1852 senesinde Tuna'dan yapılan ihracat oranları

Yer	Miktar (Quarter)
Galatz	614.202
İbrail	1.155.597
Bulgaristan	200.000
Besarabya	400.000
Toplam	2.369.799

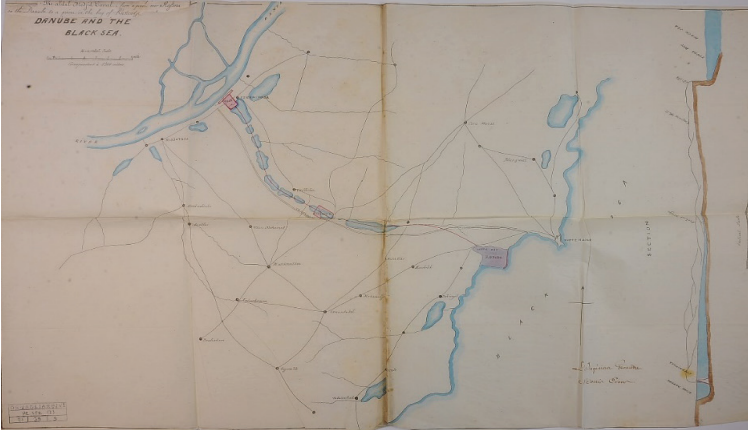
M. Evans, Mr. Charles Cunningham'ın bölgede barışın sağlanması halinde 10 yıl sonra ihracat miktarının 5.500.000 quartere ulaşacağı tahminine de yer vermiştir. Sonuç olarak önerilen kanal projesinin yapılması halinde Batı Avrupa'nın ilim ve enerjisi ile yeni bir dönem başlayacaktır. Ayrıca ulusların ticaretine katkısını artıran Türkiye'nin, uzun vadede uygarlık seviyesini artırarak sahip olduğu sanayi ve ticari potansiyelini en iyi şekilde kullanması umut edilebilecektir. Bu olumlu görüşlere rağmen İngiltere'nin Galatz konsolos yardımcısı Mr. Charles Cunningham, dışişlerine sunduğu 15 Ağustos 1855 tarihli bir raporda kanal projesinin inşaatı için yapılması öngörülen masrafın, muhtemel gelirlerin çok üzerinde olacağını ifade etmek suretiyle yukarıdaki görüşlerinin

aksini belirtmiştir²⁸.

Kroki 2a: Mühendis Morris Evans'ın Mayıs 1855 tarihli krokisi.

Kroki 2b: Mühendis Morris Evans'ın Mayıs 1855 tarihli krokisi.

Edmund Leahy'in D. Forbes Campbell'e İstanbul Tarabya'dan gönderdiği 13 Eylül 1855 tarihli mektup kanal projesine İngilizlerin ilgisinin artarak devam ettiğini göstermektedir. E. Leahy, Londra'dan D. F. Campbell ile arkadaşları Mr. Thomas Wilson

²⁸ Guboğlu, a.g.m., s.228.

ve diğerlerinden aldığı 7 Eylül tarihli mektupta Tuna'dan Karadeniz'e kadar yapılması düşünülen su kanalı projesiyle ilgili olarak düşüncelerinin sorulduğunu ve merak edilen diğer sorulara cevap vermek üzere bu mektubu yazdığını ifade etmiştir. Öncelikle E. Leahy, bu projenin Türk hükümeti tarafından 1853 senesinde kendi sorumluluğuna verildiğini, kendisinin de projenin gerçekleştirilebileceğine dair detaylı plan, harita ve masraf cetvellerini ortaya koyan bir rapor sunduğunu belirtir. O dönemde sunduğu tüm plan ve projenin Bakanlar Kurulu'nun (Meclis-i Vükela) onayını aldığını ve Türk yetkililerin projeyi başlatmak için barışın tesis edilmesini beklediklerini ifade etmiştir. Yani Osmanlı Devleti, devam eden Kırım Savaşı'nın sona ermesi ve barışın gelmesinden sonra projeyi uygulayacaktır. Dolayısıyla 1853 senesinden sonra projeye ilgili herhangi bir adım atılmadığı gibi vazgeçilmemiştir. E. Leahy, kendisini bu projede kesinlikle Türk hükümetinin karşısına koymaktan kaçındığını ve Mr. Wilson gibi önde gelen sermaye sahiplerinin bu işi yapabilecek kapasitede olduğunu ifade etmiştir. Raporun devamında ise kendisine sorulan ve bilgi alınmak istenen 13 hususa dair kısa cevaplar vermekle yetinmiştir²⁹:

1-Tuna ve Karadeniz arasındaki araziye hangi amaçla, ne zaman ve kimin isteği ile incelediniz? E. Leahy, 1853 senesinde Sultan'ın Büyük Konseyi'nin (Meclis-i Vala), isteği üzerine Tuna ile Karadeniz arasındaki araziye, büyük gemilerin seyahat edebileceği bir kanal inşa etmek amacıyla incelediğini, hazırladığı planları ve değerlendirme raporlarını takdim ettiğini belirtmiştir.

2-Bu işin yapılabileceğine dair inancınız var mı? E. Leahy, ister mesleki isterse ticari bakış açısından olsun projenin uygulanabilirliğine dair inancının tam olduğunu ifade etmiştir.

3-Öngörülen proje hangi hattı izlemektedir? Hattın boyutları yani uzunluğu, genişliği, derinliği, kilit ve rezervuar sayısı nedir? E. Leahy, Tuna nehri kıyısındaki Çernovada köyünün güneyinden başlayıp Karadeniz kıyısındaki Köstence limanında hattın son bulacağını ifade etmiştir. Bu hattın geçtiği güzergâh Karasu denilen göller zincirinden oluşmakta olup, bu göller Tuna ile Karadeniz arasındaki mesafenin üçte ikisini kapsamaktadır. Göller zincirinin bittiği noktadan Karadeniz kıyısına kadar ise izleri hala belli olan Roma duvarı veya bendinin varlığına işaret ederek kanalın buradan devam ettirilerek Köstence'de bir liman yapılmasını önermiştir. Bu mesafe ise on buçuk mildir. Kilitler, rezervuarlar, bentler ve kazılarla (hafriyat) ilgili detaylı bilginin kendi çizim ve hesaplamalarında yer aldığını belirterek ayrıntı vermemiştir.

4-Kanal hangi büyüklükteki gemiler için uygundur? Kanal, Tuna'nın ağzından Vidin'e (Widdin) kadar gidebilecek en büyük gemilerin geçişine uygun olarak yapılacak olup hatta bu gemiler Belgrat ve Viyana'ya kadar gidebilecektir.

29 Mr. Leahy'sin 13 Eylül 1855 tarihli "Mr. Leahy's Report of the Danube Canal" başlıklı iki sayfalık raporu). **AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1.**

5-Maliyet hesabınız nedir? E. Leahy, kanalın kazılma işlerinin Türk askeri tarafından yapılacağı ve bunun masraflarının Türk hükümeti tarafından karşılanacağı öngörüsü temelinde maliyet hesabı yaptığını, ama hem kalifiye hem de sıradan iş gücünün maliyetinin Türkiye’de İngiltere’den fazla olup tüm avantaj ve dezavantajlar dikkate alındığından kanalın 550.000 pounda mal olacağını tahmin etmiştir.

6-Sizin hesabınıza göre ton başına alınacak vergi oranı ve gelir hesabınız nedir? Gelirin hesaplanabilmesi için veriniz nedir? Kanal geçiş ücreti dışında düşündüğünüz başka gelir var mı? E. Leahy, kanaldan geçiş ücreti olarak gemilerden 100 tona kadar 10 pound, 100 ile 200 ton arasındakilerden 15 pound, 200 ile 300 ton arasındakilerden 20 pound ve 300 ile 400 ton arasındakilerden ise 25 pound alınmasını teklif etmiştir. Ayrıca Köstence limanını ziyaret edecek gemilerden de ilave ücret alınacağını belirtmiştir.

7-Sizin raporunuzda Karadeniz’de bir liman inşa etmek var mı? Eğer varsa hangi noktada inşa edilecek? Köstence limanı ile ilgili olarak düşüncesi ise limanın yeniden düzenlenmesi gerektirir.

8-Güvenli ve geniş bir liman inşa etmek mümkün mü, ayrıca maliyeti nedir? Köstence’de tüm hava koşullarında gemilere güvenliği bir sığınak sağlayacak mükemmel bir liman oluşturabilir ki bunun maliyeti de 550.000 poundun içine dahil edilmiştir.

9-Limanın su derinliği ne kadar olacak? Limanda su derinliği 2 ile 7 kulaç (fathom) arasında değişecektir.

10-Bu girişimi destekleyen Türk bakanlar (nazır) ve etkili kişiler kimlerdir? [Mustafa] Reşit Paşa, Rıfat Paşa (1853 senesindeki konsey başkanı), Mehmet Ali Paşa, Mustafa Paşa, Mehmet Rüştü Paşa, Kamil Paşa, Ali Galip Paşa, Âli Paşa, Talat Efendi vb.

11-Bu girişimin önemi, ticari bir girişim olarak getireceği kazançla ilgili görüşünüz nedir? E. Leahy, politik ve ticari olarak kanal projesinin düşünülen çok daha yararlı bir girişim olacağını, düzgün biçimde işletilmesi veya en azından çok kötü işletilmemesi halinde bile büyük bir gelir getirecek ve çok başarılı bir proje olacağı yönündedir.

12-Sizin 1853 senesinde hazırladığınız raporlar, çizimler ve hesaplamalar kimin elinde? Tüm çizimler, planlar, raporlar ve değerlendirmeler Babiali’nin elindedir.

13-Bilgilerinizi Mr. Wilson ile paylaşır mısınız ve şartlarınız nedir? E. Leahy, Mr. Wilson ile bağlantı kurabileceğini, profesyonel bir düşünce tarzıyla da kendisini projeye bağlamaması için hiçbir engelinin olmadığını belirtmiştir.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1850 senesinden itibaren başlayan siyasi gerilimin savaşa dönüşmesi üzerine Avrupalı devletlerin başlattığı diplomasinin en önemli konusu Karadeniz’in tarafsızlığı ve Tuna nehri rejiminin korunması hususuydu. 9 Nisan 1854 tarihinde Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya devletinin katılımıyla

toplanan I. Viyana Konferansı, bir netice alamadan dağılmıştır. Ama konferansa katılan taraflar son bir çare olarak 8 Ağustos 1854 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya'ya bir teklif ilettiler. Bu teklife göre; 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nde küçük bir değişiklik yapılarak Karadeniz tamamen tarafsız hale getirilecek yani boğazlar tamamen harp gemilerine kapatılacaktı. Diğer maddeye göre *Tuna nehrinde seyr-i sefain serbestisi ve bu nehrin Rusya hakimiyetinden ayrılacak yerlerinde uluslararası bir idarenin kurulması* sağlanacaktı. Fakat Rusya, bu teklifi çıkarlarına aykırı bulduğu için 26 Ağustos 1854 tarihinde reddetti. Bu hususları Rusya kesin bir dille reddetmiş olsa bile Eylül 1855'de savaşın seyrinin değişmesi ve tarafların barış masasına oturmaları gerektiğinde Osmanlı Devleti ve müttefikleri yine Karadeniz ve Tuna ile ilgili maddeleri ortaya atmıştır. Kalıcı barış antlaşmasından önce Avusturya'nın St. Petersburg elçisi Kont Esterhazy aracılığıyla Rusya'ya 16 Aralık 1855 tarihinde barışın ön koşullarını içeren bir ultimatoma sunuldu³⁰. Bu barış taslağının ikinci maddesi, Tuna nehri üzerinde serbest ticaretin garanti altına alınması ve Avrupa devletlerinin temsilcilerinin yer alacağı bir komisyon kurulması; üçüncü maddesi ise Karadeniz ve boğazların ticaret gemilerine açık ama harp gemilerine kapalı hale getirilmesiydi. Bu ön koşullarla başlayan müzakerelerin sonucunda imzalanan 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'nda Karadeniz ve boğazlar, tüm devletlerin ticaret gemilerine açık ancak harp gemilerine kapalı hale getirilirken (madde. 10-11); Tuna nehrinin ortak kullanımı için kıyası olan devletler tarafından "*karma bir komisyonun*" kurulmasına karar verildi. Bu komisyon Tuna nehri üzerindeki seyrü sefayını düzenleyecek, ayrıca antlaşmayı imzalayan devletlerin her biri icraatın kontrolü için de Tuna nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerlerde ikişer adet ufak gemi bulunduracaklardı. (madde: 15-19)³¹.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşın bitmesine yakın bir dönemde Tuna ile Karadeniz arasında açılması düşünülen kanal projesi çalışmaları yeniden hız kazanmıştır. Bu hususta Paris elçisi Mehmet Cemil Bey, bazı girişimlerde bulundu. Fransa meclis başkanı Kont Morny ile yaptığı bir görüşmede Tuna ticaretinin Rusya tarafından ara sıra engellendiği ve bu müşkülâtın ortadan kaldırılması amacıyla Tuna'dan Köstence'ye kadar bir kanal açılmasına dair düşüncenin fiiliyata geçirilmesi gerektiğini ifade etmiş ise de ilk başta olumlu bir cevap alamamıştı. Bunun üzerine aynı teklif Fransa Hariciye Nezareti tarafından gündeme getirilmiş ise de meclis başkanı bir kez daha olumlu bir cevap vermemişti. Fransa İmparatoru ise konuyla ilgili tam bir bilgisinin olmadığını ama açılacak kanalın ticarete ne gibi faydası veya zararı olacağını iyice açıklığa kavuşturulmasını istemişti. Ayrıca açılacak kanal ile ilgili kurulacak şirkete İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın herkesten daha çok hissedar olmaları gerektiğini vurgulamıştı³². Fransa hükümetinin daha sonra projenin uygulanmasına karar vermesiyle birlikte Haziran 1855 tarihinde kanal projesiyle ilgilenmek ve kanal mahallini tespit etmek

30 BOA., İ. HR., 5554 / 14, lef. 1, 3, 4, (29 R 1272 / 8 Ocak 1856).

31 Keleş, a.g.m., s.179-187.

32 BOA., İ. HR., 6169, lef:3 (27 Z 1271 / 10 Eylül 1855).

üzere İstanbul'a Başmühendis Lalanne ile birlikte iki mühendis gönderilmiştir³³. Savaşın sonunda imzalanacak antlaşma şartları hakkında müzakerelerde bulunmak üzere Paris'te toplanan Meclis-i Askeri'de Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere gönderilen Derviş Paşa'nın bir diğer vazifesi de Köstence kanalı hakkında görüş alışverişinde bulunmaktır³⁴. Derviş Paşa, bu vazifesi sırasında bir ara Londra'ya gitmiş ve Kraliçe ve İngiliz devlet adamlarıyla sulhun şartları ve kanal hakkında bilgi vermiştir³⁵.

D. Forbes Campbell tarafından 7 Eylül 1855 tarihinde Edmund Leahy'e yazılan mektupta kanal projesiyle ilgili bazı hususlara dair bilgi istenmişti. Edmund Leahy, 13 Eylül 1855 tarihli yukarıda özetini verdiğimiz cevap nitelikli mektubunda kanal projesinin uygulanabilir olduğunu ifade etmişti³⁶. Bunun üzerine D. F. Campbell, Rasso'ya dan Köstence'ye kadar uzanacak kanal projesine dair bir layiha kaleme alarak bunu Babıali'ye takdim etmek ve kanal için kurulması düşünülen şirketin vekili olarak İstanbul'a geldi. Babıali'ye takdim edilen layiha Meclis-i Ali'de müzakere edilmiş, son derece güzel ve olumlu bir teklif olarak oybirliği ile kabul edilmiştir³⁷. D. F. Campbell'in, Avrupalı ortaklarını temsilen İstanbul'a gelerek bizzat yakından ilgilendiği ve teklif ettiği kanal projesinin esasları şöyleydi: Kanal imtiyazının 99 yıl olması, Tuna ve Karadeniz'in gemiler için serbest olması, tonaja göre gümrük vergisi alınması ancak Sünne Boğazı'na girişte verginin daha az olması vb. idi. Bu maddeleri içeren teklifin kabul edilmesiyle D. F. Campbell ve ortaklarına 4 Ocak 1856 tarihinde Sultan Abdülmecid'in kanalın inşası için ferman-ı hümayunu ihsan etmiştir. Dobruca kanalı ve Köstence limanı inşasındaki Osmanlı temsilcilerinin amacı, "*Batı-merkezi Avrupa ve Orta-Asya ilişkilerinin ihya edilmesi ve doğuda Rusların etkisinin bertaraf edilmesi ve özel ticaretin canlanması*" şeklinde ifade edilmiştir³⁸.

Uzun görüşmeler ve müzakereler sonucunda Tuna kıyısındaki Rasso'ya dan Köstence'ye kadar uzanacak kanalın inşası için bir şirket kurulmuştur. Kurulan şirkette İngiltere adına Thomas Wilson, Fransa adına Duc Charles de Morny ve Avusturya adına da Kont Ludwig von Breda adlı şahıslar yer almıştı. Şirketin temsilcileriyle Babıali arasında imzalanan 2 Ocak 1856 tarihli 22 maddelik bir mukaveleye göre kanalın adı "*Sultan Abdülmecid Kanalı*" olacaktır. Şirketin adı ise "*Mecidiye Cedvel-i Şirket-i Osmaniye*" olup, imtiyaz süresi 99 yıldır. Kanal inşası için şirketin kullanımına ücretsiz olarak verilecek arazinin mülkiyeti Osmanlı Padişahına ait olup, her türlü vergi ve harçtan muaftır. Kanalın inşa edileceği hattın tespiti şirketin mühendisleri yapacak olup, bu hat boyunca belirli bir mesafe içinde yollar, mahalleler, liman, ambar, depo, mağaza, köprü, havuz ve memurların ikameti için evler yapılacaktır. Bu tür ikamet alanları ile

33 BOA., A. AMD., 54 / 70, (5 L 1271 / 21 Haziran 1855); BOA., İ. HR., 121 / 6028, (6 L 1271 / 22 Haziran 1855).

34 BOA., İ. HR., 6532, lef: 5, (11 Ca 1272 / 19 Ocak 1856).

35 BOA., İ. HR., 128 / 6508, (19 C 1272 / 26 Şubat 1856).

36 Mr. Leahy'sin 13 Eylül 1855 tarihli "Mr. Leahy's Report of the Danube Canal" başlıklı iki sayfalık raporu). AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1.

37 BOA., A. AMD., 66 / 34, (26 R 1272 / 5 Ocak 1856); BOA., İ. MMS., 6 / 228, lef: 2.

38 Guboğlu, a.g.m., s.227.

yolların geçeceği arazi şirket mühendisleri ile Babıalı'nın tayin edeceği mühendislerin ortak görüşü ile belirlenecekti. İmtiyaz süresinin dolduğu tarihte şirket ücretsiz olarak kanalı, işletmesini ve mülklerini Osmanlı Devleti'ne terk edecekti. Limanın inşası için şirket tarafından getirilecek makine diğer aletler gümrük vergisinden muaf tutulacaktır. Şirket kanal ve binaların inşası için gerekli olan taş ve kireç ile keresteyi en uygun fiyata belirli alanlardan satın alacaktır. Şirket tarafından kanaldan geçecek gemilerden ve limandan alınacak vergi şirket ile Babıalı'nın ortak kararıyla milletlerarası hukuka uygun olarak tespit edilecektir. Kanalın hafriyatı sırasında tespit edilecek eski eserler ve madenler Osmanlı Devleti'ne aittir. Osmanlı Devleti, şirketin kâr ve gelirlerinden net % 10 pay alacaktır. Gelirin % 75'i ise şirketin hissedarlarına paylaştırılacaktır. Kalan % 15'lik kısım ise şirketin kurucuları olan Osmanlı Paşası [Mehmet Sadık Rıfat Paşa] ile Thomas Wilson, Duc Charles de Morny, Kont Ludwig von Breda ve şirketin İstanbul temsilci D. F. Campbell'e ya da varislerine eşit şekilde pay edilecektir. Ayrıca kanal hattı boyunca bir demiryolu inşası düşünüldüğünden ve bu yol kanala rekabet edecek düzeyde olduğu için şirketin demiryolu inşasına da müsaade verilecektir. Bu mukaveleye göre şirket antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra en geç bir yıl içerisinde şirketin nizamnamesini takdim ederek, gerekli fermanın verilmesinden itibaren de en geç üç ay içinde kanal hafriyatına başlayacaktı. Bu süreler içinde şirket nizamnamesinin takdim kılınmadığı ve kazı çalışmaları başlamadığı takdirde tüm izin ve ruhsatlar iptal edilecektir³⁹. Yapılan mukaveleye ilişkin gerekli müzakereler Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da yapıldıktan sonra, "Mecidiye Cedveli" inşa etmek üzere kurulan "Şirket-i Osmaniye"ye gerekli izin ve ruhsatları içeren Mayıs 1856 tarihli berat-ı ali takdim edilmiştir. Kurulan şirkette Osmanlı Devleti adına Mehmet Sadık Rıfat Paşa, İngiltere adına Thomas Wilson, Fransa adına Duc Charles de Morny, Avusturya adına Kont Ludwig von Breda ve şirketin İstanbul temsilci olarak D. F. Campbell görev yapacaktır⁴⁰. Mukavele şartlarını içeren belgeler ise 2 Temmuz 1856 tarihinde şirket temsilcilerine imzalanarak takdim edilmiştir⁴¹.

39 Kanalın inşası ve şirketle yapılan mukavele için bkz. BOA., İ. MMS., 6 / 228, lef:1; BOA., Hariciye Nezaretî, Siyasi Kısmı Belgeleri (HR. SYS.), 587 / 15; BOA., Nâme-i Hümayûn Defterleri, (A. DVN. NMH. d.), No:12, s.136-139; BOA., Sadaret, Mukâvelenâme ve Mukâvelât Defterleri (A.DVN.MKL), 83 / 9; BOA., HR. SFR. (3), 21 / 39; "Bases De La Concession Faite Par Le Gouvernement Impérial Ottoman Pour L'Cuverture Du Canal De Kustendjé", başlıklı antlaşmanın 22 maddelik Fransızca nüshası için bkz. AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1.

40 BOA., İ. HR., 131 / 6671, (10 N 1272 / 15 Mayıs 1856); BOA., Sadaret, Nâme-i Hümayûn Kısmı Belgeleri (A. DVN. NHM), 8 / 16, (25 Mayıs 1856); BOA., A. DVN. NMH. d., No:12, s.134.

41 BOA., A. DVN. NMH. d., No:12, s.139.

Kroki 3: Thomas Wilson ve ortaklarının kanal teklifi (Kaynak: AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1)

“Kanal inşası için Osmanlı, İngiltere, Fransa ve Avusturya devletlerinin temsilcilerinin yer aldığı Şirket-i Osmaniye adlı kumpanyanın 1856 senesinde kuruluş amacı ve kapsamı “Prospectus the Danubian Canal Company” başlıklı bir beyanname ile açıklanmıştır⁴². Buna göre şirketin sermayesi 1.000.000 sterlidir. Şirketin kuruluşu amacı Tuna kıyısındaki Rassova’dan Karadeniz’deki Köstence’ye kadar bir kanalın inşası ve işletilmesidir. Kanalın uzunluğu 30 İngiliz mili olup, bu kanal Tuna ırmağının artan ticaret hacmi için yeni bir güzergâh olacaktır. Açılacak kanal sayesinde Bavyera, Avusturya, Macaristan, Sırbistan (Servia), Romanya (Eflak/Wallachia) ve Bulgaristan’ın ticareti Rusya’nın gittikçe artan kontrol ve engellemelerinden kurtarılacaktır. Rassova ile Sünne (Sulina) Boğazı arasındaki mesafe 250 milden daha az olmayıp, bu kanal sayesinde Rassova’dan İstanbul’a gidecek gemilerin yolu 320 mil kısılacaktır. Bunun 220 mili Tuna ırmağı, 100 mili ise Karadeniz üzerindeki yola karşılık gelmektedir. İnşa edilecek kanal sayesinde ticaret gemileri sadece Rusya’nın engellemelerinden değil aynı zamanda Galatz ve deniz arasındaki tehlikeli yolculuktan da kurtarılmış olacaktır. Ayrıca ticaret gemileri Karadeniz’den Galatz’a gitmeyi daha hesaplı bulacaklar ve Sünne’den

42 “Prospectus the Danubian Canal Company”, başlıklı iki sayfalık proje metni için bkz. AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1.

Galatz'a kadar olan çekilme masrafından da kurtulacaklardı.

Şirketin beyannameesinde, bu girişimin uzun zamandır düşünülen bir proje olduğuna ancak yıllarca Rusya'nın baskısıyla ertelenmek zorunda kalındığına vurgu yapılmıştır. Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki ölümcül etkisinin İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın etkisiyle kırıldığı ve tüm milletlerin hem ticari hem de siyasi faydasına olan kanal projesinin bir an önce bitirilmesi için gerekli adımların atıldığı ifade edilmiştir.

Beyannameye göre Avrupa'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu ticari potansiyele ve öneme sahip bir başka ülke yoktur. Özellikle Tuna nehri üzerinde gelişen ticaret bu potansiyelin en önemli kısmıdır. Eğer Moldavya gibi Romanya (Wallachia/ Eflak) Prenslığı belirli bir düzeyde kalkındırılırsa, Moldavya tarafında üretilen hububatın altı veya yedi katı bu bölgede üretilebilecektir. Ayrıca gelişen tarım sayesinde Osmanlı Devleti sadece Romanya Prenslığı'ndan değil Tuna'ya kıyısı olan çok sayıda ülkeden daha farklı ürünler elde edebilir. Osmanlı Devleti 1842 senesinde olduğu gibi zaman zaman hububat satışını yasaklamak zorunda kalmıştır. 1842 ile 1848 seneleri arasında Galatz limanından yapılan Hint mısırı ihracı 597.082 quarterdan 1.270.745 quartera yükselmiştir ki bu değişim % 110'du. Aynı dönemde İbrail'den yapılan buğday ihracı ise 667.909 quarterdan 1.862.909 quartera yükselmiş olup bunun oranı ise % 180 idi. Yine İbrail'den yapılan Hint mısırı ihracı 224.310 quarterdan 1.448.619 quartera çıkmış olup bunun değişim oranı ise % 545'di.

Şirketin açıklamasında kanalın, 1726 yılına kadar varlığı bilinen ve Marsili'nin çalışmalarında, Gibbon'un haritasında ve d'Anville'nin eski coğrafyasında gösterildiği iddia edilen eski kanal yatağının ağzında inşa edileceği belirtilmiştir. Güzergâhı tespit etmek üzere gönderilen mühendis ve uzmanların raporlarına göre kanalın inşasından herhangi bir zorluk yoktur. Tuna ırmağının su derinlik ve yükseklik ölçümleri ilkbaharda taşkın zamanında yapılmış olup her türlü taşkın ve su yükselmesi hesaplanarak bir proje hazırlanmıştır. Hatta Tuna nehriindeki taşkınlar, Hollanda kıyılarında yaşanan fırtına ve taşkınlarla kıyaslandığında oldukça önemsizdir ki Hollanda'daki "Grand North Holland Canal"ı otuz yıldır en güçlü fırtına ve taşkınlarla dayanmaktadır.

Beyannameye göre kanalın inşası Tuna nehrinin suladığı verimli topraklardaki ürünlerde büyük bir artışa neden olacaktır. Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın Karadeniz limanlarından temin ettiği hububat, iç yağ, kendir, kökboya, canlı hayvan, kereste ve pek çok diğer ürünün ticaretinde artış yaşanacağı tahmin edilmektedir. İngiltere yaklaşık 400 gemiyle 221.731 ton civarındaki ticareti tek başına yapmaktadır.

Şirketin gelirler kaynağı olarak kanalı ve Köstence limanını kullanan ya da ani su yükselmesinde limana sığınacak gemilerden ton başına alınacak ücret gösterilmiştir. Ayrıca ferman ile verilmiş olan kanalın her iki yanında en az bir mil genişliğindeki toprak parçasından elde edilecek sürekli gelir ile ileri de buralarda kurulacak kasabaların getireceği ekonomik canlılık da gelir kaynağı olarak zikredilmiştir. Yine kanal etrafındaki

tahıl ambarları, depolar, tersaneler ve buna benzer mülklerin yapılarak satılması veya kiraya verilmesi düşünülmektedir. Bunun için kanalın her iki yanında yer alan arazilerin satın alınması, kanalın genel güvenliği, suyollarının bakımı, onarımı, düzgün işletilmesi ve taşan suların kolayca boşaltılması için gereklidir.

Kanalın inşasıyla İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın yakından ilgilenmesi nedeniyle kıskançlık ve uluslararası rekabeti ortadan kaldırmak için Londra, Paris ve Viyana'nın önde gelen sermaye sahipleri İstanbul'daki kurulacak şirketin yöneticileri olarak davet edilmiştir. Şirketin kurucuları Leipzig, Frankfurt, Beaucaire ve Novgorod'da yapılanlara benzer şekilde iki fuarın her yıl Alberta'da⁴³ yapılmasını önermişlerdir. Bu fuarın ilki 1 Ekim'de hasat sonrası ve don ırmakları kapatmadan önce tarım ürünlerini sergilemek için; ikincisi ise 15 Nisan'da ırmak seyahate tekrar açıldığında ve kış mevsiminin ürünleri olan kereste, iç yağ, kökboya ve un gibi ürünlerin taşınmaya başladığı zamanda yapılması düşünülmektedir. Kanalın açılmasıyla birlikte bölgede, Nil ve Ren nehirlerindeki ticari canlılığa benzer bir hareketliliğin yaşanacağı ve yeni ticaret merkezlerinin ortaya çıkacağı ileri sürülmüştür. Şu anda Tuna civarındaki iki ticaret kenti İsmail (Tuchkov)ve Galatz'dır.

Osmanlı Devleti, rıhtımların, kanalların ve köprülerin inşasında kullanılmak üzere ormanlarından meşe ağacı kesme iznini şirkete verecektir. Şirkete sağlanan ayrıcalıklar devamlı surette olacaktır. Kanaldan elde edilecek net gelir % 20'ye ulaştığına, bunun üstünde kalan tüm şeylerden (arazi ve binalardan elde edilen gelirler hariç) elde edilen gelirler Osmanlı Devleti'ne verilecektir.

Osmanlı Devleti, 15 Nisan 1856 tarihli Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde yol, demiryolu ve su kanalı yapmak üzere Köstence civarındaki arazileri satın almak için bir nizamname yayınlamıştır⁴⁴. Satın alınacak şeyler arasında arazi, tarla, ev ve çeşitli mülkler olup bedeli ödenecektir. Satın alınacak arazi ve mülkler İstanbul'da ise Şehir Meclisi, Ticaret Nezareti ve mahkeme üyeleri arasından (vakıf arazi var ise vakıf görevlisi) tayin olunacak birer memurdan teşkil edilecek bir komisyon mülklerin bedelini rayiç kıymetinden az olmamak üzere tespit edecektir. Taşrada ise memleket meclisi üyeleri ve mahkeme görevlilerinden (vakıf arazisi ise muaccelat müdürü) oluşturulacak komisyon mülk satışlarına karar verecektir. Arazisini satmak istemeyen şahıs çıkarsa Devlet, bedelini ödemek şartıyla araziye satın alınacaktır. Her çeşit dini mabed, tekke, manastır ve mekanlar bu satış işleminden muaftır. Sadece bunlara ait araziler satın alınabilecektir. Ayrıca bir dükkanda veya dükkanlarda alış veriş ve sanatsal bir faaliyet yapıyorsa bunların başka bir mahalle naklini Devlet emredebilecektir. Böyle bir durumda emlak sahipleri mülklerini istedikleri gibi satma hakkına sahip olacaktır. Bunun için Devlet kendilerine bir süre tayin edecek ve o sürenin bitiminde mülkler henüz satılmamış ise müzayede ile satılarak bedeli sahiplerine

43 Alberta, Köstence kanalının kurulduğu bölgedeki kentin adıdır. Thomas Wilson'un teklif ettiği Kroki 3'de Alberta, Tuna'nın Karadeniz'e yeni açılacak ağızı olarak gösterilmiştir.

44 **Takvim-i Vekayi, def'a: 540.**

verilecektir.

Kanal projesine kurulan şirket ve yapılan mukavele ile başlanılmış olmasına rağmen aynı zamanda demiryolu yapımı işi de gündeme gelmişti. Bu sırada şirket hazırlamış olduğu nizamname ve diğer hususlarla ilgili olarak sürekli nezaretlerle haberleşiyordu. Babıali, yapılacak işlerin son derece önemli olması ve bu işlerin sadece nezaretlerin onay ve çabasıyla yapılmasının mümkün olamayacağına karar vererek Meclis-i Tanzimat bünyesinde bu konuda bilgi sahibi olanların yer alacağı geçici bir komisyon kurmaya karar verdi⁴⁵.

Fransızların 1855 senesinde başlattıkları şose yol çalışmasından sonra Osmanlı Devleti, bu konuda kendi mühendis ve yol yapım ustalarını yetiştirmek üzere Fransa hükümetinden mühendis ve kaldırımcı talebinde bulunmuştur. Paris Sefiri Mehmet Cemil Bey, 5 Mayıs 1856 tarihli yazısında Fransa Hariciye Nazırı Mösyo Kont Walewski'ye hükümetinin iki mühendis ve altı kaldırımcı talebini iletmiştir. Fransa hükümeti bu konuda uzman olan köprü ve kaldırım mühendislerinden Mösyo Andre Gustaf Adolf Brem Garet ile Mösyo Charles Ritter'in görevlendirilmesini uygun bulmuştur. Bunun üzerine 23 Mayıs 1856 tarihinde mühendislerin görevleri, maaşları, harcırahları, kira bedelleri ve görev sürelerini içeren dokuz maddelik bir mukavele yapılmıştır. Bu mühendislerin en önemli görevi yapılması düşünülen demiryolu, su kanalı (cedvel), şose yollar ile nehirlerin tahkiki, keşfi ve haritasını çizmekti. Bu işleri yaparken yanlarında belli sayıda Osmanlı tebaasından kabiliyetli mühendisler bulunduracaklar ve onlara işleri öğreteceklerdi. Ayrıca Mühendishane-i Şahane'de talebelere ders vererek bilgilerini paylaşacaklardı. Yapılan mukavele 15 Temmuz 1856 tarihli irade ile yürürlüğe girmiştir⁴⁶. Fransız mühendisler kısa sürede İstanbul'a gelerek görevlerine başlamıştır. Hatta Başmühendis Mösyo Brem Garet, Karasu'dan Köstence'ye kadar yapılmakta olan şose yolu incelemek üzere bölgeye gitmek istemişti. Varna Kaymakamı ile bölgedeki idari görevlilere hitaben yazılan 10 Ağustos 1856 tarihli emirde Başmühendis Mösyo Brem Garet'in bölgeyi ziyaret edeceği, bu ziyareti sırasında yapacağı tahkikat ve incelemelerde her türlü kolaylığın sağlanması, şahsına at ve zaptiye neferi verilmesi bildirilmiştir⁴⁷.

Bu sırada Köstence limanı çalışmalarına başlanılmıştı. Fransa sefaretî, limanın yapılacağı bölgenin temizlenebilmesi için Tersane-i Amire'den bir adet tarak vapuru talep etmişti. Fransızların bu talebi Kaptan Paşa'ya [Damad Mehmet Ali Paşa]⁴⁸ sorulmuş ve mevcut bulunan bir tarak vapurunun İstanköy limanının temizliğinde kullanılan tarak vapurunun arızalanması nedeniyle oraya gönderileceği belirtilmiştir. Ancak daha sonra yapılan değerlendirmede Köstence limanının müttefik orduların nakli için yapılan yolun

45 BOA., A. AMD., 66 / 81, (18 Ş 1272 / 24 Nisan 1856).

46 BOA., İrade, Meclis-i Vala (İ. MVL.), 357 / 15666.

47 BOA., Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi (HR. MKT.), 155 / 15.

48 Ağustos 1855 ile Ağustos 1858 tarihleri arasında Kaptan Paşa Damad Mehmet Ali Paşa'dır. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922), Prosopografik Rehber*, İstanbul 1999, s.2.

bitiş noktasında olması nedeniyle son derece önem arz ettiği ifade edilerek kış mevsimine kadar tarak vapurunun Köstence limanında kullanılmasına ve kışın da İstanköy limanına gönderilmesine karar verilmiştir⁴⁹.

1856 senesinde Tuna-Karadeniz kanal inşasına dair fermanın verilmesinden sonra Avrupalı müteşebbisler yine aynı güzergâhta Boğazköy-Köstence demiryolu ile Köstence limanı imtiyazı için girişimlerde bulundular. Şirketin İngiliz temsilcisi Thomas Wilson, kanal projesinin gerçekleşmemesi halinde bir demiryolu yapılmasını teklif etmiştir. Sonuçta Londra’da mukim Thomas Wilson ile Günar Döbrayf, Pacid, W. J. Newal, Beyl ve Lewis D. B. Gordon ile İstanbul’da mukim Mösyö John Trevor Barkley’in tesis etmiş olduğu kumpanya demiryolu imtiyazını almayı başarmıştır⁵⁰. Mösyö Barkley, bu imtiyazı alabilmek için İstanbul’da uzun müzakerelere girişmek zorunda kalmıştır. Bu imtiyazın verilmesine dair iradenin tarihi 9 Şubat 1857 tarihini taşımasına rağmen⁵¹, Mösyö Barkley, ortaklarıyla birlikte kurdukları şirketin yapacaklarını ifade etmek üzere 8 Nisan 1857 tarihli Meclis-i Tanzimat toplantısına davet edilmiştir. Burada demiryolu ile ilgili hazırlanmış olduğu müsvedde üzerinde görüş alışverişinde bulunulmuştur. Daha sonra demiryolu inşasına dair hazırlanan mukavelename Encümen-i Meşveret’te müzakere edilmiştir. Tuna ile Karadeniz arasında artacak olan ticaret açısından son derece faydalı olacağı düşünülen demiryolunun yapılmasına karar verilmiştir. Aynı zamanda Karadeniz’in sadece ticarete mahsus bir deniz haline getirilmesi amaçlandığından su kanalı ve demiryolunun bitiş noktası olan Köstence’de yapılması düşünülen limanın da aynı şirkete verilmesi uygun bulunmuştur. Sonuç olarak 7 Haziran 1857 tarihli ve 20 maddelik mukavelename müsveddesine göre demiryolu, Tuna kıyısından Köstence’ye kadar uzanacak ve adı “Devlet-i Aliyye, Karadeniz ve Tuna Demiryolu Kumpanyası” şeklinde olacaktır⁵². Yine aynı şirkete Köstence limanı inşasına dair imtiyaz verilmiştir. Liman inşasına dair Meclis-i Tanzimat tarafından hazırlanan mukavelename müsveddesi 17 Haziran 1857 tarihinde Encümen-i Meşveret’e sunulmuş ve hazırlanmış mukavelename müsveddesi son derece uygun bulunarak ferman için Padişaha arz edilmiş ve 18 Haziran 1857 tarihinde gerekli irade çıkmıştır. Köstence limanın düzenlenmesine dair mukavelename 7 maddedir. Demiryolu yapım imtiyazını alan Mösyö Barkley ve ortakları liman inşasını da üstlenmiştir. Limanın inşası için gerekli arazi ve çevresindeki arazilerin sahibinin Osmanlı Sultanı olduğuna vurgu yapılarak, demiryolunun açılmasından itibaren limanın işletme süresi 99 yıl olarak tespit edilmiştir. Demiryolu teminatsız yani herhangi bir ödeme

49 BOA., A. AMD., 70 / 56, (1272 / 1856).

50 J. H. Jensen-Gerhard Rosegger, “British Railway Builders along the Lower Danube, 1856-1869”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 46, No.106, (Jan., 1968), pp.109-110.

51 Ali Akyıldız, “Bir Teknolojik Transferin Değişim Boyutu: Köstence Demiryolu Örneği”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XX (2000), s.314.

52 BOA., İ. MMS., 10 / 410; Bir başka kaynakta ise mukavelenamenin tarihi 23 Ağustos 1857 olarak verilmiştir. Bkz. *Karakoç Sarkis*, No: 2714; Bir diğer kaynakta ise ilgili evraklar arasında verilen mukavelenamenin tarihi 26 R 1276 / 22 Kasım 1859 olarak verilmiştir. Bkz. BOA., İ. MVL., 425 / 18626; “Osmanlı İmparatorluğu Abdülmecid Demiryolu ve Kanalı Şirketi” adını taşıyan bir mukavelenamede kanala dair 20 maddelik, sözleşme sureti için bkz. BOA., HR. SYS., 587 / 15, (08.08.1856/29.08.1856).

yükümlülüğü olmadan bu bölgeden Avrupa'ya yapılan hububat ihracatını ucuzlatmak amacıyla inşa edilmiştir⁵³. Ayrıca 2 Eylül 1857 tarihli 20 maddelik demiryolu inşasına dair kesin sözleşme imzalanmıştır. Mukavelenin sonunda Hariciye Nazırı, Maliye Nazırı ve Ticaret Nazırı ile şirket adına J. Trevor Barkley'in imzası vardır⁵⁴. Daha sonra Köstence limanının işletmesi, zabıtası ve alınacak vergilere dair 2 Eylül 1857 tarihli 17 maddelik bir nizamnamesi yayınlanmıştır⁵⁵. Osmanlı Devleti, kumpanyanın temsilciyle birlikte Köstence'den Boğazköy'e kadar yapılacak demiryolu güzergâhı ile istasyon ve durakları tespit etmek üzere Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Abbas Efendi'yi görevlendirmiştir⁵⁶. Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Kostaki Bey'in 16 Kasım 1857 tarihli bir yazısından kanal inşaatına dair fermanın işi üstlenen şirkete teslim edildiği ve şirketin Osmanlı Devleti'ne teminat olarak verdiği kefalet akçesinin alındığı anlaşılmaktadır⁵⁷.

Demiryolu inşaatının devam ettiği sırada Mühendis J. Trevor Barkley tarafından hazırlanan haritada Köstence'de yapılacak limanda memlekete mahsus bir iskelenin olmadığı anlaşılmıştır. Zaten bu sırada bazı arazilerin satın alınması hususunda da sorun çıkmıştı. Osmanlı Devleti, yukarıda izah ettiğimiz üzere 15 Nisan 1856 tarihinde Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde yayınlanmış olan nizamnamede Köstence civarındaki arazilerin satın alınması işlemini yerel komisyona bırakmıştır. Bu bağlamda olmak üzere Köstence'de bir komisyon kurulması bildirilmişti. Ancak komisyonun sadece Köstence'deki memurlar ve ahaliden teşkil edilmesinin bazı uygunsuzluklara ve dedikodulara neden olabileceği ihtimali üzerine Varna Kaymakamı Aşir Bey'in başkanlığında Varna meclis azasından bir, erbab-ı vukuftan bir, Köstence müdürü, Köstence meclis azasından bir-iki kişi ve komiser İsa Efendi ile şirket görevlilerinden oluşan bir komisyon kuruldu⁵⁸.

Aşir Bey'in başkanlığında kurulan komisyon hem yeni bir iskele yeri tespit etmek hem de limanda yapılması düşünülen istasyon için satın alınması gereken 13 mağaza, 53 kıta mağaza arsası, bir çiftlik ile bir miktar boş arsa hususunda mülklerin sahipleriyle ortaya çıkan sorunları çözmek için toplanmış ise de başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Meclis-i Tanzimat, üç üyesi Osmanlı Devleti'ni temsilen, üç üyesi de kumpanya adına görevli altı kişilik bir komisyon kurulmasına karar verdi. Osmanlı Devleti, Tersane-i Amire'den Kaymakam Rasim Bey, Meclis-i Meabir azası Şevki Efendi ile Meclis-i Tanzimat mütercimlerinden Kostaki Efendi'yi komisyonda görevlendirmiştir. Bu komisyonun görevi, yapılması düşünülen iskele ve istasyon mahallindeki mülkleri sahiplerini mağdur

53 BOA., İ. MMS., 10 / 409; Bir başka kaynakta ise mukavelename tarihi 12 M 1274 / 2 Eylül 1857 olarak verilmiştir. Bkz. Karakoç Sarkis, No:2715; Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara 1970, s.156; Bilmez Bülent, Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.44; A. Nedim Atilla, **İzmir Demiryolları**, İzmir 2002, s.48.

54 BOA., A. DVN. MKL., 1 / 7.

55 Karakoç Sarkis, 6399.

56 BOA., İ. MVL., 380 / 16655, (16 S 1274 / 6 Ekim 1857).

57 BOA., İ. MVL., 385 / 16828, lef:11.

58 BOA., İ. MVL., 425 / 18626, lef: 3, (19 Ra 1276 / 16 Ekim 1859).

etmeden değeriyle satın almaktı⁵⁹. Esasında Dobruca ovasında demiryolu ve kanal projesi inşası gündeme geldiğinde ahalinin bir kısmı karşı çıkmıştı. Özellikle ovadaki kasabalarda ve yükleme limanlarında tahılları arabalarıyla taşıyan insanlar geçim kaynaklarının yok olacağı korkusuyla zorluk çıkarmışlardı. Şirket yetkilileri arazilerin satın alınması hususunda bu nedenle sorun yaşamıştı⁶⁰.

Demiryolu inşaatının bitmesinden kısa bir süre önce 25 Şubat 1860 tarihinde 152 maddelik bir nizamnamesi yayınlanmıştır. Nizamnamenin başlığı “Karadeniz ve Tuna Nehri Demiryolu Köstence Limanı Kumpanyası Umûr-ı Dahiliyesine Aid Şirket Nizâm-nâmesinin Esâsı Makamında Olan Şerâiti Mutazammın Nizâm-nâmedir” şeklindedir⁶¹. Demiryolu inşaatının bitmesi üzerine 1 Ağustos 1860 tarihinde Kumpanya Direktörü, resmi açılışın Eylül ayında yapılmasının uygun olup olmadığını ve açılışa Padişahın bizzat katılıp katılmayacağını sormuştur. Bunun üzerine Meclis-i Mahsus-ı Meşveret’te yapılan müzakerede, bu yolun memlekette yapılan ilk demiryolu olması nedeniyle diğer devletler adına açılışa katılacak büyük memurların yanında Ticaret Nazırı Edhem Paşa’nın Devleti temsil etmesine karar verildi. Hatta açılış öncesi mukavele gereğince teminat akçesinin iadesi için demiryolunun tamamen bitip bitmediğinin kontrol ettirilmesi amacıyla Meclis-i Meabir’den iki mühendisin de bu törene katılması kararlaştırıldı⁶². Mösyo J. Trevor Barkley ve ortaklarının gerekli izin ve ruhsatların alınmasından sonra başlattığı demiryolunun inşası iki buçuk yıl sürmüş ve 4 Ekim 1860 tarihinde resmi açılış yapılmıştır⁶³. Demiryolunun resmi açılışından önce 1 Ağustos 1860 tarihinde Köstence demiryolunu kullanacak yolcular ve taşıyacakları eşyadan alınacak ücret tarifesi yayınlanmıştır. Demiryolunun mesafesinin kısa olması nedeniyle inşaat için harcanan parayı karşılayabilmek amacıyla fiyat tarifesinin Avrupa’daki diğer demiryollarından biraz yüksek tespit edildiği ifade edilmiştir⁶⁴. Ayrıca 20 Mart 1861 tarihinde ise Fransızca ve Türkçe olarak kaleme alınan Köstence demiryolu gümrüğü hakkında nizamname yayınlanmıştır. 15 maddelik bu gümrük nizamnamesinde ticarete konu olan her türlü ürün ve malın hangi memleketten gelip nereye gittiğine dair pusulasının bulunması ve demiryolunun başında ve sonunda kumpanya yetkililerine pusulanın ibrazı zorunlu kılınmıştır⁶⁵. Köstence limanından Tuna kıyısındaki Boğazköy’e kadar uzanan demiryolunun bitmesi üzerine Köstence kasabasının ticareti artmıştır. Kasabanın ticaretinde görülen artışla birlikte göç almaya ve hızla büyümeye başlamıştır.

59 BOA., A. MKT. NZD., 297 / 4, (5 Ca 1276 / 30 Kasım 1859); BOA., A. MKT. NZD., 297 / 16, (5 Ca 1276 / 30 Kasım 1859); BOA., Sadaret, Mektubi Kalemi, Mühimme Kalemi Belgeleri (A. MKT. MHM.), 171 / 97, (5 Ca 1276 / 30 Kasım 1859).

60 Bernard Camille Collas, 1864’te Türkiye, Tanzimat sonrası düzenlemeler ve kapitülasyonların tam metni, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2005, s.284.

61 BOA., Bab-ı Asafi, Divan-ı Hümayun Sicilleri, Nizamat Defterleri (A. DVNS.NZAM.d.), No: 41, s.1-43.

62 BOA., İ. MMS., 20 / 863, (22 S 1277 / 9 Eylül 1860); BOA., İ. DH., 462 / 30750, (2 Ra 1277 / 18 Eylül 1860); BOA., İ. DH., 462 / 60763, (7 Ra 1277 / 23 Eylül 1860).

63 Guboğlu, a.g.m., s.233.

64 BOA., İ. MVL., 435 / 19207.

65 BOA., İ. MVL., 447 / 19905.

Bunun üzerine Mankalya Kazası, Köstence'ye ilhak edilerek Köstence Kaymakamlığı teşkil edilmiş ve Babıali Tercüme Odası'ndan Ahmed Rasim Efendi kaymakamlığa tayin edilmiştir⁶⁶. Zaten kanal ve demiryolu projesini teklif edenlerin ortak görüşü bölgede nüfusun, ticaretin ve kentleşmenin artacağı şeklindeydi. B. C. Collas'ın ifadesine göre Köstence limanı ve demiryolunun açılmasıyla birlikte Köstence limanının dış satımı artmış, daha önce birkaç yüz kişinin yaşadığı kentin nüfusu 20.000'i aşmış, tarım ve hayvancılık gelişmiş hatta toprak fiyatları on kat artış göstermiştir⁶⁷.

Demiryolu ve Köstence limanı inşasına başlandığı sırada 1856 Paris Antlaşması'nın 15 ile 19. maddelerinde yer alan Tuna nehrinin ortak kullanımı için kıyısı olan devletler tarafından “*karma bir komisyonun*” kurulması kararı gereğince⁶⁸ 1857 senesinde Tuna Komisyonu kuruldu. Bu komisyon Tuna nehri üzerindeki ticari faaliyetleri düzenleyecek ve bunun için nehrin ağızını ve etrafını seyrüsefere en yararlı şekilde temizleyecekti. Bu karar gereğince Tuna nehri ağızının en kısa zamanda derinleştirilmesi ve ıslah çalışması yapılması gerekiyordu. Kurulan komisyon, bu işlerin mahalli bir devlete bırakılmayacağı düşüncesiyle ortaya çıkmıştı. 1856 Paris Antlaşması sonrası kurulan Tuna Komisyonu başkanlığı Osmanlı Devleti'ne verilmiş ve Komisyon Başkanı olarak Ömer Paşa tayin edilmiştir. Komisyon Başkanı olan Ömer Paşa'ya hitaben 1857 senesinde bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatta Tuna boğazlarında seyrüseferi düzenlemek için Paris Antlaşması'nın ilgili maddelerince Avrupa devletlerinin temsilcilerinin bulunacağı bir komisyon kurulduğu belirtilmiştir. Komisyon, Galatz şehrinde toplanacak ve nehir üzerinde yapılacak düzenlemelere dair harcamaları Osmanlı Devleti yapacak olup, bu masrafın alınacak vergilerle karşılanacağı karara bağlanmıştır. Tuna nehri üzerindeki seyrüsefer ve ticarete dair hususların Tuna Komisyonu tarafından organize edilmesine karar verilmiş olmasına rağmen 1857 senesinde Avusturya'nın girişimleriyle ikinci bir “Sahildar Devletler Komisyonu” kurulması teşebbüsü başladı. Avusturya'nın amacı bu ikinci komisyonu kullanarak nehre hakim olmaktı. Ayrıca Avusturya'nın bu girişimi Tuna'daki seyrüsefer serbestisi prensibine de aykırıydı. Bunun üzerine Paris Antlaşması'nın 17. maddesi gereğince kurulmuş olan Tuna Komisyonu'ndan hariç olmak üzere bu komisyonun feshinden sonra onun yerine geçip nehir ve boğazlardaki seyrüseferi düzenlemek ve zabıtası hakkında gereğini yapmak üzere nehre sahili olan devletlerin katılımıyla oluşturulacak bir komisyonun kurulması amacıyla Viyana'da toplantı yapılması kararı alındı. Bu toplantıya Osmanlı Devleti, Avusturya, Bavyera ve Dubrovnik devletleri adına delegeler; Eflak, Boğdan ve Sırp emaretleri adına ise Osmanlı

66 Ahmed Lütfi Efendi, **Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C. IX, (Yayımlayan: M. Münir Aktepe), İstanbul 1984, s.166.

67 Collas, **a.g.e.**, s.284; Köstence ile Boğazköy arasında kalan ovada demiryolu ve liman inşası sonrası yaşanan sosyo-kültürel değişim hakkında bkz. Akyıldız, **a.g.m.**, s.313-327.

68 Paris Antlaşması'nın Tuna nehri rejimi ile ilgili maddeleri için bkz. **Muâhedât Mecmûası**, 4. Cilt. TTK, Ankara 2008, s.250-253; Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in tarafsızlığı ve Tuna nehrinde yapılacak düzenlemeye ilişkin maddeleri için bkz. “Provisions Concerning the Neutralization of the Black Sea and Danube River Contained in the General Treaty between Great Britain, Austria, France, Prussia, Russia, Sardinia, and Turkey”, **The American Journal of International Law**, Vol. 3, No. 2, (Apr. 1909), pp. 114-116.

Devleti'nin onayı ile belirlenmiş komiserler katılacaktı. Osmanlı Devleti Mart 1857'de, Viyana başşehbenderi Mösyö David'i delege olarak görevlendirdi. Bunun üzerine Tuna nehrine sahildevletler Viyana'da 7 Kasım 1857 tarihinde 47 maddelik bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşmaya göre, Karadeniz üzerinden gelecek bütün ticaret gemileri nehrin herhangi bir noktasında durarak yolcu ve yük bırakıp alabileceklerdi. Nehrin içinde seyrüsefer sadece sahildevletlerin gemilerine açıktı. Antlaşmayla milletlerarası bir nehrin, bu nehirde kıyısı olan devletlerin eline bırakılması kabul edilmiştir. Bu yeni antlaşma daha önce kurulmuş olan Tuna Komisyonu'nu işlevsiz bıraktığı gerekçesiyle İngiltere'nin tenkidine uğramıştır. Bunun üzerine 1 Mart 1859 tarihinde yeni bir antlaşma imzalanmış ise de sahildevletlerle ilgili hususlar değiştirilmemiştir⁶⁹.

Boğazköy'den Köstence'ye açılması düşünülen ve imtiyazı verilen kanal inşaatı bir türlü başlamadığı gibi Tuna-Karadeniz demiryolu inşaatının başlamasından sonra da neredeyse unutulmuştur. Hatta Ömer Paşa'nın başkanlığında kurulmuş olan Tuna Komisyonu, nehrin ıslahı ve Sünne Boğazı'nın gemi trafiğine açık tutulabilmesi için çalışmaya başlamıştır. 1858 senesinin sonlarında Paris'te Osmanlı Devleti adına Ömer Paşa'nın katıldığı mühendis komitesi toplantısında Hızırilyas Boğazı'ndan (St. George) Tuna nehrine doğru yeni bir kanal açma projesi ortaya atılmıştır. Bu projeye İngiltere, Fransa ve Sardunya devletleri destek vermiştir. Bazı komiserler ve Rusya ise buna karşı çıkmıştır. Avusturya komiseri ise Viyana'da bulunduğu için bu hususa dair hükümetinden talimat alacağını beyan ederken, İngiliz komiseri ise hükümetinin desteklemesine rağmen kendisinin kişisel olarak bu projeyi desteklemediğini ve Londra'dan yeni bir talimat almak için gitmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zaten kanal komisyonu Başmühendisi Harney bazı sorunları gidermek için tek değil iki kanal yapılması gerektiğini belirterek sadece Hızırilyas Boğazı'na kanal açılmasına karşı çıkmıştır. Kendisinin yapılmasını istediği iki kanal hakkında bir rapor hazırlayarak komisyona vereceğini belirten Başmühendis Harney, gelecek yaz bu işe başlanabileceğini ifade etmiştir. Yine Başmühendis Harney'e göre asıl iş, gelecek sonbahara kadar Sünne Boğazı'nın temizlenmesidir. Osmanlı Devleti'nin bu husustaki görüşü ise Hızırilyas Boğazı'nda kanal açılmasının iyi bir tercih olduğu ama bu kararın bütün komiserlerin ortak onayıyla alınması gerektiğidir. Ömer Paşa'ya gönderilen talimatta tüm devletlerin onay vermesi halinde teklifin kabul edilmesi yönünde olmuştur⁷⁰.

69 Türkkiye Ataöv, "1815-1865 Arasında Devletler Tarafından Kurulan Milletlerarası Teşekküller", *SBF Dergisi*, 15 / 3, (Ankara 1960), s.39-40; Avusturya'nın girişimleriyle Viyana'da imzalanan 7 Kasım 1857 ve 47 maddelik, "Tuna nehrinde seyr-i sefaîn hakkında Devlet-i Aliyye ile Avusturya, Bavyera ve Dubrovnik devletleri beyninde akd olunan ahidname-i hümayun suretidir" başlıklı antlaşma için bkz. *Muâhedât Mecmûası*, 4. Cilt, s.273-292; İkinci bir komisyonunun kurulması gerekçesi için bkz. *BOA., A. DVN. NMH. d., No:12*, s.158; *BOA., A. DVN. NMH., 8 / 29*; Komisyon başkanı Ömer Paşa'ya verilen talimat için bkz. *BOA., Sadaret, Divan-ı Hümayun Kalemî (A. DVN.)*, 125 / 64; 1857 senesinde kurulan ikinci komisyonun gerekçesi ve çalışma usulü hakkında bkz. *BOA., A. DVN., 125 / 65*.

70 *BOA., HR. SYS., 1607 / 7*, (31.12.1858); *BOA., HR. SYS., 1607 / 9*, (14.01.1859); *BOA., HR. SYS., 1607 / 10*, (21.02.1859).

Sultan Abdülmecid devrinde zaman zaman gündeme gelen Tuna-Karadeniz arasında kanal açma teşebbüsüne dair imtiyaz 1856 senesinde Thomas Wilson ve ortaklarının kurduğu şirkete verilmiş olmasına rağmen kanalın açılışı gerçekleştirilememiştir. Romanya'nın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasından sonra kanal ve demiryolu projeleri de Romanya'nın kontrolüne bırakılmıştır. Romanya hükümeti ise 1882'de Köstence-Cernovada demiryolu hattını ve 1884 senesinde ise Köstence limanını satın almıştır. Boğazköy-Köstence kanalı ise 26 Mayıs 1984 tarihinde Romanya Başkanı N. Ceauşescu tarafından açılarak hizmete sokulmuştur. Kanalın Osmanlı döneminde açılmamasının en büyük nedeni genel olarak Rusların projeye engel olmalarıdır. Kırım Savaşı'ndan sonraki girişimlerin başarısız olmasının nedeni ise Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki rekabet ve anlaşmazlıkları, politik sorunlar, kıskançlık, projenin faydasız olduğuna dair düşüncenin yaygın olması ve teknik şartların eksikliğidir.

Sonuç

Boğazköy-Köstence kanalının gündeme gelmesinin en önemli nedeni 18. yüzyıl başlarından itibaren Rusya'nın Karadeniz'de artan baskısının bölgedeki ticari faaliyetlere zarar vermesidir. Özellikle Moldavya, Besarabya ve Eflak-Boğdan civarından elde edilen hububat Avrupa'nın temel ihtiyaçlarının karşılanması açısından çok önemliydi. Avrupalı tüccar gemileri ile taşınan hububat ve diğer ticaret ürünleri Rusya'nın Tuna nehri rejimine müdahale etmesiyle sekteye uğramaya başladı. Özellikle Rusya'nın Sünne Boğazı'nı kontrol etmesiyle bu baskı iyice hissedilmiştir. Avrupalı devletler ise bu baskıyı ortadan kaldırmak için Tuna nehrinin Osmanlı Devleti'nin kontrolünde kalan ve Rus tehlikesinden uzak bir noktadan kanal açma projesini ortaya attılar. İngiliz, Fransız ve Avusturyalı uzmanlar hazırladıkları projeleri Osmanlı Devleti'ne teklif ederek imtiyazı almak için uzun uğraşlar verdiler. Bu projelerin ve hazırlanan raporların ortak noktaları ve beklenen faydaları olarak açılacak yeni bir kanal ile Karadeniz ve Tuna üzerindeki Rus etkisinin ortadan kalkacağı yani bölgede güvenliğin sağlanacağı; Tuna kıyısındaki verimli arazilerde yeni tarım ürünlerinin yetiştirilmesiyle bölgenin ticari yönden gelişeceği; Alberta'da kurulacak fuar sayesinde bölgenin cazibe merkezi haline geleceği; kanal civarında yeni kasaba ve şehirlerin ortaya çıkacağı ve Tuna nehrini kullanacak ticaret gemilerinin kat edecekleri yolun kılacağı ve masrafların azalacağı yönündeydi. Zaten bu projeyi teklif edenlerin hepsinin ortak görüşü bölgede nüfusun, ticaretin ve kentleşmenin artacağı şeklindeydi. Su kanalıyla olmasa bile demiryolu sayesinde kısa zamanda bölgede dış satım arttığı gibi tarım ve hayvancılık gelişmiş, yeni yerleşim yerleri kurulmuş ayrıca büyük oranda sosyo-kültürel değişim yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, uzun süre su kanalı projesini uygulama konusunda tereddüt etmiş ise de Kırım Savaşı'nın başarılı şekilde bitmesi ile boğazların ve Karadeniz'in tekrar kapalı hale getirilmesinin karşılığı olarak Sultan Abdülmecid müttefiklerine kanal imtiyazını vermiştir. Ama Avrupalı devletlerin politik çıkar ve kaygıları nedeniyle kanal projesi başarısız olurken demiryoluyla elde edilen pek çok faydanın katlanarak artması ihtimali de ortadan kalmıştır.

Kaynakça

A-Arşivler:

1-Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümayun Sicilleri, Nizamât Defterleri (A. DVNS.NZAM.d.), No: 41.

Hariciye Nezareti, Londra Sefareti Belgeleri (HR. SFR. (3), 21 / 39.

Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemî (HR. MKT.), 155 / 15.

Hariciye Nezareti, Siyasi Kısmı Belgeleri (HR. SYS.), 587 / 15; 1607 / 7; 1607 / 9; 1607 / 10.

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası Belgeleri (HR. TO.), 418 / 158.

Haritalar (HRT), 43.

İrade, Dahiliye (İ. DH.), 227 / 13577; 462 / 30750; 462 / 60763.

İrade, Hariciye (İ. HR.), 121 / 6028; 5554 / 14; 6169; 6532; 128 / 6508; 131 / 6671.

İrade, Meclis-i Mahsusa (İ. MMS.), 4 / 129; 6 / 228; 10 / 409; 10 / 410; 20 / 863.

İrade, Meclis-i Vala (İ. MVL.), 357 / 15666; 380 / 16655; 385 / 16828; 425 / 18626; 435 / 19207; 447 / 19905.

Meclis-i Vala Belgeleri (MVL.), 269 / 27.

Nâme-i Hümayûn Defterleri, (A. DVN. NMH. d.), No:12.

Sadaret, Nâme-i Hümayûn Kısmı Belgeleri (A. DVN. NHM), 8 / 16; 8 / 29.

Sadaret, Amedi Kalemî Belgeleri (A. AMD.), 54 / 8; 54 / 70; 66 / 34; 66 / 81; 70 / 56.

Sadaret, Divan-ı Hümayun Kalemî (A. DVN.), 125 / 64; 125 / 65.

Sadaret, Mektubi Kalemî, Mühimme Kalemî Belgeleri (A. MKT. MHM.), 171 / 97.

Sadaret, Mektubi Kalemî, Nezaret ve Devâir Kalemî (A. MKT. NZD.), 91 / 32; 297 / 4; 297 / 16.

Sadaret, Mukâvelenâme ve Mukâvelât Defterleri (A.DVN.MKL), 1 / 7; 83 / 9.

2-Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi

Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE), Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Ambassade, Constantinople, Série D, Kustendje, Tome: 1, (1862-1879).

B-Gazeteler

Ceride-i Havadis (CH.), No: 632, 636

Takvim-i Vekayi, def'a: 540.

C-Kitap, Makale ve Kaynak Eserler

“Provisions Concerning the Neutralization of the Black Sea and Danube River Contained in the General Treaty between Great Britain, Austria, France, Prussia, Russia, Sardinia, and Turkey”, **The American Journal of International Law, Vol. 3, No. 2**, (Apr. 1909), pp. 114-116.

Ahmed Lütfî Efendi, **Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, C. IX**, (Yayımlayan: M. Münir Aktepe), İstanbul 1984.

Ahmet Refik, “Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi”, **TOEM, Sene:8, Numara: 43, (1332)**, s.1-14.

Ahmet Refik, “Sokullu Mehmed Paşa'nın Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı Teşebbüsü-1”, **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, Sene: 1, Numara: 6, (H.1335/ R.1332)**, s.124-126.

Ahmet Refik, “Sokullu Mehmed Paşa'nın Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı Teşebbüsü-2”, **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, Sene: 1, Numara: 7, (H.1335/ R.1332)**, s.139-141.

Akalın, Durmuş, **Süveyş Kanalı, Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi**, Yeditepe, İstanbul 2015.

Akyıldız, Ali, “Bir Teknolojik Transferin Değişim Boyutu: Köstence Demiryolu Örneği”, **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies, XX (2000)**, s.313-327.

Ataöv, Türkkaya, “1815-1865 Arasında Devletler Tarafından Kurulan Milletlerarası Teşekküller”, **SBF Dergisi, 15 / 3**, (Ankara 1960), s.29-48.

Atilla, A. Nedim, **İzmir Demiryolları**, İzmir 2002.

Can, Bilmez Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Collas, Bernard Camille, **1864'te Türkiye, Tanzimat sonrası düzenlemeler ve kapitülasyonların tam metni**, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2005.

Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara 1970.

Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahâtnamesi, 1-6. Kitaplar**, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2016.

Guboğlu, Mihail P., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Karadeniz-Tuna Kanalı Projeleri (1836-1876) ve Boğazköy-Köstence Arasında İlk Demiryolu İnşası (1855-1860)”, **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, (Yay. Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar), İstanbul 1995, s.217-247.

Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt: 3**, (Yay. Haz: Mümin Çevik), İstanbul 2010.

İnalçık, Halil, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)” **Bellekten, Cilt: XII, Sayı: 46**, (46 sayılı Bellekten’den ayrı basım), TTK, Ankara 1948, s.349-402.

Jensen, J. H.,-Gerhard Rosegger, “British Railway Builders along the Lower Danube, 1856-1869”, **The Slavonic and East European Review, Vol. 46, No.106**, (Jan., 1968), pp.105-128.

Karakoç Sarkis, No: 2714; 2715; 6399;

Keleş, Erdoğan, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, **OTAM, Sayı: 23 (Bahar 2008)**, Ankara 2010, s.149-194.

Kuneralp, Sinan, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922), Prosopografik Rehber**, İstanbul 1999.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara 1993.

Maxim, Mihai, “Tuna”, **DİA, Cilt: 41**, s.372-374.

Muâhedât Mecmûası, 4. Cilt. TTK, Ankara 2008.

Öğün, Tuncay-Halit Başı, “Dicle-Fırat’ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Kullanımı”, **History Studies, Vol. 8, Issue. 3 (September 2016)**, s.83-109.

Önal, Ebul Faruk,-Osman Doğan, **Bir Osmanlı Maden Müdürünün Kızılırmak Projesi 1848**, İstanbul 2011.

Safvet, “Karadeniz-İzmit Körfezi Kanalı”, **TOEM, Cüz: 15, (1328)**, s.938-956.

Spulber, Nicolas, “The Danube-Black Sea Canal and the Russian Control over the Danube”, **Economic Geography, Vol. 30, No. 3 (Jul., 1954)**, pp. 236-245.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sakarya Nehrinin İzmit Körfezine Akıtılmasıyla Marmara ve Karadenizin Birleştirilmesi Hakkında Vesika ve Tetkik Raporları”, **Belleten, Cilt: VI, Sayı: 14-15**, (Ankara, Nisan-Temmuz 1940), s.149-157.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, Cilt: III**, Ankara 1995.

Yiğit, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nin Payas ve Birecik Limanları Üzerinden Bağdat’a Askerî Malzeme Nakline Dair Ayıntab Şer’iyye Sicillerinden Bazı Belgeler”, **38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007-Ankara) (38. ICANAS), Bildiri Kitabı, VII. Cilt**, Ankara 2012, s.3397-3418.

Gaius Sallustius Crispus'un De Coniuratione Catilinae'da Beliren Tarihçi Kişiliği

Hülya BOYANA*

Özet

C. Sallustius Crispus MÖ 86 - 35 yılları arasında yaşamış Geç Cumhuriyet Dönemi Romalı tarih yazarıdır. Bilimsel tarihçilik ve felsefi derinlik bakımından Roma tarih yazıcılığında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bugün bizim anladığımız anlamda tarih yazan Sallustius'un eseri De coniuratione Catilinae monografi biçimindedir. Kamu görevi de yapan yazar makalemizin konusu olan eseri De coniuratione Catilinae'da Roma tarihinin belli bir zaman diliminin politik, ekonomik ve sosyal koşullarını anlatmıştır.

Çalışmamızda Sallustius'un yaşamını ele aldıktan sonra ilk olarak yazdığı De coniuratione Catilinae'da bir tarih yazarı olarak üslubunu, tarih yazmaktaki amacını, önemini ortaya koymaya çalıştık.

Sallustius kamu işlerinde çok başarılı olamamış, ancak tarih yazarı olarak Klasik Roma tarihçiliğinin başlatıcısı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sallustius, De coniuratione Catilinae, Catilina, Caesar, Cato.

Gaius Sallustius Crispus' Emerging Historian Personality in De Coniuratione Catilinae

Abstract

C. Sallustius Crispus is a Roman author who lived between the years BC 86-35 in late Republican Period. He is of importance for scientific historiography and philosophical depth in Roman history writing. Sallustius work "De coniuratione Catilinae" is in monographic form considering our today's history understanding. He had worked also as a public servant, and described in his work "De coniuratione Catilinae", which is the subject of our article, the political, economical and social conditions for a certain period of Roman history.

In our work after taking up Sallustius' lifetime we tried to bring on the scene his style as a history writer, his aim and importance in history writing considering his first work "De coniuratione Catilinae."

Sallustius was not so successfull in the public service, but was as history writer the starter of Classical Roman historiography.

Key Words: Sallustius, De coniuratione Catilinae, Catilina, Caesar, Cato.

* Doc Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü- Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. boyana@humanity.ankara.edu.tr.

Gaius Sallustius Crispus¹, MÖ 86 yılında pleb kökenli bir ailenin çocuğu olarak Apeninler'in eteklerinde, Roma'nın 50 mil kuzey doğusunda, bir Sabin kenti olan Amiternum'da² (Bugünkü San Vittorino) doğmuştur. Sabin kavimlerinin beşiği olan Amiternum'un varlıklı ve özgür ünlü bir pleb ailesine mensuptur.

Ailesi ve gençlik dönemi hakkında detaylı bir bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak siyasi hayatı ile ilgili bilgileri yazarın kendi eserlerinden öğrenmekteyiz.

İç savaşın en buhranlı döneminde, savaşın en yoğun olarak yaşandığı merkezlerden Amiternum'da dünyaya gelen Sallustius çocukluğunun ilk zamanlarını Sabin topraklarında erdemin ne olduğunu öğrenerek geçirmiştir.³

Yazar ergenlik döneminin sonlarında siyasi bir kariyer yapmak amacıyla Roma'ya gitmiş ve orada sağlam bir eğitim almıştır. Varlıklı bir ailenin çocuğu olan Sallustius Roma'da öncelikle Pythagoras yanlısı felsefeyle ve edebiyatla uğraşmıştır. Pythagorasçı Nigidius Figulus'un⁴ çevresine girmiştir. Kendi eseri *De coniuratione Catilinae*'dan edindiğimiz bilgiye göre Sallustius küçük yaşta tarihe eğilim duymuş⁵, ama zamanın gençliğine uyararak kamu işlerine atılmıştır.⁶

Kariyer yapmak için ve siyasi hayata atılmak için geldiği Roma'da MÖ 54 yılında *quaestor* seçilmiş⁷ ve senatoya girmiştir. Yetenekli ve tutkulu bir genç olan Sallustius MÖ 52 yılında *tribunus plebis* olmuştur.⁸ MÖ 52 yılı haydutluğun ve çete çarpışmalarının olduğu, consul adayı T. Annius Milo'nun Halk partili P. Clodius Pulcher'i öldürdüğü şiddetli bir yıldır.⁹ Sallustius siyasi hayata adımını attığı bu dönemde halk partili P. Clodius Pulcher ile soylular sınıfının (*patricii*) desteklediği T. Annius Milo'nun çetesi arasındaki çatışmalarda P. Clodius Pulcher'in tarafını tutmuştur. Ünlü hatip ve kamu yüksek görevlisi M. Tullius Cicero ise T. Annius Milo'nun savunucusudur. Sallustius P. Clodius Pulcher'in öldürülmesinde Milo'yu suçlamış ve O'nun savunmasını üstlenen M. Tullius Cicero'ya da muhalif olmuştur.¹⁰

1 Asconius Pedianus bu üç adı, Gaius *praenomni* (ön adı) ve Sallustius *nomeni* (soy/kabile adı), Crispus *cognomeni* (aile adı) *Bellum Africanum* adlı eserinde (VIII,3) bir arada vermektedir. Tacitus yazarı *Annales III,30*'da Sallustius Crispus ve C. Sallustius olarak iki adını vermektedir; bkz. Funaioli, "Sallustius", *RE I* Stuttgart 1920, s. 1914.

2 Hieronymos, *Olymp. 173, 3*. "Sallustius Crispus scriptor historicus in Sabinis Amiterni nascitur."

3 J. Wight Duff, *The Literature of The Golden Age*, London 1953, s. 303.

4 P. Nigidius Figulus (MÖ 98-45) *praetor* olarak kamu görevinde bulunmuş, dilbilgisiyle ilgilenmiş, doğa biliminin çeşitli dalları ve tanrı-bilim üzerine çalışmıştır. Pythagoras'çı ve dilbilimcidir.

5 Sall. *Catil. IV, 2*.

6 Sall. *Catil. III, 3-5*.

7 *Quaestor* maliye işlerine bakan kamu görevlisi. Bu görev için en az 27 yaşında olmak ve askerlik görevini bitirmiş olmak gerekmektedir. Kamu görevinde en küçük memurluktan en büyüğüne doğru yükselme aşaması anlamına gelen "*cursus honorum*"un ilk aşamasıdır.

8 Roma'da pleblerin (halk sınıfı) haklarını savunan memur. Halk temsilcisi.

9 Ronald Mellor, *The Roman Historians*, London-New York 1997, s. 77.

10 Q. Asconius Pedianus, *Orationum Ciceronis quinque enarratio*, In Milonianum, 33.

Cicero'ya muhalif olmasının nedeni olarak Sallustius'un T. Annius Milo'nun eşi ile aşk serüveni yaşamış olduğu söylenmektedir.¹¹ Yazar P. Clodius Pulcher'i savunduğu için senatonun tepkisiyle karşılaşmış ve C. Iulius Caesar'ın yanında yer alarak politik hayatında O'ndan daima destek görmüştür.¹²

MÖ 50 yılında Suriye'de *legatus pro praetore*¹³ görevini yaparken Sallustius senatodan yakışsız davranışlarda bulunması (*probri causa*) nedeniyle senatodan çıkarılmıştır. Senato'dan çıkarılmasının iki nedeni olduğu söylenmektedir. İlki Sallustius'un P. Nigidius Figulus isimli Pythagoras yanlısı bir kişinin başkanlık ettiği mistik ayinlere katıldığı ve kutsal şeylere saygısızlık etmesi olarak gösterilir. İkincisi ise Sulla'nın kızı, Milo'nun eşi Fausta ile yaşadığı ahlaka aykırı ilişkisi gösterilmektedir.¹⁴ Cumhuriyet Dönemi'nin son evrelerinde kamuya mal olmuş kimselerin iftiralara maruz kalmış olması her iki olayın gerçekliğini sorgulamamıza neden olmaktadır.

MÖ 49 yılında Pompeius ile Caesar arasındaki çıkan iç savaşta Caesar'ın yanında yer alan Sallustius senatodan atıldıktan sonra asillerden tamamen uzaklaşmış ve Caesar'a daha da yakınlaşmıştır. Caesar Rubico nehrini¹⁵ geçip, iç savaşa dahil olduktan sonra, askeri deneyimi olmayan yazar aktif olarak bir rol üstlenmeye başlamıştır. Ancak başlangıçta çok fazla başarılı olamadığını görmekteyiz. Üstlendiği ilk görev Pompeius'un gemileri tarafından kuşatılan, Adriyatik'deki Curictae adası üzerinde konuşlanmış C. Antonius'un komutası altındaki bir birliği korumaktır. Ancak Sallustius başarı kazanamaz, yine de Caesar'ın ilgisini yitirmez, tersine, O'nun desteğini alır.¹⁶

Sallustius MÖ 48 yılında Roma'da ikinci kez *quaestor* olarak seçilmiş ve senatoya girmiştir. MÖ 47 yılında da *praetor*¹⁷ olmuştur. İkinci kez *quaestor* olarak senatoya girmesini ve daha sonra *praetor* olmasını büyük bir ihtimalle Caesar'a borçludur.¹⁸

Sallustius'u kamu işlerine yeniden sokan Caesar, O'nu Illyria'daki¹⁹ bir seferde komutanlıkla görevlendirmiş, ancak yazar bu görevde başarılı olamamıştır. Daha sonra Afrika'ya gitmemek için direnen birlikleri caydırmak üzere Campania'ya gönderilmiş,

11 Duff, J. W. 1953, 303.

12 Güngör Varnıoğlu, "Sallustius ve Yapıtları Üzerine", *Belleter*, C. LII, S. 206, Ankara 1989, s. 63.

13 Senato tarafından atanan eyalet yöneticisi ve *legio* komutanı.

14 Stephan Usher, *The Historians of Greece and Rome*, London 1971, s. 141; Ronald Syme, *Sallust*, Berkeley- Los Angeles, University of California Press 1964, s. 26.

15 İtalya ve Gallia Cisalpina arasında sınır oluşturan, Ravenna'nın güneyindeki nehir. Romalı komutanların İtalya'ya silahlı olarak girmesi yasaktır. Caesar bu kuralı bozarak iç savaşı başlatmıştır. Bkz. G. Varnıoğlu, a.g.m., s. 63.

16 Güngör Öner, *Sallustius'un Monografilerinde İnsan Anlayışı-Roma Toplumu-Kişilikler*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1971, s. 3.

17 *Comitia Centuriata* tarafından seçilen hukuki meselelerde consullerin yükünü hafifleten kamu görevlisi. *Imperium* yetkisine sahip olan *praetor*lar askeri komutan ve eyalet valisi olabiliyorlardı. MÖ 336'da oluşturulan bir *magistratus*luktur.

18 Ayşe Sarıoğlu, *Roma Edebiyatında Tarih*, Ankara 1971, s. 26.

19 Adriyatik Denizi ile Pannonia (=Macaristan) arasındaki bölge

bu görevi de başaramamıştır. Sallustius bu ayaklanan birliklerin elinden zor kurtulur ve Roma'ya kaçmak zorunda kalır.²⁰ Yazar askeri alandaki bu başarısızlıklardan sonra Caesar ile birlikte *praetor* olarak Afrika seferine çıkmıştır. Cercina adasında büyük miktarda ikmal malzemesi toplayarak, bunları Caesar'ın garnizonuna nakletmiştir. Böylelikle Pompeius'a karşı başarı kazanmıştır.²¹ MÖ 46 yılında Caesar O'na Afrika Nova'nın (Numidia Eyaleti'nin) *proconsullüğü*²² vermiştir.²³ Bu makam Sallustius'un kamu kariyerinde eriştiği en büyük makamdır.

Numidia zengin hazinelere sahip olan bir krallıktır. Sallustius'un Numidia'daki 18 aylık yönetimi sırasında eyaleti yağma ettiği ve yüksek vergiler aldığı söylenmiştir.²⁴ MÖ 45 yılında Roma'ya paralı olarak dönen yazar, Roma'da işlediği bu suçtan dolayı dava edilmiştir. *De repetundis* ile yani yolsuzlukla suçlanan Sallustius yine bu durumdan Caesar sayesinde kurtulmuştur.

MÖ 44 yılında Caesar'ın öldürülmesiyle kentin kuzey tepelerinde “*Horti Sallustiani*” adıyla anılan bir villa satın almıştır.²⁵ Bu villa daha sonra imparatorluk ailesine kalmış ve Vespasianus ile Nerva burada oturmuştur.²⁶

Sallustius MÖ 36 ya da 35 yılında bahçelerle çevrili bu villada ölmüştür.²⁷ Hayatının son 10 yılını yaklaşık 40 yaşından sonrasını evinde tarih yazarak geçirmiştir.

Özel yaşamı ile ilgili çok fazla bilgiye sahip değiliz. Cicero'nun boşandığı eşi Terentia ile evlenmiştir.²⁸ Ancak Terentia'dan çocuğu olmamış, ancak kız veya erkek kardeşlerinden birinin çocuğunu (L. Passienus Rufus) evlat edinerek tüm servetini bu çocuğa bırakmıştır.²⁹

“Sallustius'un Bahçeleri” diye anılan, *proconsullüğü* sırasında edinmiş olduğu servetle aldığı düşünülen bu villasında yazar zamanının tamamını tarih yazmakla geçirmiştir. Kamu işlerinden çekilerek, boş zamanını Romalıların iş saydığı tarımla (*agrum colundo*), avla (*venando*), kölelere yaraşır işler (*servilibus officiis*) ile geçirmeyi düşünmemiş, kendini tarih yazmaya vermiştir.³⁰

20 G. Öner, 1971, 3; A. Sarıgöllü, 1971, 26.

21 S. Usher, 1971, 141; G. Varınlıoğlu 1989, 63.

22 Senatoya bağlı bir eyalette bir yıl süre ile valilik yapan yüksek memur.

23 A. Sarıgöllü, 1971, 26.

24 G. Öner, 1971, 4.

25 R. Mellor, 1997, 77.

26 R. Mellor, 1997, 77.

27 Funiaioli, 1920, 1914; Hieronymos'a göre (*Olymp. 186,2*) Sallustius Actium savaşından 4 yıl önce ölmüştür. Actium Savaşı MÖ 2 Eylül 31 gününde yapıldığına göre Sallustius'un ölüm yılı MÖ 35 olmalıdır.

28 Hier. *adv. Iovin.*, I. J.C., Rolfe, *The Loeb Classical Library*, London, William Heinemann 1971, XII.

29 Tac. *Ann. III*, 30; T. Keightley, *The Catilina and Jugurtha of Sallust*, London 1849, XI.

30 Sall. *Catil. IV. 1.*

Aktif politik yaşamına son veren Sallustius inzivaya çekildiği bu yerde, hayata gözlerini yumduğu MÖ 35 yılına kadar tarih alanında üç eser bırakmıştır.

- De coniuratione Catilinae (Catilina Tertibi),
 - Bellum Iugurthinum (Iugurtha Savaşı),
 - Historiae (Tarih)
- Sallustius'un adıyla anılmakla beraber bundan kuşku duyulan
- Littera ad Caesare (Caesar'a Mektuplar),
 - Invectivae (Orationes contra Ciceronem) (Ciceroya Veriştirmeler)

Tarih yazarı Sallustius *De coniuratione Catilinae* adlı eserinin önsözünde insanların zekâlarını kullanarak yaptıkları işlerle diğer canlılardan olan farklarını ortaya koymaları ve insan olmanın gerekliliklerinin farkında olarak ölümden sonra üne kavuşmak ve hatırlanmak için geride iz bırakmaları gerektiğinden söz eder.³¹

Sallustius'un tarih yazmaktaki amacını *De coniuratione Catilinae* adlı eserinin önsözünde Stoa felsefesinin ruh ve beden ikiliğinden yola çıkarak şöyle açıklamaktadır. "Öteki yaratıklardan üstün olmak isteyen bütün insanlara yaraşan şey, doğanın başları önde ve midelerine bağlı olarak yarattığı hayvanlar gibi, sessizliğe gömülü bir yaşam sürmemek için, var güçleriyle çaba göstermektir. Bizim bütün gücümüz, ruhta ve bedendedir: Ruh, daha çok buyurmaya, beden ise hizmet etmeye yarar; birincisi tanrılarla, ikincisi hayvanlarla ortak yanımızdır. *Bu nedenle ün kazanmaya çalışırken, kol gücü yerine kafa gücüne baş vurmak ve ömrümüz de zaten kısa olduğuna göre, arkamızda mümkün olduğu kadar uzun sürecek bir anı bırakmak bana daha doğru gibi görünüyor. Çünkü paradan, güzellikten gelen ün geçicidir; dayanıksızdır; erdem ise parlaktır ve sonsuza dek elde kalır.*"³²

MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarihsel olayların yazıya geçirilmeye başlamasıyla Romalılar, tarih yazıcılığında siyasi, eleştirici ve felsefi bir bakış açısı kazanmıştır. Tarih yazma işi retorik sanatının bir kolu olarak görülmeye başlamıştır.³³ Geç Cumhuriyet Dönemi'nin en ünlü hatibi ve devlet adamı ise Marcus Tullius Cicero'dur. MÖ 106-43 yılları arasında yaşayan, Atina'da Akademi'nin başında bulunan Philon'dan ve Stoacı Diodotus'tan felsefe eğitimi alan, daha sonra MÖ 80'li yıllarda Roma'da hukuk öğrenimi gören Cicero bir *homo novus*'tur.³⁴

MÖ 1. yüzyılın etkili kişilerinden olan Cicero iç savaş sırasında silahlı herhangi bir faaliyetin içinde yer almamıştır.³⁵ Cicero, Caesar ile Pompeius arasındaki mücadelede

31 Sall. *Catil. I, III-IV*.

32 Sall. *Catil. I, I*; Güngör Varınlıoğlu Öner, *Catilina Tertibi*, İstanbul 1973, s. 2.

33 Bedia Demiriş, *Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı*, İstanbul 2006, s. 43.

34 Roma'da kişisel becerisiyle sınıf atlayanlara verilen ad; yeni insan, yeni kişi.

35 M. Tullius Cicero ile *De coniuratione Catilinae* adlı eserin başkahramanı L. Sergius Catilina arasında MÖ 64 yılına kadar herhangi bir sorun yaşanmamıştır. MÖ 63 yılında yaşanan gelişmeleri konu alan M. Tullius Cicero'nun L. Sergius Catilina aleyhine dört söylev vermiştir. İlkini 8 Kasım 63 tarihinde Iuppiter Stator

ömür boyunca Pompeius'a destek vermiştir.³⁶ Daha önce yukarıda bahsettiğimiz gibi Sallustius ise her zaman Caesar'dan yana olmuştur.

Ayrıca yine yukarıda bahsettiğimiz gibi Sallustius Cicero'nun eski eşi Terentia ile evlidir. Sallustius *De coniuratione Catilinae* adlı eserinde Cicero'ya karşı tavır takınmıştır. Yazar Catilina'nın devlete karşı hazırladığı tertibi Cicero'nun ortaya çıkarmasını küçümsemiş, bu başarısından dolayı Cicero'nun saygınlık kazanmasından söz etmemiştir. Halbuki bu olaydan sonra Cicero'nun consul olması kolaylaşmıştır.³⁷

Yazar aynı eserde Cicero'dan "Roma kentinin kiracı yurttaşı" olarak bahsetmiştir. Bu sözü Catilina'nın senatoda yaptığı konuşmada kullanması çoka anlamlıdır.³⁸

Consul olamamış, kamu görevlerini yeterince yerine getirememiş olan Sallustius siyasi alanda yaşadığı başarısızlıkların hincını siyasi hasmı Cicero'nun uğraşmadığı tek alan olan tarihe yönelmiştir. Cicero tarih ile uğraşmamasına rağmen tarih yazmanın kurallarını uydurma bir şey söylemeye kalkışmamak, doğru olan her şeyi söylemek ve yazarken, en ufak kayırma ve kin kuşkusundan kaçınmak olarak belirtmiştir.³⁹ Sallustius'un kendine bu alanı seçmesinin bir nedeni de Cicero'nun tarihçi olan arkadaşı L. Luceius'a yazdığı bir mektupta Catilina olayıyla ilgili bir çalışma yapmasını önermiş olması⁴⁰ olabilir. Ancak Catilina isyanını kaleme alan kişi L. Luceius değil G. Sallustius Crispus olmuştur.

Geç Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli tarih yazarlarından olan C. Sallustius Crispus'un kamu görevinde bulunmuş olması tarih yazarlığını seçmesinde etkili olmuştur.

Sallustius'un kaleme almış olduğu üç eseri tam olarak hangi tarihlerde yazdığı konusu belirsizliğini korumaktadır. Ancak bu eserlerin sırası ile ilişkili herhangi bir şüphe yoktur. Yazar ilk olarak Catilina Tertibini konu alan *De coniuratione Catilinae* kitabını kaleme almıştır. Ancak eserin yazıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Bu eserini yazar MÖ 43 yılının sonbaharında, ikinci *triumvirliğin* kurulduğu tarihe kadar düzenlenmemiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁴¹

Tapınağı'nda *senatus* üyelerine, ikincisini 9 Kasım 63 tarihinde *forum Romanum*'da halka, üçüncüsünü 3 Aralık 63 tarihinde yine *forum Romanum*'da halka, dördüncü konuşmasını ise 5 Aralık 63 tarihinde *Concordia Tapınağı*'nda *senatus* üyelerine vermiştir. Bkz. Cic. *Catil.*

36 Pompeius Cicero'nun gözünde Roma'yı dış düşmanlardan, içerideki yasa tanımazlıktan kurtaracak, bu arada Cumhuriyet anayasasına sahip çıkacak tek adamdır.

37 Sall. *Catil.* XXIII, 5.

38 Sall. *Catil.* XXXI, 7.

39 Cic. *De Or.* II, 62.

40 Cic. *Ad Fam.* V,12.

41 M. L. W. Laistner, *The Greater Roman Historians*, Berkeley 1977, s. 48; Bu eser bazı yazarlara göre MÖ 41 yılında yazılmıştır. Bkz. Michael Wengraf, *Die Mitglieder der catilinarischen Verschwörung*, Diplomarbeit, Universität Wien 2010, s. 9.

Bazı araştırmalar Caesar suikastının (MÖ 43) hemen sonrasında yayınlandığını, bazı araştırmacılar da MÖ 40 yılında eserin yayınlandığını söylerler.⁴² M. von Albrecht eserinde *De coniuratione Catilinae*'nin Caesar'ın ölümünden bir yıl sonra MÖ 42 yılında yayınlanmış olabileceğini söyler.⁴³

Sallustius'un ilk olarak yazdığı *De coniuratione Catilinae* eseri, el yazmalarında *Catilina*, *Bellum Catilina* ve *Bellum Catilinarium* olmak üzere üç farklı başlıkla karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴

Sallustius'un *De coniuratione Catilinae* adlı eserinin konusu ünlü hatip ve devlet adamı Marcus Tullius Cicero'nun (MÖ 106-43) konsüllüğü zamanında Lucius Sergius Catilina adındaki *patrici* (soylu) sınıftan karakteri bozuk bir kişinin başlattığı, ancak başarısızlıkla sonuçlanan bir ayaklanma girişimidir. Yazar eserinde Roma'nın bu ayaklanmadan nasıl etkilendiğini ve bu ayaklanma girişimlerinin neden ve sonuçlarını ele almıştır.

Ayaklanma girişimi MÖ 63 yılında tespit edildiğine göre, yazar bu sırada 23-24 yaşlarında olmalıdır. Roma Cumhuriyeti'nin bu son döneminde toplumda dürüstlüğü yerini açgözlülüğün aldığı görülmektedir. Özellikle Kartaca'nın fethedilmesi ile Roma son ciddi rakibini bertaraf etmeyi başarmıştır. Bu fethin sonucunda da Roma sınırsız zenginlik kaynaklarına ulaşmıştır. Roma'da artık herhangi bir şeyi ve herhangi bir kimseyi para ile satın almak mümkün hale gelmiş ve Roma'da para=güç denkleminin hüküm sürdüğü bir düzen hakim olmaya başlamıştır. Para ve lüks yaşama karşı duyulan istek karşısında onur ve ün kazanma gibi kavramlar önemini kaybetmiştir.⁴⁵

Bu ortamda yetişen C. Sallustius Crispus söz konusu eserinde Catilina karakterinin içinde bulunduğu olaylar ile örtüşen toplumsal bir çürüme portresi çizmektedir. Catilina bir anlamda yozlaşmanın karaktere bürünmüş şeklini temsil etmektedir. *Patrici* sınıfından ve çok yetenekli olmasına rağmen, sahip olduğu özellikler çevresindekiler tarafından yanlış yönlendirilmiştir. Catilina kendisi gibi yozlaşmış bir kesimin de desteğini almıştır.⁴⁶

Sallustius eserinde ayaklanmanın önderi olarak nitelendirdiği Catilina'yı şöyle betimlemiştir:

“Soylu bir aileden gelen Lucius Catilina, kafaca ve bedence çok güçlü, fakat kötü yaratılışlı ve bozuk ahlaklı bir insandı. Daha delikanlılığında iç savaşlardan, adam öldürmelerden, yağmalardan ve yurttaşlar arasındaki anlaşmazlıklardan

42 J. C. Rolfe, 1971, XIII.

43 M. V. Albrecht, A History of Roman Literature, Leiden-New York-Köln 1997, s. 433.

44 Rolfe, 1971, XII.

45 S. Usher, 1971, 144.

46 Sall. *Catil. XIV*.

hoşlanmış, gençliğini bunlarla haşır neşir olarak geçirmiştir. İnanılmaz derecede açlığa, soğuğa, uykusuzluğa dayanıklıydı. Atak, kurnaz, döneke, her şeyi istediği gibi göstermesini, olanı gizlemesini bilen bir ruh yapısı vardı; başkasının malına göz diker, kendisininkini saçıp savururdu; tutkularında ateşli, konuşması oldukça güzel, sağduyusu kıttı. Doymak bilmez benliği hep ölçüsüz, akıl almaz, aşırı istekler duyardı. Lucius Sulla'nın diktatörlüğünden sonra devlet yönetimini ele geçirmek için çok büyük bir tutkuya kapılmıştır, başa geçsin de, bunu nasıl başarırsa başarsın, umurunda değildi. Ailesinin geçim sıkıntısına düşmesi ve işlediği cinayetlerin bilincine varması-bunların ikisi de yukarda anlattığım yollarla ağırlaşmıştı- onun azgın benliğini daha da kışkırtıyordu. Bu arada halk arasında birbirine karşıt, ama gene de çok kötü şeyler olan şatafat düşkünlüğü ile para düşkünlüğünün sarstığı ahlak bozukluğu da onu kamçılıyordu.⁴⁷

Yazar yine eserinde Catilina'nın fizyonomisini canlı bir biçimde şöyle anlatmıştır: *"...insanlara ve tanrılara düşman ruhu, ne uyanırken yatışabiliyordu, ne dinlendiği zamanlarda; böylece vicdan azabı tedirgin zihnini kemiriyordu. Bu yüzden rengi soluk, bakışları bulanık, yürüyüşü bir hızlı, bir yavaştı; kısıacası dış görünüşünden, yüzünden delilik akıyordu."*⁴⁸

Tarihçinin bu betimlemede kullanmış olduğu dil okuyucunun kafasını toplumdaki ahlaki çöküşle meşgul etmeye yetecek bir sertliktedir. Sallustius Catilina'nın yapmış olduğu hazırlıkları net bir biçimde betimlemiştir. Catilina'ya destek verenlerin içinde yedi senator, dört atlı asker ve koloni kentlerinden gelen sayısız insan bulunmaktadır. Catilina bütün bu insanlara güç ve zenginlik teklif etmiş ve yazar bütün bu grubun mevcut yönetime karşı kin beslediklerini tüm boyutlarıyla ortaya koymuştur.⁴⁹

Sallustius Catilina'nın tasvirini yaparken, konuyu edebi açıdan da renkli bir şekilde ele almış ve yaptığı bu karakter tasviri ile hem okuyucunun ilgisini çekmiş hem de eserin değerini de artırmıştır.⁵⁰

Ayaklanmaya katılanlardan Q. Curius evlilik dışı bir ilişki yaşadığı soylu bir kadın olan Fulvia'nın azalan sevgisini yeniden kazanmaya çalışırken, ileride sahip olacağı güç ve zenginlikten bahsederek komployu açık etmiştir. Böylece Catilina'nın *consullük* seçimlerini kazanma ümidi tamamıyla yok olmuş ve seçimleri "homo novus" yani Cicero kazanmıştır.⁵¹

Sallustius tarihçi olarak bu olayı, siyasi ve sosyal kriz olarak, büyük bir yelpazede

47 Sall. *Catil. V*; G. Varnlıoğlu 1973,20-21.

48 Sall. *Catil. XV*; G. Varnlıoğlu 1973,29.

49 Sall. *Catil. XXI*.

50 M. Von Albrecht 1997, 304.

51 Sall. *Catil. XXIII*.

değerlendirmiştir. Roma'nın istikrarlı bir kentten, yozlaşmış bir kente nasıl dönüştüğünü ve bu dönüşüme neden olan ahlaki ve ruhsal aşırılıklara işaret etmeye çalışmıştır. Catilina karakterini yazarımız ahlaki önyargılarla ele almıştır. Bu karakteri ele alırken de özellikle bir insanın kalitesine işaret eden (gösteren) *virtus* (erdem) fikrini ön plana çıkarttığı görülmektedir. Yukarıda da söz ettiğimiz gibi Catilina kötü ve ahlaksız bir karakter olarak tasvir edilmiştir.⁵² Eserde iyi bir *ingenium*=*animus*=akıl gücü'ne sahip bir insanın nitelikleri arasında yer alan güzel konuşma, cesaret, gurur ve cömertlik gibi vasıflar Catilina'da gevezelik, küstahlık, cehalet ve savurganlık şeklinde görüldüğü dikkat çekmektedir. *De coniuratione Catilinae*'da Sallustius, Catilina'ya bu kötü vasıfları yüklemekle, Catilina'nın kariyerinin başarısızlıkla sonuçlanacağı belirgin hale gelmiştir. Catilina'yı yağmalayan, adam öldüren, kısacası yolunu tamamen kaybetmiş bir figür olarak karakterize etmiştir.

Bu ahlaki önyargılarını Sallustius'un bütün karakterlerine de yansıttığını görüyoruz. Eserinde kişilerin karakterlerini anlatırken, bir taraftan onların söylevlerini aktarır, eylemlerini anlatır. Böylece kişileri tanıtır ve onların takındığı tavrı, davranışı anlatarak kişiliklerini canlandırır.

Sallustius'un betimlediği kişiliklerden biri de N. Iunius Erutus'un dul eşi Sempronia'dır. Sempronia geleneksel kadın tipine uymaz. Geç Cumhuriyet Dönemi'nin bozulmuş kadın tipinin örneğidir.⁵³ Roma'nın bu siyasi ortamında etkili bir kadın olan Sempronia ahlaktan yoksun, ancak kültürlü bir kadın olarak betimlenmiştir.

Yazarın betimlediği karakterlerinden Caesar ve Cato, Roma'nın eski erdemlerinin belirtilerini taşıyan, iyi ahlakın temsilcileri ve örnek insanlarıdır. Sallustius eserinde önce Gaius Iulius Caesar'ın *Senatus*'da yaptığı konuşmayı,⁵⁴ daha sonra Marcus Porcius Cato'nun yaptığı konuşmayı⁵⁵ verir. Burada yazarın amacı Caesar ile Cato'nun kişiliğinde *virtus*u göstermektedir. Birbirine zıt bu iki karakterin konuşmalarını verdikten sonra Sallustius, Caesar ve Cato'nun kişiliklerini karşılaştırır.⁵⁶ Ancak aralarında seçim yapmaz. Cato söylevinde katı, gerçekçi bir karakter olarak karşımıza çıkar. Caesar ise soylu, insancıl, acımayı bilen, bu yozlaşmış dönem için yazarın tek umudu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷ Cato geçmişi, Caesar ise geleceği temsil etmektedir. Cato eski Roma standartlarının temsilciliğini üstlenirken, Caesar politik becerilerini bir adım ileriye taşımayı başarmıştır.

Sallustius eserinde senatodaki konuşmalarında Cato ve Caesar'a çok önem vermiştir. Cato komploculara karşı ölüm cezası verilmesini, Caesar ise müebbet hapse konulmasını

52 Sall. *Catil.* V.

53 Sall. *Catil.* XXV.

54 Sall. *Catil.* LI.

55 Sall. *Catil.* LII.

56 Sall. *Catil.* LIV.

57 Sall. *Catil.* LIII.

istemiştir. Ancak senato Cato'nun düşüncesini benimsemiştir.

Yazar Roma'nın eski değerlerini bu komploda önemli rol oynayan karakterleri ele alarak eserine canlılık katmıştır.

Monografi niteliğinde kaleme aldığı *De coniuratione Catilinae* adlı eserinde Sallustius'un en çok yer verdiği konu "ün"dür. Yazar eserinde kısa ömrü uzatmanın tek yolunun ölümden sonra adıyla yaşayabilmesi olarak görmüştür. Bunu sağlayabilmek içinde insanın üne yönelmesi gerektiğini söyler.⁵⁸ Özellikle eski Roma'yı anlattığı bölümlerde "gloria" ve "bona fama" sözcüklerini çok kullanmıştır.⁵⁹ Yazar eserinde eğer insan anılıyorsa, yaşamış sayılır düşüncesini benimsemektedir.⁶⁰

Sallustius kamu işlerinden çekildikten sonra - yukarıda da bahsettiğimiz gibi Caesar sayesinde belli görevlere gelmişti ve cezalardan kurtulmuştu - kazanamadığı ünü yazdığı eserlerle kazanmıştır.

Klasik Roma tarihçiliğinin başlatıcısı olarak kabul edilen Sallustius *De coniuratione Catilinae* eseri için yazılı veya sözlü kaynak göstermemiştir. Çünkü kaynak kendisidir.⁶¹

Yazar eserinde konuya direkt olarak girmemiş, Hellen yazınında Hekataios'dan itibaren önsöz yazma geleneğine uyarak, bir önsözle başlamıştır.⁶² Sallustius Stoa felsefesinin *animus-corporis* yani ruh ve beden ikiliğinden yola çıkarak yazmış olduğu önsözünde, ruhu bedenden üstün tuttuğu görülmektedir.

Siyasal güce karşı direnen halk sınıfının kavgalarını ele alırken yazarın özellikle önsözde insan anlayışı üzerinde durduğunu görmekteyiz.⁶³ Sallustius'un söylediği her düşünce, özdeyiş herkes tarafından bilinen gerçeklerdir. Yazar eserinin önsözünde bunları yineleyerek pekiştirmek istemiş olabilir. Bu görüşlerini de ifade ederken felsefeden yararlanmıştı.

Sallustius Kartaca Savaşları'nın bitiminden (MÖ 146) itibaren Roma'daki siyasal koşulların nasıl bozulduğunu Roma toplumuna anlatmak ve birisinin devleti yeniden düzenlemesi gerektiğini göstermek için eserlerini kaleme almıştır.⁶⁴ *De coniuratione Catilinae*'nin önsözünde insan anlayışını ortaya koyduktan sonra yazar Roma

58 Sall. *Catil. I.*

59 Sall. *Catil. VII, XI, XII.*

60 Sall. *Catil. II.*

61 B. Demiriş, 2006, 52.

62 B. Demiriş, "Greklerde ve Romalılarda Tarih Yazımı I, 2. Romalılarda Tarih Yazımı", *Anadolu Araştırmaları*, C. 15, İstanbul 1999, 442.

63 Sall. *Catil. I.* "Bizim bütün gücümüz ruhta ve bedendedir"; "Ancak askeri işler daha çok beden gücüyle mi, yoksa kafa değerleriyle mi ileri gider sorunu ölümlüler arasında uzun zamandır büyük tartışma konusudur."; Sall. *Catil. II.* "Bunlar için elbette doğaya karşı olarak bedenleri zevk, ruhları yük olmuştur."

64 Bülent İplikçioğlu. *Eski Batı Tarihi I*, Ankara 1997, s.437.

toplumunun yapısını, önce eski Romalıları⁶⁵, sonra yeni Romalıları⁶⁶ anlatır. Romalıların eski niteliklerini yitirdiklerini gözler önüne sermiştir. Paranın toplum ahlakını nasıl bozduğunu anlatmıştır. Halkın geleneklerinden uzaklaştığını, yurttaşlık niteliklerinin bozulduğunu, zengin sınıfın sarayı, yazlık evleri, köleleri, ahçıları, oyuncularını olduğunu, yoksul sınıfın ise geçim derdinde olduğunu söylemiştir.⁶⁷

Sallustius'un yaptıkları ile yazdıkları arasında çelişki olduğunu düşünüyoruz. Çünkü yazarın siyasi hayatında başarılı olamadığını, Senatus'tan çıkarıldığını, adının yolsuzluklara karıştığını ve Caesar tarafından kurtarıldığını ve O'nun tarafından tekrar kamu görevine başladığını biliyoruz. Bu çelişkiyi yazar *De coniuratione Catilinae*'da şöyle anlatmaktadır.⁶⁸

“Ben toy bir delikanlıyken, ilkin, çoğunluğun yaptığı gibi, hevesle kamu işlerine sürüklendim ve birçok tersliklerle karşılaştım. Çünkü utanma duygusu, ölçülü davranış ve erdem yerine cüret, ahlak bozukluğu, açgözlülük geçerliydi. Kötü yollara alışık olmayan benliğimin buna tepki göstermesine karşın, hırsın bozduğu güçsüz genç yaşım gene de bu kötülükler ortamında bulunuyordu, öteki insanların bozuk ahlaklarıyla bağdaşamadığım halde, aynı mevki tutkusu, başkaları gibi, beni de dedikodunun ve kıskançlığın pençesinde kıvrandırıyor.”

Yani yazar burada yaptığı ile yazdığının aynı olmamasını aşırı hırsı ile açıklamaktadır.

Sallustius genç yaşta siyasi hayatı seçmiş, başarı kazanamayınca da tarih yazarlığına geçmiştir. Kamu görevinde kazanamadığı ünü tarih yazarak elde etmiştir. Kariyerini tarih yazarak tamamlamıştır.

MÖ 63 yılında Catilina'nın önderliğinde, iktidarın yönetimine karşı gelmek amacıyla düzenlenen komployu konu alan Sallustius'un bu ilk eseri monografi türündedir. Sallustius Roma'daki monografi türünde yazan tarih yazarları arasında Coelius Antipater'den sonra ilk monografi yazarıdır.⁶⁹

Eserinde canlı bir üslupla Roma'nın siyasi ve askeri durumunu, içinde yaşadığı toplumsal koşullarla yazıya dökmüştür. Caesar'ın ölümüyle (MÖ 44), kamu görevinden ayrıldıktan sonra, Sallustius'un amacı yazar olarak kendisine ün sağlamak olmuştur.

Yukarıda da söylediğimiz gibi *De coniuratione Catilinae* eserine Sallustius konuya doğrudan girmemiş, bir önsözle başlamıştır. Önsöz'de konu insandır. Felsefi içeriklidir,

65 Sall. *Catil. IX.*

66 Sall. *Catil. X.*

67 Sall. *Catil. XXXVII.*

68 Sall. *Catil. III*; J. C Rolfe, 1921, 7; G. Varinlioğlu, 1973, 19, 20.

69 Wolf Steidle, *Sallusts Historische Monographien*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1958, 1.

ahlaki değerleri anlatır, tarih yazma amacını verir ve yazarın yaşamı hakkında bilgiler vardır. Yazar önsözde ahlak dersi vermektedir.

Cumhuriyet Dönemi Roma tarih yazıcılığında önemli bir yere sahip olan Sallustius eserinde toplumun ahlaki durumu, söylevler, kişi betimlemeleri, coğrafi betimlemeler gibi konuyu ilgi çekici kılan konu dışı anlatımlar (*excursus*) gibi öğeleri kullanarak asıl konuyu daha belirgin hale getirmeye çalışmıştır. Eserde dört büyük söylev vardır: Catilina'ya ait iki söylev, Caesar ve Cato'nun söylevleri. Sallustius konuşanların fikirlerini verirken söylevlere kendi düşüncelerini de yerleştirmiştir. Bu yüzden yazarın düşüncesi ile söylevi verenin düşüncesini ayırt etmek zordur.

Cumhuriyetin çöküşü ile imparatorluğun kuruluşu arasındaki dönemde yaşayan Sallustius kamu görevindeyken edindiği kazanımları tarih yazarak vermeye çalışmıştır. Yazar yaşadığı karışık dönemde saygınlık, ün kazanma yolundadır ve verdiği eserlerle saygınlığı ve ünü elde etmiştir.

Yazarın söylevlerinde Cato dürüstlüğü, sertliği ve ciddiyeti ile ön plana çıkarken, Caesar daha çok özgürlükçü yapısı, arkadaşlarına duyduğu saygı, çalışkanlık ve hırs gibi nitelikleri ile göz dolduran bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Caesar'ın söylevi başından itibaren dikkatli bir şekilde planlanmış, yalan, çıkar gözetmeyen ve hoşgörülü bir insan profili çizmiştir. Caesar'ın sonraki kariyeri ve Sallustius'un onunla ilişkili olarak verdiği detaylara baktığımızda yazarın taraflı bir tutum izlediğini çıkartabiliriz. Ayrıca Cicero'nun eserde ihmal edilmiş olması Sallustius'un tarafsızlığına gölge düşürmektedir.

Söylevler, bilindiği gibi, tarihi bir olayın anlaşılması için, kişileri anlamak için ve içinde buldukları dönemde ne gibi bir etkide bulduklarını kavramak için çok önemlidir. Sallustius da Thukydides gibi *De coniuratione Catilinae*'da söylevlere yer vermiş ve kişileri konuşturmuştur. Bu söylevler sayesinde de biz kişilerin karakterlerini öğrenebiliyoruz. Sallustius eserinde bütün kişilikleri tarihte yeri olan biri olarak değil, bir olay, bir öykü kahramanı olarak çizmiştir.⁷⁰

Yazarın bu eserde kullandığı üsluplardan biri de, konu ile doğrudan bağlantılı olmayan, ancak farklı yönlerden konuya açıklık getiren, ana konu ile ek bilgi veren ve okuyucunun heyecanını arttırmak için kullanılan konu dışı anlatımlar (*excursus*)'dır. Sallustius *De coniuratione Catilinae*'da on yedi bölümü kapsayan toplam beş ayrı konu dışı anlatıma yer vermiştir.⁷¹ Yazar Roma'nın siyasal ve toplumsal durumunu, komplonun hangi koşullarda ortaya çıktığını, halk sınıfı ile soylular arasındaki siyasi çekişmelerini, halk sınıfının hangi koşullarda yaşadığını, Catilina ve arkadaşlarının ruh durumlarını

70 G. Öner, 1971, 91.

71 Derya Arslan, *Sallustius ve Tarih Eserlerinde Konu Dışı Anlatımlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, 46-59.

*excursus*larla detaylı bir şekilde ele almıştır.⁷² Yazar böylece ayaklanmayı gözler önüne sermiştir ve esas konuyu yan konularla desteklemiştir.

Hellen tarih yazarlarından, tarihin babası olarak bildiğimiz, Herodotos'un *Historiae*'sında da *excursus* olduğuna çok rastlamaktayız.⁷³ Sallustius'dan önce de konu dışı anlatımlar tarih yazarlarına hizmet etmiştir. Sallustius'un *excursus*larını iki grup altında toplayabiliriz. Birincisi bizzat kendisinin yazdığı konu dışı anlatımlar, ikincisi söylevlerdeki kişilerin ağzından anlattığı konu dışı anlatımlardır.

Sallustius'u *De coniuratione Catilinae*'de iyi bir retor olarak görüyoruz. Söylevler bunu doğrular niteliktedir. Yazar tarihi olayları anlaşılır ve doğru bir şekilde bize aktarmış Roma'nın içinde bulunduğu durumu gözler önüne sermiştir.

Yazarın üslubuna baktığımızda ise, *archaismus* (eskiye bağlılık), *brevitas* (kısalık) ve *varietas* (çeşitlilik) karşımıza çıkmaktadır. Sallustius'un, Roma'da eserlerini ilk Latince yazarak tanıdığımız Marcus Porcius Cato'yu (MÖ 234-149) (Yaşlı Cato) kendine örnek aldığını görmekteyiz.⁷⁴ Sallustius Cato'dan aldığı kelimelerle kelime hazinesini geliştirmiş, az sözle çok şey anlatabilmiştir. Kısa ve anlaşılır ifadeler kullanmış, cümlelerinde zarf ile çekimli bir isme aynı görevi vererek çeşitlilik sağlamıştır.⁷⁵ Ayrıntılara fazla yer vermeyen, ancak kısa ve anlaşılır bir dille yazan usta bir sanatçıdır.⁷⁶ Bu açıdan Sallustius tarih yazarlığına bir yenilik getirmiştir.

Yazar konuyu daha anlaşılır hale getirmek için konuya yandan eklediği coğrafi anlatımlarla da üslubuna renk katmıştır.

Sallustius olayları ele alırken “*interim, interea, cum, simul, atque*” gibi tarih açısından kesin olmayan ifadeler kullanmıştır.⁷⁷ Yazar ayrıca *sicuti ego accepi* (benim anladığıma göre),⁷⁸ *diuturna* (uzun süreli)⁷⁹ gibi belirsizlik payı olan ifadeler kullanmıştır. Zaman açıkça ifade edilmemiştir. Dolayısıyla Sallustius'un kronolojiye çok dikkat etmediğini, kesin olmayan ifadeler kullandığını söyleyebiliriz.

Yazar olayları anlatırken, neden-sonuç ilişkisi içinde anlatmıştır. *De coniuratione*

72 Sall. *Catil. V-XIV; XVIII- XIX; XXXVI- XXXIX; XXV; LIII-LIV.*

73 G. Ledworuski, *Historiographische Widersprüche in der Monographie Sallusts zur Catilinarischen Verschwörung* in Studien zur Klassischen Philologie Band 89, Frankfurt am Main 1994, 103, 107; M. Wengraf, 2010, 79.

74 R. Mellor, 1999, 44.

75 G. Öner, 1973, 14- 15.

76 Romalı Kamu görevlileri tarih yazarken eserlerinin kamusal değer taşımasını amaç edinmişler, sanatçı görünmekten kaçınmışlardır. *Annales* yazarları olayları, yerleri, süslemeden, aktarıcı olmakla yetinmişlerdir. (bkz. Cic. *De Oratore, II, 54*). Sallustius ise tarih yazıcılığında bütün sanatını göstermiştir.

77 J.C. Rolfe, 1921, 11.

78 Sall. *Catil. VI.*

79 Sall. *Catil. XXXI.*

Catilinae monografisinde zamanın siyasal durumunu anlatır. Bunu *excursus*larla yapmaya çalışır. Catilina isyanını anlatırken yazar isyanın doğuşunu, gelişmesini, Roma'daki egemen düşüncüyü, toplumun yapısını gözler önüne serer ve ayaklanmanın nedenlerini arar, tarihsel ve psikolojik ortamı saptar. Yazar böylece Catilina'nın devlete karşı hazırladığı isyanın neden ve sonuçlarını renkli, canlı, ilginç bir biçimde ortaya koymuştur.

Sallustius'un bu monografisinde kişilerin karakterlerini, toplumun yapısını görerek olayların tarihsel nedenlerini anlamak kolaydır. Çünkü yazar olaylar ve kişiler üzerindeki görüşlerini kendine özgü üslubu ile ifade etmiş ve çıkar peşinde koşan insanların görüşlerinin altında yatan gerçekleri de bulup çıkartmıştır.⁸⁰

Birinci yüzyıl hatip ve düşünürlerinden Quintilianus yazarı Thukydides ile bir tutmuştur.⁸¹ MS 40- 103/104 yılları arasında yaşayan ünlü şair Martialis Roma tarihçileri arasında Sallustius'u ilk sıraya koymuştur.⁸² Roma'nın en büyük tarihçilerinden Tacitus (MS 56/57-117) yazarımızdan "Roma tarihçiliğinin en parlak yazarı" olarak söz etmiştir.⁸³ MS 2. yüzyıl Romalı yazar Gellius, *Noctes Atticae* (Attica Geceleri) adlı kitabında Sallustius'tan sözcüklerin anlamı için örnekler vermiştir.⁸⁴

Romalı yaşamöyküsü yazarı Suetonius *De Viris Illustribus* adlı eserinde Sallustius'u Roma tarihçilerinin ilki olarak adlandırmıştır.⁸⁵

Tarih yazıcılığında öz ve biçim bakımından Thukydides'i örnek alan yazar kendinden önceki tarihçiler gibi olayları sadece yıllıklar biçiminde ele almamış, ayaklanmanın sebeplerini ve sonuçlarını da vererek bilimsel tarihçiliğin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

MÖ 63 yılındaki bir iç ayaklanmayı anlatan *De coniuratione Catilinae*'da Sallustius kaynak kendisi olduğu için kaynak göstermemiştir. Sallustius Roma'da önceden görülmemiş suçların ve tehlikelerin baş gösterdiği, eşine rastlanmamış bir olay olması nedeniyle bu konuyu seçmiştir. Bir monografi olan bu eserde yazar Roma Devleti'nin siyasi ve ahlaki durumunu ele almıştır. Eserde kendi politik düşüncesini ortaya koymuş ve söylevlerini verdiği kişileri sert bir üslup ile konuşturmuştur. Bu yüzden Sallustius bu eserde tarafsızlığını koruyamamıştır.

Ayaklanmayı sebep-sonuç ilişkisinde ele alarak yorumlamış ve Roma tarih yazıcılığında yeni bir sayfa açarak Klasik Roma tarihçiliğinin başlatıcısı olarak kabul görmüştür.

80 A. Sarıgöllü, 1983,32.

81 Quint. *Inst. X, 1, 101.*

82 Mart. *Epigr. XIV, 191.*

83 Tac. *Ann. III, 30.*

84 Gell. *Noct. Att. VI, 17; X, 20; XIII, 30; XVI, 10; XVIII, 4; IV, 15; X, 26.*

85 M. von Albrecht, 1997, 456.

Cumhuriyetin son dönemlerindeki bu isyan girişimlerini ele alan yazar, bu dönemin ahlaksızlıklarını yazıya dökerek psikolojik portreler çizerek eserini çekici kılmayı başarmıştır. Yaşadığı dönemden bir olayı ele alması ve döneme damgasını vurmuş kişilerin tasvirlerine yer vermesi *De coniuratione Catilinae* adlı eserin değerini artırmıştır. Ayrıca konu dışı anlatımlarla yazar, esere canlılık katmış ve cumhuriyetin son dönemlerinin zihinlerde yaşanmasını sağlamıştır.

Eserin önsözünde kaleme aldığı felsefi ve ahlaki görüşleri ile bize toplumun yapısını anlatmıştır. Aynı zamanda toplumun sosyal, kültürel ve psikolojik yönünü de ele almış olması Sallustius'un çok yönlü bir tarihçi olduğunu göstermektedir.

Sallustius tarihe, edebiyata, felsefeye ve retoriğe de katkıda bulunmuştur. Sallustius kronolojiye fazla önem vermemiş, eski kelimeler kullanmış, eserinde kaynak göstermemiş ve kendi görüşlerini yansıtmıştır. Buna karşılık olayların sebep ve sonuçlarını vermeye çalışmış, detaylı bir şekilde karakter tasvirleri yapmış, onları karşılıklı konuşturmuş, konu dışı anlatımlarla olayın anlaşılmasını sağlamış ve okuyucunun ilgisini çekmeye çalışmıştır. Böylece Geç Cumhuriyet Dönemi ve olaylarının anlaşılmasını sağlamıştır. Roma'da bilimsel tarihçiliğin gelişmesine katkıda bulunmuş ve Klasik Roma tarihinin öncüsü olmuş Roma Geç Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli yazarlarından olmuştur.

Cumhuriyetin çöküşü ile imparatorluğun kuruluşu arasındaki dönemde yaşayan C. Sallustius Crispus kamu görevindeyken edindiği kazanımları tarih yazarak vermeye çalışmıştır. Yazar yaşadığı karışık dönemde saygınlık, ün kazanma yolundadır ve verdiği eserlerle saygınlığı ve ünü elde etmiştir.

Kaynakça

- ALBRECHT, M. von, *A History of Roman Literature*, Leiden-New York-Köln 1997.
- ARSLAN, D. , *Sallustius ve Tarih Eserlerinde Konu Dışı Anlatımlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- ASCONIUS PEDIANUS: *Orationum Ciceronis quinque enarratio*, in Milanianum.
- CIC. *Catil.* , M. Tullius Cicero, *In L. Catilinam*, (Çevirimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>.
- CIC. *De orat.* M. Tullius Cicero, *De Oratore*, (Çevirimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>.
- CIC. *Ad Fam.*, M. Tullius Cicero, *Ad familiares*, (Çevirimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>.
- DEMİRİŞ, B. “Greklerde ve Romalılarda Tarih Yazımı, Romalılarda Tarih Yazımı”, *Anadolu Araştırmaları*, C.15, İstanbul 1999, S. 431-459.
- DEMİRİŞ, B. *Roma Yazının Tarih Yazıcılığı*, Ege Yayınları, İstanbul 2006.
- DUFF, Wight J. , *A Literary History of Rome*, Vol. 1-111 London 1953.
- FUNAIOLI, ” Sallustius”; *RE I*, Stuttgart 1920, 1910-1955.
- GELL. *Noct. Att.* : Gellius, *Noctes Atticae*, (Çevirimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>.
- HIER. *Adv. Lovin.* : Hieronymus, *Adversus lavinianum*, TLG CD ROM, California 2000.
- HIER. *Olymp.* Hieronymos, TLG CD ROM, California 2000.
- İPLİKÇİOĞLU, B. , *Eski Batı Tarihi I*, Ankara 1997.
- KEIGHTLEY, T. , *The Catilina and Jugurtha of Sallust*, London 1849.
- LAISTNER, M. L. W. , *The Greater Roman Historians*, Berkeley 1977.
- LEDWORUSKI, G. , “Historiographische Widersprüche in der Monographie Sallusts zur Catilinarischen Verschwörung “in *Studien zur Klassischen Philologie Band 89*, Frankfurt am Main 1994.

MART. *Epigr.* : Martialis, *Epigrammata*, (Çevirimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>.

MELLOR, R. , *The Roman Historians*, London-New York 1997.

ÖNER, G., *Sallustius'un Monografilerinde İnsan Anlayışı- Roma Toplum- Kişilikler*, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1971.

ÖNER VARINLIOĞLU, G., *Catilina Tertibi* , Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

QUINT. *Inst.*: Quintilianus, *Institutio oratoria*, (Çevirimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>.

RE: *Paulys Real Encyclopedie der classischen Altertumwissenschaft*, München.

ROLFE, J.C. , *The Loeb Classical Library*, London: William Heinemann, 1921.

SALL. *Catil.* Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, çev. J.C. Rolfe, *The Loeb Classical Library*, London: William Heinemann 1921.

SARIGÖLLÜ, A. , *Roma Edebiyatında Tarih*, Ankara 1971.

STEIDLE, W. , *Sallusts Historische Monographien*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1958.

SYME, R., *Sallust*, Berkeley- Los Angeles, University of California Press. 1964.

TAC. *Ann.* : Cornelius Tacitus, *Annales*, çev. Bedia Demiriş, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.

VARINLIOĞLU, G. , “Sallustius ve Yapıtları Üzerine”, *Belleten*, C.LII, s. 206, Ankara 1989, s. 61-152.

WENGRAF, M., *Die Mitglieder der catilinarischen Verschwörung*, Magister der Philosophie, Universität Wien 2010.

Türk Siyasi Hayatında Açık Mektuplar (1950-1960)

Cafer GÜLER*& Serdar SARISIR*

Özet

Çalışmada, 1950-1960 yılları arası siyasi hayatın daha iyi anlaşılmasında açık mektupların rolü üzerinde durulmuştur. Söz konusu dönem, açık mektupların sayısal olarak yoğunlaştığı yıllar olarak dikkat çekmektedir. Bir siyaset yapma ve kamuoyu oluşturma aracı olarak açık mektupları konu edinen ilk çalışmamızın devamı niteliğindeki bu çalışmada, 1950-1960 yılları arasındaki bazı açık mektup örnekleri değerlendirilecektir.

İktidar partisi olan Demokrat Parti ile ana muhalefet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi arasında on yıl süren oldukça sert geçen siyasi mücadele, açık mektupların sayısal olarak artmasında önemli bir etkidir. İki parti arasındaki bu sert siyasi mücadele sürecindeki sembol isimler, Adnan Menderes ve İsmet İnönü, doğal olarak açık mektupların muhatapları olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu dönemde her iki parti arasındaki gerginleşen siyasi atmosferin en önemli gündemi, rejim meseleleri olduğundan, dönemin açık mektuplarının ana konusunu da rejim meseleleri oluşturmaktadır. Bu nedenle rejim meselelerinin ortaya çıkışındaki sorumluluğun kime ait olduğu ve bu meselelerin çözümüne yönelik önerilerin neler olduğu gibi temalar dönemin açık mektuplarına yansımıştır. Bundan dolayı Demokrat Parti iktidarı, Adnan Menderes, İsmet İnönü'nün biyografilerinde ve 1950'li yılların anlatımında, eksiklikleri gidermede açık mektupların önemi ortaya çıkmaktadır.

Bu dönem, iki siyasi parti arasındaki mücadelenin gittikçe sertleştiği ve kutuplaşmaya doğru gittiği yıllardır. Bu durum karşısında her şeye rağmen tarafsızlığını koruduğunu iddia eden bazı açık mektup sahipleri, gelinen noktanın nedenlerini ve gelecek için çözüm önerilerini dile getirmekten geri kalmamışlardır. Bu da dönemin ilginç bir siyaset yapma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada, ilgili dönemin siyasi hayatının ortaya konmasında açık mektupların dile getirilen fonksiyonu esas alınarak, örneklemelerle konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Siyasi Hayatı, Açık Mektup, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi, Adnan Menderes, İsmet İnönü.

* Araştırma Görevlisi Doktor, Ankara Üniversitesi, DTCF. Tarih Bölümü, caferguler@yahoo.com

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF. Tarih Bölümü, ssarisir@ankara.edu.tr

Open Letters in Turkish Political Life (1950-1960)

Abstract

In the study, the role of open letters in understanding the political life better, between 1950 and 1960, was emphasized. In this period there was a significant increase in the number of open letters. This study, which is the continuation of our first study that subjects the some open letters as a tool of doing politics and creating public opinion, will analyze the period from 1950 to 1960.

The harsh political struggle, which lasted ten years between the ruling Democrat Party and the main opposition party, Republican People's Party, was an important factor in the increasing number of open letters. The symbolic names of the harsh political struggle process between the two parties, Adnan Menderes and İsmet İnönü, naturally come out as the interlocutors of the open letters.

In this period, since the most important agenda of the tense political atmosphere between the two parties was the regime affairs, it also constituted the main issue of the open letters in this period. The questions like who was responsible from the emergence of regime affairs and what are the suggestions for these affairs were the main themes of the open letters in this period. Therefore the importance of open letters in eliminating deficiencies in the studies on Democrat Party, on the 1950's and also in the biographical studies of Adnan Menderes and İsmet İnönü has shown up.

This was the period when the struggle between the two political parties was getting harder and more polarized. Under these circumstances, some open letter holders, who claimed to maintain their neutrality despite everything, did not give up mentioning the reasons for the current situation and proposing solutions for the future. This was an interesting way of doing politics at the period.

In this study, in order to reveal the political life of the relevant period, the said function of the open letters will be taken as a basis and the subject will try to be clarified with exemplifications.

Keywords: *Turkish Political Life, Open Letters, Democrat Party, Republican People's Party, Adnan Menderes, İsmet İnönü.*

Giriş

1950 yılı Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, ilk defa siyasi iktidarın serbest seçimlerle el değiştirdiği bir tarihtir. Bu dönemi, 1950-1960 yılları arasını, sonlandıran 27 Mayıs 1960 tarihi ise, Cumhuriyet tarihinin ilk askeri müdahalesidir. Bu açıdan söz konusu on yılın bütün yönleri ile araştırılması gerekmektedir¹. Bu döneme dair araştırmalar incelendiğinde, kaynak olarak açık mektupların yeterince kullanılmadığı görülmektedir². Diğer yandan bu dönemin siyasi hayatı anlatılırken, siyaset yapma aracı olarak da açık mektuplara yeterince yer verilmediği anlaşılmaktadır. 1950’de DP’nin iktidara gelişinden, 27 Mayıs 1960 yılına kadar geçen sürede, siyasi mücadeledeki sertlik genel itibarıyla on yıl boyunca varlığını sürdürmüştür.

Zaman zaman “bahar havası” denilebilecek yumuşama dönemleri, çok kısa süreli olmuşsa da, yerini gergin siyasi atmosfere bırakmıştır. Böyle gergin bir siyasi atmosferde, rejim meselelerinin ön plana çıkmasının bir sonucu olarak, bazı açık mektuplarda sorumluluğun hangi partiye ait olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Söz konusu açık mektuplara bakıldığında; bir kısmının bir tarafı tümüyle savunan, diğer tarafı tümüyle itham eden bir içeriğe sahip olduğu görülür. Bunun yanında elbette sayısı azda olsa iktidar ve muhalefeti aynı ölçülerde eleştiren ve çözüm önerileri ortaya koyan açık mektuplara da rastlamak mümkündür.

Bu dönemin açık mektup yazarlarının bazıları, Acar Tuncer³, Refik Korkud⁴ ve Ahmet Bedevi Kuran⁵ örneklerinde görüleceği üzere, açık mektuba, siyasi hayatta kendi çaplarında bir müdahale ve propaganda aracı olarak başvurmuşlardır.

1.Doğrudan İsmet İnönü’ye Hitabeden Açık Mektuplar

Bu dönemin açık mektupları, bir önceki dönem olan 1938-1950 yıllarına nisbetle sayıca daha fazladır. 1950-1960 yılları arasında kaleme alınan açık mektupların içeriğine bakıldığı zaman, ilk olarak iktidardan düşmüş ve ana muhalefet lideri pozisyonuna gerilemiş olan İsmet İnönü ile ilgili oldukları görülür⁶. Bu anlamda doğrudan İsmet

1 Bu on yılın iktidar partisi olan DP’nin konu edinildiği ilk akademik çalışma, Cem Eroğul’a aittir. *Bkz.* Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970; Dönem hakkında bir diğer monografi Tanel Demirel’indir. *Bkz.* Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2012; ayrıca dönem hakkında son çıkan kapsamlı eser için *bkz.* Mete Kaan Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

2 *Bkz.* Eroğul, *a.g.e.*; Demirel, *a.g.e.*; Kaynar, *a.g.e.*

3 Acar Tuncer, *Küfrü ve Salibi Boğan Vatan Cephesidir. İsmet Paşa’ya Mektup*, Gutenberg Matbaası, İzmir 1959.

4 Refik Korkud, *Türkiye Siyasi Partilerine Birinci Açık Mektup*, Ankara 1955.

5 Ahmet Bedevi Kuran, *Hüseyin Cahit Yalçın Beye Açık Mektup*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1957.

6 İsmet İnönü’nün biyografisinin yazılmasında, özellikle biyografinin 1938-1960 arası dönemi için açık mektupların kullanılmasının katkı sağlaması olası iken, bu malzemenin gözden kaçtığı görülmüştür. Örneğin Şevket Süreyya’nın, İkinci Adam başlıklı üç ciltlik çalışması ile Şerafettin Turan’ın, İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000. Bu iki eserde açık mektupların kullanılmadığını

İnönü'yü muhatap alan seçilmiş örnekler aşağıda değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.1. “Halk Partisinin Yıkıcısı İnönü’ye Açık Mektup”

DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte farklı il ve ilçelerde mülki amirleri ziyaret ettiğini beyan eden Cihat Barışta, Malatya Belediye Binası'ndaki “*resim hadisesi*”ne dair bazı tartışmaların basına yansımaları üzerine dikkatini çektiğini ve gerçekleri öğrenmek üzere Malatya'ya gittiğini ifade etmektedir. Cihat Barışta açık mektubunda, 1951 yılında Malatya'nın CHP'li Belediye Başkanı'nın makam odasına ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün resmini asması ve sonra bu resmin valilik kararıyla indirilmesine ilişkin gelişmeleri anlatmaktadır.

Ayrıca, “... senelerce bu memleketi babasının çifliği gibi idare eden sabık Cumhurbaşkanı İnönü'nün saltanat devri; senelerce onu; milletvekili olarak seçen temiz ve asil Malatyalılara İnönü'nün hediyesi, işte.” Sözleriyle Malatya'nın ihmal edilmişliğini eleştirmekte⁷ ve 1950 yılı öncesinde CHP iktidarının ve İsmet İnönü'nün Malatya'ya imar ve kalkınma alanında ciddi bir yatırım yapmadığı konusu üzerinde durarak⁸, Malatya üzerinden geçmişin siyasi bir muhasebesini yapmaktadır.

1.2. “Halk Partisinin İç Yüzü Sayın Bay İsmet İnönü İle Açık Konuşma”

Topçu Yarbaylığından müstafi, 3.üncü Umum Müfettişliği Yabancı İşler Müdürlüğü'nden emekli olan Yakup Karagül, kırk yıllık çalışma hayatında edinmiş olduğu tecrübelerine dayanarak kendi ifadesiyle, “*son bir hizmet ve gençliğe bir ibret olmak üzere*” açık konuşmasını tasarlamış ancak beş sene süren parti kavgaları nedeniyle yazdıklarının dinlenilmeyeceği ve kıymetini kaybedeceği düşüncesiyle daha sakin bir dönemde yayınlamak üzere ertelemiştir. Metne bakıldığında pek çok yazının kaleme alınış tarihleri neşir tarihinden bir hayli önce olduğu görülecektir.

Karagül'ün “*açık konuşması*” temelde 1950 öncesi CHP iktidarının uygulamalarının eleştirisi olup, eleştirilerini kendi tasnif şekliyle dört aşamada kurgulamıştır.

“1-Hakka tazim ve halka şefkat göstermeyen Halk Partisinin iç yüzü

2-İsmet Bey, İsmet Paşa ve Başkan İsmet İnönü'nün şahsiyetleri

3-Devlet Başkanı olduğu müddetçe Bay İsmet İnönü aldatılmıştır. İsmet İnönü aldanmış mıdır?

görülmemektedir. Oysa ölümünün onuncu yılında İsmail Arar'ın İnönü Biyografisi ile ilgili bibliyografya çalışmasında görüleceği üzere konuya dair birçok açık mektubun basıldığını görebiliriz. Bkz. İsmail Arar, “İnönü Bibliyografyası”, *Yapıt*, S. 8, (Aralık-Ocak 1984/1985), s. 80 vd.

7 Cihat Barışta, *Halk Partisinin Yıkıcısı İnönü'ye Açık Mektup*, (yayınevi ve yeri yok) 1951.

8 Bu gelişmeler için bkz. Metin Toker, *Demokrat Parti'nin Altı Yılları (1950-1954)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s. 110.

4-Memuriyet hayatımda başıma gelenler ve gördüklerim.”⁹.

Yazar özellikle laiklik ilkesinin 1950 öncesindeki, kendince yanlış bulduğu, uygulamalarını eleştirmektedir.

1.3. “İnönü’den Dileğimiz”

Nurettin Ünen’in¹⁰, “Dileğimiz” başlığı taşıyan ancak açık mektup örneklerinin tüm özelliklerini taşıyan ve yazılış amacı aynı olan metni, 1950 seçimlerinden sonra muhalefete düşen CHP’de Genel Başkan İsmet İnönü’nün siyasi geleceği ile ilgilidir. Yazar, hem CHP hem de İsmet İnönü için 1950’den sonra en uygun seçeneğin, İnönü’nün CHP Genel Başkanlığından ayrılması olduğunu ifade etmekte ve bunun gerekliliğini uzun uzadıya savunmaktadır.

Bunu da aşağıda yer alan metnin bir parçasından yapılan alıntıdan görüleceği üzere bir dost samimiyetiyle ikaz olarak yaptığını ifade etmektedir.

“... Sizi haddim olmayarak hakiki bir dost samimiyetiyle ikaz ediyorum. Tarihi itibarınızı lüzumsuz yere zedeletmemek, yakın tarihin canlı bir sembolü ve partiler üstü manevi bir kıymet olarak yaşamak eski bir devlet adamının vekâr ve haysiyetine en uygun bir hareket tarzıdır. Çekliniz! Sizden bunu bekliyor, sadece bunu diliyoruz.
...”¹¹.

Ünen’in hayli ilginç olan söz konusu metni, doğrudan İsmet İnönü’yü muhatap alan açık mektup türü yazılara uygun bir örnek oluşturmaktadır.

1.4. “İsmet İnönü Paşa’ya Açık Mektup”

Ahmet Bedevi Kuran’ın¹², açık mektubu, DP ve CHP ilişkilerinin çok gergin olduğu 1958 yılında yazılmıştır. Açık mektubun girişinde Atatürk’ün ölümünden sonra İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı zamanında onun hatırasına karşı yapılan saygısızlıklar ve ona ilgi duyanlara karşı yapılan muameleler, açık mektubun yazılış gayesi olarak beyan edilmiştir. Sonrasında ise yazar, İsmet İnönü’nün tüm siyasi hayatı boyunca gözlemlediği yanlışlarını, tutarsızlıklarını ve çelişkilerini sergilemiştir. Sonuç kısmında ise böyle bir

9 Yakup Karagül, *Halk Partisi’nin İç Yüzü Sayın Bay İsmet İnönü İle Açık Konuşma*, Akın Matbaası, Ankara 1951, Mektup sahibinin 1950 öncesine ait laiklik uygulamalarını eleştirmesi, 1950-1960 arası dönem boyunca sık rastlanan laiklik eleştirisinin bir örneğidir. Bu dönemin laiklik eleştirisine yönelik tartışmalar için bkz. Tark Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s. 223-244.

10 Nurettin Ünen (1906-1981), hakkında bkz. Mustafa Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi*, VIII. Dönem, 1946-1950, C. III, Ankara 2012, s. 287-288.

11 Nurettin Ünen, *İnönü’den Dileğimiz*, Ekicigil Matbaası, İstanbul 1952.

12 Ahmet Bedevi Kuran (1886-1966), hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, “Ahmet Bedevi Kuran Jön Türklüğün Tarihçisi”, *Tarihin Alacakaranlığında Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, II, Dergah Yayınları, İstanbul 2010, s. 236-262.

lidere sahip ana muhalefet partisi karşısında DP iktidarını savunmuştur¹³.

Bu nedenle Kuran'ın açık mektubunun doğrudan İsmet İnönü ve dönemi uygulamalarını eleştiren diğer yandan da DP iktidarını destekleyen bir mahiyette olduğu söylenebilir.

1.5. “İnönü’ye Açık Mektup ve Bazı İntibalar”

Mustafa Acar, “İnönü’ye Açık Mektup ve Bazı İntibalar” başlıklı neşriyatının içindekiler kısmından anlaşıldığına göre yazar yirmi bir başlık altında görüşlerini ortaya koymuştur. “İnönü’ye Açık Mektup...” başlığı ise 10 ve 15. sayfalar arasında yer almaktadır. Yazar bu bölümde “*Kervan yürüyor paşam!...*” diyerek temelde CHP ve onun lideri İsmet İnönü’yü, eleştirmektedir.

“*Üstadım Bay Yalman! Siz Nesiniz?*” başlığı altında, “*Evet; siz nesiniz?!..*” diyerek başladığı yazısında muhalefete geçen *Vatan* yazarı Ahmet Emin Yalman’ı eleştirmektedir.

Acar ayrıca 1957 seçimlerinden sonra bile seçimleri kaybeden CHP muhalefetine çizgisi eleştirmekte öte yandan DP zamanında Adana vilayetinin kalkındığını savunmaktadır¹⁴.

Söz konusu açık mektup içerik açısından değerlendirildiğinde, İsmet İnönü eleştirisi ihtiva etmekle birlikte, DP. iktidarının Adana’daki olumlu çalışmalarının yanı sıra kişisel polemik türüne örnek teşkil edebilecek bir yazıyı da içermektedir. Ancak ismi nedeniyle bu başlık altında incelenmiştir.

1.6. “Küfrü ve Salibi Boğan Hilal Yolu: Vatan Cephesidir İsmet Paşa’ya Mektup”

Acar Tuncer¹⁵, “*Paşa Hazretleri*” diyerek başladığı yazısında, CHP ve İsmet İnönü’nün iktidarlara dönemindeki laiklik uygulamalarını eleştirmekte ve olayın din düşmanlığı boyutuna vardığını vurgulamaktadır. Ona göre bu durumun ortaya çıkmasında üç anlayış etkili olmuştur.

“*İhmalimizin bir neticesi olarak, mahkum edilen vicdanımızın kasıtlı canavarı kendisini üç manasız telakkinin hamurundan hasıl eden yegane hakikat tarafıyla ahlak buhranıydı ve şu şekilde tecelli ediyordu:*

1-Komünistler

2- Masanlar

13 Ahmet Bedevi Kuran, *İsmet İnönü Paşa’ya Açık Mektup*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1958.

14 S. Mustafa Acar, *İnönü’ye Açık Mektup ve Bazı İntibalar*, Doğan Basımevi, Adana 1958.

15 Acar Tuncer (1936-2016), Acar Tuncer in hayatı için bkz. Sabah, 25 Nisan 2016.

3-Müfrit telakkileri devrim sayan inkılâp softaları”

Yazar ayrıca, DP'nin kurduğu Vatan Cephesi'ni de haklı ve yerinde bulmaktadır¹⁶. Başlığında doğrudan İsmet İnönü'yü muhatap alan bu mektup, aslında içerik olarak laiklik uygulamaları üzerinden bir İsmet İnönü eleştirisi yapmaktadır. Bu nedenle laiklik başlığı yerine bu kısımda değerlendirilmiştir.

2.1950 Öncesinin Tartışmalı Kanun, Karar ve Uygulamaları

Bu döneminin açık mektuplarının bir özelliği de tek parti döneminin bazı tartışmalı karar ve uygulamalarını konu edinmiş olmasıdır.

2.1. “Sayın Başbakan’a Açık Mektup”

Hüsamettin Kavalalı'nın mektubunun ana konusu, 1950 öncesinde özellikle Milli Korunma Kanunu'nun gayrimenkul kiralalarında kira artışlarına yönelik kısıtlamaları sınırlamalarıdır. Yazar, artık bu kısıtlama ve sınırlamaların kaldırılmalarının zamanı geldiğini ifade etmektedir¹⁷.

Kavalalı'nın açık mektubu, gayrimenkul kiralaları gibi oldukça spesifik bir konu gibi gözüken ancak hayli kişiyi ilgilendiren bir meseleye dair olması ve uzun süre ilgililerinin gündemini meşgul etmesi bakımından, oldukça orijinal bir örnektir.

2.2. “Varlık Vergisinin Satılmış Kahramanı Faik Ökte’ye Açık Mektup”

Ahmet Arif Meriç'in açık mektubu, Varlık Vergisi esnasında İstanbul Defterdarı olan Faik Ökte'nin 1951'de basılan Varlık Vergisi ve uygulamalarını anlatan kitabıyla ilgilidir. Yazar, mektubunda önce Faik Ökte'yi, eleştirmekte Varlık Vergisi'nin eleştirilen uygulamalarından dolayı Ökte'yi suçlamaktadır. Dahası Ökte'nin görevi esnasında haksız kazanç sahibi olduğunu da dile getirmektedir. Onun açık mektubunda yer alan aşağıdaki cümleleri olaya bakış açısını gözler önüne sermesi açısından oldukça sarhihtir.

“Be, herif bu memleketin öz evlatları asırlar boyu nice tahammüle dilemez vergiler altında kalmış, kan vergisi, can vergisi, mal vergisi vermiş her hususta perişan olmuş ve nihayet başını da sokacak bir çatısı kalmadığı halde ağzını açmamış ve her şey

16 Acar Tuncer, *Küfrü ve Salibi Boğan Hilal Yolu: Vatan Cephesidir İsmet Paşa'ya Mektup*, Gutenberg Matbaası, İzmir 1959.

17 Hüsamettin Kavalalı, *Sayın Başbakan'a Açık Mektup*, Gün Basımevi, İstanbul 1950. Mektup sahibinin konu ettiği kiralaların sınırlanması meselesi 1946 dan 1960lara kadar önemli bir tartışma konusu olmuştur. Hatta 1950 seçimlerine gidilirken bu konuyu gündemine alan bir siyasi parti kurulmuştur, Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi (30 Eylül 1949) bu partiden önce “*gayrimenkul sahipleri derneği*” kurulmuştur. Bu derneğin gazetesi olan emlak sahipleri gazetesi yukarıda bahsedilen partinin de yayın organı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952*, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul 1952, s. 736-737.

(vatan için) demiş ve kendisinde teselli bulmuştur. Hâlbuki İkinci Cihan Harbi'nde kendi saadeti, yaşaması için bu memleketin bir müddet ayakta durabilmesini temin edecek yardımda bulunan bazı varlıklı efendiler! Verdikleri üç beş kuruş dolayısıyla (vatan sevgisinden uzak) o günden beri açtular, ağızlarını, yumdular gözlerini, söylemediklerini bırakmadılar.”

Yazar, mektubun ilerleyen kısımlarında Varlık Vergisi'nde zorunluluğundan bahsetmekte ve Varlık Vergisi'ni savunmaktadır¹⁸. Metinde, uygulamadaki hataların kişisel tasarruflardan kaynaklandığı, verginin ise yerinde bir karar olduğu vurgulanmaktadır. Yakın tarihimizin tartışıla gelen meselelerinden biri olan Varlık Vergisi konusunda çalışma yapacak araştırmacıların bu tür metinleri de görmesinin yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

2.3. “Tarım Bakanı Sayın Nedim Ökmen’e Açık Mektup”

Mümtaz Apaydın, Tarım Bakanı Nedim Ökmen’e yazdığı mektubunun girişinde DP'nin köylü kesiminin kalbini kazandığını, bu başarıda Tarım Bakanı olarak Ökmen'in de katkısının bulunduğunu ifade etmektedir.

Mektubun girişinden sonra ele alınan asıl konu ise, Orman Kanunu'nun uygulanması ve Tarım Bakanlığı'na bağlı Orman Genel Müdürlüğü'nün icraatıdır. “Çok Sayın bakanım ... bu orman faciasına da behemehal bir son vereceğinizi kuvvetle ümit ediyorum” diyen yazar, CHP devrinde çıkartılan Orman Kanunu'nun ormanların mülkiyeti hususu, kamulaştırılmasını eleştirmekte, ormancılıkta devlet mülkiyetinin zararları üzerinde durmakta ayrıca Orman Genel Müdürlüğü'nün kötü yönetildiğini vurgulamaktadır¹⁹.

Apaydın'ın söz konusu metninde, geçmişin siyasi muhasebesi yapılmakta ve İsmet İnönü dönemi uygulamaları eleştirilerek, CHP döneminden intikal eden sıkıntılı durumun düzeltilmesi istenmektedir.

2.4. “İstanbul Valisi Fahrettin Kerim’e Açık Mektup”

Cihan Barışta ve Orhan Cemal'in açık mektubunun konusu, 1950'den önce CHP İktidarı tarafından İstanbul Valisi yapılan Fahrettin Kerim Gökay'ın çalışmalarından

18 Ahmet Arif Meriç, *Varlık Vergisinin Satılmış Kahramanı Faik Ökte'ye Açık Mektup*, Raşit Bütün Matbaası, İstanbul 1951. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin vergi kanunları arasında ve mali uygulamalar arasında en çok tartışılan, tartışılmalı Varlık Vergisi Kanunu'ndur. Farklı bakış açılarıyla en son araştırmalar için bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, Cahit Kayra, *Savaş, Türkiye Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2011.

19 Mümtaz Apaydın, *Tarım Bakanı Sayın Nedim Ökmen'e Açık Mektup*, Saka Matbaası, İstanbul 1952. 1937 yılında çıkarılan 3116 Sayılı Orman Kanunu'nun bazı maddelerinin tadilini öngören, 1945 yılında çıkan 4785 Sayılı Kanun'a göre, ülke genelinde bütün ormanlar devletleştirilmişti. Bu kanun sonraki yıllarda hep tartışma konusu olmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Suat Aksoy, *Tarım Hukuku*, Ankara Basımevi, Ankara 1970, s. 398-402.

duyulan memnuniyetsizliktir. Bu nedenle yazarlar yayınladıkları mektupla kendilerine has üsluplarıyla valiyi istifaya davet etmektedirler.

“... Sizin işiniz bu değil. Kendi partinize yar olmadınız. Ne İsa’yı sevindirdiniz, ne de peygamberi memnun ettiniz. Herkes idarenizden gayrı memnundur. Yerinizi ehil ellere bırakın.

*Geriye dönün kürsünüz gene size açıktır. Memlekete hayırlı ve faydalı olmak istiyorsanız bunu yapınız İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Ordinaryüs Profesör Doktor Fahrettin Kerim Gökay*²⁰.

CHP'nin atadığı bir bürokratin istifasını isteyen söz konusu açık mektubun iki kişi tarafından kaleme alınmış olması, açık mektupların yazarları açısından değerlendirildiğinde sıklıkla karşılaşılan bir durum olmadığı da söylenebilir.

2.5. “İsrail’den Sayın Başbakan Adnan Menderes’e Açık Mektup”

Türkiye’den İsrail’e göç eden Eli Shaul tarafından 1953’ün son günlerinde DP’nin çıkardığı bir kanunla CHP’nin mallarının hazineye intikaline öngören kanun dolayısıyla kaleme alınmıştır. Yazar, DP’nin bu kanunu çıkarmakla haklı ve yerinde bir tasarrufta bulunduğunu söylemekte ve devamla İkinci Dünya Savaşı yıllarında çıkardığı Varlık Vergisi Kanunu’na atf yapmakta, Varlık Vergisi’ni çıkaran CHP’nin kendi mallarının devrini öngören kanunu eleştiremeyeceğini ifade etmektedir²¹.

Mektup yazarının Türkiye’den ayrılmış olmasına rağmen Türkiye’deki gelişmeleri yakından takip etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

3.Rejim Meseleleri

Bu dönemde yayımlanan açık mektupların, önemli konu başlıklarından biri de daha çok rejim meseleleridir. Rejim meselelerinin²² de sırasıyla, Anayasa Mahkemesi’nin eksikliği,

20 Cihat Barışta-Orhan Cemal, *İstanbul Valisi Fahrettin Kerim’e Açık Mektup*, Ateş Basımevi, İstanbul 1951. Fahrettin Kerim Gökay, DP’nin başa gelmesinden bir yıl önce İstanbul Belediye Başkanlığı’na atanmıştır. Bu sebepten dolayı Fahrettin Kerim Gökay’ın, 1950 seçimlerinden sonra bir süre görevden alınması beklenmiş ancak gerçekleşmemiştir. 1957 kadar bu makamda kalacaktır. Bkz. Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadınları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi 1453-1971*, İdari-Tarihi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1971, s. 387-417.

21 Eli Shaul, *Balat’tan Bat-Yam’a*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, CHP mallarının 1954 Seçimleri öncesinde hazineye devredilmesini öngören kanun o günlerde büyük tartışmalara yol açmıştır. Bkz. Eroğul, a.g.e., s. 86-88; Toker, a.g.e., s. 253-258.

22 1950-1960 arası dönemde siyasi gündemin önemli konularından biri rejim meseleleri denilen tartışmalardı. Bunlar, Anayasa Mahkemesi’nin eksikliği, ikinci bir meclisin kurulması, seçim sisteminde değişiklik yapılarak nisbi temsil esasının kabul edilmesi, yargı bağımsızlığı gibi. Bir Anayasa Hukukçumuzun bu yıllar arasındaki siyasi mücadeleyi “*rejim politikası*” olarak şu şekilde açıklamıştı: “... *Rejim sorunlarının tartışıldığı, daha doğrusu bu sorunların çözümlenmesi için çeşitli kural ve kurum değişikliklerinin ileri sürüldüğü*

seçim sistemi tartışmaları, yargı bağımsızlığı, ikinci bir meclisin kurulması gibi başlıklar olduğu görülür. Ancak söz konusu meseleler hakkında yapılan değerlendirmelerde, açık mektupların kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu konularda sadece siyasi partilerin seçim dönemlerindeki seçim beyannamelerinin, parti programlarının ve liderlerin meclis içi ve dışı konuşmalarının dikkate alındığı bilinmektedir²³. Oysa rejim meseleleri, açık mektuplarda işlenen temel konular arasında yer almaktadır.

3.1.“Açık Mektup: Devlet Reisinin Fahri Başkanlığında Bir (Anayasacılar Cemiyetinin) Kurulması Ricasile”

Lütfü Evren, 1954 Türkiye’inde bir Anayasa meselesinin var olduğuna inanmaktadır. Yazar, bu meselesinin çözümü için Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde Anayasa Hukuku Profesörü olan Bülent Nuri Esen’e²⁴, görev düştüğünü bir bilim kurulunun Türkiye’nin ihtiyaçlarının karşılayacak yeni bir Anayasa taslağının hazırlamaları gereğine işaret etmektedir²⁵.

Evren’in mektubu, açık mektupların temel üslup özelliklerini taşımakla birlikte, başlıkta yer alan “*Ricasile*” ifadesi, mektubu bu anlamda farklı bir yere taşımaktadır.

3.2.“Türkiye Siyasi Partilerine Birinci Açık Mektup”

Refik Korkud, kitap hacmindeki bu açık mektubun ilk kısmında Türkiye’deki siyasi partilerin üzerinde birleşecekleri, hassasiyet gösterecekleri, ortak mücadele edecekleri konuları sıralamıştır. Bunlar, irtica ile mücadele, komünizmle mücadele, aşırı milliyetçiliğe kapılmama, siyasi mücadelede Atatürk’ün partiler üstü kimliğinin korunması, Atatürk İlkerlerinin her hangi bir partinin tekelinde bulunmaması gibi konulardır. Yazar, ikinci kısımda ise, CHP’nin 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra izlediği muhalefet çizgisini eleştirmektedir²⁶.

bu dönemde, politika, belirli bir çerçeve içerisinde sürüp giden bir faaliyet olmaktan çıkmakta, çerçevenin kendisi doğrudan doğruya “politika” konusu haline gelmektedir. Buna, ilk bakışta biraz ters görünebilecek bir deyimle “rejim politikası” demek hiç te yanlış olmaz”. Bkz. Mümtaz Sosyal, Dinamik Anayasa Analizi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1969, s. 19.

23 Örneğin bu konuda 1961 Anayasası’nın fikri temellerinin de ele alındığı, Sosyal, *a.g.e.*, s. 107-114’de kaynak olarak, siyasi partilerin seçim dönemlerindeki seçim beyannamelerine, parti programlarına ve liderlerin meclis içi ve dışı konuşmalarına bakıldığı görülmektedir.

24 Bülent Nuri Esen (1911-1975), dönemin zaman zaman siyasi gündemine giren ve Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde, Anayasa Hukuku Profesörü olan bir akademisyendir. 1954 yılının son baharında bir ara DP iktidarının icraatını eleştirdiği için bakanlık emrine alınmak suretiyle kürsüsünden uzaklaştırılmıştır. Daha sonra ise görevine tekrar iade edilmiştir. Bülent Nuri Esen’in hayatı ve eserleri için bkz. Oya Fişekçi, *Kuruluşunun 50. Yılı Dolayısıyla Ankara Hukuk Fakültesi Öğretim Üye ve Yardımcıları Bibliyografyası 1925-1975*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara 1977, s. 131-135.

25 Lütfü Evren, *Açık Mektup: Devlet Reisinin Fahri Başkanlığında Bir (Anayasacılar Cemiyetinin) Kurulması Ricasile*, Örnek Matbaası, Ankara 1954.

26 Refik Korkud, *Türkiye Siyasi Partilerine Birinci Açık Mektup*, İstiklâl Matbaası, Ankara 1955.

Korkud'un metni, siyaset ve propaganda yapmanın bir yöntemi olarak açık mektupların nasıl kullanılabildiğinin güzel bir örneğini teşkil etmektedir.

3.3. “Demokrat Partili Milletvekillerine Açık Mektup: Rejim Buhranı Halledilmelidir”

Muammer Aksoy²⁷, açık mektubun isminden anlaşılacağı üzere Türkiye’de bir rejim bunalımının olduğu, bu bunalımdan çıkmak için DP’nin kuruluş felsefesine dönmesi gerektiği yönünde öneriler sıralanmakta ve özellikle 1954 seçimlerinden sonra hükümetin çıkardığı bazı kanunların değişmesi gerektiği üzerinde durmaktadır²⁸.

Aksoy’un mektubunun, DP’nin siyasi yaklaşımlarını yönlendirme çabası taşıdığı söylenebilir.

4. Laiklik

Bu dönemin siyasi tartışmaları arasında güncelliğini hiç kaybetmeyen önemli başlık laikliktir. Bu bakımdan laiklik tartışmalarının açık mektuplarda işlenmesi de doğal karşılanmalıdır²⁹. Bu nedenle bu başlık altında laiklik konusunu esas alan açık mektup örnekleri ele alınacaktır.

4.1. “Lâiklik İnkılâbı’nın XXV. Yıldönümü Hakkında Milletvekillerine Açık Mektup”

Faik Muzaffer Amaç’ın³⁰ açık mektubunun konusu laiktir. Bu ilkenin korunması güçlenilmesi için mektubunda bir takım öneriler getirmekte bu öneriler arasında 1924 Anayasası’nda devletin dinine dair maddenin 9 Nisan 1928’de kaldırılmasını resmi bayram olarak anılmasına dair önerisi bulunmaktadır³¹. Amaç,

“Atatürk’ün hatırasına ve inkılâplar rejimine bağlılığından asla şüphe etmediğim siz milletvekillerinden rica ediyorum:

27 Muammer Aksoy (1917-1990), hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Türk Parlamento Tarihi*, Kurucu Meclis, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2017, Ankara, C. II, s. 363-364.

28 Muammer Aksoy, “Demokrat Partili Milletvekillerine Açık Mektup: Rejim Buhranı Halledilmelidir”, *Forum*, C. 8, S. 88, 15 Kasım 1957, ss. 9-12.

29 1950-1960 yılları arasında laiklik tartışmaları siyasi gündemin ilk sıralarındaydı bu bakımdan açık mektup sahibinin de bu tartışmalar katılmaktan kendisini alamadığını görüyoruz. Laiklik tartışmaları için bkz. Tark Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s. 223-244. Ayrıca bkz. Çetin Özek, *Türkiye’de Laiklik, Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1962, s. 98-162.

30 Faik Muzaffer Amaç (1915-1978), Faik Muzaffer Amaç’ın hayatı anıları ve bazı eserleri için bkz. İlbay Kahraman (Haz.), *Merhaba Kör Kadı*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.

31 Faik Muzaffer Amaç, *Lâiklik İnkılâbı’nın XXV. Yıldönümü Hakkında Milletvekillerine Açık Mektup*, Gayret Basımevi, Malatya, 1954.

Laiklik inkılâbımızın hiç olmazsa XXV. Yıl dönümü, layık olduğu önemle, milletçe kutlamamız için gerekli bir kanun teklifini hemen meclise sununuz.” Demektedir.

Amaç’ın mektubu, dönemin siyasi gündemine uygun ve bu duruma açıklık getirme arzusuyla kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

4.2. “Açık Mektup. Diyanet İşleri Başkanlığı Yüksek Makamına”

Raif Ogan’ın³² açık mektubu, radyoda dini konularda gerçekleştirilen sohbetlerde geçen bazı terim ve kavramların İslam hukuku ve dini bakımdan doğruluğu ve yanlışlığı üzerine bir açıklama ihtiyacıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı’na hitaben kaleme alınmıştır³³.

Dergilerde yayınlanmış açık mektup örnekleri arasında yer alan Ogan’ın yazısı, İslami terminolojinin kullanımında daha dikkatli olunması gerektiğini vurgular bir nitelik taşımaktadır.

5. Doğrudan Adnan Menderes’e Hitabeden Açık Mektuplar

Dönemin bir başka önemli siyasi figürü Adnan Menderes’i de, İsmet İnönü kadar olmasa da, muhatap alan açık mektuplar yayınlanmıştır³⁴. Bu nedenle doğrudan Adnan Menderes’i muhatap alan açık mektuplardan en uygun örnekler, bu başlık altında ele alınacaktır.

5.1. “Şarkın Churchill’i Adnan Menderes’e Açık Mektup”

Cihat Barışta, “*CHP Devrinde Sefalet ve Felâket* İçinde Bulunan Türk Polisini DP’nin Kurtarmasını Bekliyoruz” başlığı altında, 1950 öncesinde Emniyet Genel Müdürlüğü ve Polis Teşkilatı’nın her açıdan ihmal edildiğini, bu noktadan hareketle ihmalin ortaya çıkardığı sorunların iyileştirilmesi ve durumun düzeltilmesi gerektiğini ifade etmekte ve konu hakkında Başbakan Menderes’e çağırıda bulunmaktadır³⁵.

Barışta’nın mektubu, diğer örneklerle nazaran hayli kısadır ve İsmet İnönü’ye yazılanlarla kıyaslandığında oldukça yumuşak bir üsluba sahip olduğu görülmektedir.

32 Raif Ogan (1887-1976), kısa biyografisi için bkz. Osman Nebioğlu, *Türkiye’de Kim Kimdir, 1961-1962*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul 1962, s. 456; Mustafa Uzun, “Raif Ogan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 33, s. 318-319.

33 M. Raif Ogan, “Açık Mektup. Dışişleri Başkanlığı Yüksek Makamına”, *Sebülürreşad*, C. 9, S. 216, (1956), s. 242-244.

34 Adnan Menderes’in biyografisi için kullanılabilir açık mektuplar gereğince kullanılmamıştır. Örneğin Şevket Süreyya Aydemir’in çok bilinen Menderes Biyografisi olan Menderes’in Dramı çalışmasında bu eksikliği görebiliriz. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes’in Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1960.

35 Cihat Barışta, *Şarkın Churchill’i Adnan Menderes’e Açık Mektup*, Basın Yayın Haber Ajansı, Ankara 1954.

5.2. “Başvekil Sayın Adnan Menderes’e Devletimiz Hukuku Hakkında Mektuplar”

Erhan Löker’in³⁶ açık mektubu, Hüseyin Cahit Yalçın’ın 1954 sonrasında bir basın suçundan dolayı hüküm giymesi, hapse atılması ve nihayet ABD. basınında bile Türkiye’deki siyasi gelişmelerini “*cesaret kırıcı*” olduğu yönünde yazının çıkması üzerine kaleme alınmıştır. Yazar, Türkiye’deki bu siyasi mücadelede görülen sertleşmeden İsmet İnönü’yü sorumlu tutmakta, Türkiye’de abartıldığı ölçüde antidemokratik bir gidişatının olmadığı görüşünü savunuyor³⁷.

Löker’in açık mektubu, doğrudan Adnan Menderes’e yazılmış olmakla birlikte, içeriğine bakıldığında İsmet İnönü eleştirisinde de bulunduğu görülmektedir.

5.3. “Sayın Menderes’e Açık Mektup”

Ahmet Emin Yalman³⁸, Başbakan Adana Menderes’e açık mektubunu yazdığı tarih DP. ve CHP. ilişkilerinin gittikçe gerginleştiği ve DP. tarafından Vatan Cephesi’nin kurulduğunun ilan edildiği günlere rastlamaktadır. Yalman mektubunda, DP.’yi kuruluşundan itibaren uzun yıllar desteklediğini, ancak şu an gelinen noktanın demokrasimizin geleceği bakımından umut verici olmadığını; bu durumu düzelterek gereken önlemleri alacak kişinin de başbakan olarak Adnan Menderes olduğunu söylemektedir³⁹.

5.4. “Sayın Menderes’e 2. ci Açık Mektup”

Ahmet Emin Yalman’ın⁴⁰, 2. Mektubu, Kadro Hareketi’nden Şevket Süreyya Aydemir’in Menderes ve DP’yi destekleyen yazıları çıkmaya başlamasıyla ilgilidir. Yazar, DP.’nin kuruluşundan itibaren bu partiye solcuların sızmasına karşı nasıl birlikte hareket ettiklerini anlatmakta ve bundan dolayı da Şevket Süreyya konusunun hassas olduğunu ve DP’ye zarar vereceğini savunmaktadır⁴¹.

Ahmet Emin Yalman’ın birinci ve ikinci açık mektupları, gazetelerde yayınlanan açık

36 Erhan Löker (1925-1969), Ankara Hukuk Fakültesi Mezunu olup, 1950 öncesinde gençlik hareketi ve öğrenci derneklerinde aktif bir şekilde rol almış ve yöneticilik yapmıştır. *Bkz.* Fahir Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi 1954-1959*, Sevinç Matbaası, Ankara 1963, s. 10.

37 Erhan Löker, *Başvekil Sayın Adnan Menderes’e Devletimiz Hukuku Hakkında Mektuplar*, Örnek Matbaası, Ankara 1955.

38 Ahmet Emin Yalman (1889-1972) hayat hikâyesini dört cilt halinde bastırmıştır. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. I-IV, Rey Yayınları, İstanbul 1971-192.

39 Ahmet Emin Yalman, “Sayın Menderes’e Açık Mektup”, *Vatan*, 06.09.1958.

40 Şevket Süreyya Aydemir, Ahmet Emin’in bu yazısına Vatan gazetesinde çıkan bir cevap yazmış ayrıca DP. taraftarı basında Yalman’ın aslında uzun yıllar boyunca komünistlere hoş görüşle yaklaştığını gösteren polemikler yaşanmıştır. Bu süreç için *Bkz.* İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü, Kadrocuları ve Kadroyu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 451-452.

41 Ahmet Emin Yalman, “Sayın Menderes’e 2.ci Açık Mektup”, *Vatan*, 15.09.1958.

mektuplara iyi birer örnek teşkil etmektedir.

6. Şahsi Mağduriyetler

Şahsi mağduriyetlerin ifşasına yönelik açık mektuplardan bahsederken aynı zamanda 1924 Anayasası'ndaki mevcut 82. maddesindeki dilekçe hakkını ve maddenin tatbikatına da değinmek yararlı olacaktır. 82 maddeye göre,

“Türkler; gerek şahıslarına gerek ammeye müteallik olarak kavanin ve nizamata muhalif gördükleri hususatta merciine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne münferiden ve müctemian ihbar ve şikâyette bulunabilirler. Şahsa ait olarak vuku bulan müracaatın neticesi müstediye tahriren tebliğ olunmak mecburidir”.

Diğer taraftan Meclisin Dâhili Nizamnamesi'nin 22. maddesinde “Arzuhal encümeni” de sayıldıktan sonra 50-59. maddeleri encümenin çalışma şeklini göstermiştir⁴².

1924 Anayasası'nın Türk vatandaşlarına 82 madde ile tanıdığı dilekçe hakkına dayanarak vatandaşların TBMM'ne verdikleri dilekçeler doğrudan meclisin Arzuhal Komisyonu'na gelmekte ve bu komisyonda görüşülmekte daha sonra ise gerektiğinde meclis genel kuruluna havale edilmekteydi. Anayasa'nın 82. maddesinin tatbikatı incelendiğinde bu hak arama yolunun rağbet gördüğü rahatlıkla söylenebilir. Diğer taraftan bazı hukukçular tarafından anayasanın 82. maddesinin tatbikatının eleştirildiğini de eklemek gerekiyor.

Örneğin bir eleştiriye göre,

“Tatbikatta dilekçe komisyonunun bu salahiyeti çok fena kullanılmış, kazai kararlara muhalif durumlar ihdas edilmiş, ...kanun ve nizamnamelere, talimatnamelere muhalif kararlar verilmiş ve bunun neticesi olarak da resmi yollardan, idari ve kazai mercilerden kabul ettirilemeyen hukuk nizamına muhalif durumların meclis yolundan ihdas edilebildiği görüldüğü için siyasi müracaatların sayısı on binleri bulmuştur”⁴³.

Acaba aşağıda üç örneğini vereceğimiz şahsi mağduriyetlere ilişkin açık mektup sahipleri ayrıca meclisin arzuhal komisyonuna dilekçe ile başvuruda bulundular mı? Bulundular ise komisyon ve meclis genel kurulundan olumsuz bir karar çıkınca mı bu açık mektupları kaleme aldılar.

Bu soruların cevaplarını tespit etmek ayrıca bir mesai gerektirmektedir. Ancak açık mektupların öneminin, bir hak arama yöntemi olarak da kullanılıyor olmaları nedeniyle,

42 Bkz. Servet Armağan, *Dilekçe Hakkı ve 1961 Anayasası*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1972, s. 36-37.

43 Armağan, *a.g.e.*, s. 151.

bir kat daha artığı anlaşılmaktadır.

6.1. “Sayın Celâl Bayar’a İdari Mezalimi Gösterir Açık Mektup”

Bu dönemde, doğrudan Celal Bayar’a hitaben yazılan ve kişisel mağduriyeti konu edinen bir açık mektup örneği olarak Cemil Günet’in mektubu dikkat çekicidir.

Cemil Günet, açık mektubunu aslında 1950 seçimlerinden önce dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye hitaben yazılmışsa da, bir türlü bastırılmamış ancak 1950 seçimlerinden sonra bastırılması mümkün olduğu için zamanın Cumhurbaşkanı Celâl Bayar’a hitap eden bir başlıkla yayınlamıştır. Mektubun konusu yazarın öğretmen iken askere gitmesi, askerlik dönüşünde bir türlü öğretmenliğe başlatılmaması hakkındadır⁴⁴. Kişisel bir mağduriyetin giderilmesine yöneliktir.

6.2. “Sayın Başbakanlığa Açık Mektup”

C. Günet’in açık mektubunun konusu, yazarın uğradığını iddia etti bir iftira sonucu hâkim adaylığından uzaklaştırılmasıdır. Günet mektubunda, hakkında, “*Hükümetin manevi şahsiyetine hakaret*” iddiasıyla açılan davaya yer vermekte ve sonrasındaki başına gelenleri anlatmakta ve ayrıca herhangi bir partiye mensup olmadığını da ifade ederek⁴⁵, mağduriyetinin giderilmesini istemektedir.

6.3. “Cumhurbaşkanını Aldatan Tevfik İleri Hakkında Adnan Menderes’e Açık Mektup”

Faik Muzaffer Amaç, mektubunda bir iftira sonucunda öğretmenlik mesleğinden uzaklaştırıldığını fakat söz konusu iftiranın mahkemece reddedildiğini, bu mahkeme kararına rağmen, dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri’nin Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ı bu konuda yanılttığını savunmakta ve bir Cumhurbaşkanı’na yanlış bilgi veren Milli Eğitim Bakanı’nın istifa etmesi gerektiğini ifade etmektedir⁴⁶. Amaç’ın mektubu da, kişisel mağduriyetinin düzeltilmesine yönelik bir hak arama yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

7. Kişisel Polemik ve Öneriler

Açık mektup konuları arasında yer alan, ayrı bir başlık altında incelenmesinde fayda olan ve örneklerine az da olsa rastlanılan, kişisel polemik ve önerileri içeren açık mektuplar da bulunmaktadır.

44 Cemil Günet, *Sayın Celâl Bayar’a İdari Mezalimi Gösterir Açık Mektup*, M. Sıralar Basımevi, İstanbul 1950.

45 Cemil Günet, *Sayın Başbakanlığa Açık Mektup*, M. Sıralar Basımevi, İstanbul 1955.

46 Faik Muzaffer Amaç, *Cumhurbaşkanını Aldatan Tevfik İleri Hakkında Adnan Menderes’e Açık Mektup*, Emek Basımevi, Ankara 1952.

7.1. “Emekli General Sadık Aldoğan’a Açık Mektup”

Orhan Sargın’ın mektubu, 1950 öncesinde önce Demokrat Partili sonrasında, Millet Partili olan Afyon Milletvekili emekli General Sadık Aldoğan’a 14 Mayıs seçimlerinden hemen sonra yazılan bir açık mektuptur.

Yazar açık mektubunda 1946-1950 arası dönemi renkli siyasetçisi ve sık sık dokunulmazlığının kaldırılması yönünde girişimler olan Sadık Aldoğan’ın muhalefet üslubunun sertliği üzerinde durmakta ve siyasetçiye dilini değiştirmesi yönünde telkinde bulunmaktadır⁴⁷.

Sargın’ın mektubu, kişisel eleştiri amacıyla yazılan açık mektuplar arasında yer almakta olup, siyasi portreler yazılırken bu tür yayınların da göz ardı edilemeyecek bilgileri içerdiğini gösteren iyi bir örnektir.

7.2. “Hüseyin Cahit Yalçın Beye Açık Mektup”

Ahmet Bedevi Kuran’ın mektubunda, 1954’ün son günlerinde bir basın uçundan 80 yaşında hapse giren ve muhalif basının, muhalefetin sembolü olan Hüseyin Cahit Yalçın’ın II. Meşrutiyet’ten itibaren 1956’ya kadar olan siyasi hayatı incelenmektedir.

Yazar, II. Meşrutiyet’ten itibaren Hüseyin Cahit Yalçın’ın Prens Sabahattin’den başlayarak Atatürk ile devam eden ve nihayet DP. iktidarıyla giriştiği mücadeledeki haksızlığını, yanlışlığını vurgulamaktadır. Yazar, Hüseyin Cahit Yalçın’ın siyasi hayatında menfi rol oynamaktan geri kalmadığını savunmaktadır⁴⁸.

Hüseyin Cahit’i araştıranlar, inceleyenler için Yalçın’ı muhalif bir pencereden de okuyabilmek, elbette bir anlam ifade edecektir. Bu nedenle Kuran’ın Yalçın eleştirisi, dönemin siyasi hayatı için olduğu kadar bu açıdan da dikkate değer olduğu düşünülmektedir.

47 Orhan Sargın, *Emekli General Sadık Aldoğan’a Açık Mektup*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1950. Sadık Aldoğan özellikle 1946-1950 arası dönemin polemikleri ile ünlü renkli bir siyasi kimliktir. Özellikle konuşmalarındaki üslubu sık sık eleştirilmiştir. Sivri dillidir. Bkz. Mustafa Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi*, VIII. Dönem, 1946-1950, C. III, Ankara 2012, s. 83-84.

48 Ahmet Bedevi Kuran, *Hüseyin Cahit Yalçın Beye Açık Mektup*, Türkiye Basımevi İstanbul 1956, Yalçın 1950-1960 arası dönemde CHP yayın organı olan gazetelerde -*Ulus ve Halkçı*- başyazarlık yapmış bu yazılardan dolayı sık sık yargılanmış ve nihayet 1954 son günlerinde kesin hüküm giydiği için hapse bile girmiştir. Bkz. Hıfzı Topuz, *100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1996, s. 109.

7.3. “Sayın Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisimiz Erdelhun Rüştü Paşa Hz.ne Açık Mektup”

Kurt Tarık Özhan'ın⁴⁹ açık mektubu, zamanın Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun'e hitaben yazılmıştır. Konusu ise Türk Ordusu'nda kullanılacak olan miğferin yabancı ordularda kullanılan miğferlerin bir benzeri olmayıp kendi tarihimizden örnek alınacak bir miğferin benimsenmesi ve kullanılmasıdır⁵⁰.

Orhun Yazıtları'na atıfta bulunulan, Türk ve yabancı miğfer örneklerine yer verilen açık mektubun oldukça ilginç kapağında ve metininden hareketle, yazarının, Türk milliyetçiliği fikrine uzak olmadığı düşünülebilir.

Sonuç

Bu dönem açık mektuplarının da, şekil, dil ve üslup açısından, açık mektupların temel belirleyici özelliklerini taşıdıkları görülmektedir. Refik Korkud örneğinde görüleceği üzere kimi zaman bir kitap hacminde veya bir broşür niteliğinde oldukları ya da üç dört sahifelik metinler, olduğu görülmüştür. Diğer taraftan açık mektupların bir kısmının da Ahmet Emin Yalman yazdıkları gibi gazete ve Raif Oğan'ınkiler gibi dergilerde yayımlandığı tespit edilmiştir. Açık mektup ibaresi büyük çoğunlukla geçmekte; ancak “açık konuşma” ve “dileğimiz”, örneklerinde olduğu gibi, yazılış amacı aynı olan ancak farklı adlandırılmalarla da karşılaşılmaktadır. Yine bu dönem açık mektup metinlerine bakıldığında ise, dil ve üslup açısından alelade bir metinden öte, hitabeti andıran, muhalif bir üslupla, kısmen kendine özgü bir yapıda olduklarını söylemek yanlış olmayabilir.

Bu dönem açık mektupların da değişik makam ve mevkilerde bulunan siyasi liderlere ve kurumlara hitaben yazıldığı görülmekle birlikte; ağırlıklı olarak ya doğrudan ya da

dolaylı olarak İsmet İnönü ve dönemine hitaben yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu da beraberinde niçin 1950 ve 1960 yılları arasında açık mektupların çok yazıldığı ve niçin İsmet İnönü ve dönemine hitaben yazıldığı sorusunu akla getirmektedir. Bu yoğunluğun ortaya çıkmasında, CHP'nin uzun yıllar iktidarda kalması, 1945 yılına kadar eleştirilemezliğin etkisi, bir başka ifadeyle CHP'nin iktidardan düşmesiyle birlikte insanların kendisini görece daha özgür hissetmesiyle cevaplanabilir. Bu dönemde doğrudan Adnan Menderes'e ve Celal Bayar'a hitabeden yazılan açık mektuplar da bulunmaktadır. Ancak bu mektuplardaki üslubun bir seviye daha yumuşak olduğu gözlemlenmiştir.

İncelediğimiz, dönemin açık mektuplarının konuları ise ağırlıklı olarak genelde İsmet İnönü ve dönemi olmakla birlikte, özelde tek parti döneminin bazı tartışmalı karar ve

49 Kurt Tarık Özhan (1927-2014), bkz. *Milliyet*, 9 Mart 2014.

50 Kurt Tarık Özhan, *Sayın Erkan-ı Harbiye-i U.mumiye Reisimiz Erdelhun Rüştü Paşa Hz.ne Açık Mektup*, Hür Basım ve Yayınevi, Ankara 1959.

uygulamalarını konu edinmiş olasıdır. Bu dönemde yayınlanan açık mektupların, önemli konu başlıklarından biri de daha çok rejim meseleleridir. Rejim meselelerinin de sırasıyla, Anayasa Mahkemesi'nin eksikliği, seçim sistemi tartışmaları, yargı bağımsızlığı, ikinci bir meclisin kurulması gibi başlıklar olduğu görülmüştür. Diğer yandan Türkiye'nin o günlerdeki din-devlet ilişkileri ve laiklik ile ekonomik sorun tartışmaları da açık mektupların konusunu oluşturan diğer başlıklar arasında yer aldığı görülmüştür. Şahsi mağduriyetler ve kişisel polemik ve önerilerde açık mektup konuları arasında yer almıştır.

Yapılan taramalar neticesinde, DP. döneminin siyasi ve düşünce hayatının anlaşılmasında açık mektuplardan yeterince yararlanılmadığı görülmüştür. Açık mektupların Türk siyasi hayatının bu evresinin anlaşılması ve açıklığa kavuşturulabilmesi için oldukça önemli bir kaynak grubu olduğu düşünülmektedir. Araştırmacılarda farkındalığının artması ve incelemelerinde söz konusu malzemeyi kullanmaları nisbetinde bu yargının daha da güçleneceği öngörülmektedir. Son olarak ifade etmek gerekirse, açık mektupların düşünce ve siyasi hayatı tam anlamıyla resmetmede; bütünün ayrılmaz parçaları, düşüncenin; yalın, gayri resmi ve özgür hitabet örnekleri olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Gazeteler

Milliyet

Sabah

Vatan

Kitap ve Makaleler

Acar S., Mustafa, *İnönü'ye Açık Mektup ve Bazı İntibalar*, Doğan Basımevi, Adana 1958.

Aksoy, Muammer, “Demokrat Partili Milletvekillerine Açık Mektup: Rejim Buhranı Halledilmelidir”, *Forum*, C. 8, S. 88, 15 Kasım 1957, s. 9-12.

Aksoy, Suat, *Tarım Hukuku*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayını, Ankara 1970.

Amaç Faik, Muzaffer, *Lâiklik İnkılâbı'nın XXV. Yıldönümü Hakkında Milletvekillerine Açık Mektup*, Gayret Basımevi, Malatya 1954.

Amaç, Faik Muzaffer, *Cumhurbaşkanını Aldatan Tevfik İleri Hakkında Adnan Menderes'e Açık Mektup*, Emek Basımevi, Ankara 1952.

Apaydın, Mümtaz, *Tarım Bakanı Sayın Nedim Ökmen'e Açık Mektup*, Saka Matbaası, İstanbul 1952.

Armağan, Servet, *Dilekçe Hakkı ve 1961 Anayasası*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1972.

Armaoğlu, Fahir, *Kıbrıs Meselesi 1954-1959*, Sevinç Matbaası, Ankara 1963.

Barıştta Cihat, Şarkın *Churchill'i Adnan Menderes'e Açık Mektup*, Basın Yayın Haber Ajansı, Ankara 1954.

Barıştta, Cihat, *Halk Partisinin Yıkıcısı İnönü'ye Açık Mektup*, (yayınevi ve yeri yok) 1951.

Barıştta, Cihat-Orhan Cemal, *İstanbul Valisi Fahrettin Kerim'e Açık Mektup*, Ateş Basımevi, İstanbul 1951.

Birinci, Ali, “Ahmet Bedevi Kuran Jön Türklüğün Tarihçisi”, *Tarihin Alacakaranlığında Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, II, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

Çufalı, Mustafa, *Türk Parlamento Tarihi*, VIII. Dönem, 1946-1950, C. III, Ankara 2012.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.

Evren, Lütfü, *Açık Mektup: Devlet Reisinin Fahri Başkanlığında Bir (Anayasacılar Cemiyetinin) Kurulması Ricasile*, Örnek Matbaası, Ankara 1954.

Fişekçi, Oya, *Kuruluşunun 50. Yılı Dolayısıyla Ankara Hukuk Fakültesi Öğretim Üye ve Yardımcıları Bibliyografyası 1925-1975*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara 1977.

Günet Cemil, *Sayın Celâl Bayar'a İdari Mezalimi Gösterir Açık Mektup*, M. Sıralar Basımevi, İstanbul 1950.

Günet, Cemil, *Sayın Başbakanlığa Açık Mektup*, M. Sıralar Basımevi, İstanbul 1955.

Kahraman, İlbay (Haz.), *Merhaba Kör Kadı*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.

Karagül, Yakup, *Halk Partisi'nin İç Yüzü Sayın Bay İsmet İnönü İle Açık Konuşma*, Akın Matbaası, Ankara 1951.

Kavalalı, Hüsamettin, *Sayın Başbakan'a Açık Mektup*, Gün Basımevi, İstanbul 1950.

Korkud, Refik, *Türkiye Siyasi Partilerine Birinci Açık Mektup*, İstiklâl Matbaası, Ankara 1955.

Kuran, Ahmet Bedevi, *Hüseyin Cahit Yalçın Beye Açık Mektup*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1956.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İsmet İnönü Paşa'ya Açık Mektup*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1958.

Löker Erhan, *Başvekil Sayın Adnan Menderes'e Devletimiz Hukuku Hakkında Mektuplar*, Örnek Matbaası, Ankara 1955.

Meriç, Ahmet Arif, *Varlık Vergisinin Satılmış Kahramanı Faik Ökte'ye Açık Mektup*, Raşit Bütün Matbaası, İstanbul 1951.

Nebioğlu, Osman, *Türkiye'de Kim Kimdir; 1961-1962*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul 1962.

Ogan, M. Raif, "Açık Mektup. Dışişleri Başkanlığı Yüksek Makamına", *Sebülürreşad*, C. 9, S. 216, (1956), ss. 242-244.

Özek, Çetin, *Türkiye'de Laiklik, Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1962.

Sargın, Orhan, *Emekli General Sadık Aldoğan'a Açık Mektup*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1950.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Türk Parlamento Tarihi*, Kurucu Meclis, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, C. II, Ankara 2017.

Shaul, Eli, *Balat'tan Bat-Yam'a*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Sosyal, Mümtaz, *Dinamik Anayasa Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1969.

Tarık Özhan, Kurt, *Sayın Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisimiz Erdelhun Rüştü Paşa Hz.ne Açık Mektup*, Hür Basım ve Yayınevi, Ankara 1959.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Bir Cumhuriyet Öyküsü, Kadrocuları ve Kadroyu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Toker Metin, *Demokrat Parti'nin Altı Yılları (1950-1954)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.

Topuz, Hıfzı, *100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1996.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul 1952.

Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

Tuncer, Acar, *Küfrü ve Salibi Boğan Hilal Yolu: Vatan Cephesidir İsmet Paşa'ya Mektup*, Gutenberg Matbaası, İzmir 1959.

Uzun, Mustafa, "Raif Ogan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 33, s. 318-319.

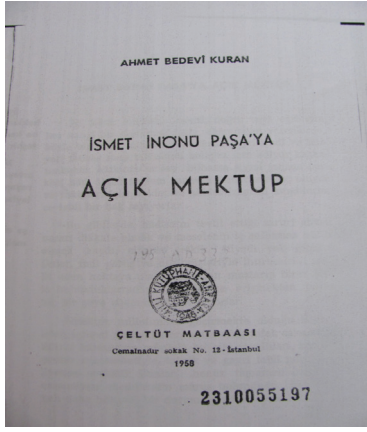
Ünen, Nurettin, *İnönü'den Dileğimiz*, Ekicigil Matbaası, İstanbul 1952.

Yalman, Ahmet Emin, "Sayın Menderes'e Açık Mektup", *Vatan*, 06.09.1958.

Yalman, Ahmet Emin, "Sayın Menderes'e Açık Mektup", *Vatan*, 15.09.1958.

Ziyaoğlu, Rakım, *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi 1453-1971*, İdari-Tarihi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1971.

EK: 1

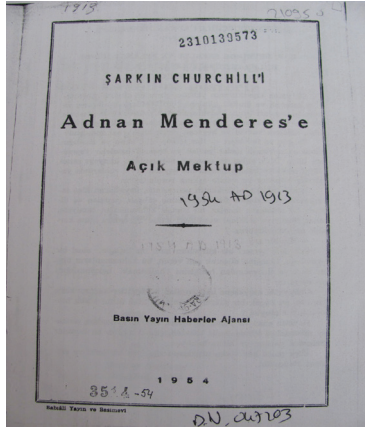
EK: 2

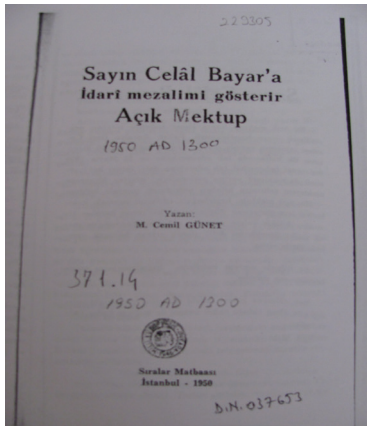
EK: 3

EK: 4

EK: 5

EK: 6

Üsküp Sanayi Mektebi (1897-1912)¹

Şerif KORKMAZ*

Özet

Kimsesiz çocukların topluma kazandırılması için kurulan ıslahhaneler;1868 yılından itibaren sanayi mekteplerine dönüştürülmüştü. ıslahhaneler bu şekilde gerçek birer mesleki eğitim kurumu halini almışlardı.1890'lı yıllardan itibaren mevcut sanayi mektepleri iyileştirilmiş ve pek çok vilayette yeni sanayi mektepleri açılmıştı. Bu çalışmada, Kosova vilayetinin önemli bir kültür ve bilim merkezi olan Üsküp şehrinde 1897 yılında açılan sanayi mektebi ele alınmıştır.

Üsküp Sanayi Mektebi binası üç katlı olup, içerisinde vilayet matbaası, yemekhane ve bir de hamam bulunmaktaydı. Mektebin daimi giderleri için vilayet matbaası,gazhane ve dükkan gelirleri tahsis edilmişti.Mektepte, mürettiblik, litografyacılık, kunduracılık, terzilik, marangozluk ve oymacılık meslekleri öğretiliyordu. Mektep açılırken 107 maddelik ayrıntılı bir yönetmelik hazırlanmıştı. Mektep, Kosova vilayetine bağlı olup,yönetiminden müdürle birlikte, mektep komisyonu ve mektep idare heyeti sorumluydu. Eğitim süresi 5 yıl olan mektepte, yaşları 12-14 arasında yaklaşık 90 Müslüman ve gayrimüslim kimsesiz çocuk mevcuttu. I. Balkan Savaşı'nda Kosova vilayeti işgale uğramış ve on beş yıl faaliyet gösteren mektep kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Mektebi,Üsküp, Yetim, Kosova

The Industry School of Skopje (1897-1912)

Abstract

Reformatories that aimed to reintegrate orphans into society were transformed into industry schools in 1868. In this way the reformatories evolved into the institutions of vocational education. From 1890s onwards, the centres of vocational education were improved and also many others were established in provinces. This study has focused on the industry school that was opened in the city of Skopje in 1897 which was a significant cultural and scientific centre of the province of Kosovo.

The building of the industry school of Skopje consisted of three floors and contained the print house of the province, dining hall, and a bath. The revenues derived from the print house, gas house and stores were allocated for the expenditures of the industry school. The school raised typesetters, lithographs, shoemakers, tailors, carpenters and art of carving. A detailed regulation of 107 articles was issued for the opening of the school. The school administration was led by a director, a commission and a committee. The school had an education programme of 5 years and accommodated 90 Muslim and Christian pupils at the age of 12-14. However, the province of Kosovo was occupied during the First Balkan War and the industry school of Skopje was closed after having served for 15 years.

Key Words: Industry school, Skopje, Orphans, Kosovo.

*Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, serifk@comu.edu.tr

¹ Bu çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 2530 No'lu, "Osmanlı Devlet'inde Mesleki Eğitim: II. Abdülhamid Döneminde Selanik ve Üsküp Şehirlerinde Kurulan Sanayi Mektepleri" isimli proje verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Giriş

Üsküp, Yıldırım Bayezid döneminde uç beylerinden Paşa Yiğit tarafından ele geçirildi. Fetihden sonra Paşa Yiğit Bey, Saruhan bölgesinden getirtilen Türkmenleri Üsküp ve yöresine yerleştirdi ve burasını Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin en önemli uç merkezlerinden biri haline getirdi. Osmanlı fetihleri Üsküp merkezli olarak Sırbistan'a ve Bosna'ya uzandı. Bu stratejik önemi Belgrad'ın fethine kadar sürdü (1521)². Yerleştirilen Türkler ile Üsküp, çok kısa bir zaman içinde Türk-İslam özelliklerini taşıyan bir şehir halini aldı ve bölgenin bir ilim merkezi oldu³.

Üsküp bölgesi Rumeli Beylerbeyliği içerisinde Paşa Livasına bağlıydı. 1580'den sonra Rumeli eyaletinin müstakil sancağı oldu. Bu durumunu Tanzimat'a kadar sürdürdü. 1831'de Rumeli eyaletine bağlı on beş sancaktan biri idi⁴. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Üsküp sancağının idari yapısında yeni düzenlemeler yapıldı ve 1844'de Üsküp eyaleti kuruldu. 1868'de İşkodra ve Üsküp vilayetleri birleştirilerek, İşkodra eyaleti oluşturuldu. 1871 düzenlemesiyle Üsküp sancağı, İşkodra vilayetinden ayrılarak Prizren vilayetine bağlandı. Haziran 1874'te Prizren ve İşkodra vilayetleri birleştirilerek Manastır vilayeti oluşturulup, Üsküp bir sancak merkezi olarak buraya dahil edildi. Üsküp sancağı 1877 yılında Kosova vilayetinin teşkil edilmesiyle buraya ilhak edildi. Arnavut isyanının bastırılmasından sonra vilayet merkezinin başka bir yere taşınması gündeme geldi ve Kosova valisinin isteği üzerine vilayet merkezi Ekim 1888'de Üsküp oldu. 1902 yılında Selanik Manastır ve Kosova vilayetlerini içeren Vilâyât-ı Selâse Müfettişliği kuruldu. Bu dönemde Kosova vilayeti dahilinde, Üsküp, Priştine, Senice, İpek, Taşlıca ve Prizden sancakları bulunuyordu. Kosova vilayeti bu durumunu I. Balkan Savaşı'na kadar korudu⁵.

1905 yılında Kosova vilayetinin nüfusu 1.105.594 kişiydi. Nüfusun 752.536'sı Müslüman, 353.058'i gayrimüslimdi. Gayrimüslimler arasında en yoğun nüfusa Bulgarlar sahip olup, daha sonra Ulah ve Sırp nüfus gelmekteydi. Rum nüfusu oldukça azdı. Vilayet merkezi olan Üsküp kazası ve bağlı 159 köyün toplam nüfusu 73732 kişiydi. Bunlardan 41563'ü Müslüman, 24535'i Bulgar, 6516'sı Rum, 874'u Yahudi, 35'i Latin ve 210'u Kıpti nüfustu⁶.

Tanzimat'ın ilanından sonra Sultan Abdülmecit, gerek ordu gerek saray ihtiyacı için birkaç fabrika kurdurmuştu. Açılan fabrikalarda çalışacak uzman yetiştirmek üzere mektep açma teşebbüsleri olmuş, ancak başarısız olunmuştu⁷. İkinci teşebbüse Tanzimat

2 Mehmet İnbâşî "Üsküp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 377.

3 Nazif Hoca, "Üsküp", *Millî Eğitim Bakanlığı, İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul, 1986, s. 122, 123.

4 Mehmet İnbâşî, a.g.m., s. 379.

5 Yakup Ahabab, *Üsküp Sancağı'nın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1876-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s.2-28

6 Mucize Ünlü, *Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun,2002, s. 98, 99.

7 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat, C. I-II, İstanbul, 1977, s. 627,628.

döneminde yetim çocuklarla ilgili probleme çok yönlü bakan ve bu alanda gerçek, kalıcı ve kapsamlı çözümler üretebilme başarısı olan Mithat Paşa tarafından girilmişti. Paşa kimsesiz çocukların yetiştirilmesi için 1863 yılının ilk aylarında Niş'te ıslahhaneyi kurmuştu. Mithat Paşa, yetim çocukların sokaklarda, bakımsız ve terbiyeden mahrum kalarak, kötü huylar edinmelerine mani olmak için beş-altı yaşından büyük, on iki-on üç yaşından küçük çocukları toplattırarak kurduğu ıslahhanede barındırıp, okuyup yazma, matematik öğrettikten sonra birer sanat sahibi olmalarını sağlamıştı⁸. ıslahhaneler birkaç yıl içinde Anadolu ve Rumeli'deki birçok vilâyete yayıldı. Bu kurumlardaki meslekî eğitim tamamıyla fonksiyonel bir nitelikteydi. Öğrenciler burada bir taraftan meslek öğrenirken diğer taraftan bilhassa ordunun kundura ve giyim ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Bu suretle teşekkür eden döner sermaye ile ıslahhanelerin kendi giderleri karşılanmış oluyordu.⁹ ıslahhane, 5 yıla yayılmış teorik ve pratik derslerden oluşan ikili bir eğitim programına sahipti ve ağırlığı terzilik, kunduracılık, dericilik, çuha, bez imali ve iplik hazırlama dallarında verilen pratik dersler oluşturuyordu¹⁰. ıslahhaneler 1868 yılından itibaren buldukları vilayetin sanayi mektepleri olarak anılmaya ve bu isimle kurulmaya başladılar¹¹.

Mithat Paşa'nın önemli icraatlarından biri İstanbul Sanayi Mektebi'ni hizmete açmasıydı (1868). Gerçek bir teknik okul olan İstanbul Sanayi Mektebi, iki şube halinde organize edilmişti. Mektebin dahili şubesi, yatılı olarak kabul edilen 5-13 yaşları arasındaki korunmaya muhtaç çocuklardan oluşan tipik bir ıslahhaneydi. Harici şube ise ailesi ve yakını olan ve sadece gündüzleri eğitim alacak olan ve çoğu kere de belli bir mesleği icra eder durumdaki kalifiye eleman adaylarını kabul ediyordu¹².

II. Abdülhamit devrinin ilk yıllarında ekonomik sıkıntılar nedeniyle sanayi mekteplerinin bir kısmı kapandı bir kısmı ise kapanma noktasına geldi. 1890'lı yıllara doğru teşvik ve destek ile iyileştirme girişimleri oldu. Kapanan mekteplere sultan Abdülhamid'in adına nispetle Hamiciye unvanı verilerek yeniden öğrenci alındığı gibi yeni mektepler de açıldı¹³. Bu mektepler sayesinde Osmanlı Devleti'nin hemen bütün vilayetlerinde, modern sanat ve bazı tekniklerin (müretteplik, terzilik, marangozluk, ayakkabıcılık, mücellitlik, litografyacılık, oymacılık, demircilik, müzik vs) yerleşip yayılması mümkün olmuştu. Sanayi mektepleri, bugünkü modern teknik okulların nüvesini teşkil etmiş ve

8 Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLVIII, S.1, 2007, 29-32.

9 Cemil Öztürk, "ıslahhane" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul, 1999, s.190.

10 Bekir Koç, "ıslahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.20, S.20, 2006, s.190.

11 Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 210, s. 180.

12 Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'nde ıslahhane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.2, 2010, s.211.

13 Mehmet Ali Yıldırım, "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 52, 2012, s.139.

zamanında eğitilmiş teknisyen yetiştirmekte büyük rol oynamıştır¹⁴.

Osmanlı Devleti Kosova vilayetinde planlı ve bilinçli bir eğitim politikası izlemiştir. Tanzimat sonrasında Kosova vilayetinde devlet okullarının sayısı artırılmıştır. Balkan milletlerinde dolayısıyla Arnavutlarda, Avrupa devletlerinin etkisi ve Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik şartlarından kaynaklanan olumsuzluklar sonucunda başlayan milli uyanış engellenmeye çalışılmıştır. Bu yüzden, Balkanlardaki kültürel hareketi bastırmak için belirlenmiş bir program çerçevesinde devlet okulları açılmaya başlanmıştır¹⁵. Açılan mekteplerden biri de Üsküp Sanayi Mektebi olmuştur.

Üsküp Sanayi Mektebi'nin Kuruluşu

Arşiv belgelerinde mektebin adı, Kosova Sanayi Mektebi, Üsküp Hamiciye Sanayi Mektebi, II. Meşrutiyetin ilanından sonra ise, Hafız Mehmet Paşa Sanayi Mektebi ve Mithat Paşa Üsküp Sanayi Mektebi olarak geçmektedir. Mektep binasının yapımı ve eğitime başlamasında dönemin Kosova Valisi Hafız Mehmet Paşa büyük çaba sarf etmiştir¹⁶. 1896 tarihli Kosova vilayet salnamesinde, valinin şehrin en güzel yerinde, iftihar edilecek büyük bir mektep binası yaptırdığı ve şehrin mektebin bulunduğu tarafa doğru bir kat daha genişleyerek mamur olacağı yer almaktadır¹⁷.

Üsküp Sanayi Mektebi'ni açma çabaları, 1893 yılında başlamıştır. Kosova valisi, Nisan 1893'de Üsküp'te bir sanayi mektebinin açılması hususunda yaptıkları faaliyetleri Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Buna göre, vilayet genelinde ilim ve maarifi yaymak için, vilayetteki iptidai mekteplerinin sayısı artırılmış ve Üsküp'te bir idadi ve askeri rüştiye mektebi açma teşebbüslerine başlanmıştır. Sanayi faaliyetleri ise zaman ve mekânın gösterdiği ihtiyaç ölçüsünde geliştirilmeğe çalışılıyordu. Gerek Üsküp'te, gerek vilayet dahilindeki sancak ve kazalarda sanayi ustalarının sayısı pek fazla olup, çoğu imalat işlerini geleneksel usullere göre yapıyordu. Bunun çaresine bakılmazsa gelecekte geleneksel üretimin değeri düşecek, iyileştirilmesi ve eksikliklerinin giderilmesin için vakit geçmiş olacaktır. Paşaya göre, memleketin bayındırlığına, halkın zenginlik ve servetine hizmet edecek yollardan biri sanayi mekteplerinin tesis edilmesiydi. Bunun için Üsküp'te bir sanayi mektebi açılması ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması hususunda vilayet idare meclisi bir karar almıştı. Mektep binası yerinin belirlenerek, inşaatının başlaması için defterdar, mektupçu, telgraf ve posta başmüdürü ve evkaf muhasebecisinden oluşan bir komisyon teşkil edilmişti. Mektebin başlangıçtaki inşaat masraflarını karşılamak için, daha önce tahsil edilemeyen belediye gelirleri, İştik kazası ahalisinin askeri erzak nakliyat ücretinin bir kısmı, Üsküp gazhanesinin gelirlerinin alınması düşünülmüştü. Mektebin daimi masrafları temin edilmesi için de Gazi Sinan Paşa vakfına ait olup, Tanzimat'tan

14 İsmail Eren, "Kosova Sanayi Mektebi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 18, 1969, s. 34.

15 Mucize Ünlü, a.g.t., s. 121, 122.

16 Salih Asım, *Üsküp Tarihi ve Civarı*, Üsküp, 1932, s.8

17 *Salname-i Vilayet-i Kosova(SVK)*, 1314 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 7. Def'a, s. 181,182.

beri hazine tarafından işletilen ve yıllık 20000 kuruş bedel karşılığında kiraya verilen hamam gelirlerinin, mektebe bırakılması talep edilmişti¹⁸.

Mektep binasının yapımına 1895 yılında başlanabilmiştir. 27 Temmuz 1897 tarihli bir yazıda iki sene önce inşaatına başlanan mektep binasının tamamlanmak üzere olduğu ve II. Abdülhamid'in cülus yıldönümünde resmi açılışının yapılacağı yer almaktadır. Kosova maarif müdürü, mektep için gereken demirbaş eşya ve aletleri almak üzere Selanik'e gitmişti¹⁹.

Yeni mektep binası, Üsküp şehrinin yaklaşık bir kilometre batı tarafında bir ova ortasında üç katlı olarak yapılmıştı. Mektep içerisinde vilayet matbaası, yemekhane, derşane, mescit ve bir hamam yer almıştı. Mektebin daimi giderleri için vilayet matbaası, gazhane, inşa edilecek birkaç dükkan ve Kaplan ılıcası gelirleri tahsis edilmişti. Vilayetteki belediye gelirlerinden de yıllık 30000 kuruş mektebe ayrılmıştı. Mektebin sol tarafına bir mesire yeri tanzim edilmiş, İstanbul'dan bir usta çağrılarak, binlerce fidan dikilmişti. Mektebin gelirleri başlangıç için yeterli görülmüş olsa da, artırılması için mektep komisyonunun mesai ve gayret sarfettiği görülmektedir²⁰.

Mektep, II. Abdülhamid'in 21. cülus yıldönümü olan 31 Ağustos 1897 yılında 98 yetim talebe mevcudu ile görkemli bir törenle açılmıştı (Ek-1). Mektebin açılmasından bir yıl sonra Eylül 1898 tarihinde, Kosova valisi mekteple ilgili bir rapor hazırlamıştır. Buna göre okumak için mektebe her gün çeşitli milletlerden birçok çocuk müracaat etmektedir. Müracaat eden çocukların bazıları gerçekten kimsesiz ve sokaklarda kaderine terk edilmeye kıyılamayacak derecede zekidir. Vilayet halkının bu gibi eğitim ve sanayi müesseselerine çok ihtiyacı olduğundan, bütçe açığına bakılmayarak mektebe talebe almaya devam edilmektedir. Dolayısıyla mektep sadece sanayi öğretimiyle sınırlı kalmayıp, bir şefkat ve merhamet evi vazifesi görmektedir. Gelirlerin azlığından mektep esas amacına pek az hizmet etmektedir. Çocuklara yararlı bir meslek edindirmek için açılan mektebin pek çok ihtiyacı vardı. İlk olarak sanayi şubeleri için tecrübeli, sanat ve teknik bilgiye vakıf muallimler istihdam edilmeliydi. İkinci olarak mektebe yeni veya kullanılmış aletlerin alınması gerekiyordu. Bu yapılmazsa çarşılardaki köhne sanatkarlar gibi bir iki adi kalıp, tezgâh, bir testere ve rendeyle ne kunduracılık ne dokuyucuk ve nede marangozluk öğrenilebilirdi. Valiye göre, eksiklikler tamamlanmayıp, bilgili muallimler istihdam edilmedikçe çocukların bu mektepten kazanacağı, sadece bir müddet aç kalmayarak sefaletten kurtulmak olacaktı. Bir de biraz okuyup yazmayı bilen, acemi ve sıradan bir talebe olarak kalacaklardı. Eksikliklerin tamamlanarak, istenilen başarıların sağlanması için de para gerekiyordu²¹.

18 BOA. DH. MKT. Nr. 24/13, Lef, 2, 3

19 BOA. MF.MKT. Nr. 365/57, Lef, 2, 3

20 *SVK, 1318*, Sene-i Hicriyesine Mahsus, 8. Def'a, s.283,284.

21 BOA. ŞD. Nr. 3212/37, Lef 2.

Üsküp Sanayi Mektebi, kendi yönetmeliği olan birkaç vilayet sanayi mektebinden biridir. Mektebin yönetmeliği 11 bölüm ve 107 maddedir. Yönetmeliğin birinci bölümünde, mektep komisyonunun vazifeleri (1-16. maddeler), ikinci bölümde mektebe talebe alım şartları (17-20. maddeler), üçüncü bölümde, talebenin beslenme ve giysileri (21-28. maddeler), dördüncü bölümde, program ve dersler (29-38. maddeler), beşinci bölümde, mektebin idaresi ve bütçesi (39-61. maddeler), altıncı bölümde, talebenin eğitim-öğretimi (62-73. maddeler), yedinci bölümde, disiplin kuralları (74-87. maddeler), sekizinci bölümde, ödüllendirme esasları (88-90. maddeler), dokuzuncu bölümde, imtihanlar (91-94. maddeler) onuncu bölümde, matbaa (95-103. maddeler) ve son bölümde ise gazhane idaresi hakkında ayrıntılı hükümler yer almaktadır (104-107. maddeler)²².

Mektebin Yönetimi

Mektebin idaresinden, Kosova vilayeti sorumluydu. Mektebin yönetiminde biri mektep komisyonu, diğeri ise mektep idare heyeti olmak üzere iki kurul vardı. Bu kurullar dışında mektepte, müdür, müdür muavini, dahiliye memuru, sandık katibi, satın alma/imalat memuru, muallimler, sanayi usta ve kalfaları, aşçı, çamaşırcı, berber, imam, hademe ve mubassırlar bulunuyordu. Hademedden biri baş-hademe olup, mektepte güvenliğin sağlanmasından mesul bir iki jandarma neferi de mevcuttu. Müdür, dahiliye, satın alma/imalat memurları, katip, muallimler ve ustaların seçimleri mektep komisyonu tarafından yapılır, vilayet makamınca tasdik edilirdi. Aşçı, kalfa ve hademe vesairenin seçimini ise mektep idare heyeti yapar ve mektep komisyonu onaylardı. Müdür, memur ve muallimlerin maaşlarını mektep komisyonu belirler, vilayet idare meclisi bütçeye dahil ederdi. Maaş, zam ve indirimler de vilayet idare meclisi tarafından yapılırdı. Mektepte görev yapan herkes birbirlerine kefil olurdu.

Mektep Komisyonu ve Görevleri

Mektep komisyonu, vilayet makamı tarafından oluşturulan ve tamamen fahri olarak görev yapan bir komisyondur. Bilgi ve hamiyet sahibi başkan ve yedi üyeden oluşan komisyon, mektebin genel müdürlüğü hükmünde olup, şu görevleri yapardı:

- 1-Mektebe talebe almak ve ihraç etmek,
- 2-Mektebin bütün gelir ve giderlerini yönetmek ve yeni gelirler bulmak,
- 3-Mektebin düzenini ve gelişmesini sağlamak,
- 4-Mektep, matbaa, gazhaneye diğer emlak ve akarın müdür, memur, hademesini atamak ve azletmek,
- 5-Mektebe ait gelirleri tahsil etmek,

²² *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU)*, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 4. Sene, s. 777-810.

6-Dışarıyla mektep adına sözleşmeler yapmak, ihtiyaç duyulduğunda davacı ve davalı sıfatıyla mektebin hukukunu sağlamak için mahkemelere vekil tayin etmek ve azletmek,

7-Mektebin gelirlerine göre talebe sayısını tespit etmek, tasarrufa uyarak bir bütçe düzenleyip, bu bütçeyi vilayet idare meclisinde tasdik ettirmek. Her sene sonunda gelecek senenin bütçesini hazırlamak.

İhtiyaç duyulduğunda bütçe dışında yalnız 500 kuruşa kadar olan harcamalar komisyon tarafından yapılabilirdi. 500 kuruşu geçen harcamalar için vilayetten izin alınması gerekiyordu.

Komisyon haftada bir kez, gerektiğinde başkanın davetiyle bir defadan fazla da toplanırdı. Komisyonda alınan kararlar deftere kaydedilirdi. Komisyonun toplanması için üye çoğunluğu gerekli olup, kararlar oy çokluğuyla alınırdı. Toplantı gününü başkan belirler ve üyelere tebliğ ederdi. Oylamada eşitlik olduğu zaman, başkanın bulunduğu taraf tercih edilirdi. Başkan toplantıya katılmadığında, başkanlığa en yaşlı ve kıdemli üye vekalet ederdi. Peşpeşe üç toplantıya, mazaret bildirmeden katılmayan üye istifa etmiş sayılır ve yerine başka birinin atanması için vilayete bilgi verilirdi. Komisyon kararlarına toplantıya katılan üyeler imza atardı. Alınan karar mazbata şeklinde ise başkan mührüyle, derkenar veya takrir ise yalnız komisyon mührüyle mühürlenir ve komisyon mührünün kenarı başkan tarafından imzalanırdı. Büyük mühür bir kutu içerisinde başkanın masasında muhafaza edilirdi. Komisyon mektebin eğitim/öğretim ve idaresiyle, mektep sandığı işlerini de teftiş ederdi. Ancak gerek teftiş sırasında ve gerek dışarıdan haber alınarak tespit edilen yolsuzluklar, alenen mektepte ve özellikle talebe önünde beyan edilmezdi.

Mektep komisyonu her ay başında mektebin bir aylık gelir, gider ve bakiyeyi gösteren bir yazıyı, mektep idare heyetinden mühürlü ve iki nüsha olarak alırdı. Bu yazı tetkik edildikten sonra, altları, tek tek mühürlenerek vilayet meclisine gönderilirdi. Bunun bir nüshası mektebe iade edilir, diğeri ise sene başında bütçe düzenlenmesi için muhafaza edilirdi. Mektep giderlerini gösteren senetlere “*kaydına uygun olup, sarfi lazım gelir*” ibaresi yazılıp, mektep heyeti tarafından tasdik edildikten sonra, komisyon başkanının “*verile*” işaretiyle sarf olunurdu. Bunun dışında hiçbir sebep ve şekilde mektep sandığından para çıkarılması uygun değildi. Komisyon işlemlerini yazmak, defter ve evrakları muhafaza etmek üzere fahri veya bulunamazsa maaşlı bir katip görevlendirilirdi²³.

23 SNMU., 1319, s. 777-781 (Mektep Yönetmeliğinin 1-16. Maddeleri).

Tablo-1.Üsküp Sanayi Mektebi Komisyon Üyeleri

Görevi	1897 ¹	1900-1901 ²
Birinci Başkan	Hacı Galip Beyzade Halil Bey	Vali Muavini Daniş Efendi
İkinci Başkan	-	Maarif Müdürü Abdullah Bey
Üye	Eşraftan Nuri Bey	Eşraftan Münir Bey
Üye	-	Vilayet Telgraf Müfettişi Rahmi Efendi
Üye	-	Evkaf Muhasebecisi Hasan Efendi
Üye	Sarraf Salamon Sayorta Efendi	Belediye Tabibi Mahmut Celalettin Efendi
Üye	-	Hazine Da'va Vekili Rif'at Efendi
Üye	Tüccardan Bağdan Efendi	Belediye Azasından Abdurrezzak Efendi
Üye	Neccar yakup Bey	Tacir Halim Efendi
Üye	-	Tacir Kosta Ağa
Üye	Neccar Dimçe Ağa	Tacir Dimçe Ağa
Katip	Abdullah Efendi	Abdullah Efendi

1897 yılında mektep binası yapımı devam ederken, mektebin ilk komisyonu teşkil edilmişti. Bir başkan ve eşraftan beş üyeden oluşan komisyonda bir fahri katip de yer alıyordu. Mektep komisyonlarının düzenli çalışmadıkları teftişlerde ortaya çıkıyordu. 25 Ocak 1903 tarihinde Maliye hesap müfettişlerinden Rami Efendi, mektebi teftiş ederek bir tezkere hazırlamıştı. Mektepte üzüntü verici birçok durum tespit eden Rami Efendi, öncelikli olarak idari, mali ve eğitim işlerinin düzenli olarak, mükemmel bir şekilde yürütülmesi için çalışkan, becerikli, ehliyetli yeni bir komisyonun teşkil edilmesini istemiştir. Bunun üzerine eşraftan Salih Bey başkanlığında, merkez kaymakamı Nazım Bey, Hafız Abdurrahman, tüccardan Halim Efendi, Dimço Efendilerden oluşan bir komisyon oluşturmuştu²⁴. Daha sonra, bu komisyonda yer alan Dimçe Efendi'ye, gayretli çalışmaları sebebiyle, 5. rütbeden mecidiye nişanı verilmesi Kosova vilayetinden talep edilmiştir²⁵.

Müdür: Mektebin bütün işlerine nezaret eder ve mektebin en büyük amiridir. Mektep işlerine ait emirlerini memur, muallim, usta ve hademe vesaire yerine getirmek zorundadır. Müdür, mektebin ihtiyaçları, gelişimi, üretimi, okutulacak kitapların tespiti, talebinin geliştirilmesi ve bütün eksiklikleri, üç ayda bir komisyona ayrıntılı raporla bildirirdi. Ayrıca, altı ayda bir çalışanların devam çizelgesini düzenleyip, mektep komisyona tasdik ettirirdi. Buna göre, vazife başında olmayan memur, birinci defa uyarılarak bir tutanak tutulur, ikinci defa maaşından dörtte bir, üçüncü de maaşının üçte biri kesilir dördüncü

24 BOA. TFRI. KV. Nr. 07/633:BOA. BEO. Nr. 1988/149057, Lef, 2; BOA. TFR. I.A. Nr. 03/201

25 BOA. DH. MKT. Nr. 2447/132.

kez tekrar ederse memurun değiştirilmesi için mektep komisyonuna yazı yazılırdı.

Mektep İdare Heyeti: Müdür başkanlığında dahiliye, satın alma/imalat memurları ve katipten oluşur. Bu heyet, mektep komisyonunun bir şubesi olup, mektep levazımlarını satın alarak senedini mühürler ve tasdik ederdi. Satınalma münakasa (eksiltme) usulüyle yapılır ve neticesi komisyon tarafından tasdik edilirdi. Büyük ve önemli satın almalarda mektep komisyonundan bir üye bulunurdu. Müdür, mektep idare heyetinden birini veya gerektiğinde hariçten birini vekili olarak tayin edebilirdi. Bu vekalet mektep komisyonunca onanır veya komisyon başka birini de müdür vekili tayin edebilirdi.

Tablo-2. Mektep İdare Heyeti (1901)²⁶

Görevi	Adı
Müdür	Halil Efendi
Dahiliye Memuru	Hacı Hasan Efendi
Hesap ve Satın Alma Memuru	İsmail Bey
Depo ve Anbar Memuru	Hasan Efendi
Sandık Emni	Raşid Efendi
İmam	Hacı Hasan Efendi
Tahsil Memuru	Abdullah Efendi
Mubassır	Mehmet Efendi

Dahiliye Memuru: Mektebin güvenliğinden, talebelerin güzel hareket, terbiye, temizlik, yiyecek işlerinden ve mektep eşyalarının korunmasından sorumludur.

Satın Alma/İmalat Memuru: Atölyelerdeki eşyanın güzel kullanımı, imalatın devamı ve gelişiminden sorumludur. Defterleri düzenli olarak tutar, mektebin satın alma işlerini yürütür, inşaat olursa nezaret ederdi.

Katip: Mektebin bütün yazı, hesap, sandık işlerinden sorumlu olup, evrak ve defterleri muhafaza ederdi.

Müdür, katip, dahiliye, satın alma/imalat memuru nöbetleşe olarak geceleri mektepte kalırlardı. Mektep çalışanları, sebepsiz azledilmez, değiştirmez, vazifesini güzel yapan ve iyi çalışanlar özellikle takdir edilirdi. Bu memurların herbiri kendi esas görevlerinden tek başına sorumlu idiler. Sonuç olarak bütün memurlar ihtiyaç duyulduğunda, birbirlerine yardım ederek, mektebin gelişmesine hizmet etmeyi bir vazife olarak görür ve vicdan bakımından kendilerini borçlu hissederlerdi.

Mektep Defterleri: Mektepte hesap ve kayıt işlerinin yazıldığı defterler bulunurdu.

26 SNMU, 1319, s. 810.

Künye ve *Esas Defterine*, talebelerin adı, yaşı, eşkali ve kayıt tarihi yazılarak, defterin her sayfası bir çocuğa ayrılırdı. Her sene verilen elbise, yapılan masraflar da talebenin adının altına yazılırdı. Talebenin miras malı varsa şer'iyeye mahkemesi vasıtasıyla borç verilir ve kassamı muhafaza ederdi. Malın nerede olduğu ve elde edilen faizi o sayfaya kaydedilirdi. İmtihanlarda talebenin aldığı başarı notları da burada gösterilirdi.

Yevmiye Defterinde ise alınan paralar, yapılan ödeme ve harcamalar gösterilirdi. Her günkü gelir ve masraflar numara sırasıyla kaydedilir, akşam üzeri müdür, katip, dahiliye memuru tarafından ayrı ayrı mühürlenerek, bir raporla mektep komisyonuna gönderirdi.

Mektebe aid para, senet vesair önemli evrak ve defterler, demir bir kasada muhafaza edilir, bu kasa sandık katibi tarafından açılıp kapanırdı. Bununla beraber müdür, evrak ve defterleri her zaman incelemek ve teftiş etmek zorundaydı. Para eksikliğinden yalnız sandık emini sorumlu olup, müdürün kasayı denetlemede ihmali olur, sandık emininin zimmetine para geçirdiği sabit olursa, müdür de sorumlu olurdu.

Mektebe ait emlak, akar, vesaire *Gelir Esas Defterine* yazılırdı. Tahsilat oldukça özel bir kısıma yazılır, tarih ve numara verilirdi. Mektebin açılışından itibaren alınan ve alınacak bütün demirbaş eşya sırasıyla bu deftere kayd edilirdi. Bu kaydın bir sureti muhafaza edilmek üzere mektep komisyona verilirdi. Eşyalardan biri kırılır, kullanılamaz hale gelir veya başka bir kazaya uğrar ise, mektep idari heyeti tarafından bir tutanak tutulup, mühürlenerek mektep komisyonuna bildirilirdi. Mektebin araç, gereç, mefruşat vesair eşya ve aletleri kaybolur veya kullanılmaz hale gelirse komisyonca yenilenirdi. Müzik takımları da yıprandıkça özel çizelgesinde gösterilen düzene uygun olarak değiştirilirdi.

Mektebe gerekli olan erzak, elbise, yakacak, aydınlatma, kitap, kırtasiye vesaire ihale yapılarak veya memur tarafından satın alınırdı. Satın alınanlar *Kiler Defterine* tür, miktar, alış tarihi ve fiyatı gösterilerek yazılırdı. Tüketildikçe defterin masraf hanesine yazılarak yanlışlık yapılmadan defter düzenli olarak tutulurdu.

İmalathaneler için çuha, kavsale, meşin, kereste ve eşya, toptan veya çok alındığında eksiltme yoluyla satın alınır, bu mümkün olmaz veya az ve muhtelif mal alınacak olursa pazarlıkla alınarak, İmalat Anbar Defterine yazılırdı.

İmalethanelerde işlemek üzere kereste vesair eşya verildikçe, ayrıca bir el defteri tutularak, ustalara imza ettirilirdi, daha sonra bu eşya, anbar defterinden çıkarılırdı. İmalat yapıldıkça, ustalardan alınıp ilgili deftere kaydedilirdi. Bunlar satıldıkça işaret konularak değeri kasaya teslim edilir ve karşılığında makbuz verilirdi. Defterde üretilen malların nereye satıldığı da açıkça belirtilirdi. Üretilen ürünlere, mektep komisyonunca fiyat ve numara konularak bir cetvel yapılır ve ürünler gösterilen fiyattan aşağı satılamazdı. Biriken ürünler piyango veya çarşıda dükkan tutularak satılırdı.

Mektep çalışanlarının maaşları ve bütün giderleri günlük muhasebe usulüyle kaydolunurdu. Bunlar müdür, katip, dahiliye memuru tarafından her akşam mühürlenir

ve komisyon başkanının onayı olmadan işlem yapılmazdı. Her ay sonunda mektebin gelir ve giderlerini gösteren iki adet çizelge düzenlenir, mektep idari heyeti tarafından mühürlendikten sonra, belgeleriyle mektep komisyonuna verilirdi. Komisyon tarafından incelenip, tasdik edildikten sonra, vilayet idare meclisinde görüşülür ve çizelgenin bir nüshası mektebe iade edilirdi.

Olağanüstü bir durum olmadıkça bütçe haricinde ne mektep idaresi ne de mektep komisyonu hiçbir şekilde harcama yapamazdı. İmalathanelerde de her ay bir çizelge yapılıp, bir önceki aydan devretmiş kereste, eşya, ürünler ve o ay içerisindeki faaliyetler gösterilirdi²⁷.

Mektepte Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri

Mektep Müslüman ve gayrimüslim erkek çocuklara mahsus olup yatılı ve parasızdı. Mektebe vilayet halkının çocuklarıyla, geçerli sebepleri mektep komisyonca kabul edilirse diğer vilayet ahalisinin erkek çocukları alınırdı. Mektebe alınacak talebelerin kesinlikle Osmanlı Devleti tebasına mensup olmaları gerekirdi.

Kayıt için aranan şartlar şunlardı:

1-Çocukların 12-14 yaşları arasında olması.

2-Anasız, babasız ve kimsesiz olmak. Ebeveynden birisi varsa, işi gücü olmayıp, fakir ve çocuğuna bakamadığına dair mahalli meclis idaresinden bir mazbata alması gerekirdi.

3-Mektebin tahsil süresi olan 5 seneyi tamamlamadan, veli ve akrabası çocuğu mektepten almak isterse izin verilmezdi. Çocuk mektepten ancak zaruri bir gerekçe üzerine ayrılabilirdi. Bu durumda, çocuğun okuduğu süre içerisinde yiyecek, elbise ve diğer ihtiyaçları için harcanan para hesaplanır, çocuğun veli ve akrabasından senet alınarak, kefile bağlanırdı.

4-Talebe kaydında, mektep komisyonunun resmi kararı da gerekmekteydi. Bu dört şart mevcut olmadıkça mektebe talebe kabul edilemezdi.

Mektep yönetmeliğine göre, öksüz, yetim ve kimsesiz çocukların dışında, ana babası ve akrabası olup, yaşı tutan çocuklar da ücret karşılığında mektebe kabul edilirdi. Bunun için çocuğun masraflarına karşılık mektep sandığına 9 Osmanlı lirası alınır, sene başından itibaren 4 ayda bir taksitle ödenirdi. Bu ücrete duruma göre indirim veya zam yapılabilirdi. Taksitler zamanında ödenmezse ücretli talebenin elbisesi alınır ve mektepten gönderilirdi. Bir talebe bütün ders ve uygulama imtihanlarından 50 almadıkça üst sınıfa

²⁷ SNMU., 1319, s.789-796 (Mektep Yönetmeliğinin 39-61. Maddeleri)

geçemez. 2 sene sınıfı geçemeyen talebenin hariç elbisesi alındıktan sonra mektepten kaydı silinirdi²⁸.

Kosova vilayetinin büyük olması okumak üzere mektebe müracaat eden çocuk sayısını artırıyordu. Ancak mektebin gelirleri yetersiz olduğundan bu talepler karşılanamıyordu. Mektep komisyonunun Aralık 1901 tarihli yazısında, şimdiye kadar müracaat eden 300'den fazla yetimden ancak 90-100 kadarının alındığı, geri kalanların üzümlere geri gönderildiği yer almaktadır²⁹. Mektep yönetmeliğine aykırı olarak daha önce Osmanlı tebaasından olup, Sırbistan ve Bulgaristan gibi vilayete yakın yerlerde yaşayan Müslüman çocuklar da mektebe alınıyorlardı. 24 Temmuz 1903 tarihinde, Bulgar tebaasına mensup, bazı Müslüman çocukları Üsküp'teki idadi ve sanayi mekteplerine yatılı ve parasız kabul edilmişlerdi³⁰.

Diğer vilayetlerden mektebe kayıt yaptıranlar da vardı. Celeleddin adlı bir çocuk Rumeli müfettişliğine başvurarak, Üsküp Sanayi Mekteb'ine kabul edildiğini, ancak daha sonra İşkodra ahalisinden olduğu anlaşılınca, mektep yönetmeliği gereğince kaydının silinmek istenildiğini beyan etmişti. Bunun üzerine Ekim 1903 tarihinde müfettişlik Kosova vilayetine bir yazı yazarak bu talebenin mektepten çıkarılmamasını istemiştir³¹.

Bazen ailesinden habersiz olarak Sırbistan ve Bulgaristan'dan gelerek mektebe kaydolan Müslüman çocukların iade edildiği de oluyordu. 23 Mayıs 1900'de, Sırbistan'dan Gilan civarına gelen 10-12'şer yaşlarında 10 Müslüman çocuk Kosova vilayetine iltica etmişlerdi. Bu çocuklar sanayi mektebine misafir olarak kaydedilmişlerdi. Priştine Sırp Konsolosu, çocukların iade edilmelerini istemişti. Çocuklar dönmek istemediklerinden, önce velileri olup olmadığı, eğer varsa çocuklarını arayıp aramadıkları araştırılmıştı. Bunun üzerine Sırbistan hükümeti çocukların velilerinin isimlerini göndermişti. Nitekim Temmuz 1900'de Veli, Zeynel ve Murad adlı üç çocuğun babası Üsküp'e gelip, Sırp konsolosluğuna müracaat ederek, çocukları dışında 5 çocuğun daha teslimleri için babalarından vekâlet aldıklarını belirtmişlerdi. Çocuklar teslim edilmiş, o sırada gureba hastanesinde yatan iki çocuğun ise iyileştikten sonra memleketlerine gönderilecekleri beyan edilmişti. Mektepten hiçbir şekilde ayrılmak istemeyen Abdurrahman adlı çocuk ise tahsil için alıkonulmuştu³².

Ocak 1902'de Niş şehrinde yaşayan kimsesiz iki Müslüman yetim çocuk, barınabilmek için Hristiyan ailelere sığınmak zorunda kalmıştı. Çocuklar dinlerini muhafaza etmeleri için Üsküp Sanayi Mektebi'ne gönderilmişti. Ancak gelir yetersizliği yüzünden müracaat eden çoğu çocuk mektebe alınamıyordu. Bu iki çocuğun Sırbistan'a

28 *SNMU, 1319*, s. 781-783(Mektep Yönetmeliğinin 17-19. Maddeleri).

29 BOA. ŞD. Nr.1986/10, Lef, 4

30 BOA. BEO. Nr. 2123/159211, Lef, 2

31 BOA. TFR.I. KV. Nr. 39/3801

32 BOA. HR. SYS. Nr. 1491/36, Lef 2,3; BOA. DH. MKT. Nr. 2374/105

iadeleri uygun görülmediğinden geçici olarak mektebe kabul edilmişlerdi³³. Daha sonraki yıllarda da buna benzer olaylar devam etmiştir. Temmuz 1903 tarihinde, Bulgar tebasından bazı çocuklar Üsküp'teki idadi ve sanayi mekteplerine bedava ve yatılı olarak kaydedilmişlerdi³⁴.

Ders Programı, Muallim ve Talebe Sayıları

Tahsil süresi 5 sene olan mektepte, mürettiblik, litografyacılık, kunduracılık, terzilik, marangozluk ve oymacılık meslekleri öğretilirdi. Dershanelerde cuma hariç hergün sabahları iki saat ders yapıldıktan sonra, talebeler mensup olduğu sanathanede, akşama kadar sanatıyla meşgul olurdu. Müzik sınıfı ise istekli ve kabiliyetli talebelere oluşur, hergün iki saat teorik ve uygulamalı müzik dersleri aldıktan sonra, mensup oldukları sanatlarını öğrenirlerdi. Mektepte Ulûm ve Sanayi olmak üzere iki kısım dersler bulunuyordu³⁵.

Tablo-3. Mektepteki Dersler ve Muallimler (1900)

Dersler	Muallim İsimleri
Ulûm Kısmı	
Usul-ı kitabet	Halil Efendi,
Kavaid-i Osmaniye ve Hesap	Hacı Hasan Efendi
Resim ve Coğrafya	Mustafa ve Faik Beyler
Hüsn-i Hat	Ahmet Efendi
Kur'an-ı Kerim ve Elifba	Hafız Bekir Efendi
Ulum-ı Diniye	Ahmet Efendi
Tarih	Hasan Efendi
Tecvit, Kıraat-ı Türkî	Hafız Bekir Efendi
Sanayi Kısmı	
Kundura Ustası	İbrahim efendi
Terzi Ustası	Köşü Ağa
Marangoz Ustası	Kosti Ağa ve yardımcısı Halit Ağa
Musika Muallimleri	20. Alayın muzıka muallimi Yüzbaşı Mehmet Efendi ve Mülazm-i Evvel Hamit Efendi

Sanayi kısmı kundurahane, terzihane, marangozhane ve müzik kısımlarından

33 BOA. DH. MKT. Nr. 2583/52;BOA. BEO. Nr. 1825/136829, Lef, 2; BOA.MF. MKT. Nr. 596/22

34 BOA. MF. MKT. Nr.729/19, Lef,1- 3

35 *SVK, 1318*,s.285, 286.

oluşuyordu. 1900 yılında Kundurahanede 34, Terzihanede 23, Marangozhanede 23 olmak üzere 80 talebe bulunuyordu. Ayrıca hem bir meslek öğrenip hem de müzik eğitim alan 45 talebe vardı³⁶. 1901 yılında ise, kundurahanede 41, terzihanede 24, Marangozhanede ise 23 talebe olmak üzere toplam 85 talebe vardı³⁷.

Tablo- 4. Derslerin Sınıflara Göre Dağılımı (1900)³⁸

Sınıf	Ders Adları
1	Elifba, Amme ve Tebareke Cüzleri, Kıraat-ı Türkî, Hüsn-i Hat
2	Kur'an-ı Kerim, Akaid, Muhtasar Hesap, Sarf-ı Osmanî, Kıraat-ı Türkiye, İmla, Hüsn-i Hat
3	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ulum-ı Diniye, Hesap, Sarf-ı Osmanî, Hüsn-i Hat, Zübde-i Tarih-i Osmanî, Kıraat-ı Türkiye, İmla
4	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ulum-ı Diniye, Tarih-i İslam, Coğrafya, Hesap, Sarf-ı Osmani, Kıraat-ı Türkiye, İmla, Resim, Hüsn-i Hat
5	Kur'an-ı Kerim, Ulum-i Diniye, Tarih-i İslam, Coğrafya, Hesap, Sarf-ı Osmanî, İnşa ve Kitabet, Usul-ı Defter, Resim

Mektepte Müslim ve gayrimüslim talebeler beraber eğitim alırlardı. 1901 yılında mektepte 13 gayrimüslim talebe bulunuyordu. Bunun dışında ihtida ettikten sonra mektebe kaydedilen bir Sırp çocuk da mevcuttu. Sırp konsolosu çocuğun ahali tarafından kandırılarak ihtida ettirildiğini iddia ederek, Sırbistan'daki babasının yanına göndermişti. Bu konu hakkında hemen tahkikat yapılmış ve çocuğun 1895 Nisan ayı sonunda Priştine hükümetine müracaat ederek ihtida etmek istediği, ancak yaşı küçük olduğu için ihtida edemediği anlaşılmıştı. Bunun üzerine çocuk ikna edilerek gönderilmek istenmiş ise başarılı olunamamıştı. Çocuğun zorla teslim edilmesi de uygun görülmediğinden, hemen İstanbul'a gönderilmiş, hükümet de Sırp sefaretine teslim etmiş, sonra memleketine gönderilmişti. Adı geçen çocuk 2 sene sonra 1897 Haziranı başlarında doğrudan doğruya Üsküp'e gelerek Müslüman olmak için tekrar müracaat etmiş ve 21 Haziranda ihtidası kabul edilmişti. İsrarla beyan etmesi neticesinde vilayet meclisi tarafından nizamlara göre sorgulandıktan sonra Papaz Paşeko Efendi ile yalnız görüştürülmüş ve İslam dinini kabulde ısrar ederek, Mustafa adını almıştır. Daha sonra da sanayi mektebine kaydı ve kabulü uygun görülmüştür. Kosova valisinin Hariciye nezaretine gönderdiği yazıda her şeyin resmen ortada cereyan ettiği, Üsküp Sırp konsolosu, mektebe kaydından 5 ay sonra çocuğu konsoloshaneye çağırıp, kandırarak, vilayete bilgi vermeden Sırbistan'a gönderdiği yer almaktadır. Ayrıca konsolosun, çocuğu ahalinin zorla Müslüman yaptığı iftirasını ortaya atarak, asılsız haberler yaydığını, Osmanlı Devleti'nde vicdan hürriyetine

36 SVK.,1318, s. 296.

37 SNMU.,1319, s.811.

38 SVK.,1318, s. 285.

aykırı zor ve şiddetle hiç kimsenin İslam dinine davet edilmeği de yazıda beyan edilmiştir. Bu dönemde mektepte Osmanlı tebaasından Sırp, Ortodoks, Bulgar, Katolik, Musevi gayrimüslim talebeler mevcuttu. Bunlar her pazar ve diğer dini günlerinde kilise ve evlerine gönderilirdi. Her talebe dini vazifelerini serbestçe yerine getirirdi³⁹.

Tablo-5. Mektepteki Gayrimüslim Talebeler (Kasım 1898)⁴⁰

No	Adı / Baba Adı	Memleketi	Kayıt Tarihi	Cemaati
2	Petre veledi Radenko	Senice	1 Kasım 1897	Sırp
39	Efrem veledi Poško	Komanova	25 Ağustos 1897	Sırp
41	Vasilev veledi Estoyan	Pelneka	25 Ağustos 1897	Bulgar
45	Andon veledi Aleksa	Karatova	25 Ağustos 1897	Bulgar
48	Mane veledi Yevan	Radvişte	25 Ağustos 1897	Bulgar
50	Meladen veledi Sava	Prezrin	25 Ağustos 1897	Sırp
55	Yusuf veledi Salamon	Üsküp	25 Ağustos 1897	Musevi
60	Martin veledi Peran	Yakova	25 Ağustos 1897	Katolik
61	Panko veledi Petros	Üsküp	25 Mayıs 1898	Bulgar
62	Esvetko veledi Estoviko	Üsküp	25 Ağustos 1897	Bulgar
63	Petre veledi Kigo	Üsküp	25 Ağustos 1897	Bulgar
65	Korgi veledi Estoyan	Üsküp	25 Ağustos 1897	Bulgar
66	Nik veledi Peranik	Prizden	5 Nisan 1898	Katolik
68	Todor veledi Nasto	İştıp	20 Mart 1898	Bulgar
69	Dimitri veledi Aleksa	Taşlıca	7 Eylül 1897	Bulgar
80	Yorgaki veledi Vasilaki	Karatova	5 Şubat 1898	Rum
81	Aleksandr veledi Pelajo	Üsküp	2 Mart 1898	Sırp

1898’de vilayetin çeşitli yerlerinden gelerek mektepte tahsil gören, 17 gayrimüslim talebe vardı. Bunlardan 9’u Bulgar, 4’ü Sırp, 2’si Katolik, 1’i Rum ve 1’i Musevi idi. Sadece Petre veledi Radenko’dan ücret alınmakta olup, diğerleri ücretsiz ve yatılı idi.

Mektebe kabul edilen çocuk önce deftere kaydolunur, mektebin açılışından beri kaçınıcı talebe ise numara verilir ve bu numara elbisesine yazılırdı. Yeni alınan çocuk hemen mevcut talebelerin arasına konmaz, hamamda temizlendikten sonra tahsis edilen odada eski elbisesi çıkarılır, mektep elbisesi giydirilirdi. Bir hafta kadar okuma, yazma yaptırıldıktan sonra, hangi sınıfa kabul edileceği tespit edilirdi. Yine hangi sanata

39 BOA. HR. TH. Nr.220/7

40 BOA. HR. TH. Nr. 220/7, Lef, 2

yeteneği olduğu tecrübeyle sabit olduktan sonra, mektep heyetinin uygun görmesiyle gereği yapılırdı. Talebenin veli ve akrabası varsa eski elbisesi onlara teslim edilir, yok ise mektep idaresi tarafından satılarak değeri harçlık olarak çocuğa verilir. Talebenin mektep içerisinde üzerlerinde fazla para, kıymetli eşya bulundurması yasaktı. Şayet varsa emaneten mektep idaresi muhafaza ederdi

Talebenin mektepte bir günü şu şekilde geçerdi:

Her sabah belli bir vakitte boru çalınırdı. Müslüman çocuklar abdest alıp namazlarını kılar, belirlenmiş vazifelerini yaptıktan sonra çorbalarını içerlerdi. Bu sırada hizmetçiler talebelerin yataklarını düzelterek, koşuşların pencere ve kapılarını açarak yatakhaneleri güzelce süpürür, testileri doldurur ve kışın sobaları yakarlardı. Daha sonra mektep idari heyeti, imam, muallimlerden hazır olanlarla ustalardan oluşan bir heyet, numara sırasına göre dizilen talebelerin yoklamalarını yapardı. Yoklama esnasında talebeler birbiriyle konuşmaz ve gürültü etmezler, edenler ve uyarıldığı halde söz dinlemeyenler icabına göre haps ve aç bırakma cezalarıyla cezalanırlardı. Talebenin 24 saat süresince aldığı ders ve mesleklerinde kazandıkları seviyeler hoca ve ustalarından sorularak yoklama listesine yazılırdı. Suçu, kusuru olanlar varsa, yine yoklama defterine yazılırdı. Muallim ve ustalar bazen sabah yoklamasında olmadıklarında, sınıfta, sanat uygulaması sırasında vukuat çıkaran, olağanüstü bir hal ve harekette bulunan talebe olursa, ayrıca rapor verilir. Suçu ve kusuru olan talebeler yoklama sonuna kadar bekler, diğerleri önce derslere, daha sonra iş mahallerine dağıtılırlardı. Yoklama sonunda, suçu ve kusuru olanlar mektep idari heyeti karşısına çağırılıp muhakeme edilir, cezaları verildikten sonra yoklama listesine yazılırlardı. Mektep programında gösterilen zamanda boru çalınır ve talebeler çalışmayı bırakırlardı. Akşam yemeği ve yoklamadan sonra, hava uygun ise çavuşlara emanet edilerek nöbetçi zabtiye, hademe, mubassırlardan biri talebelerin yanına katılarak mektep civarında münasip mahallere çıkarılıp gezdirilirdi. Talebelerin şapka ve iş elbiseleriyle mektepten dışarı çıkması yasaktı. Hava uygun değilse mektep içerisinde teneffüse izin verilir. Talebeler programda belirlenen saatte yatmağa mecburdular. Koşuşlar, gece nöbetçiler tarafından sabaha kadar kontrol edilirdi. Nöbetçi müdür veya diğer memur da gecede birkaç defa koşuşları ve mektebin her yerini dolaşıp kontrol ederlerdi.

Mektepteki çeşitli dinlere mensup talebelere dini günlerde izin verilir. Cuma geceleri Müslüman, cumartesi ve pazar geceleri Musevi ve Hiristiyen talebelerin varsa akrabalarının hanelerine gitmelerine müsaade edilirdi. Çocukların akrabalarının hanelerine gidip gitmedikleri tahkik edilerek, gitmedikleri tespit edilirse haklarında cezai işlem yapılır ve bir daha izin verilmezdi. Akrabası olmayıp mektepte kalan Müslüman talebeler cuma, Musevi ve Hiristiyen talebeler cumartesi ve pazar günleri çavuşlarıyla birlikte bir hademe yanlarına verilerek mektepten çıkarılır ve birkaç saat gezmelerine müsaade edilirdi.

Talebeler haftada bir defa mektep hamamında yıkanır. İç ve dış elbiselerinin hiçbir şekilde yırtık, lekeli olmaması ve daima temiz olmasına memurlar dikkat ederlerdi. Müdür,

bizzat, dahiliye memuru ve katiple, her gün koğuşları, mektebin her tarafını kontrol edip, temizliğe aykırı bir şey varsa temizletmek, eksikleri tamamlamak zorundaydı.

Talebelereuyarı ve ihtarları, çavuş vekilleri yapardı. Talebeler, elbiselerini toplar, mahpus olanlar da her gün mektebin lazım gelen yerlerini yıkarlardı. Talebeler eşya taşımak, su getirmek gibi hizmetleri de görürlerdi. Talebelerin az veya çok kişisel hizmetlerde kullanılması yasaktı⁴¹.

Bütün sanayi şubelerinden seçilen müzik talebeleri için 46 kişilik bir bando tertib edilmişti. Müzik öğretimi esnasında, diğer talebeler boş oturmayıp sanatlarına devam ederlerdi. Mesleğinde ve derslerinde ilerlemiş, ahlaklı talebeler çavuş veya çavuş vekili yapılırdı. 8 talebenin idaresi çavuş vekillerine, çavuş vekiliyle beraber 9 talebenin idaresi çavuşlara emanet edilirdi. Çavuş ve çavuş vekilleri talebelerin yatıp kalkmaları, dersleri, sanatlarına devam etmeleri, elbiselerinin muhafazası ve temizliklerinden sorumluydu. Ancak bu hususlara birinci derecede dahiliye memuru ve mubassırlar nezaret ederdi. Sanatında gayretli olup, ustaların gösterdiği işi istenilen derecede yapan talebelerin şevk ve çabasını artırmak, teşvik etmek üzere o sanatın kazancından mektep komisyonunun münasip gördüğü bir miktar, ödül olarak verilirdi. Bu gibi güzel ahlaklı talebeler, mezun olduktan sonra, mektepte mensup olduğu sanata kalfa veya ihtiyaç olduğunda matbaada mürettib olarak istihdam edilirdi⁴².

Tablo-6. Haftalık Ders Programı (1903)⁴³

Ders Adı	Bir Hafta İçerisinde Okutulan Ders Sayısı					
	şube	1. sene	2. sene	3. sene	4. sene	5. sene
Elifba ve Kıraat-ı Türkî	16		-			
Ulum-i Diniye		4	3	3	3	3
Türkçe, Sarf-ı Osmanî, İmla ve Kıraat		6	6	5	3	3
Kitabet-i Resmîye		-	-	-	1	1
Hesap (Teori ve Uygulama)	2	2	2	2	2	2
Usul-ı Defter-i Ticari		-	-	-	2	2
Malumat-ı Nafia (Sanayi Eşyaları, Sanayi Bölümler, Sanat ve Ticaret Usulu)		2	2	2	1	1
Hıfzu's-Sıhha		-	-	-	1	1
Tarih (İslam, Osmanlı ve Sanayi Tarihi)				1	1	1
Coğrafya (Genel, Osmanlı, Sanayi ve Ticari Coğrafya)		-	1	1	1	1
Tersiyat-ı Riyaziye, Resm-i Sanayi		2	2	2	2	2
Hüsn-i Hat		2	2	2	1	1
Toplam	18	18	18	18	18	18

41 SNMU., 1319, s. 781-783 (Mektep Yönetmeliğinin 62-73. Maddeleri)

42 SNMU., 1319, s. 787-789 (Mektep Yönetmeliğinin 29-38. Maddeleri)

43 SNMU., 1321, Sene-i Hicriyesine Mahsus, 6. Sene, s. 633.

İmtihanlar

Her sene mektep komisyonunun belirlediği tarihlerde genel imtihan ve eğitim-öğretim zamanı içerisinde ise dört ayda bir, 2 kez özel imtihan yapılırdı. Özel imtihanlar yazılı olup, dersler kesilmeden bir hafta içerisinde tamamlanırdı. Genel imtihanlar yapılmadan bir süre önce dersler kesilir, talebeler, yalnız müzakere ettirilirdi. Genel imtihanlar için gereken mümeyyizleri ders muallimiyle, mektep müdürü müzakere ederek seçerdi. Genel imtihanlarda mümeyyizlerden başka komisyondan nöbetleşerek birer üye bulunurdu. Bu şekilde genel imtihan, mektep komisyonunun nezareti altında gerçekleştirilirdi. İmtihanlarda tam değerlendirme notu 10'du. 9-10 pekiyi, 8 iyi, 6 orta ve 5 ortaya yakın idi. Bu notlardan düşüğü zayıf ve en aşağı sayılır ve talebe üst sınıfa geçemezdi. Mektebin tahsil süresi olan 5 seneyi tamamlayan talebelere vilayet makamından tasdik edilmiş şahadetname verilirdi⁴⁴.

Mektebin sınıf geçme şartlarını yerine getirmeyen talebelerin kaydı silinirdi. 19 Ekim 1904 tarihinde Üsküp'te Hacı Taceddin mahallesinde ikamet eden bir kadın Rumeli Vilayet Müfettişliğine yazdığı dilekçede torununun mektepten haksız yere atıldığını belirterek şikayetçi olmuştur. Dilekçede, 20 sene askerlik ve telgraf çavuşluğu yaptıktan sonra vefat eden oğlu Halil'in çocuğu Receb'in üç seneden beri sanayi mektebinde okuduğu, ancak bu sene tatilden sonra sebepsiz olarak mektebe kabul edilmediği yer almaktadır. Şikayet dilekçesinde bu mekteplerin açılış amacının kimsesiz yetimlerin eğitilmesi olduğunun altı çizilerek, kendisinin imaretten verilen fodla ile geçinen dul bir hatun olduğu, torununun bir hata veya kusurundan mı mektepten atıldığını bilmediğini, Receb'in tekrar sanayi mektebine kabul edilmesini istirham etmiştir. Yapılan araştırma neticesinde Recep adlı çocuğun 4 sene önce mektebe kayıt ve kabul edildiği, mektepte bulunduğu müddet zarfında henüz 1. sınıfı geçemediğinden mektep yönetmeliği gereğince mektepten ihraç edileceğini anlayınca firar ettiği ortaya çıkmıştır⁴⁵.

Mektepte Disiplin ve Ödüllendirme Usulleri

Disiplin Cezaları

Mektepte talebelere verilen ağır cezalar vardı. Mektepte üç tür ceza uygulanırdı. Birincisi, mektep hapisanesinde belli süre haps edilmek, ikincisi, riyazet (yemeği kesilip yalnız ekmek ve su vermek), üçüncüsü ise belirlenen bir süre içerisinde mektepten dışarı çıkarmamak. Hapis cezası diğer cezaları da kapsadığı için en ağır cezadır. Riyazet cezası süresince talebe dışarı çıkamazdı. Talebe yalnız dışarı çıkmak cezası alırsa, yemeği kesilmezdi, bu sebeple en hafif ceza budur. Hapse mahkum olanlara mahbus kaldıkları sürece yalnız ekmek, su verilir ve hiç kimse ile görüştürülmezdi. Riyazet cezası alanlar, yemekhaneye sokulmaz ve hiç kimse yemek vermezdi. Gerek bunlar gerek dışarı

44 SNMU., 1319, s. 804-805, (Mektep Yönetmeliğinin 91-44. Maddeleri)

45 BOA. TFR. I.ŞKT. Nr. 53/5290,Lef, 3

çıkmaları yasaklanan talebeler, ders ve sanatlarına devam ederlerdi.

Bıçak vs kesici aletlerle darp, yaralama yapan, din, iman ve ırza söven ve mektep dışında hırsızlık yapan talebeler tabibe muayene ettirilir, dayanma gücü raporla beyan edilirse 5 ile 10 değnek vurularak cezalandırılırdı. Çirkin küfürler eden talebe birinci defasında en ağır ceza ile cezalandırılırdı. Tekrarında ise değnek vurma, sonrasında hapis veya riyazet cezalarından biri verilirdi. Talebeler talimat gereğince amirlerinin emrini dinlemeye ve onun emri gereğince hareket etmeye mecburdu. Böyle hareket etmeyenlere suçuna göre, 1 günden 3 güne kadar haps veya bir günden bir haftaya kadar riyazet cezası verilirdi. Talebeler gerek akşam üzeri mektep dışına çıktıklarında ve gerek akrabaları hanelerine gitmeye izin verildiğinde gidip gelirken gayet edebli hareket etmeleri gerekiyordu. Göğüs düğmelerinin ilikli olması ve mahalle çocuklarına ötede beride karışmamaları lazım gelirdi. Uslu gidip gelmeyen ve mahalle çocukları ile karışmak ve onlarla oyun oynamak gibi harekette bulunanlar veya izin süresini geçiren talebeler bir haftadan iki aya kadar mektepten çıkarılmazdı.

Dikkatsizlikle elbisesini yırtan talebenin, belli olmayacak şekilde elbisesi tamir ettirilir ve iki gün riyazet cezası verilirdi. Mektep içerisinde az çok bir şey çalanların, suçu sabit olursa 3 günden 10 güne kadar hapsedilir ve 3 ay mektepten dışarı çıkarılmazdı. Tekrarında ceza iki katına çıkardı. Eğer hırsızlık mektep dışında olursa değnek vurma cezası, tekrar ederse mektepten ihraç edilir ve ve masrafı kayıt sırasında senet verenlerden alınır. Koşullarda bir şey çalınıp meydana çıkmaz ise o koşutaki talebelerin tümüne o gün riyazet cezası verilirdi. Bir koşutda hırsızlık vukubulur, çavuş ve çavuş vekilleri işittiği halde ihbar etmezlerse talebelere iki gün riyazet cezası verilirdi.

Bir talebe diğer talebe uyurken elini veya ayağını bağlar, yorgan ve elbisesini yatağına diker, yanından geçerken ayağını çekip düşürür, elinden yazısını alıp yırtar veya yaptığı işi özellikle bozmak gibi hareketler yaparak az çok zarar ve saldırıda bulunursa, bir günlük riyazet cezası verilirdi. Riyazet cezası alanlara yemek veren olursa o da bir günlük riyazet cezası alırdı.

Küfürleşen, dövüşen talebelere bir günden 3 güne kadar riyazet ve bir haftadan 3 haftaya kadar mektepten dışarı çıkmama cezası verilirdi. Bütün cezalar için bir zabıt defteri tutulur ve akşam yoklamasında talebelerin önünde alenen okunup, daha sonra suçlu talebenin elindeki deftere yazılırdı⁴⁶.

Ödüllendirme Usulleri

Derslerine ve sanatlarına devam ederek, gayret ve üstünlük gösteren, güzel ahlak ve harekette diğer talebelere üstünlük gösteren talebelere, derecelerine göre aferin ve takdir

46 SNMU., 1319, s.800-803, (Mektep Yönetmeliğinin 74-87. Maddeleri)

belgeleri verilirdi. Takdir belgeleri matbu olup açık olan yerlerine talebelerin adı ve ödülün sebebi yazılarak, müdür tarafından imza edilirdi. Dört aferin bir takdir belgesine eşit sayılırdı. Bu ödüllerden başka, her sene eylül başlangıcında diğer mekteplerde olduğu gibi, ödül dağıtım töreni yapılarak, talebelere hakedenlere kitap ve benzeri hediyeler verilirdi⁴⁷.

Mektepte Beslenme ve Giyinme

Mevcut talebelerin herbirine yaşlarına göre günlük eski yarım okkadan 300 dirheme kadar ekme verilirdi. 10 çocuğa sabahları bir karavana çorba, öğle vakti mevsime göre yine bir karavana nohut, fasulye veya taze ve kuru sebze gibi yiyecekler verilirdi. Akşamları lüzumuna göre et ve haftada iki defa pilav ve bir defa aşure vs tatlı ve mevsimine göre bazı meyve verilirdi.

İstirahathaneye çekilen talebelere yumurta süt gibi şeyler verilmesi gerekirse günlük tahsisatından düşülen yemek hissesi karşılığında verilirdi. Yemeğe gerekli olan tuz soğan, biber, sarımsak gibi şeylerin miktarı yemek gereği ölçülü sarf edilirdi.

Tablo-7. Bir Talebenin Bir Günlük Tahsisatı⁴⁸

Dirhem	Erzak türü	Açıklamalar
300	Ekme	-
62	Et	-
46	Pirinç	Pilavlık pirincin her okkası için 100 dirhem yağ sarf edilir
62	Taze Sebze	Üsküp'te olan ve diğer yerlerden gelen sebzelerden nöbetleşe verilir
25	Kuru Fasulye	Üsküp mahsulatından ve diğer yerlerden gelenlerden verilir
15	Nohut	-
62	Patates	-
2	Sade	Yalnız sebze verildiği vakit
13	Sade	Tatlı ve helva vs hamur işleri için
-	Sade	Etli yemekler ile verildiği vakit
36	Şeker	Tatlı için
-	Meyve	Taze veya kuru münasip zamanda ve tatlı yerine verilir veya hoşab yapılarak dağıtılır
13	Un	Tatlı için
13	Un	Her talebeye verilecek çorba için pirinç
3	Un	Her talebeye verilecek çorba için yağ

Her talebeye karyola, ot minder üzerine pamuk veya yünle dolu bir şilte, bir yastık, bir çarşaf ve çarşafı bir yorgan verilirdi. Kış mevsiminde kullanılmak üzere ayrıca bir

47 SNMU., 1319, s.803-804, (Mektep Yönetmeliğinin 88-90. Maddeleri)

48 SNMU., 1319, s. 784, (Mektep Yönetmeliğinin 22. Maddesi)

battaniye de verilirdi. Her sene eylül başlangıcından itibaren yerli şayak ve benzerinden bir ceket ve pantolandan ibaret olan dahili elbise verilirdi. Yine çifte yakalı bir ceketle bir pantolon, bir bel kemerinden ibaret olan, cuma, bayram ve resmi günlere mahsus harici elbise verilirdi. dört çift çorap, mektep içerisinde giymek üzere bir çift mest ve kundura, dışarı çıktıklarında giymek için de birer çift sağlam iskarpin verilirdi. Yalnız müzik talebelerine mahsus olmak şartıyla üç senede birer çift çizme ve her sene püsküllü bir fes ve yaz günlerinde mektep içerisinde giymeğe mahsus bir çift açık kundura, üç gömlek, üç don, iki pamuksuz basma mintan verilirdi. Kış için ise iki pamuklu mintan ve ihtiyaç halinde iki katlı gömlek ve kış mevsimi için üçsenede bir harici elbise renginde şayak kaput ve her sene birer yazlık hafif elbise verilirdi.

Talebelerin fesleriyle dahili elbisesi, ders ve yoklamazamanlarına mahsus olup sanatlarına giderken feslerini çıkararak, yine her sene verilecek birer bezden sapka giyerlerdi. Bundan başka sağlam bezden üretilen birer iş gömleği ve pantolonu verilirdi. İş zamanlarında bunları dahili elbiselerinin üzerine geçirerek sanatlarına devam ederlerdi. Gerek elbise ve gerek ayakkabıları arasına tamir olunup mümkün ölçüde idare edilmesi mektep komisyonu ve heyetinin uhdesine bırakılmıştı.

Mektep mefruşatı, mutfak ve yemek takımları, yatakhane, dersane, imalathanelerin araç-gereçleri, müzik takımları gibi demirbaş eşya ve talebe eşyalarının güzelce muhafaza edilmesi gerekirdi. Kırtasiye, kitap, yakacak ve aydınlatma gibi çeşitli masraflar gereğine göre her koğuş odasına tahsis edilerek belirlenen miktarda sarf edilmesi sağlanırdı⁴⁹.

Mektep Mezunları

Üsküp Sanayi Mektebi mezunlarından bazıları İstanbul Sanayi Mektebi'nde okumak istemiştir. Rıza bin Ömer adlı bir mezun Dâhiliye Nezareti bir mektup yazarak, İstanbul Sanayi Mektebi'ne kayıt olmak isteğini bildirmiştir. Bilgisini artırmak isteyen Rıza'nın, yol masrafı mektep tarafından karşılanarak İstanbul'a gönderilmişti. Ancak İstanbul Sanayi Mektebi'nin 15 Temmuz-15 Ağustos arasında olan kayıt süresini geçirdiği için mektebe kabul edilmemiştir. Kayıt süresi içerisinde müracaat edenler bir heyet tarafından imtihan edilip, kazananlar mektebe alınıyordu. Fakir, muhtaç ve perişan bir şekilde sokakta kaldığını belirten Rıza yardım talep etmektedir⁵⁰. Mezunlardan kimisi de devletten iş talebinde bulunmuştur. 31 Ocak 1903'de Üsküp Dervişan mahallesinde ikamet eden Recep adlı bir mektep mezunu, Rumeli vilayat müfettişliğine başvurarak, kendisinin yetim ve annesinin ihtiyar olduğunu, annesinin hademelik yaparak geçindiğini, aciz ve çaresiz kaldıklarını belirterek, her ne mahalde olur ise olsun devlet maiyetinde çalışmak istediğini beyan etmiştir⁵¹. 8 Nisan 1916 tarihinde Üsküp Sanayi Mektebi oymacılık şubesinden mezun olan İbrahim Efendi, Darü'l-eytam müdüriyetine başvurarak iş

49 SNMU., 1319, s. 783-786 (Mektep Yönetmeliğinin 21.28.Maddeleri)

50 BOA. DH. MTV. Nr. 40-2/45, Lef, 3

51 BOA. TFR. I. ŞKT. Nr. 4/340

talebinde bulunmuştur⁵².

Mektebin Gelir Kaynakları

Vilayet Matbaası Gelirleri: Mektebe hem gelir temin etmek hem de öğrencilerin bir kısmına müretteplik ve litoğraflik öğretmek maksadı ile vilayet matbaası bu okulun idaresine verilmişti. Okul içerisinde faaliyet gösteren bu matbaada vilayet kalemleri için çeşitli kirtasiyeden başka, her hafta Kosova Gazetesi, vilayet salnameleri, bazı dini, mesleki ve ilmi eserler basılırdı⁵³.

Kosova vilayet matbaası harfleri, İstanbul Sanayi Mektebi hurufat dökümhanelerinde dökülmüştü. 12 Ocak 1903'de 150 kıyye 16 punto, 40 kıyye 12 punto, 45 kıyye 24 punto, 40 kıyye 18 punto Türkçe rika harfleri kalıba dökülmüş ve 6 adet sandık içinde mektebe gönderilmişti⁵⁴. Daha sonraki yıllarda da vilayet matbaasının noksan harfleri, yine İstanbul Sanayi Mektebi'nden temin edilmiştir⁵⁵.

Matbaanın her çeşit gelir ve giderleri mektep sandığı vasıtasıyla yapılırdı. Matbaanın gelirleri tamamen mektep için kullanılırdı. Matbaanın ve gazetenin idaresini matbaa müdürü yapardı⁵⁶.

Gazhane Gelirleri: Mektep kurulurken, istasyon civarında yeniden inşa ettirilen gaz ve isporto deposu gelirleri mektebe tahsis edilmişti⁵⁷. Gazhane doğrudan doğruya mektebe bağlı olup mektebin malıydı. Gazhanenin gelirlerini gösteren günlük pusulayla ithalat ve ihracatla alakalı kayıt defterleri tutulurdu. Gazhanede bir memur ve kolcu istihdam edilirdi. Gazhane memurları mektep müdürüne bağlıydı⁵⁸.

Kaplan Köyü İlıcası Gelirleri: Mektep binası yapımı için ilk önce şehre 4 saat mesafede bulunan Kaplan İlıcası gelirleri tahsis edilmek istenmişti. Doktor Aleksandr Lui Efendi, havuz ve otel binası yapmak üzere yıllık 370 Osmanlı lirası bedelle ılıcaya talip olmuştur. Bir komisyon kurularak, kendisiyle mukavele yapılmış ve tasdik edilmesi için İstanbul'a gönderilmiştir. Kosova vilayetinden sadarete gönderilen telgrafta, mektebin geleceğinin temin edilmesi için, biran önce ılıcanın talibine verilmesi istenmiştir. Yaklaşık bir yıl nezaretlerle yazışmalar yapılmış ve konu Şura-yı Devlette müzakere edilmiş, bir sonuç alınamamıştır⁵⁹. Daha sonra 1898 ve 1899 yıllarında vilayet taleplerini

52 BOA. MK. MKT. Nr. 1215/29

53 İsmail Eren, *a.g.m.*, s. 36

54 BOA. DH. MKT. Nr. 641/02-30

55 BOA. DH. MKT. Nr. 1102/54

56 *SNMU. 1319 s. 805-807* (Mektep Yönetmeliğinin 95-103.Maddeleri)

57 *SVK. 1314, s.162.*

58 *SNMU. 1319, s. 807-808* (Mektep Yönetmeliğinin104-107. Maddeleri)

59 BOA. BEO. Nr. 1122/84115; BOA. BEO. Nr. 1130/84736; BOA. BEO. Nr.1299/97357, Lef, 2; BOA. BEO. Nr. 1284/96278

tekrarlamıştır⁶⁰. Kosova Valisi Hafız Mehmed Paşa, 15 Mart 1899'da bu defa saraya gönderdiği yazıda sokaklarda sefalet içinde yaşayan 100 fakir ve yetim çocuğun sanayi mektebine kabul edilerek himaye edildiği, ılıcanın şartlar dairesinde kiralanması yalnız mektebin gelişmesine değil memlekete faydalı olacağını belirtmiştir. Ayrıca yazıda 20 sene önce adı duyulmayan, şimdi Sırpılar tarafından işletilen Veraniye kaplıcalarına, Avrupa'dan birçok hasta ve turist geldiği, Kaplan kaplıcasının niteliklerinin Veraniye kaplıcasından kat kat daha üstün olduğunu tabiiler ve bilirkişilerce tespit edildiği, şimdi harap olan ılıcanın mektebin giderleri için, işletilmesinin temin edilmesi yer almaktadır⁶¹. Sonuç olarak, 1901 senesinde gelirleri mektebe tahsis edilmek üzere 500-600 lira sarf edilerek Avrupa'daki ılıcalarda olduğu gibi binalar inşa edilmiştir⁶².

Mektebin bu üç daimi geliri, giderleri karşılayamadığı ve bütçede açık ortaya çıktığı için yeni gelir kaynakları bulma arayışına gidilmiştir. Bu girişimlerin bazıları başarılı olmuş bazılarından ise sonuç alınamamıştır. Bu girişimler şunlardır:

Kibrit Satış Gelirleri: Kasım 1899'da Üsküp dükkanlarında dağınık olarak satılmakta olan kibritin derli toplu satılması için, hükümet tarafından konulacak şartlarla, müzayede edilerek yıllık 50 liradan üç sene müddetle Üsküp bakkal esnafından Kalkandelenli Lazogalo'ya iltizama verilmek istenmiştir. Bu şekilde sanayi mektebine gelir sağlanması düşünülmüştü. Ancak kibrit satışının tekele alınması uygun görülmediğinden bu talep hükümetçe reddedilmiştir. Bunun üzerine, Kosova vilayeti, şehir dışında bir depo yapılarak, kibritlerin dükkanlara buradan nakledilmesini istemiştir. Depo yapılırsa hem yangın tehlikesi önlenecek hem de mektebe gelir sağlayacaktı⁶³. Ocak 1901 tarihinde Üsküp dükkanlarında satılan her kibrit paketinden alınacak verginin mektebe gelir olarak kaydedilmesi ve dükkânlarda 50 paket kibritten (yarım sandık) daha fazla kibrit bulundurulması yasaklanmıştır⁶⁴.

Piyango Düzenlenmesi: Ağustos 1901'de Kosova Vilayet Meclisi, mektebe gelir sağlamak amacıyla piyango düzenlemek istemiştir⁶⁵. Mektebin 30.000 kuruşluk bütçe açığını kapatmak için İzmir Sanayi Mektebi'nin düzenlediği piyango gibi, bir piyango tertib edilmek isteniyordu. Bu iki talep Mart 1902'de Şura-yı Devletle müzakere edilmiş ve 4 ay içerisinde yapılacak bir piyango için izin verilebilir denmiştir. Ancak mekteplerin idaresinin devamı için böyle kanunen yasak ve zararlı bir faaliyete, başvurmanın uygun olmadığı da belirtilmiştir. Bir defaya mahsus olmak üzere mektebin açığı olan 30000 kuruşun kapatılması için bir piyango düzenlenmesi çoğunlukla kabul edilmiştir. Daha sonra 30000 kuruşu geçen piyangoların düzenlenmesinin irade ile yasaklandığı anlaşıldığından

60 BOA. ŞD. Nr. 1984/05

61 BOA. ŞD. Nr. 2692/16; BOA. İ.HUS. Nr.73/88, Lef, 2;BOA. ŞD. Nr. 3212/37 Lef, 4,6

62 *SVK 1318*, s. 284.

63 BOA. DH. MKT. Nr. 2275/61

64 BOA. BEO. Nr.1569/117667; BOA. BEO. Nr.1605/120349

65 BOA. ŞD. Nr.1986/10,Lef, 1

bütçe açığının mahallince başka bir şekilde kapatılması uygun bulunmuştur⁶⁶. Vilayetin piyango tertib etme talebi Şubat 1902'de mektebin gelirlerinin yetersiz olduğu ileri sürülerek tekrarlanmıştır⁶⁷. Bu talep, Nisan 1902 tarihinde piyango çekilişlerinin irade ile yasaklandığı ifade edilerek reddedilmiştir⁶⁸.

Bir yıl sonra Aralık 1903 tarihinde İpek sancağına 30 adet piyango biletinin gönderilmesi piyanonun tertip edildiğini göstermektedir. Bu biletlerden 25'i, İpek sancağı tahrirat müdürü Ahmet Tevfik Efendi tarafından dağıtılmıştı. Ancak tahsil edilen paralar mektebe gönderilmemişti. Bu yüzden tahrirat müdüründen bilet paraları talep edilmiştir⁶⁹. Değeri 40 kuruş olan 2 adet piyango bileti de Osmaniye eski kaymakamı Abdullah Efendi zimmetinde kalmıştı. Kaymakamdan bu paranın tahsil edilerek gönderilmesi de istenmişti. Osmaniye kaymakamı, biletleri memur ve eşrafa dağıttığını ve bir defter tanzim ederek tahrirat katibine verdiğini, iki biletin katipten istenmesi gerektiğini belirtmiştir⁷⁰.

Mektep Bandosunun Konser Gelirleri: Mektep bandosu zaman zaman konser vererek mektebe gelir sağlıyordu. Mektebinin bazı eksikliklerini gidermek ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 22 Haziran 1904 günü mektep bahçesinde bir konser düzenlenmişti. 3 adet açık konser bileti, Kosova Valisi Mehmed Şakir Bey tarafından, Rumeli Vilayat Müfettişliğine göndermiştir. Müfettişlik 3 bilet için 10 mecdiye ihstanda bulunmuştur. Ayrıca müfettişlik memurlardan bazılarının mektepte yaptırmış oldukları eşyanın değeri olan 624 kuruş 30 para da gönderilmiştir. Bu paralar mektep sandığına teslim edilerek, karşılığında kesilen 2 adet makbuz müfettişliğe gönderilmiştir⁷¹. Bulgar metropolitliği, Mayıs 1904 sabahında Bulgar mektebinde yapılacak, Kiril Metod Yortusu kutlamaları için mektep bandosunu talep etmişti. Valilik ödül dağıtım günlerinde usulen her mektebe mektep bandosunu gönderdiklerini, ancak yortudan ibaret olan bu gibi özel ve milli günler için ilk defa böyle bir talep geldiğini belirterek, durum hakkında acil olarak Rumeli Vilayat Müfettişliğinden bilgi istemiştir⁷².

Otlak Gelirleri: Mektebe ait bir otlak bulunuyordu. Kosova defterdarlığı, Rumeli müfettişliğine, Aralık 1906'da bir yazı göndererek, otlaktan asakir-i şahane hayvanları için Ekim ve Kasım ayları içerisinde alınan otların parasını talep etmiştir. 11.456 kuruş 10 paranın mektebin maddi sıkıntılar çekmesi sebebiyle ödenmesi istenmiştir⁷³.

Mektebe Yapılan Yardımlar: Mektebe bazı hayırseverlerin zaman zaman nakdi yardımda bulunduğu görülmektedir. Üsküp'teki İsa Bey Cami mütevellilerinden Yaşar ve

66 BOA. BEO. Nr. 1825/136829, Lef, 2-4; BOA. ŞD. Nr. 1986/10, Lef 2, 3

67 BOA. ŞD. Nr. 1986/10

68 BOA. DH. MKT. Nr. 488/15

69 BOA. DH. MKT. Nr. 815/21

70 BOA. DH. MKT. Nr. 824/36

71 BOA. TFR. I.KV. Nr. 66/6502, Lef 1-3

72 BOA. TFR.I. KV. Nr. 61/6037

73 BOA. TFR.I.KV. Nr. 148/14764, Lef 1-2

Osman Beylerle Selim Ağa, mektebe Ekim 1899'da 8095 kuruş yardımda bulunmuştur. Kosova valiliği, adı geçen şahıslara 4. rütbeden birer mecidiye nişanı verilmesini talep etmiştir⁷⁴. Haziran 1903'de Üsküp'e gelen meşahir ve muteber tüccarlardan Tantavizade Hacı Halid Efendi ve Selanik bankerlerinden Lui Modyano Efendi mektebe 100'er adet Osmanlı lirası bağış yapmışlardır⁷⁵.

Gazete Aboneliği: Ocak 1902'de mektebe gelir sağlamak için vilayette 1000 ve 1000 kuruştan fazla maaşı olan memurlara gazete almak zorunluluğu getirilmek istenmiş, ancak sonuç alınamamıştır⁷⁶.

Vilayetteki Memur Maaşlarından Kesinti Yapılması: 14 Mart 1900'de Kosova vilayet meclisi mektebin gelirlerini artırmak için merkez ve kazalardaki idare şube sandıklarından her ay maaş alanlara vilayet matbaasında bir senet basılarak 2 kuruşa satılmasını ve bunun mektebe gelir olarak kaydedilmesini istemiştir⁷⁷. Mayıs 1900'de toplanan Şura-yı Devlette bu talep müzakere edilmiş⁷⁸, usule aykırı olduğu için reddedilmiştir. Gerekçe olarak ise maaşlardan zaten damga ve muhacir iskan vergileri alındığı, daha fazla vergiye memurların dayanamayacağı gösterilmişti⁷⁹.

Dergi Gelirleri: Temmuz 1895'de Debre Sancağı idare meclisi eski baş katibi Yaşar Efendi, hasılatının yarısını sanayi mektebine vermek üzere, 15 günde bir "*Ayine-i Edeb (Sihru'l-Beyan)*" adında bir dergi çıkarmak istemişti. Vilayet memurlarının dergiye abone edilerek mektebe gelir sağlanması, matbuat dairesince uygun görülmemiştir. Ayrıca derginin neşrinde mahallince bir gereklilik veya sakınca olup olmadığı belirtilmediği, yayıncısı hakkında matbuat nizamnamesine göre gereken işlemlerin yapılmadığı için bu eksikliklerin tamamlanmasını istenmiştir⁸⁰.

74 BOA. DH. MKT. Nr. 2259/99

75 BOA. TFR. I. KV. Nr. 28/2715, Lef 1,2; BOA. TFR. I.KV. Nr. 23/2226, Lef 1-4

76 BOA. DH. MKT. Nr. 2583/52

77 BOA. DH. MKT. Nr. 2333/22

78 BOA. ŞD. Nr. 1985/04

79 BOA. BEO. Nr. 1496/112140; BOA. DH. MKT. Nr.2373/13

80 BOA. DH. MKT. Nr. 412/08, Lef, 4

Tablo-8. Mektebin Gelir ve Giderleri/ Eylül 1898⁸¹

Gelirler	Aylık	Yıllık	Toplam
Vilayet Matbaası Hasılatı	-	66720	66720
Gazhane Gelirleri	-	51910	51910
Çeşitli Gelirler	-	1500	1500
Toplam	-	120130	120130
Giderler			
Yiyecek 100 talebe için	4875	58500	58500
Odun ve Kömür Değeri	542	6504	6504
Aydınlatma (Gaz ve zeytinyağı)	156	1872	1872
Giyecekler	2083 20 para	25000	25000
Maaşlar	6867 20 para	82410	82410
Muhtelif Giderler	200	2400	2400
Sanayi haneler için tamir gideri	100	1200	1200
Yorgan ve Çarşaf Gideri	100	1200	1200
Mükâfat Dağıtımı	80	960	960
Bahçe için amele ücreti (360 Amele)	120	1440	1440
Tamirat	50	600	600
Musika muallimi maaşı	500	6000	6000
Toplam	156674	188086	188086

1898 yılında mektebin yıllık geliri 120130 kuruş iken giderleri 188086 kuruştur. Bu durumda mektep bütçesinin yıllık açığı 67956 kuruştur. Mektebe en çok gelir getiren kaynak vilayet matbaasıydı. İkinci olarak da gazhane gelirleri yer almaktadır. Mektebin giderleri arasında en başta gelen çalışanların maaşlarıdır. İkinci olarak da yiyecek kalemi gelmektedir.

Vergi Muafiyetleri

Diğer sanayi mekteplerinde olduğu gibi, Üsküp Sanayi Mektebi için de devlet bazı vergi muafiyetleri sağlamıştır. Kosova vilayeti matbaası için Budapeşte'den alınan bir adet litografya makinesi, tezgah ve aletleri gümrük vergisinden Kasım 1904 tarihinde muaf tutulmuştur⁸². Ekim 1905'de, koyun, kuzu, keçi derilerinin her birinden 2 para, manda, sığır derilerinden 8 para vergi alınarak mektebe gelir sağlanmasına yönelik Kosova vilayet meclisinin bir talebi olmuştur⁸³. Şubat 1906'da mektep adına Paris'ten

81 BOA. ŞD. Nr. 3212/37, Lef, 1

82 BOA. ŞD. Nr. 596/32

83 BOA. DH. MKT. Nr.1025/34

gelecek olan müzik aletleri ve notaların gümrük vergisinden muaf tutulması istenmişti⁸⁴. Aynı ay içerisinde 4000 frank değerinde 35 adet müzik aleti ve nota defterlerinin gümrük vergisinden muaf tutulması hususunda irade çıkmıştır⁸⁵. Sanayi mektepleri için ülke dışından alınan levazım ve eşyalar, vilayet idare meclislerinden alınan mazbatalarla gümrük vergisinden muaf tutulabiliyordu. Üsküp Sanayi Mekteb'inde kullanılmak istenilen ve Selanik gümrüğünden geçen bir vagon kerestenin de vergiden muaf tutulması, Eylül 1910'da Kosova vilayet meclisinden talep edilmiştir.⁸⁶ 2 Şubat 1911 tarihinde mektep talebelerinin elbiseleri için Budapeşte'den gelen 16 metre 8 santim şayak gümrük vergisinden muaf tutulmuştur⁸⁷.

Mektepte Üretim

Mektebin terzihanesinde vilayetteki jandarma neferlerine elbise dikildiği görülmektedir. Kosova valisinin Eylül 1903'de Rumeli Müfettişliğine çektiği telgrafta Dihov şayağından (yünlü kumaş) eksiltme usulüyle yapılan ihalede, piyade elbisesi 62 kuruş 30 para ve süvari elbisesi 73 kuruş 30 para fiyatla sanayi mektebi uhdesinde kaldığını ve yaptırılan numunelerin Seraskeriye gönderildiğini bildirmişti⁸⁸. Aralık 1903'de sanayi mektebince elbiselerin imaline başlanmış ve ihtiyaç olan şayağın hemen satın alınarak gönderilmesi istenmiştir. Verilen cevapta daha önce 6000 metre şayak gönderildiğini, ne kadar şayak daha talep edildiği sorulmuştu. Müfettişliğe çekilen telgrafta 7555 metre şayak ve mevcut 21000 kuruşdan başka 39440 kuruşa ihtiyaç olduğu bildirilmişti⁸⁹.

Daha sonraki yıllarda da mektepte jandarma neferine elbise dikilmeye devam edilmiştir. Sanayi mektebinin imalathane kısımları genişletilip ıslah edilerek toptan sipariş kabulüne müsait hale getirilmiştir. Nisan 1905 tarihinde jandarma elbise ve çizmeleri mektep tarafından imal edilmek istenmiştir. Elbise ve çizmelerin malzemeleri ise Selanik'ten veya mektep tarafından tedarik edilecekti⁹⁰. 21 Haziran 1905 jandarma neferlerine yaptırılacak elbiselerin yazılı şartlara uygun bir şekilde imal edileceğine dair mektep müdürü tarafından muvafakat verilmişti. Buna göre, Kosova jandarma alay neferlerine yaptırılacak elbiselerin bir takımı için komisyon vasıtasıyla tespit edilen şayağın ölçüsü dışında meydana gelecek eksiklikler ve numuneye aykırı yapılacak elbiselerin zararı mektebe ait olmak şartıyla, uygun bir fiyatla imalat yapılacaktı. Temmuz 1905'de elbiselerin üretimi Üsküp Sanayi Mekteb'ine verilmiştir. Osmanlı Bankası vasıtasıyla Londra'ya sipariş edilmiş olan şayaklar önce Selanik'e gelmiş ve oradan Üsküp'e gönderilmişti⁹¹.

84 BOA. BEO. Nr. 2766/207394;BOA. DH. MKT. Nr. 2341/118

85 BOA. İ.RSM. Nr.22/52, Lef 2- 4

86 BOA. ŞD. Nr. 447/42, Lef, 1-4

87 BOA. BEO. Nr. 3856/289183; BOA. İ.ML. Nr. 89/05

88 BOA. TFR. I. KV. Nr. 229/22846

89 BOA. TFR. I. KV. Nr 230/22921

90 BOA. TFR.I KV. Nr. 92/9199

91 BOA. TFR.I.KV. Nr. 97/9632, Lef, 1-4

Mektebin İslah Çalışmaları ve Teftişler

Kosova valisi, 23 Mayıs 1907'de Dâhiliye Nezaretine bir yazı yazarak, sanayi mektebinin ıslah edilmesi için yapılması gerekenleri bildirmişti. Buna göre, mektep atölyelerinin ıslah edilmesi için çok büyük harcamalar gereklidir. Mektep gelirlerinin yetersizliğinden atölyelerin tümü ancak yavaş yavaş ıslah edilebilirdi. Öncelikle mektep için en fazla değeri ve önemi olan marangozhanenin bir kat daha genişletilmesi gerekliydi. Anadolu'daki bazı vilayetlerde imal edilen halı, seccade gibi dokumaların burada imal edilmesi için mektebe yeni bir sanathane açılması lazım olup, bunun için Anadolu'dan ustalar getirilmelidir. Valiye göre, ıslah masrafları iki şekilde temin edilebilirdi. Birincisi Kalkandelen kazası Rokucuh köyünde keşfedilen ve imtiyazı henüz hiç kimseye verilmeyen, krom madeni imtiyazının sanayi mektebine verilmesidir. Krom madeninden yıllık 400 lira kadar gelir alınması mümkündür. İkincisi ise vilayetteki maliye dairelerine ait bütün defter ve tezkerelerin mektebe ait vilayet matbaasında basılmasına izin verilmesidir. Bu şekilde, yıllık 10.000-12.000 kuruş arasında bir gelir, mektebe temin edilebilirdi⁹².

Mektep talebesinin şikayeti üzerine, 10 Eylül 1908 tarihinde Kosova merkez kaymakamı mektepte bir soruşturma başlatmıştı. Bu soruşturma neticesinde mektebin düzen ve idaresinin gerçekten üzüntü verici ve iyileştirmeye muhtaç olduğu ortaya çıkmıştır. Tespit edilen yolsuzluk ve ihmaller şunlardır:

1- Mektebin en hırçın ve yaramaz talebesi olan çavuş Şevket iki defa polis tarafından mektebe sarhoş getirilmişti. Şiddetli cezalandırması veya mektepten atılması gerekirken, müdür tarafından korunmuş ve onbaşı ve çavuş vekili yapılmıştı.

2- Birçok talebesi buluşa ermiş hiçbir mektepte şimdiye kadar yatakhane kadını hizmetçi görülmemiş iken, sanayi mektebi yatakhanelerinde iffetsizlikle şöhret bulmuş Zano adında genç bir kadın hizmetçi olarak istihdam edilmektedir. Zano ile depo memuru Muharrem Efendi arasında gayrimeşru ilişki olduğu ve adı geçen kadına, talebeye ait erzaktan verildiği, hademeler ve muallimler tarafından beyan ve tasdik edilmişti. Müdür büyük kısmı aşikâr olan bu ifadeleri yalanlayamamıştı.

3-Yönetim, mektepteki üzüntü verici olaylardan haberdar olmayıp, dışarıya karşı mektebi düzenli ve mükemmel göstermek çabasında olmuştu. Bunun için ilim, fen ve sanayi geliştirmek yerine, bando takımına ve talebinin dış elbiselerine itina ve dikkat göstermeyi tercih etmişti. Bizzat müşahede edildiği üzere uzun müddetten beri talebeye yeni ve temiz çamaşır verilmemektedir. Bu yüzden parası olanların çarşıdan çamaşır tedarik ettikleri, gücü yetmeyenlerin ise eski çamaşır, kunduraları kullandıkları görülmektedir. Cülus yıldönümünde bando takımına verilen ve mektepte üretilen çoraplar

92 BOA. DH. MKT. Nr. 1137/30, Lef, 6

daha o gün delik deşik olmuştu. Müstahdemlerin ifadesiyle doğrulanmış olduğu üzere, sınıflar için ayrılan tahsisat bandoya tahsis edilmişti.

4-Üç dört ay öncesine kadar talebeye karışık ve kötü erzak yedirilmiştir. Talebelere sağlıklı bakılmamış olup, aşçıya teslim edilen erzakların kötü ve hayvanın bile yiyemediği derecede çürük olduğu müşahede edilmişti. Talebeye verilmek üzere ambarda muhafaza edilen kavun ve karpuzların durumları erzak hususundaki iddiaları kanıtlamaktadır. Mektep memurlarının talebe için ayrılan yemekten yedikleri ve talebenin erzakından özellikle pişirilmek suretiyle kuşluk yemeklerini her gün düzenli olarak mektepte yedikleri tespit edilmişti.

5-İmalathaneler için gereken eşyalar, ustalar talep ettiğinde hemen satın alınmayarak, günlerce vakit kaybedilmiş ve talebe işsiz bırakılmıştı. Daha sonra çoğunlukla veresiye şeklinde adi şeyler alınmıştı. Peşin para ile satın alınanların bir kısmının fiyatının gizli tutulduğunu ustalar iddia etmektedirler. Ustalar ellerindeki eşyaları göstererek, matbaa için Avrupa'dan alınan aletlerin de kötü olduğunu belirtmişlerdir. Bu şekilde mektep büyük zarara uğratılmıştır.

6-Erzak alımı yalnız inşaat ve satın alma memuru Hasan Efendi tarafından yapılmakta olup, bu durum mektebin yönetmeliğine tamamen aykırıdır. Bu senenin Temmuzunda 1 kıyye domatesin 1 ve 5,5 kıyye yeşil biberin 6 kuruşa satın alındığına dair senetler vardır. Bunun büyük kalemler için de icra edilmiş olabilmesi satın alınma hususunda kesinlikle kanun ve talimatlara riayet edilmediğinin göstergesidir.

7-Mektep talimatı gereğince birbirlerine kefil olması lazım gelen memurlardan bazılarının senelerden beri kefil yoktur.

Kaymakam mektepte ilgili bu yolsuzlukları ve ihmalleri tespit ettikten sonra, bazı değerlendirmeler de bulunmuştu. Buna göre, sanayi mektebi sokaklarda sürünen öksüz ve yetim vatan evlatları için bir sığınaktı. Mektep, çocukların terbiye ve tahsillerini tamamlamak için hamiyet ve merhamet sahibi kişilerin yaptıkları yardımlarla meydan getirilen bir hayır müessesidir. Bu gibi müesseselerin gelişmesi ve mükemmel hale gelmesine Allah rızası için çalışmak, namus ve vicdan sahipleri için en mukaddes bir vazifedir. Bu pek yüce bir hizmet iken korumasız kalan bu mektep gayesiz insanların elinde oyuncak olmuştur. Mektebin gelirlerinin artırılması, talebe sayısının çoğaltılması, sanayinin ıslah ve genişletilmesi düşünülecek yerde, gereksiz masraflar yapılmıştır. Adam kayırmak için türlü türlü unvanlar ve gereksiz memuriyetler ihdas edilmişti. Mesela sanayi mektebi komisyon başkanı ve üyelerinin fahri hizmet edecekleri kanun ve talimatta açıktır. Böyle olduğu halde, sefalet ve mahrumiyetin son derecesinde bulunan yetimlerin geçim vasıtasına göz dikenler, mektebin sanayihanelerinden bir şubasını teşkil eden matbaayı güya ayrı ve müstakil bir daire gibi göstermişlerdi. Matbaanın gelir ve giderlerini mektebin diğer sanayi şubeleri gelir ve giderlerinden ayırarak, bir matbaa nezareti unvanı ihdas ederek, bu memuriyete 1000 kuruş maaş tahsis edilmişti. Buna

benzer diğer bir takım memuriyetler vücuda getirilerek, mektebin 300000 kuruşundan ibaret yıllık gelirlerinden 150000 kuruşluk bir miktarı, yalnız maaşlara ayrılmak ve tahsis edilmek zorunda kalmıştı. Bu sebeple de mektebin bugün 500-600 lira derecesinde bir borç altında kalmasına sebebiyet verilmiştir.

Mektebin gerçekten ıslah edilecek bir hale geldiğini ve müdürün artık memuriyetine devam etmemesi ve depo memurunda değiştirilmesi gerektiği ortadadır. Cuma günü 8 saat devamlı çalışıldığı halde, bu sene satın alınan muhtelif erzakın senetlerde yazılı miktarıyla, anbar defterleri arasında denkliği sağlamak mümkün olamamıştı. Bu durum sanayi haneler için satın alınan eşyalar için de geçerlidir. Mektebin ticari işlemlerini sağlam bir esasa dayandırmak gerekmektedir. Bugün üzüntü duyarak görülmekte olan her türlü yolsuzluklara son vermek, mektebin açıldığı günden beri hesaplarını incelemek üzere dürüst ve tok gözlü kişilerden talimat gereği bir başkan ve 4 üyeden oluşan ve fahri bir şekilde hizmet edecek yeni bir mektep komisyonu teşkil edilmelidir. Müdür ve anbar memuru azledilerek yerlerine namuslu, dürüst şahıslar tayin edilerek hesaplar incelenmelidir. Gereksiz memuriyet ve muallimliklerin lağvedilmesi için komisyona izin verilmelidir. Matbaa nezareti unvanı kaldırılarak, maaşının üzerlerinde gömlek, ayaklarında kundura ve çorapları kalmamış bir hale gelmiş, çaresiz yetimlerin eksiklerinin tamamlanması için sarf edilmelidir⁹³.

Mektebin Kapanması

Üsküp, 23-24 Ekim 1912'de Sırlar tarafından işgal edildi. 10 Ağustos 1913'te yapılan Bükreş Antlaşması ile de Üsküp, Manastır, Priştine ve İştıp gibi Türk şehirleri Sırbistan'a verildi⁹⁴. Sanayi mektebi kapatıldı. 1 Mart 1914 tarihinde Sırbistan'la yapılan anlaşmanın 9. maddesi gereğince Üsküp ve Manastır Sanayi Mektepleri'nin tekrar faaliyete geçmesine izin verilmiş, idaresi ve malları iade olunmuştu. Fakat birkaç ay sonra patlak veren I. Dünya Savaşı bu antlaşmanın gerçekleşmesine mani olmuştu⁹⁵.

Kapanan mektebin talebeleri Anadolu ve İstanbul'daki mekteplere dağıtılmıştı. 16 Mart 1913 tarihinde Aydın valisinin Dâhiliye nezaretine gönderdiği yazıda, Üsküp Sanayi Mektebi'nin 25 talebesinin geçici olarak İzmir Sultanisinde buldukları yer almaktadır. Bu talebelere elbise, yatak vesaire verilememiş ve İzmir Sultaniyesine parasız kabulleri de mümkün olmamıştı. Bu yüzden vali bu talebelerin İstanbul ve diğer vilayetlerdeki mekteplere yerleştirilmelerini istemişti⁹⁶.

Üsküb'ün işgalinden sonra, bazı sanayi mektebi talebeleri kendi çabalarıyla İstanbul'a gelerek sanayi mektebine kayıt yaptırmak istemişlerdir. 9 Aralık 1912 tarihli bir

93 BOA. TFR. I. KV. Nr. 208/20793

94 Mehmet İnaş, *a.g.m.*, s. 379.

95 İsmail Eren, *a.g.m.*, s. 38.

96 BOA. DH. İD. Nr. 26-2-2

dilekçede Cemal ve iki kardeşinin mağduriyeti sözkonusuydu. Buna göre kendisi Üsküp sultanîyesinde, iki biraderi de sanayi mektebinde okurken düşmanın istilası üzerine büyük sıkıntılarla İstanbul'a gelmişlerdir. Cemal, Maarîf Nezaretine müracaat ederek İstanbul Sultanîyesine kabul edilmiştir. Kardeşleri için önce şifâhen İstanbul Sanayi Mektebine başvurmuş, ancak yaşları küçük olduğundan mektebe kabul edilmemişlerdi. Bunun üzerine Cemal, kardeşlerinin Darüşşafaka veya başka bir mektebe kabul edilmelerini talep etmiş, ancak Darüşşafakaya da kabul edilmemişlerdi. Çocuklar kimsesiz ve evsiz kaldıklarından bu defa İstanbul Sanayi Mekteb'ine kabulleri için Ticaret ve Ziraat Nezaretine bir dilekçe yazmıştı. Ticaret Nezareti ise, İstanbul'a gelen veya gelecek bu gibi kimsesiz talebelerin mensup oldukları mekteplere alınarak tahsillerinin devam etmesinin uygun olduğunu, ancak İstanbul Sanayi Mektebi taşra sanayi mekteplerinin âli derecesinde olduğundan, yönetmeliği gereğince, alınacak talebenin rüştiye veya taşra sanayi mekteplerinden mezun olmaları ve en az 15-16 yaşlarında olmaları lazım gelmektedir. Bu çocuklardan biri 11 diğeri 12 yaşındadır. Tahsil dereceleri de çok düşüktür. Biri kunduracılık diğeri terzilik sanatlarını öğrenmiş olup, İstanbul Sanayi Mektebinde bu şubeler mevcut değildi. Bu yüzden kabulleri mümkün olmamış. çocukların diğeri vilayet sanayi mekteplerine gönderilmeleri ve tahsillerini oralarda tamamlamaları daha uygun görülmüştü. Çocukların yakın olan Bursa Sanayi Mekteb'ine kabulleri için yazışmalar başlamıştı⁹⁷.

Sonuç

Osmanlı Devleti döneminde eğitim işleri devletin sorumluluğu ve denetimi altında idi. Tanzimat sonrasında ve II. Abdülhamit döneminde Kosova vilayetinin okullaşma oranı yükselmişti. Diğeri vilayet merkezlerinde olduğu gibi 1897'de Üsküp şehrinde de bir sanayi mektebi açılmıştı. Mektep binası şehrin batısında üç katlı olarak yeniden yapılmış olup, içerisinde vilayet matbaası, yemekhane, dersane, mescit ve bir hamam yer alıyordu.

Üsküp Sanayi Mektebi'nin idaresi için 11 bölüm ve 107 maddeden oluşan ayrıntılı özel bir yönetmelik hazırlanmıştı. Mektebin yönetiminde müdürle birlikte mektep komisyonu ve mektep idare heyeti olmak üzere iki önemli kurul bulunuyordu. Tahsil süresi 5 yıl olan mektebe 12-14 yaşları arasındaki Müslüman ve gayrimüslim kimsesiz erkek çocuklar parasız ve yatılı olarak kabul edilirdi. Mektepte her sene ortalama 90 talebe öğrenim görürdü. Mektebe Sırbistan ve Bulgaristan'daki Müslüman çocuklar da kabul edilirdi. Mektepte mürettiblik, litografyacılık, kunduracılık, terzilik, marangozluk ve oymacılık meslekleri öğretilirdi.

Mektep kurulduğundan itibaren gelir kaynakları bulmada sıkıntı yaşamıştı. Mektebin daimi ve geçici gelirleri vardı. Daimi gelirler arasında vilayet matbaası, gazhane ve Kaplan

97 BOA. DH. MTV. Nr. 40-2/61, Lef 1-6

ılıcası gelirleri bulunuyordu. 1898 yılında mektep bütçesinin 97.956 kuruş açık vermesi üzerine mektep idaresi yeni gelir kaynakları temin etmeye çalışmıştı. Bu çabaların bazıları başarılı olmuş, bazılarından ise bir sonuç alınamamıştı. Diğer sanayi mekteplerinde olduğu gibi Üsküp Sanayi Mektebi'ne gelir sağlamak için bir piyango düzenlenmişti. Mektep bandosunun konser gelirleri ve hayırseverlerin para yardımları geçici gelirler arasında yer alırdı. Mektebe gelir sağlamak için memurların vilayet gazetesine abone edilmesi ve vilayetteki memurların maaşlarından kesinti yapılması düşünülmüş, ancak bunlara izin verilmemişti. Devlet, mektepte kullanılmak üzere yurt dışından getirilen alet, araç ve gereçlerle, kumaşlar için gümrük vergisi muafiyeti getirmişti.

Mektep talebesinin şikâyeti üzerine, 10 Eylül 1908 tarihinde mektepte bir soruşturma yapılmıştı. Soruşturma neticesinde mektepte yolsuzluklar olduğu, müdür başta olmak üzere bazı memurların suiistimallerde bulunduğu ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine müdürün görevden alınarak, mektepte yeni düzenlemelerin yapılması istenmişti. Üsküp, 23-24 Ekim 1912'de Sırp tarafından işgal edilince sanayi mektebi kapanmak zorunda kalmıştı. Mektep talebelerin pek çoğu Anadolu'daki sanayi mekteplerine ve diğer mekteplere yerleştirilmişti.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1122/84115, 1130/84736, 1284/96278, 1299/97357, 1496/112140, 1569/117667, 1605/120349, 1825/136829, 1988/149057, 2123/159211, 2766/207394, 3856/289183

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT). 24/13, 412/08, 488/15, 641/02-30, 729/19, 815/2, 824/36, 1025/34, 1102/54, 1137/30, 1215/29, 2259/99, 2275/61, 2333/22, 2341/118, 2373/13, 2374/105, 2447/132, 2583/52.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (DH. MTV). 40-2/45, 40-2/61

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD). 26-2-2

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS).1491/36

Hariciye (HR. TH). 220/7

İrade Maliye (İ.ML). 89/05

İrade Rüşumat (İ.RSM). 22/52

Maarif Mektubi Kalemî (MF. MKT). 365/57, 596/22

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD). 447/42, 596/32, 1984/05, 1985/04, 1986/10, 2692/16, 3212/37,

Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (TFR. I.A). 03/201

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR I. KV). 07/633, 23/2226, 28/2715, 39/380, 61/6037, 66/6502, 92/9199, 97/9632, 148/14764, 208/20793, 229/22846, 230/22921

Rumeli Müfettişliği Arzuhaller (TFR. I.ŞKT). 4/340, 53/5290.

Salnameler

Salname-i Vilayet-i Kosova (SVK), 1314 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 7. Def'a,

1318 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 8. Def'a,

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU), 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 4. Sene; 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 6. Sene.

Araştırma Eserleri

Ahbab, Yakup, Üsküp Sancağı'nın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1876-1911), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

Eren, İsmail, “ Kosova Sanayi Mektebi” Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 18, 1969, s. 34-38

Ergin, Osman Nuri, Türkiye Maarif Tarihi, C. I-II, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977.

İnbaşı, Mehmet, “Üsküp”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, İstanbul, 2012, s. 377-381

Koç, Bekir, “İslahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, C.20, S.20, 2006 s.185-196.

Koç, Bekir, “Osmanlı Devleti'nde İslahhane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.7, S.2, 2010, s.199-217.

Nazif Hoca, “Üsküp”, Milli Eğitim Bakanlığı, İslam Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul, 1986, s. 22-127.

Öztürk, Cemil, “İslahhane”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.19, İstanbul, 1999, s.190-191.

Salih Asım, Üsküp Tarihi ve Civarı, Üsküp, 1932.

Ünlü, Mucize “Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2002.

Yazıcı, Nesimi,“Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XLVIII, S.1, 2007, s.1-46.

Yıldırım, Mehmet Ali, Tanzimat Döneminde Meslek Okulları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Yıldırım, Mehmet Ali, “II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 31, S. 52, 2012, s.135-170.

Ek-1. Üsküp Sanayi Mektebinin Açılış Töreni

Ek-2. Üsküp Sanayi Mektebi

(Footnotes)

- 1 EK-1 KAYNAK BOA. TFA. I.FTG. 1/35
- 2 EK-2. TERAKKİ, SAYI 18, S.140 (18 KANUN-İ EVVEL 1314)

Çanakkale Vilâyetine Mübadillerin Yerleştirilmesi (1923-1930): Tasfiye Talepnamelerine Göre Bir İnceleme Ve Değerlendirme

Ayşegül ŞENTÜRK*

Özet

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından itibaren Milli Mücadele yıllarına kadar Balkanlar'dan Anadolu'ya sürekli olan göçler, zaferin kazanılmasının ardından Türkiye ile Yunanistan arasında zorunlu bir göç antlaşmasını gerektirmiştir. Antlaşmaya uygun olarak 1923-1925 yılları arası yaşanan büyük mübadele ve sonrasında Türkiye'ye devam eden göçler, sadece uzun bir göç tarihi olan Türk toplumu için değil dünya çapında büyük bir göç hareketi olarak kabul edilmektedir. Mübadele esnasında gerek Türkiye gerekse Yunanistan mübadillerin uygun yerlere yerleştirilmesi, ihtiyaçlarının karşılanması ve tüketici durumdan üretici hale getirilmesi için oldukça büyük çaba sarf etmiştir. Söz konusu dönem ile ilgilenen araştırmacılar açısından mübadillerin geldiği ve yerleştirildiği yerleri tespit etmek, geldikleri yerlerdeki emlak ve diğer menkullerinin kayıtlarını incelemek büyük önem arz etmekte olup, dönemin birinci derecedeki kaynakları arasında olan bu kayıtlar, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde tasnif edilerek, "Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri Kataloğu" adı altında ilgililerin hizmetine sunulmuştur. Bu çalışmada Tasfiye Talepnamelerinden yararlanılarak Çanakkale'deki mübadele ve mübadillere ilişkin istatistiksel bilgilerde kullanılmak suretiyle somut bilgilerin elde edilmesine çalışılmış; Tasfiye Talepnameleri ve diğer kaynaklarla birlikte Çanakkale'ye yapılan mübadele hakkında özellikle yerel tarih ve göç tarihi çalışmalarına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Çanakkale, Mübadele, Mübadil, Tasfiye Talepnamesi.

* Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aysegulsenturk@sdu.edu.tr.

The Settlement of Refugees in Çanakkale (1923-1930): An Analysis and Evaluation According to Liquidation Requests

Abstract

Continuous migrations from the Balkans to Anatolia, which started during the 1877-1878 Ottoman-Russian war and lasted throughout the years of the National Struggle, required a mandatory migration agreement between Turkey and Greece after the war was won. The huge population exchange that lasted from 1923 to 1925 and the migrations that went on after that into Turkey, is accepted as one of the largest migration movements of history, not just for Turkish people, but also internationally. During this population exchange, both Turkey and Greece have shown great effort to settle the immigrants to suitable lands and to cover their urgent needs and also to transform them from being just consumers into being producers and contributors. For the researchers who are interested in that period, it is very important to determine the places that the immigrants came from and the places that they have been settled, and also to examine the records of these immigrants owned real estates and valuable movables. These heirlooms, being among the first degree resources of the period, have been classified in the Prime Ministry Archive of the Republic and have been opened for the use of the authorities under the title of "Combined Population Exchange Commission, Liquidation Requests Catalog". In this research, we have aimed to obtain solid information by using the statistical information regarding the migrations and immigrants in Çanakkale region by using the "Liquidation Requests" and other resources, to offer new information to contribute to the local history and migration history database regarding the population exchange in Çanakkale.

Keywords: Turkey, Çanakkale, Population Exchange, Refugee, LiquidationRequest.

Giriş

“Coğrafi mekan değiştirme sürecinin sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal boyutlarıyla toplum yapısını değiştiren nüfus hareketlerine göç denir” (Çam 2014:10). Bir başka tanımda ise göç iç ve dış göç olarak; bir bölgeden başka bir bölgeye ise iç göç, geçici veya daimî olarak başka bir ülkeye yerleşmek üzere kaynak ülkeden gidiliyorsa dış göç ya da uluslararası göç olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bireysel, kitlesel, geçici, daimî, gönüllü, zorunlu olarak da çeşitli göç türleri bulunmaktadır. Gerçi hemen hemen her göç aşlında bir zorunluluğun sonucudur. Çünkü hiç kimse durup dururken yer değiştirmez (Baklacioğlu 2010:7).

Türk tarihinde göçler, diğer milletlerin tarihinden farklı olarak önemli bir yere sahiptir. Çünkü Türk dünyası yaşadığı coğrafya itibariyle pek çok sürgün ve göçlerin yaşandığı, birçok mücadeleye sahne olan bir coğrafya olmuştur. Türkiye'nin zengin bir göç tarihine sahip olmasının sebebi ise coğrafi olarak doğu ve batı arasında bir geçiş ülkesi olmasıyla alakalıdır. Çeşitli nedenlerle Orta Asya'dan Batı'ya doğru göç eden Türkler, sayısız devlet kurmuş, 1071'de Anadolu'nun fethine başlamış, Osmanlı Devleti ile Balkanlar'da ilerleyerek fethettiği coğrafyalara Türk nüfusunu yerleştirmiş, ancak 1878'den itibaren kaybedilen savaşlarla tekrar Anadolu'ya dönüş başlamıştır. 93 Harbi ile Balkanlar'da başlayan toprak kayıpları, 1912-1913 yıllarında yaşanan Balkan savaşlarına kadar devam etmiş; bu süre içerisinde toprak kayıplarına paralel olarak Balkanlar'dan Osmanlı Devleti'ne sürekli göç yaşanmıştır. Bu göçlerin en önemli sebebi 1806 tarihinden başlayarak 1897'ye kadar milliyetçilik fikrinin etkisiyle art arda devam eden isyanlarda, Türk ordusunun yeterince hazırlanamadan sürekli çarpışmak zorunda kalması ile gelen mağlubiyetler ve ıslahatlar için yapılan harcamalar ile toprak kayıplarına paralel olarak gelen vergi kayıpları sonucu, Osmanlı Devleti'nin askeri ve ekonomik gücünün azalmasıdır. (McCarthy2012:5-6).

Osmanlılık fikrinin iflâsı olarak kabul edilen 1878 Berlin Antlaşması ile Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru kitlesel bir göç hareketinin başlamasıyla Trakya, Marmara ve Batı Anadolu bölgelerini göçmenlerin kitlesel yerleşim alanları olmuştur. Bu bölgelerin tercih edilme sebebi yakınlığı ve iklimin uygunluğudur. 93 Harbi sonrası gerçekleşen göçler, Anadolu'daki yerleşim bölgeleri ve Müslüman sayısını etkilemiştir. Örneğin Çanakkale ilinde iskânlarla, Ezine ilçesinde dört ve Biga'ya bağlı on sekiz yeni köy kurulmuştur. (Atabay, 2015:104).Osmanlı Avrupasında Balkan Harbi öncesinde farklı kaynaklara göre sayı değişmekle birlikte McCarthy eserinde dine dayalı Millet Sistemine göre %51 Müslüman, %25 Rum, %19 Bulgar ve %5 diğer unsurlar olduğunu ifade etmektedir (McCarthy, 2012:142). Bu rakamlar Müslüman nüfusun 1911 başında hâlâ Balkan coğrafyasında yoğun olduğunu göstermektedir. Ancak 93 Harbi sonrası yaşanan Müslüman ve Türk nüfusa karşı başlatılan katliam, ırza geçme, soygunculuk, dini baskı ve zulüm gibi aynı sebeplerle Balkan Savaşları sonrasında da Anadolu'ya göç artmış, böylece Balkan topraklarında var olan Müslüman yoğunluğu bu savaşla sona ermiştir (Halaçoğlu 1995:29, McCarthy 2012:184).

II. Balkan Savaşı ile Edirne'nin geri alınmasının ardından Avrupalıların Osmanlı Devleti aleyhindeki politikaları ve Balkanlardaki nüfus yapısını kendine göre homojenleştirmeye çalışan Yunan, Bulgar ve Sırlara karşı, İttihatçı liderler mübadeleyi temel bir araç olarak benimsemişler, bu mübadeleler antlaşma veya zor kullanmayla gerçekleşmiştir (Macar, 2015:174). Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan İstanbul Antlaşması'nda olmamakla birlikte Cemal Paşa hatıralarında: “(...) *İstanbul Muahedesi'ne zeyl olarak Bulgarlar ile imzalanan protokol mucibince Osmanlı hududu dâhilinde kalan Bulgarların Bulgaristan dâhilinde oturan Türklerle mübadelesi karar altına alınmış ve bu karar iki tarafın memnuniyetini mucib olacak tarzda tatbik ve icra olunmuştur*” demektedir (Cemal Paşa 1996:78). Konuyu görüşmek üzere 2-15 Kasım 1913 tarihleri arasında Edirne'de toplanan altı Türk ve dokuz Bulgardan oluşan bir Muhtelit Komisyon oluşturulmuş, bu komisyon nüfus mübadelesine ilişkin ilk antlaşmayı hazırlamış olup, sınırın her iki tarafındaki 15 kilometrelik alan boyunca Müslüman ve Bulgarların fiili durumunu belirleyerek mübadeleyi uygulamıştır. 1914 Ekimine kadar süren çalışmalarla Bulgaristan'dan 48.750 Müslüman, Türkiye'den 46.764 Bulgar mübadele edilmiştir. Balkan Harbi sonrası gelen muhacir sayısının fazlalığı 25 Ekim 1915'te Meclisi Mebusan'da Talat Paşa'nın “*memleketin asayişini bozacak şekilde*” cümlesiyle konuşmasında yer bulurken, buna karşılık gayr-i Müslimlerin Osmanlı topraklarından çıkartılması politikasına Avrupa ve Yunanistan'dan gelen eleştiriler karşısında Edirne mebusu Mehmet Faik (Kaltakkıran) Bey “*Biz tehciri komşularımızdan öğrendik*” diyerek cevap vermiştir. (Ağanoğlu, 2013:137-140) Aynı yıllarda mübadelenin fikir babası olarak anılmasına sebep olan Yunan Başbakanı Venizelos, Aydın vilâyetindeki köylü Rum halkı ile Yunan Makedonyası Türklerinin değişimini önermiş ve bir çalışma başlatılmış olmakla birlikte, I.Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu öneri uygulanamamıştır (Ağanoğlu 2013:142).

1. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Tasfiye Talepnameleri

Mondros Ateşkesinden sonra başlayan Milli Mücadele ile batıda Türk ilerleyişi devam ettikçe, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılarca işgaline yardım eden veya etmeyen Rumlar Yunan ordusunun yaptıklarının faturasının kendilerine çıkarılmasından korkmuşlardır. Bu sebeple binlerce Rum Sakarya Meydan Muharebesi'nin başladığı tarihlerde İzmir, Mudanya ve Gemlik gibi limanlar vasıtasıyla Anadolu'dan Yunan adalarına ve Yunanistan'a göç etmeye başlamıştır. Lozan Konferansı'nın toplanacağı sıralarda sayıları 900 binlere ulaşan Rum göçmenlerinin yaşadığı kötü koşullar Milletler Cemiyeti'nin dikkatini çekmiş ve cemiyet Norveçli Dr. F.Nansen'i konuyla ilgilenmek ve çözmek üzere görevlendirmiş, Nansenen uygun çözümün -daha öncede çeşitli şekillerde uygulanan- mübadele olduğuna karar vererek durumu Ankara Hükümeti'ne önermiş ve öneri kabul edilmiştir (Macar, 2015:174). Yapılan görüşmeler sonucunda uygulamanın fazla zaman almaması da düşünülerek taraflar mübadelenin 30 Ocak 1923 tarihli Mübadele Anlaşmasına göre zorunlu olmasında karar kılmış ve mübadelenin 1 Mayıs 1923'ten itibaren başlaması kararlaştırılmıştır. Mübadeleye göre İstanbul Belediye sınırları içine yerleşmiş sayılan Rumlarla, Batı Trakya'nın Türk halkı haricinde Türkiye'de

kalan Rumlarla Yunanistan'da kalan Müslümanlar değişime tabi tutulmuştur. Bu değişimi sağlamak üzere I. Dünya Savaşına katılmamış devletlerden ve Milletler Cemiyeti'nin seçeceği bir başkanı olan üç kişilik bir Karma Komisyon kurulmuştur. Türkiye içinde mübadeleyi planlama ve uygulamayı örgütlemek üzere ise “*Mübadele İmar ve İskân Vekâleti*” kurulmuştur. Mübadele sürecini işletmek üzere de Muhtelit Mübadele Komisyonu oluşturulmuştur (Arı 2014:71). Ancak yerleşmiş (etabli) kelimesinin Türk ve Yunan taraflarınca farklı yorumlanmasından dolayı bazı sorunlar çıkmak suretiyle iki ülke arasında gerginlik yaşanmıştır (Uçarol1995:558).İstanbul'da fazla Rum nüfusu bırakmak isteyen ve Batı Trakya bölgesinin Türkleşmesinden korkan Yunanistan'ın değişim sözleşmesine aykırı uygulamaları üzerine 1 Aralık 1926'da Atina İtilaf namesi adıyla yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre yapılan değişimle de Batı Anadolu'da yaşayan bir milyon kadar Rum, Batı Trakya'da yaşayan Müslüman Türk ile değiştirilmiştir. Ancak bu antlaşma da sorunu çözmemiş (Biber 2015:03), 10 Haziran 1930'da imzalanan Ankara Antlaşması ile yerleşim tarihi ve doğum yeri ne olursa olsun İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin mübadele dışında tutulmasıyla sorun çözümlenebilmiştir. Kısacası mübadele sorunu kesin olarak ancak 1930'da imzalanan antlaşmalar ile çözümlenmiştir (Fırat2016:346)¹.

1923'te başlayan mübadelede, göç edenlerin durumu ile ilgili ayrıntılı bilgiler Tasfiye Talepnamelerinde bulunmaktadır. “Mübadillerin terk edeceği ya da yanlarında götürebileceği mallar ile ilgili kurallar ve bu malların tasfiyesi ve kıymetlerinin belirlenmesine dair esaslar ‘*Mübadele Sözleşmesi*’ ile belirlenmiştir. Buna göre, mübadiller her çeşit taşınır mallarını beraberlerinde götürmekte veya naklettirmekte serbest olacaklar ve bu sebeple kendilerinden herhangi bir vergi alınmayacaktı. Ancak ‘*emval-i menkûlelerinin tamamını veya bir kısmını beraberinde götürmeye kudretiyab olamayacak olan muhacirin*’ bunları mahallerinde bırakabilecek, bu halde bırakılacak olan malın bir envanteri çıkarılarak değeri, mal sahibi mübadilin gözü önünde belirlenerek bir ‘*zabıt varakası*’ düzenlenecekti. Dört nüsha olarak düzenlenecek olan bu belgenin bir tanesi ‘*memurin-i mahalliye nezdinde*’ kalacak, biri tasfiye işlerini yürütecek olan “*Muhtelit Komisyon'a*”, diğeri mübadilin ‘*hicret ettiği memleketin hükümetine*’, ve sonuncusu da ‘*muhacire*’ verilecekti. Bu belge, mübadillerin Türkiye'ye getirmeleri gereken en önemli belge niteliğini taşımaktaydı” (Çelebi 2006:36) . Bu çalışma bu belgelere dayanılarak hazırlanmış olup, belge sayısı da 494'tür. Kullanılan Tasfiye Talepnamelerinin tamamının künyesinin atıflarda ve kaynakçada verilmesi oldukça fazla yer kaplayacağından fon kodu, dosya gömleği numarası ve sıra numarası verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre kullanılan Tasfiye Talepnamelerinin fon kodu (130.16.13.2) sabittir. Kutu No: (2-1037), Dosya Gömleği No: (1-4165) ve Sıra No:(1-36) numaraları arasında değişmektedir. Tasfiye Talepnameleri atıflarda ve kaynakçada sadece fon kodu

¹ Bu antlaşmalar: Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması, Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılması İlişkin Protokol ve İkamet, Ticaret, Seyrisefain Antlaşmasıdır. Bkz. Fırat, “Yunanistan'la İlişkiler”, s.347.

esas alınarak gösterilmiştir².

Mübadele İmar ve İskân Vekâletinin ilk bakanı olan Mustafa Necati Bey döneminde Türkiye'ye yaklaşık 200.000 mübadil gelirken,1930'a kadar devam eden değişimde 1.200.000 Rum'a karşılık, 500.000 Müslüman Türk zorunlu göçle Türkiye'ye gelmiştir³. Mübadele meselesine hazırlıksız yakalanan Türkiye, göçmenlerin yerleştirilmesinde her ne kadar geldikleri yörelerin coğrafi özellikleri, iklim ve toprak koşulları, Türkiye'ye gelmeden önceki uğraşları, alıştıkları tarım biçimi, türleri ve uzmanlık dallarını (Geray 1970:22) dikkate almışsa da getirilişlerinden başlayarak yerleştirilmeleri ve sonrasında üretici konuma geçme ve yerleştirildiği bölgenin toplumuna uyum sağlamalarına kadar mübadiller pek çok sorun yaşamıştır⁴. Türkiye'ye gelen mübadiller yoğun şekilde Rum azınlığın önemli bir güç olarak yıllarca yaşadığı yerleşim yerleri olan Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Edirne, İzmir, İstanbul, Kırklareli, Manisa, Niğde, Mersin ve Samsun gibi illere yerleştirilmiş olup (Emgili2014:107), yerleşimlerini sağlamak üzere on adet alan belirlenmiştir. Rumlardan geriye kalan mal, mülk ve arazilere göre belirlenen ancak tam olarak uygulanamayan iskân tasarısına göre Çanakkale; Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu ve Kırkkilise illeri ile birlikte ikinci alanda yer almıştır (Arı 2014:53).

2.Mübadillerin Geldikleri ve Yerleştirildikleri Bölgeler

1924-1930 (yoğun olarak 1924-1928) yılları arasında Cezayir-i Bahri Sefid,

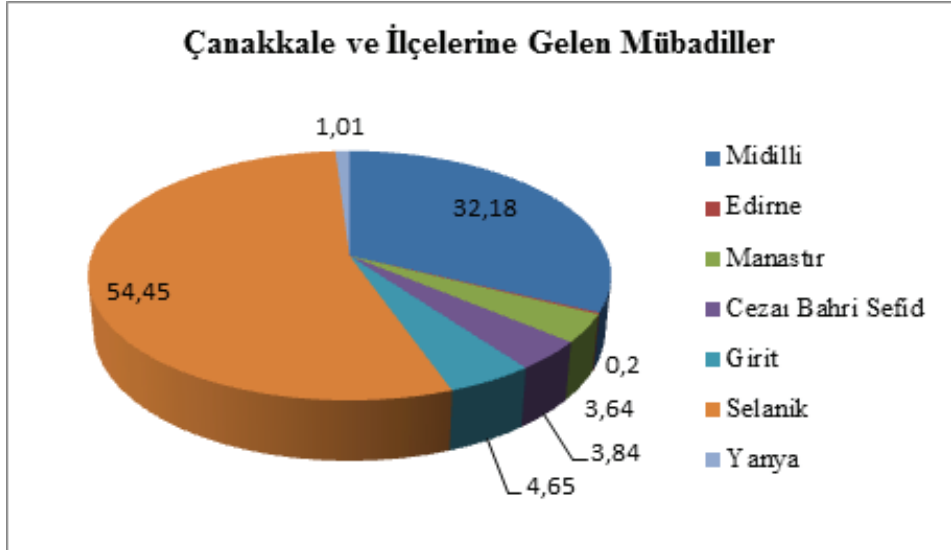
2 Türk-Yunan nüfus mübadelesine dair oldukça zengin bir bibliyografya vardır. Bkz. Emgili, “**Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi** Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış”, Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi, I/1, 2017, s.29-54. Ancak bu çalışmanın ana konusu Tasfiye Talepnameleri esas alınarak Çanakkale'ye yerleştirilen mübadillerin geldikleri yerler, menkulleri ve ekonomik güçleri hakkında bir inceleme ve değerlendirmede bulunmaktadır.

3 Türkiye'nin birçok iline yerleştirilmekle birlikte bazı mübadillerin yerleşim alanını terk etmesi veya yerleşim hakkından vazgeçmesi gibi nedenlerle gelen mübadil sayısı hakkında net bir rakam vermek mümkün değildir. Bu sebeple gelen mübadillerin sayısı hakkında farklı kaynaklarda farklı rakamlarla karşılaşmak mümkün olmakla birlikte, mübadele ile yarım milyona yakın bir kitlenin Türkiye'ye geldiği kabul edilmektedir. Bkz. Kemal Arı, Büyük Mübadele, s.113.

4 Mübadillerin yaşadıkları sorunların ayrıntısı için bkz. Kemal Arı, Büyük Mübadele, s.105. Yaşanılan sorunlar dönemin önemli gazete ve gazetecileri tarafından da basında yerini almıştır. Buna bir örnekte Akşam gazetesinde Necmettin Sadak tarafından kaleme alınmıştır: “*Mübadele ve iskân hareketlerinin memlekette ne kadar fena idare edildiğini mübadeleden Yunanistan kazançlı çıkacaktır. Mübadele maddi sonuçları itibariyle bizim için bir ziyandır. Gerçi bu kadar savaş, ölüm ve hastalıktan sonra ikiyüzbin sağlam nefese sahip olmak bir saadettir. Ancak bu gelenleri öldürmemek şartıyla...*” (Sadak, Akşam, 1924).Göçmenlerin beslenme, barınma, taşınma ve sağlık hizmetleriyle ilgilenmek amacıyla kurulan Mübadele İmar ve İskân Vekâleti, henüz nüfus değişimi anlaşması yapılmadan göçlerin başlaması ve mübadillerin iskelelerde toplanması, Edirne'ye yaya veya trenle gelerek yığınların oluşması nedeniyle bu duruma kısa sürede çözüm bulmak zorunda kalmış, ancak savaştan çıkmış ve yakılmış bir Anadolu, Vekâletin işlerini büyük ölçüde çıkmaza sokmuştur. Bunun üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti, var olan imkânlarını seferber ederek mübadillere ilk müdahaleyi yapmış ve Vekâlet ile işbirliği içinde çalışmıştır. Bkz. İbrahim Erdal, “Türk-Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardımlar”, s.212-213.

Girit, Edirne, Manastır, Midilli, Selanik ve Yanya vilayetlerinden gelen mübadiller Çanakkale'ye yerleştirilmişlerdir. Çanakkale'ye gelen mübadillerin sayısı Selanik'ten 269, Midilli'den 159, Girit'ten 23, Cezayir-i Bahri Sefid'den 19, Manastır'dan 18, Yanya'dan 5 ve Edirne'den 1'dir. Kaydı olan 494 Tasfiye Talepnamesi olup bazı talepnamelerde iki, üç, dört ve beş kişinin ismi bulunduğu için Çanakkale'ye gelen mübadil sayısı 564 olmaktadır. 1924-1930 yılları arasında Çanakkale merkez ilçeye 108, Gelibolu ilçesine 140, Ayvacık ilçesine 129, Ezine'ye 33, Eceabad'a 33, Biga'ya 30, Lapseki'ye 21 ve Bayramiç'e 16 mübadil gelmiştir (BCA 130.16.13.2). En fazla mübadil Selanik'ten gelmiştir. Mübadillerin sayılarına göre yüzdeleri Tablo 1'de belirtildiği üzere Selanik %54, Midilli %32, Girit %5, Cezayir-i Bahri Sefid %4, Manastır %4, Yanya %1 ve Edirne %0,2'dir.

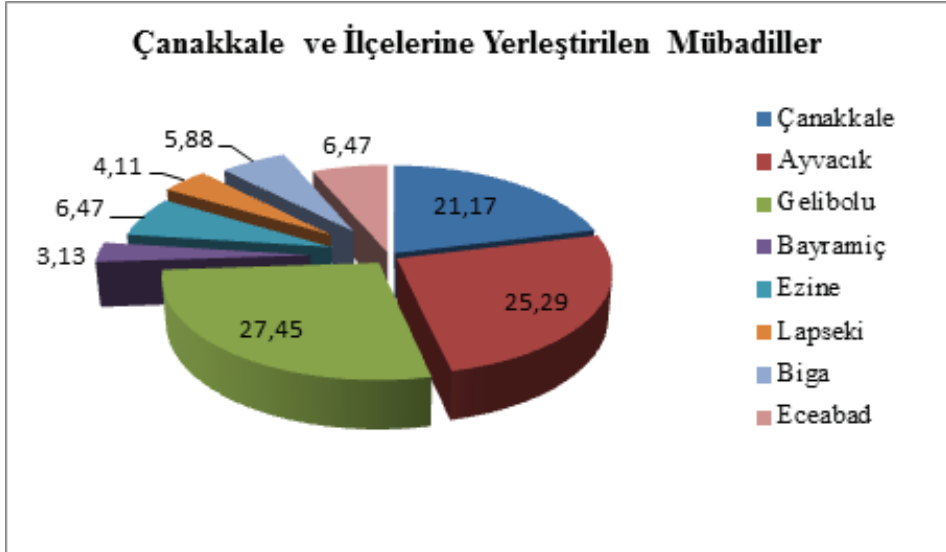
Tablo 1.

Tek Tasfiye Talepnamesinde adı bulunan 70 mübadilin ise 36'sının yerleştirildiği yer belirtilmezken⁵, Biga'ya 13, Gelibolu'ya 8, Bayramiç'e 5, Lapseki'ye 5 Ayvacık'a 2 ve Ezine'ye 1 mübadil yerleştirildiği anlaşılmaktadır (BCA 130.16.13.2). Buna göre Çanakkale merkez ilçeye gelen mübadiller %21'lik bir dilimi oluştururken, en fazla göçmen alan ilçe olan Gelibolu %27, Ayvacık %25, Ezine %6, Eceabad %6, Lapseki %4, Bayramiç %3 ve Biga %3 olup bu oranlarda Tablo 2'de gösterilmiştir.

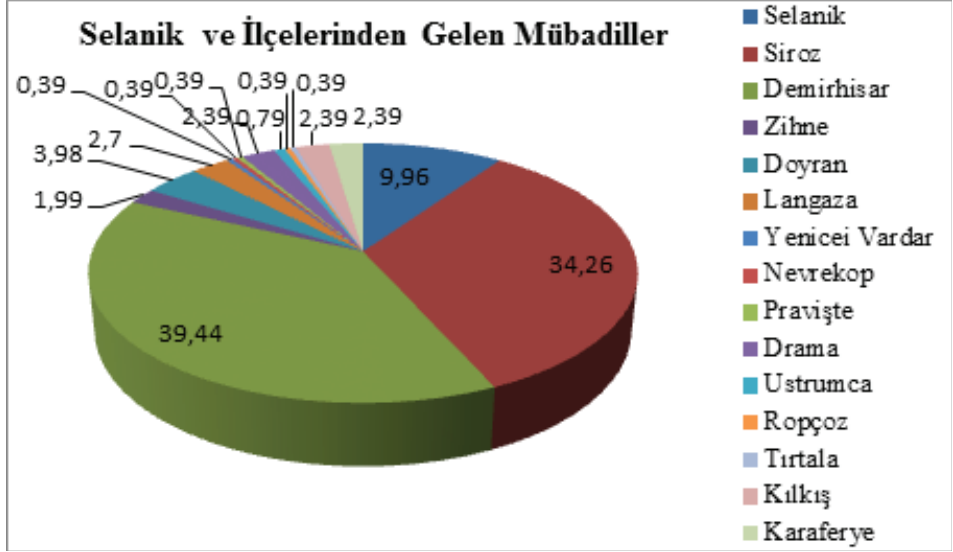
⁵ Gelen mübadillerden geldiği ilçe adı belirtilmeyenler vilayetten gelmiş olarak, yerleştirildiği yer ismi belirtilmeyenler ise Çanakkale merkez ilçe olarak gösterilmiştir.

Tablo 2.

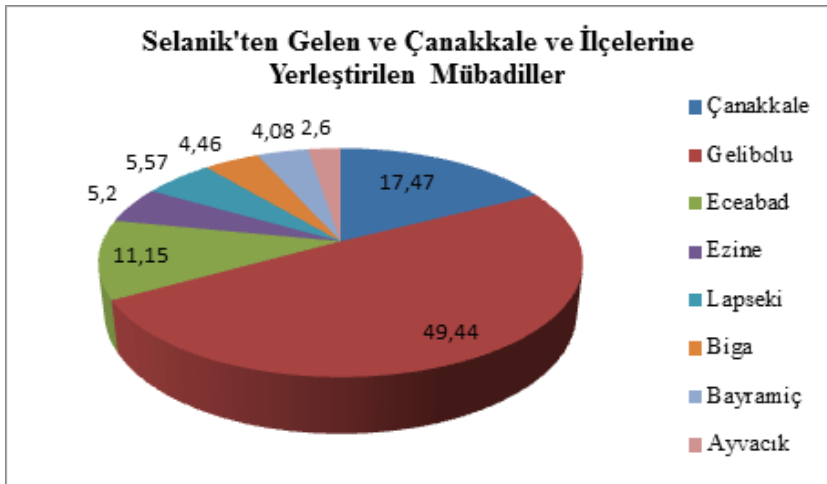
Daha ayrıntılı bir inceleme yapıldığında Çanakkale vilayetine; Selanik ilinden 25, kazalara bakıldığında ise Siroz Sancağından 86, Demirhisar kazasından 99, Drama'dan 16, Doyran'dan 10, Langaza'dan 7, Karaferye'den 6, Kılıkış'tan 6, Zihne'den 5, Pravişte'den 3, Ustrumca'dan 2, Yenice-i Vardar, Tırtala, Nevrekop ve Ropçoz'dan 1'er mübadil gelmiştir (130.16.13.2). Selanik ilinden gelen 25 mübadil, yer ismi belirtilmeyenlerdir. Bu durum o dönemde idari dağılımına baktığımızda vilayet ismi merkez sancak ve merkez kaza ismini de içermekte olduğundan, kayıt esnasında kayıtları tutmakla görevli kişilerin vilayeti esas alıp, bağlı oldukları kaza ismini önemsememiş olmaları ya da merkez kaza olan Selanik'e bağlı olduklarından kaza ismini yazmayı gerekli görmediklerinden kaynaklanmış olabilir. Selanik vilayetinden gelen mübadillerin kazalara göre dağılımı da Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3.

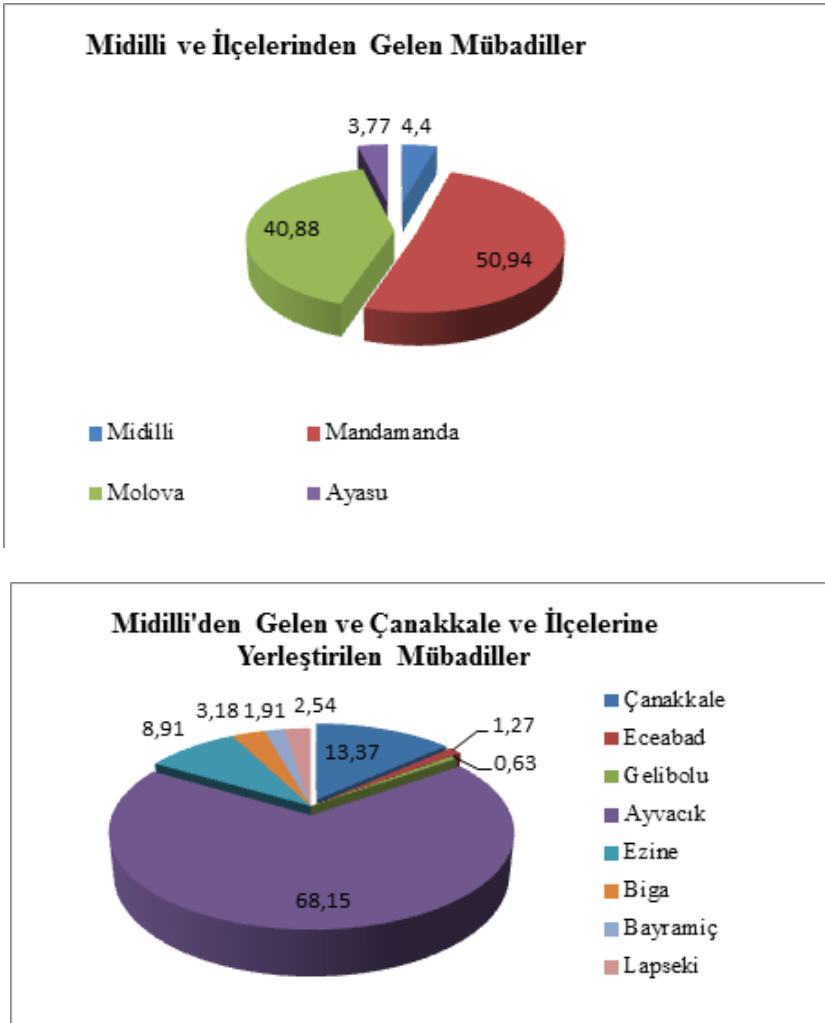
Çanakkale vilâyetine Selanik'ten gelen bu mübadillerin 47'si Çanakkale merkez ilçeye, 133'ü Gelibolu'ya, 30'uEceabad'a, 15'i Lapseki'ye, 14'ü Ezineye, 12'si Bigaya, 11'i Bayramiç'e ve 7'si de Ayvacık'a yerleştirilmiştir (BCA 130.16.13.2). Bunların yüzdeleri de aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.

Midilli Sancağından Çanakkale il ve ilçelerine gelen mübadil sayısı ise kayıtlara göre 159'dur. Midilli'nin Mandamanda kazasından 81, Molova kazasından 65 ve Ayasu kazasından da 6 mübadil gelmiştir. Bu mübadillerin 7'sinin geldiği yer belirtilmemiş olup, çalışmamızda Midilli olarak gösterilmiştir. Bu mübadillerin 23'ü Çanakkale'ye, 107'si Ayvacık'a, 14'ü Ezine'ye, 5'i Biga'ya, 4'ü Lapseki'ye, 3'ü Bayramiç'e, 2'si Eceabad'a ve 1'i Gelibolu'ya yerleştirilmiştir (BCA 130.16.13.2).

Tablo 5 ve 6.

Çanakkale'ye Cezayir-i Bahri Sefid ilinden de mübadil gelmiştir. Kayıtlardan, gelen 19 mübadilin Limni Sancağı menşeli olduğu anlaşılmakta olup, bu mübadillerin 9'u Çanakkale, 5'i Ayvacık, 2'si Ezine, 2'si Bayramiç ve 1 mübadilde Lapseki'ye yerleştirilmiştir. Manastır'dan Çanakkale'ye gelen 18 mübadilin 1'inin hangi kazadan olduğu belirtilmemekle birlikte, kayıtlara göre 6'sı Serfiçe, 2'si Florina, 5'i Kesriye, 2'si Kozana ve 2'sinin Kayalar kazasından olduğu anlaşılmaktadır. Bu mübadillerin Gelibolu, Bayramiç ve Lapseki ilçelerine yerleştirildiği görülmektedir.

Çanakkale'ye Girit'ten gelen 23 mübadilin 14'ü Hanya, 5'i Hanyoliv sancağından gelirken, 2 mübadil Kadano, 1 mübadil de Kandiye kazasından gelmiş, 1 mübadilin geldiği kaza ise belirtilmemiş, bu mübadillerin 15'inin yerleştirildiği kaza yine belirtilmemekle birlikte, 3'ü Gelibolu, 2'si Ayvacık, 1'i Ezine ve 1'i de Biga'ya yerleştirilmiştir. Yanya'dan Çanakkale'ye gelen 5 mübadilin 1'i Aydonat ve 1'i Preveze kazasından olup diğerlerinin geldikleri kaza belirtilmemiş, 3 mübadil Gelibolu, Ezine ve Biga'ya yerleştirilmiştir. Edirne'nin Dedeoğlu sancağından Ayvacık'a yerleştirilen ise sadece 1 mübadil bulunmaktadır (BCA 130.16.13.2). Edirne bu dönemde idari taksimat açısından yeni bir düzenleme yapılmadığı için Osmanlı dönemindeki idari yapı esas alındığından bu vilâyete bağlı çeşitlik kazaların Yunanistan'a ait olması sebebiyle (Öztürk 2016:251) mübadele esnasında kayıtlar bulunmakta olup Çanakkale'ye sadece 1 kayıt geçmiştir.

Çanakkale vilâyetine gelen mübadillerin hangi ilçelere yerleştikleri ifade edildikten sonra Tasfiye Talepnamelerine göre yerleştikleri köy ve mahalleler de tespit edilebilmektedir. Ancak tüm il ve ilçe kayıtlarında mahalle ve köy adı bulunmamaktadır. Ayrıca köy ve mahalle isimlerinde çok yakın benzerlikler de görülmekte olup, bu durum bu isimlerin söyleyiş ve yazılış hatalarından kaynaklandığını akla getirmektedir. Çünkü aynı isim bazı kayıtlarda köy bazı kayıtlarda mahalle olarak gösterilmiştir. Buna göre Çanakkale merkeze bağlı köylerde Ahmetçe 1, Bali 1, Çınarlık 1, Çetmi Kebir 2, İbriktepe 6, Kazım Karabekir Paşa 1, Morlu 1, Musaköy 1, Yukarı Çarşı 2, Yalı 3 kayıt görülmekte iken, Ayvacık kazasına bağlı olarak gösterilen köylerden, Rum Mahallesi 1, Adatepe köyü 67, Küçüksuyu 4, Arıklık 1, Biga'nın Hacı Ayvaz Köyü 1, Hamidiye 1, Karabiga 2, Gelibolu'nun Maydosköyü 63, İnöz 12, Ermeni Mahallesi 1, Bayır Köyü 1, Çallı 4, Kavaklı 1, Galata 6, Kalenderhane 1, Kocaali 6, Kozköy 5, Ezine'nin Hatipler 1, Seferşah 1, Camii Kebir 13, Balıklı Köyü 1, Bahçeli 1, Tevfikiye 2 ve Tavaklı 1, Lapseki'nin Bergos köyü 1, Hüdavendigar 1, Umurbey köyüne 2 kayıt görülmektedir (BCA 130.16.13.2). Bunlar dışındaki kayıtların köy ve mahalle bilgisi bulunmamaktadır.

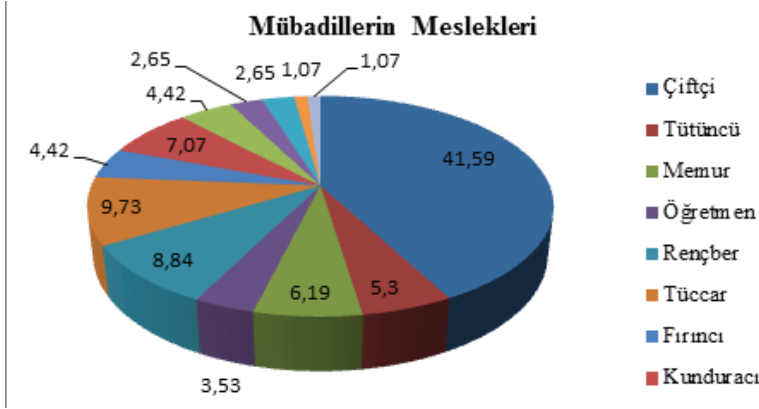
3. Mübadillerin Meslekleri

Tüm mübadele bölgelerinde olduğu gibi, Çanakkale'ye de farklı toplumsal tabakalara mensup kentli, kasabalı, köylü; ayrıca çiftçi, tüccar, memur, işçi gibi çeşitli mesleklere sahip göçmenler gelmiş olmakla birlikte, gelen Müslümanların büyük kısmı çiftçilikle uğraşan kesimi ve köylüleri oluşturmakta idi (Emgili 2014:110). Önemli olan husus mübadillerin Yunanistan'da yaptıkları işe ve becerilerine uygun bölgelere yerleştirilerek bir an önce

üretici hale gelmelerini sağlamaktı. Mübadele gerçekleşmeden önce göçmenlere ait bilgi cetvelleri oluşturularak uygun bölgelere yerleştirilmeleri amaçlanmışsa da bu amaç tam olarak gerçekleşmemiştir. Bunun en önemli nedeni ise mübadillerin Yunanistan'da bıraktıkları malları gösteren bildirim belgelerinin düzensiz oluşudur. Yine de tefviz⁶ uygulamalarında mübadillerin lehine olarak taşınmazlar ücretsiz mülk şeklinde verilmiş ve mübadillere bağ, bahçe, zeytinlik vb. taşınmazlar hükümet tarafından hazırlanan genelge doğrultusunda dağıtılmıştır (Emgili, 2011:203). Bazı mübadiller ayrıldıkları yörenin iklim ve toprak yapısından farklı ortamlara yerleştirilirken, bazıları gerçekten kendi tarımsal uğraşlarını sürdürebilecekleri yerlere yerleştirilmişlerdir (Arı 2014:127). Tarıma elverişli topraklara sahip olan Çanakkale yöresinde daha çok zeytincilik ve bağcılık yapılmakta idi. Günümüzde bile Türkiye genelinde bu ürünlerin önemli bir kısmı Çanakkale yöresinden sağlanmaktadır (www.canakkale.gov.tr). Çanakkale'ye gelen mübadillerinde 148'nin hangi mesleğe sahip olduğu belirtilmemekle birlikte, meslek durumu belirtilenlerin çoğunun çiftçi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kayıtlara göre Çanakkale'ye 47 çiftçi, 10 rençper, 8 kunduracı, 7 memur, 6 tütüncü, 4 öğretmen, 5 fırıncı, 4 bakkal, 4 tuhafiyeci, 4 ziraatçı, 3 demirci, 3 aşçı, 5 kasap, 3 yorgancı, 3 çoban, 2 hallaç, 2 bahçıvan, 2 hatip, 2 kahveci, 2 öğrenci ve bunların dışında kayıtlara göre 1'er tane olduğu anlaşılan arabacı, çıkırıkçı, berber, kaptan, manav, usta, varidat katibi, zurnacı, ziraat müdürü, işçi, sulh hakim muavini, yüzbaşı, mübaşir, mahkeme mülazımı, muhasebe müdürü, süpürgeci, derici, nalbant, müezzin ve 1 fabrikatörün geldiği anlaşılmaktadır. Bunlardan fabrikatör, yüzbaşı, varidat katibi, 1 memur, muhasebe müdürü, 1 hatip, 1 öğretmen ve mahkeme mülazımı Çanakkale merkez ilçeye yerleştirilirken, 1 öğretmen Gelibolu'ya, 1 öğretmen Ezine'ye ve 1 öğretmen de Eceabad'a yerleştirilmiştir. Ayrıca Eceabad'a mübaşir ve memur, Ayvalık'a ise 2 memur ve 1 hatip yerleştirilmiştir (BCA 130.16.13.2).

⁶ Göçmenler ilk aşamada adiyen iskân edilmiş, ancak bunun soruna yol açacağı anlaşılınca Yunanistan'da terk etikleri mallarına karşılık taşınmaz mal isteme hakkı tanınmıştır. Buna "tefviz" denilmiştir. Emgili, Yunanistan'dan Mersin'e, s.203.

Tablo 7.

Değerlendirme

Göçlerin en önemli sonuçlarından biri şüphesiz toplumsal yapı üzerindeki etkisidir. Yaşadığı ve alıştığı coğrafyayı terk ederek zorunlu bir göç ile savaştan çıkmış bir ülkeye gelerek farklı bir coğrafyaya yerleşmek ve oraya uyum sağlamak elbette kolay değildir ve doğal olarak ekonomik ve toplumsal boyutta sıkıntılar ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ancak sadece Çanakkale için değil tüm Türkiye için bakıldığında mübadele göçleri sonucu aynı dili konuşan, aynı inancı paylaşan, bazı farklılıklarla aynı kültüre sahip bir kitle Türkiye nüfusuna eklenmiştir ve bu da uluslaşma sürecini hızlandırmıştır. Mübadele ile kayıtlara göre Çanakkale nüfusuna 564 yeni nüfus eklenmiştir. Ancak mübadil sayısını sadece Tasfiye Talepnameleriyle açıklamak mümkün değildir. Hiçbir mülk olmayıp Çanakkale’de iskân edilenler de dikkate alınacak olursa, bir o kadar mübadilin de bu şekilde geldiği düşünülebilir. Tasfiye Talepnamelerine göre en çok göçmen veren illerin Selanik ve Midilli, Çanakkale’de en çok göç alan ilçelerin ise Gelibolu ve Ayvacı olduğu tespit edilmektedir. Mübadillerin Çanakkale’de yerleştikleri birçok idari birimlerin isimlerinin günümüzde de güncelliğini koruduğu görülmekte, bu birimlerin iş sahasına bakıldığında ise en fazla tarımla uğraşıldığı anlaşılmaktadır.

Tasfiye Talepnamelerine dayanarak mübadillerin kimlik bilgileri, geldikleri yerler, Türkiye’de ki yerleşim alanları, sahip oldukları menkul ve gayrimenkul malları ve bu bilgiye dayanarak ekonomik güçleri hakkında bilgi elde etmek mümkündür. Bu çalışma ile de Çanakkale hakkında daha anlaşılır olması açısından tablolardan da faydalanılmak suretiyle istatistikî ve yeni bilgiler sunulmaya çalışılmıştır. Bu da yerleştirildikleri bölgeye yaptıkları ekonomik ve sosyal katkıları anlamak açısından olduğu kadar yerel tarih ve göç tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için de bir referans oluşturmakla birlikte, meslekleri belirtilmeyenlerin çoğunluğu oluşturması ve mübadillerin bilgilerini kayıtlara geçiren görevlilerin yaptığı eksik ya da yanlış yazımların bulunması bu alanda yapılacak araştırmalar açısından gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır.

Kaynakça

Resmi Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Çanakkale Vilayeti Tasfiye Talepnameleri.

Kitap ve Makaleler

AĞANOĞLU, H.Yıldırım (2013). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi:Göç, İstanbul:İz.

ARI, Kemal (2014). Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925), İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yay.

ATABAY, Mithat (2015). "1877-1950 Yılları Arası Çanakkale'ye Göçler", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı:3.

BAKLACIOĞLU, Nurcan Ö. (2010). Dış Politika ve Göç, İstanbul:Derin

BİBER, Tuğba E. (2015). "XX.Yüzyılda Yunanistan'dan Türkiye'ye Türk Göçleri",Türk Dünyasında Sürgün ve Göç, Yayına Haz: Nesrin Sarıahmetoğlu-İlyas Kemaloğlu,İstanbul:Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.

Cemal Paşa Hatırat (1996). Yayına Hazırlayan:Metin Martı, İstanbul:Arma.

ÇELEBİ, Ercan (2006). "Mübadillerin Yunanistan'daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri, ÇTTAD, V,12.

ÇAM, Fatih (2014). Avrupa Birliği Göç Politikaları, İstanbul:Alter.

EMGİLİ, Fahriye (2014). "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Millî İktisadının Oluşumundaki Etkisi", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(18).

EMGİLİ, Fahriye (2011) Yunanistan'dan Mersin'e: Köklerinden Koparılmış Hayatlar, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

ERDAL, İbrahim (2006) "Türk-Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardımlar", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXV, Sa:40.

FIRAT, Melek (2016). "Yunanistan'la İlişkiler", Türk Dış Politikası (1919-1980), C.I, Editör:Baskın Oran, İstanbul: İletişim.

GERAY, Cevat (1970) "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi",

Âmme İdaresi Dergisi, III/4.

HALAÇOĞLU, Ahmet (1995). Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri, Ankara:TTK.

İNAN, C.E.(2016). “Türkiye’de Göç Politikaları: İskan Kanunları Üzerinden Bir İnceleme”, Göç Araştırmaları Dergisi, 2(3).

MACAR, Elçin (2015). “Yunanistan’dan Anadolu’ya Göç:Nüfus Mübadelesi”, Türkiye’nin Göç Tarihi, Derleyenler:M.Murat Erdoğan-Ayhan Kaya, İstanbul:BilgiÜnv.

McCARTHY, Justin (2012). Ölüm ve Sürgün, Ankara:TTK.

ÖZTÜRK, Gülin (2016.) Tasfiye Talepnameleri Işığında Mübadillerin Yerleştirilmesi: Adana Örneği, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXI/1.

SADAK, Necmettin S.(1924). “Muhaceret Siyaseti”, Akşam, 15 Ocak 1924, “Mübadelede Yeni Bir Safha”,Akşam, 27 Ekim 1924.

UÇAROL, Rıfat (1995). Siyasi Tarih, İstanbul:Filiz.

www.canakkale.gov.tr Erişim Tarihi:17.7.2018.

Ek 1. Tasfiye Talepnamelerine Ait Tablo

Geldiği İl	Geldiği Sancak/ Ka-za	Geldiği Köy	Geldiği Mahalle	Yerleştirildiği İl (Merkez ilçe)	Yerleştirildiği İlçe	Yerleştirildiği Köy	Yerleştirildiği Mahalle	Tarih	Meslek
Cezayir-i Bahri Sefid	Limni			“				28.03.1926	
“	“			“	Ezine			“	
“	“			“				09.06.1927	
“	“		Cami-i Cedid	“			Musaköy	“	
“	“		Cami-i Atik	“	Ezine			10.06.1925	Fırıncı
“	“		Cami-i Cedid	“				25.10.1925	
“	“			“	Bayramıç			20.12.1922	
“	“		Cami-i Atik	“			Yukarıçarşı	18.08.1925	Fırıncı
“	“			“	Ayvacık			“	Kasap
“	“	Kornoz		“			Çetmi Kebir	“	Tüccar
“	“		Cami-i Atik	“				“	
“	“	Karpaş		“				“	
“	“		Cami-i Atik	“	Ayvacık		Bali	“	
“	“			“	“		Rum	“	Bahçıvan
“	“		Çarşı	“				“	
“	“		Cami-i Atik	“	Bayramıç			31.03.1928	
“	“		“	“			Yukarıçarşı	28.03.1926	Fırıncı
“	“	Tenedos		“				15.04.1925	
“	“		Cami-i Atik	“	Lapseki			20.05.1925	
Edirne	Dede-ğaç	Mekri		“	Ayvacık			20.01.1925	Manav
Girit	Hanyo-liv			“	Biga			27.10.1924	
“	“			“	Gelibolu			22.06.1925	
“	“			“				28.12.1925	
“	“			“				11.07.1928	
“	“			“				06.05.1924	Bakkal
“	Hanya			“				20.05.1924	Kasap
“	“			“	Gelibolu			28.01.1924	
“	“			“	Ayvacık			22.03.1930	

“	“			“				29.04.1929	
“	“			“	Ezine			30.05.1929	
“	“			“				24.12.1929	Ziraat Müdürü
“	“			“				06.05.1924	Bakkal
“	“			“				20.05.1924	
“	“			“				19.02.1925	
“	“			“	Gelibolu			03.11.1924	
“	“			“	Ayvacık	Arıklık		28.08.1926	
“	“			“				29.10.1924	
“	“			“				08.05.1924	
“	“			“				8.5.1924	
“	Kadano			“				10.09.1925	Tüccar
“	“	Oris		“		Arslanca		12.02.1928	
“	Kandiye	Temnos		“				21.06.1928	Kahveci
“				“	Ayvacık			08.02.1926	
Manastır	Florina			“	Bayramiç			29.08.1929	Rençber
“	“	Demirci		“	Gelibolu			28.01.1925	Demirci
“	Kesriye			“	“			25.11.1925	Çiftçi
“	“			“	Lapseki			06.01.1926	Rençber
“	“	Galişte		“				20.06.1925	Çiftçi
“	“			“	Gelibolu			12.11.1928	Öğrenci
“	“			“	“			18.02.1925	Rençber
“	Kozana	Naslıç		“				18.2.1925	Tüccar
“	“			“	Biga			30.12.1928	
“		Vodorine		“	Gelibolu			02.06.1925	
“	Serfiçe			“	Ezine			10.06.1925	
“	“			“	“			03.02.1926	
“	“		Hacı Ahmet	“	“		Cami-i Kebir	01.07.1925	Öğretmen
“	“	Velendos		“			“	“	
“	“	Taşlık		“	Ezine		“	01.01.1925	
“	“			“			Yalı	26.03.1930	
“	Kayalar	Cuma		“	Ayvacık	Küçüksuyu		18.08.1925	
“	“			“				02.09.1925	Öğretmen

“		“		“	“	“		“	
“		“		“	“	“		“	
“		“		“	“			“	
“		“		“	“			“	
“		“		“	“	Adatepe		“	
“		“		“	“			“	
“		Göle		“	“			“	
“		Balizade	“	Lapseki		Hüdavendigâr	18.08.1925		
“		Eskamya	“	Ayvacık	Adatepe		08.08.1925		
“	Manda- manda	Kapya	“	“	“		“		
“	“			“	“		“		
“	Ayasu	İpyoz	“	Gelibolu			19.05.1925		
“	“	“	“	Ayvacık			“		
“				“			08.08.1925	Ziraatçı	
“		Kokmido	“	“			“		
“		Kapya	“	“			04.08.1925	Çiftçi	
“		“	“	“					
“		“	“	“	Adatepe		“		
“		Göle	“	“			“		
“			“	“			“		
“		Kapya	“	“	Adatepe		“	Çiftçi	
“		“	“	“			“		
“		“	“	“			“	Tüccar	
“		“	“	“			“	“	
“		“	“	“	Adatepe		“		
“		“	“	“	“		“	Fırıncı	
“		“	“	“	“		“		
“		“	“	“	“		“		
“		“	“	“	“		“	Çiftçi	
“		“	“	“	“		“		
“		“	“	“	“		“		
“		“	“	“	“		“		
“		Kapya	“	“	“		29.04.1928		
“			“				20.06.1925	Mahkeme Mülazımı	

“				“				18.06.1925	
“		Kapya		“				04.08.1925	Ziraatçı
“		Sarıca		“	Eceabad			19.05.1925	Memur
“					Lapseki		Umurbey	18.05.1925	
“					Bayramıç		Cami-i Kebir	“	Kahveci
“				“	“			“	Varidat Katibi
“		Sarıca		“	Eceabad			19.05.1925	Memur
“				“	Lapseki		Umurbey	18.05.1925	
“		Göle		“	Ayvacık	Adatepe		28.06.1925	
“		“		“	“	“		“	
“		“		“	“	“		“	Tüccar
“	Molova			“				15.06.1926	
“	“							“	
“	“	İskapya		“	Ayvacık	Adatepe		“	
“		Kokmido		“				04.08.1925	Ziraatçı
“		Kapya		“				08.08.1925	
“		“		“				04.08.1925	
“		“		“				“	Çiftçi
“	Molova			“	Ayvacık	Adatepe		08.06.1927	
“	“	Eskamya		“	“	“		24.11.1926	Tüccar
“	“	Çömlekköy		“	Biga			17.10.1925	Tüccar
“	“	Simorya		“	Ezine	Küçükkuyu		03.05.1928	
“	“	Kapya		“	Ayvacık	Adatepe		15.05.1928	
“	“	Eskamya		“	“	“		24.11.1926	
“	“	“		“	“	“		26.10.1925	Rençber
“	“			“				26.06.1925	
“	“			“	Ayvacık	“		“	
“	“	Sağrı		“	Ezine	Tevfikiye		01.07.1925	
“	“		Payzade	“	Lapseki	Bergos		10.05.1925	
“	“	Kalonya		“	Biga			13.07.1925	
“	“			“	“			20.05.1925	
“	“	Çömlekköy		“				13.05.1925	Katip
“	“	Filya		“	Ezine		Cami-i Kebir	01.07.1925	Tüccar
“	“	Çömlekköy		“	“		“	“	

“	“	“	“	“	“	“	Hatipler	“	Kasap
“	“	Filya	“	“	“	“	Seferşah	“	Aşçı
“	“	“	“	“	“	“	Cami-i Kebir	“	Kasap
“	“	Anamutya	“	“	“	Bahçeli	“	“	“
“	“	Filya	“	“	“	“	“	21.05.1925	“
“	“	Sağrı	“	“	“	Tavaklı	“	“	“
“	“	“	“	“	“	Biga	Karabiga	“	“
“	“	Çömlekköy	“	“	“	“	“	20.06.1925	“
“	“	Sağrı	“	“	“	Ezine	Tevfikiye	“	01.06.1925
“	“	Çömlekköy	“	“	“	“	Cami-i Kebir	03.07.1925	“
“	“	“	“	“	“	“	“	01.07.1925	“
“	“	Sağrı	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Eskamya	“	“	“	Ayvacık	Adatepe	04.08.1925	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Sağrı	“	“	“	“	Küçüksuyu	“	Kunduracı
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Eskamya	“	“	“	“	Adatepe	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Eskamya	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Eskamya	“	“	“	“	Ahmetçe	“	“
“	“	“	“	“	“	“	Adatepe	“	“
“	“	Halka	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Eskamya	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	Adatepe	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	Hatip

“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	08.08.1925	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	Adatepe	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	Çoban
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	Kaptan
“	“	Çömlekköy	“	“	“	“	Çınarlık	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Kalonya	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Pelye	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	Eskamya	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
Selanik	“	“	“	“	“	“	“	08.08.1925	“
“	“	“	“	“	Lapseki	“	“	09.03.1925	“
“	“	“	“	“	“	“	“	09.08.1925	“
“	“	“	“	“	“	“	“	10.10.1928	“
“	“	“	“	“	“	“	“	20.01.1900	“
“	“	“	“	“	“	“	“	20.08.1928	Tuhafiyeci
“	“	“	“	“	Ayvacic	“	“	31.08.1925	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	“
“	“	“	“	“	“	“	“	“	Öğretmen
“	“	“	“	“	Gelibolu	“	“	03.09.1925	“
“	“	“	“	“	“	“	“	13.12.1926	“
“	“	“	“	“	Biga	“	“	12.05.1926	“

“				“				08.10.1925	
“				“	Biga			27.10.1924	Derici
“				“	Ezine			30.06.1925	Kunduracı
“				“				14.04.1925	
“				“	Lapseki			“	
“				“				“	
“	Kılış	Sersemli		“	Ezine			30.06.1925	
“	“			“	“			“	
“	“			“	Lapseki			15.11.1924	Rençber
“	“	Planitçe		“	Ezine			06.09.1926	Kunduracı
“	“	Mirova		“	“			30.06.1925	
“	“	“		“	“			“	Mübaşir
“	Doyran			“	Bayramiç			13.12.1925	
“	“	Doğcalı		“	“			13.10.1925	Rençber
“	“	Valodan		“	“			“	
“	“	“		“	“			“	
“	“	Kraşteli		“	“			“	
“	“	“		“	“			“	
“	“	Valyos		“	“			19.10.1925	
“	“	Köşklü		“	Ezine			30.06.1925	
“	“	Surlova		“	“	Balıkli		“	
“	“	Şansalı		“	“			“	Kasap
“	Siroz			“				13.05.1925	Yorgancı
“	“			“				07.05.1927	
“	“			“				15.06.1927	Yorgancı
“	“			“	Bayramiç			“	
“	“			“	Gelibolu			28.10.1925	
“	“			“				27.02.1926	Muhasebe Müdürü
“	“			“				02.09.1926	
“	“			“	Lapseki			“	
“	“			“	“			“	
“	“			“	Ayvacık			04.10.1926	
“	“			“	Lapseki			06.03.1926	Bakkal
“	“			“				“	

“	“			“	Bayramıç			03.05.1925	
“	“			“				28.03.1927	
“	“			“	Gelibolu			12.09.1929	
“	“			“	Ayvacak			16.03.1925	Memur
“	“			“				05.11.1924	Katip
“	“			“				02.12.1924	
“	“			“				14.12.1924	
“	“	Zilli		“	Eceabad			14.05.1925	
“	“	Kapaçdere		“	Gelibolu	Maydos		“	Çiftçi
“	“	Noguslaf		“	“	“		“	
“	“	“		“	“	“		“	Çiftçi
“	“	Suhbaniye		“	“	“		“	
“	“	Beyasılı		“	“	“		“	
“	“		Orlak	“	“	“		22.04.1925	
“	“			“	“	“		“	
“	“	Kopriva		“	“	“		“	
“	“	“		“	“	“		“	
“	“	“		“	“	“		“	
“	“		Urlak	“	Gelibolu			“	
“	“		“	“	“	“		“	
“	“			“				30.06.1925	
“	“	Diragos		“	Lapseki			“	
“	“			“				“	
“	“			“				“	
“	“		Baraklı- cuma	“	Gelibolu	Kocaali		14.05.1925	
“	“	Topaloba		“	“	Maydos		“	
“	“			“	“	“		“	
“	“			“	“	“		“	Müezzin
“	“	Lavişte		“	“	“		“	
“	“		Bedrettin Bey	“	“	“		“	Rençber
“	“	Cuma		“	Eceabad			“	
“	“	Çerpeşte		“	“			“	
“	“	“		“	“			“	Çiftçi
“	“			“	Gelibolu	Maydos		“	

“	“	Sakaçça		“	“	“	“	“	Süpürgeci
“	“	Cuma		“	“	“	“	“	
“	“	Noguslaf		“	“	“	“	“	Çiftçi
“	“	Mahmutlu		“	“	“	“	“	
“	“	“		“	“	“	“	“	Çiftçi
“	“		Orta Mahalle	“	“	“	“	“	Çiftçi
“	“		Sal	“	“	“	“	“	
“	“			“	Ezine			30.06.1925	Aşçı
“	“			“	Gelibolu	Maydos		21.04.1925	
“	“			“	“	“	“	“	Çıkrıkçı
“	“		Osmaniye	“	“	“	“	“	
“	“	Çimsa		“	“	“	“	“	
“	“			“	“	“	“	“	Nalbant
“	“		Gazievrenos	“	“	“	“	“	
“	“		Yeniarp	“	“	“	“	“	
“	“			“	“	“	“	“	
“	“			“	“	“	“	“	
“	“			“	“	“	“	“	
“	“			“	“	“	“	“	Tütüncü
“	“		Ayşe Hatun	“	“	“	“	“	
“	“			“	“	“	“	“	
“	“			“	“	“	“	“	
“	“		Bacdar Hayrettin	“	“	“	“	“	
“	“		Musa Çelebi	“	“	“	“	“	
“	“		Kemaniçe	“	Eceabad			“	
“	“			“	Gelibolu	Maydos		“	Demirci
“	“		Tatar Hatun	“	Eceabad			“	
“	“		“	“	“	“	“	“	
“	“		Gazievrenos	“	“	“	“	“	
“	“		“	“	“	“	“	“	
“	“		Hazinedar	“	“	“	“	“	
“	“		Doğan Bey	“	“	“	“	“	
“	“		Esliha Hatun	“	“	“	“	“	Tütüncü

“	“				Gelibolu			22.12.1925	
“	“			“	Bayramiç			17.09.1925	
“	“	Nevrekop		“	Biga			29.07.1926	Manifaturacı
“	Siroz/ Demir- hisar	Vetrine		“	Ezine			30.06.1925	
“	“			“	“		Cami-i Kebir	04.02.1926	Katip
“	“	Cami-i Atik		“				29.06.1926	Memur
“	“		Balıçgün	“	Gelibolu			17.09.1925	
“	“	Meşeli Köy		“	“			13.09.1925	
“	“	Balmış		“	“			07.04.1905	Çiftçi
“	“		Debbağ Murat	“	“	Maydos		21.04.1925	
“	“		Esliha Hatun	“	“	“		“	
“	“		“	“	Eceabad			“	Tütüncü
“	“		“	“	Gelibolu	Maydos		“	
“	“		Tatar Hatun	“	“	“		“	
“	“			“	Eceabad			“	
“	“		Fuadiye	“	Gelibolu	Maydos		“	
“	“			“	“	“		“	
“	“			“	Eceabad			“	Arabacı
“	“		Muhacir	“	Gelibolu	Maydos		“	
“	“			“	“	“		“	Hallaç
“	“		Muhacir	“	“	“		“	
“	“			“	Eceabad			“	Çiftçi
“	“		Fuadiye	“	“			“	
“	“			“	Gelibolu	Maydos		“	
“	“			“	“	“		“	
“	“		Debbağ Murat	“	“	“		“	
“	“			“	Eceabad			“	Yorgancı
“	“	Tuzculu		“	Gelibolu	Maydos		04.06.1925	
“	“	Meşeli		“	“	“		“	Kunduracı
“	“			“	“	İnöz		“	
“	“			“	“	“		“	
“	“		Vasat	“	“	“		“	
“	“	Kumlu		“	“	“		“	

“	“			“	“	“		“	
“	“	Kumlu		“	“	“		“	
“	“	Karataş		“	“	“		“	
“	“	Çavdarlı		“	“	“		“	
“	“	İananlı		“	“	“		“	
“	“			“	“	“		“	Demirci
“	“		Camii Atik	“	“	“		“	Çiftçi
“	“	Vetrine		“		İbriktepe		“	
“	“	“		“		“		“	
“	“	Tuzculu		“		“		“	Çiftçi
“	“		Camii Vasat	“	Gelibolu			“	
“	“		“	“	“			11.08.1924	
“	“	Pelenbe		“	“			04.06.1925	Çiftçi
“	“		Camii Vasat	“	“			03.06.1925	
“	“	Şogova		“	“	Galata		“	Çiftçi
“	“	“		“	“	“		“	
“	“	Porayızır		“	“	Bayır		“	
“	“	“		“	“	Galata		“	Çiftçi
“	“	“		“	“	“		“	
“	“		Camii Vasat	“	Gelibolu	Maydos		04.06.1925	
“	“			“	“	“		“	Çiftçi
“	“			“	“	“		“	Kunduracı
“	“			“	“	“		“	Çiftçi
“	“			“	“	“		“	
“	“			“	“	“		“	
“	“			“	“	“		“	Çiftçi
“	“		Camii Atik	“	“	“		“	Zurnacı
“	“	Erneköy		“	“	“		“	
“	“	Topalnik		“		İbriktepe		“	Çiftçi
“	“	“		“		“		“	“
“	“	Vetrine		“		“		“	“
“	“	Balmış		“	Gelibolu	Turpçular		“	
“	“	Vetrine		“	“	Kozköy		“	Çiftçi

“	“	“	“	“	“		“	
“	“	Porayızir	“	“	Galata		“	
“	“	“	“	“		Morlu	03.06.1925	
“	“	“	“	“			“	
“	“	“	“	“			“	
“	“	“	“	“			“	Çiftçi
“	“	Balmış	“	Gelibolu	Galata		“	“
“	“	Ormanlı	“	“	Kocaali		04.06.1925	
“	“	Petriç	“	“	“		“	
“	“	İnanlı	“	“	“		“	
“	“	Topalnik	“	“	“		“	
“	“	Palmış	“	“		Ermeni	01.02.1925	
“	“	Meşeli	“	“		Morlu	15.04.1925	
“	“	Vetrine	“	“	Kozköy		01.02.1925	
“	“	“	“	“	“		“	Çiftçi
“	“	“	“	“	“		“	
“	“		Çiftlik	“	Turpçular		27.01.1925	
“	“	Vetrine	“	“	Kozköy		01.02.1925	Çiftçi
“	“		Cami-i Vasat	“	Eceabad		03.06.1925	
“	“			“	Gelibolu		“	
“	“		Fuadiye	“	Eceabad		“	
“	“		Cami-i Vasat	“	“		11.08.1924	
“	“		“	“	“		03.06.1925	Hallaç
“	“		“	“	“		“	
“	“		Baraklı-cuma	“	“		“	
“	“		Cami-i Vasat	“	“		“	Kunduracı
“	“		“	“	“		“	
“	“		Baraklı-cuma	“	“		“	
“	“	Kariva	“	“	“		04.06.1925	Çiftçi
“	“		Cami-i Vasat	“	“		“	
“	“		“	“	“		“	Kunduracı
“	“		“	“	“		“	
“	“		“	“	Gelibolu		“	

“	“		“	“	“		“	Kunduracı
“	“		“	“	Eceabad		“	
“	“		Baraklı-cuma	“	Gelibolu		“	Çiftçi
“	“		Cami-i Vasat	“	“		“	“
“	Zihne	Kozmuşe		“	Lapseki		14.06.1925	
“	Drama/Ropçoz		Tiryakalı	“	Gelibolu	Kalenderhane	18.02.1925	Çiftçi
“	Kavala			“			27.09.1926	Bahçıvan
“	“			“	Gelibolu		18.02.1925	
“	“			“	“		01.08.1925	Öğrenci
“	“		Halil Bey	“		Kazım Karabekir	15.12.1925	Tütüncü
“	“		Yeni Mah.	“	Ezine	Camii Kebir	30.06.1925	Tüccar
“	“		İbrahim Paşa	“	“	“	“	
“	Zihne	Çakova		“	Gelibolu	Maydos	10.06.1924	
“	“			“	“	“	25.06.1924	Tütüncü
“	“			“	“	“	“	“
“	“			“	“	“	15.07.1924	
“	“	Çırpılan		“	Lapseki		07.06.1925	
“	Drama	Bise		“	Gelibolu		11.04.1925	Çoban
“	“	Boyran		“		Erenköy	“	Çiftçi
“	“		Derviş-balı	“		Yalı	24.05.1925	
“	“			“			14.06.1925	İşçi
“	“	Doksad		“			08.08.1925	Aşçı
“	“	Davimka		“		Camii Kebir	20.01.1925	
“	“		Derviş-balı	“			05.09.1925	Memur
“	Pravişte			“	Biga		15.04.1925	
“	“	Meşteban		“	Ezine		30.06.1925	Adliye Memuru
“	“	Koçan		“	Biga	Karabiga	15.11.1925	Memur
“				“	Lapseki		28.12.1924	Rençber
“		Kosteryan		“	“		21.02.1928	Çiftçi
“				“	“		22.02.1928	Bakkal
“		Kosteryan		“	“		16.02.1928	“
“				“	“		18.02.1928	
“	Karaferye			“	Gelibolu	Çallı	20.10.1925	Çiftçi

“	“			“	“	“		18.03.1924	Ziraatçı
“	“			“	“	“		17.03.1924	Çiftçi
“	“			“	“	“		07.04.1924	“
“	“			“	“	Kavaklı		18.01.1925	Reçber
“	“	Ağustos		“	“	İnöz		25.08.1926	Çiftçi
“	Langaza	Kavalar		“	Biga			19.05.1926	“
“	“			“				25.11.1925	“
“	“			“				10.02.1925	Manifaturacı
“	“	Torisköy		“				21.01.1924	
“	“	Langavuk		“				22.09.1924	
“	“	Alyoka		“				29.09.1924	
“	“	“		“		Bayındır		“	
“	Yenice-i Vardar	Kadıköy		“	Biga	Hacıyavaz		04.08.1926	
“	Siroz		İsmail Bey	“	Bayramiç			10.08.1924	
“	“			“	Gelibolu			18.02.1925	
“	“			“	Biga			05.07.1926	
“	“		Hazine-dar	“	“			“	
“	“	Istarusta		“	“			29.07.1926	
“	“		Baraklı-cuma	“	Gelibolu	Kocaali		14.05.1925	
“	Drama/Kavala		Hamidiye	“	Biga			17.05.1926	
“	“		“	“			Arslanca	19.08.1926	Tütüncü
“	Tirtala	Veletin		“	Ayvacı			18.08.1925	
“	Ustrumca		Firuz Bey	“			Yalı	13.03.1927	
“	“		“	“				02.09.1926	
“	Nevrekop	Volkova			Biga			19.04.1926	Manifaturacı
Yanya				“	Gelibolu			16.05.1924	Sulh Hakim Muavini
“				“	Ezine			10.04.1928	
“			Kanlıçeşme	“	Biga			03.03.1925	
“	Aydonat			“				15.06.1925	Öğretmen
“	Preveze							20.07.1925	Yüzbaşı

Ek 2. Tasfiye Talepnamelerine Ait Örnek Belgeler

Enregistré le **14 MAI 1925**
No. **72 213**
Clasmt sub Dema. des en Liquidation

قید تاریخی
قید نومروسی ۱۷۸۱

اظفار

اصحاب مرامعتك ياكندره وبا بالقدري پائانده اعطا ايتماسى دىعكس هاللك كندى ضريرىنى موجب اولدغى اظفار اولتور

DEVALET ARŞIVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
T.C. İÇİŞLERİ BAKANLIĞI

تصفیه طلبنامهسى

زیرده واضع الامتسا بن سا ۳۰ کانون تانی ۱۹۲۳ تاریخلی مبادله مقاوله نامەسى موجبجه آئیده اراؤه اولتان اموال منقوله و غیر منقوله تک مختلط مبادله قومیسونی معرفتیه مانعنه موافق صورتده تصفیة ایدلسنی رجا ایدرم .

سوزدن ایدر ایدر قورسندن قورسندن
ایغلی صفی

مستدعینک هویتی

(۱)

قورس بول ایغلی صفی		اسم و پدریک اسمی
اسم	لواسی	مملکتی
"	قضاسی	
"	شهری	
"	قره سی	
تصه صفی	لواسی	الیوم ساکن بولوندیغی محل
"	قضاسی	
"	شهری	
"	قره سی	
تصه صفی		صنعتی

تصه صفی — ایغلی صفی

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yayın İlkeleri

- Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, uluslararası indekste taranan hakemli bir dergi olup, Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma ve kongre-sempozyum haberleri yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.
- Derginin dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.
- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir.
- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler yer almalıdır. En az 3, en fazla 5 anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.
- Gelen yazılar, Yayın Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli gördüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.
- Yayın Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.
- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez. Dergide yazısı çıkan yazarlara 1; aynı sayının hakemlerine 1 adet dergi gönderilir.
- Dergide yayımlanan makalelerin basın ve sanal yayım hakkı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'ne aittir. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yazım Kuralları

- Yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 16 punto, koyu ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, küçük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, koyu, soyadı büyük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.
- Metin, 10 punto, tek satır aralığı ve iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası önceki 0 nk sonrası da 6 nk paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.
- Sayfa numaraları, alt bilgi içinde ortalanmış bir şekilde 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılı.
- Dipnotlar, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır.

Atıflar ve Kaynakça:

Dergimiz, metin içi ve metin dışı olmak üzere iki tarz atıf ve kaynakça sistemini kabul etmektedir. Yazarlar, bu sistemlerden birini tercih etmelidir.

1. Metin Dışı Atıf Sistemi

Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde ilk yazarın soyadı verilmelidir.

Örnekler:

Kitaplar için:

Ahmet Mumcu, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katıl, Ankara 1963.

Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul 1987.

Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, İstanbul 2009, s.115.

Sonraki atıflarda; İnalçık, Klasik Çağ, s.123.

Çeviri kitaplar için:

Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, s.28.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

Hüsnü Erkan (der./haz./ed.), Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu, 1992, s.44.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

Takashi Osawa, "Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresi-ne Ait Bir Kaynak", Türkler, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.83.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", Belleten, C.III, S.9, 1939, s.101.

Çeviri makaleler için:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk," (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atıf:

Zeynep Arat, "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul 2000, s.167.

Web üzerinden kaynaklara atıf:

Servet Çaycı, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Yayımlanmamış tezler için:

Gürhan Kırılan, Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Arat, Zeynep, ‘‘1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi’’, Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, (der. Zeynep Boratav), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s.167-180.

Çaycı, Servet, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Hirsch, Ernst E., ‘‘İktidar ve Hukuk,’’ (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44-59.

İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, ‘‘Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa’’, Belleten, C.III, S.9, 1939, s.99-106.

2. Metin İçi Atıf Sistemi

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. Örnek: (İnalcık 2009: 46). Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. Örnek: (Uzunçarşılı 1939: 94; İnalcık 2009: 46). İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İkidenden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra ‘‘vd.’’ kısaltması kullanılmalıdır. Örnekler: (Classen-Skalknik 1993: 25), (Fei-Zhou vd. 2007: 472). Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. Örnek: (2009: 46). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. Örnekler: (Ekrem 2008a: 54), (Ekrem 2008b: 25). Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. Örnekler: (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003:

27). Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: Örnek: (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25). El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. Örnek: (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b). Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25).

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için ve kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (İnalcık 2009: 46).

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Tek yazarlı kitaplar için:

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İki yazarlı kitaplar için:

ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967). Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı kitaplar için:

AKPOLAT, Kemal - vd. (1960). Sezginin Gücü, İstanbul: Güneş Yayınevi.

Çeviri kitaplar için:

İNALCIK, Halil (2009). Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999), Siyâset-nâme, (hızl. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

GRAFF, David A. (2002). "Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630", Warfare in Inner Asian History (500-1800), (ed. Nicola Di Cosmo), Leiden: Brill, 33-71.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

GÜL, Muammer (2006). "Harezmi Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Roller ve Tesirleri", Belleten, LXX (257): 95-118.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1939). "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa", Belleten, III (9): 99-106.

Çeviri makaleler için:

HAMILTON, James Russell (1997). "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", (çev. Yunus Koç -İsmet Birkan), Türk Dilleri Araştırmaları, 7: 187-232.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

ARAT, Zeynep (2000). "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 167-180.

Web üzerinden kaynaklara atf:

ÇAYCI, Servet. Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, Erişim tarihi: 2008.09.11, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>.

Yayımlanmamış tezler için:

KIRİLEN, Gürhan (2012). Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi
Çanakkale Onsekiz Mart University
Atatürk AND Gallipoli Campaign Research Centre

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA

Türkiye'de İnfomal Eğitim Modeli Olarak
Halkevleri (1932-1951)

Prof. Dr. Billur TEKKÖK KARAÖZ

Çanakkale Ceramics from the Late 17th to 21st Century

Doç. Dr. Yenal ÜNAL

The First World War, Social Life in Anatolia and Migration in
Refik Halit Karay's Works

Dr. Öğr. Üyesi Süheyla YENİDÜNYA

Atabegân-ı Saltanat: Innovators (Mujaddids)
Who Imitated Europe or Heterodox Atheists?

Dr. Kubilay ERMAN

Afşar Nadir Şah: Askerî Liderlik, Strateji ve Hükümdarlığı
Döneminde Silahlı Kuvvetler

Dr. Öğr. Üyesi Azer Banu KEMALOĞLU

Çanakkale Romanlarında Rupert Brooke ve
Siegfried Sassoon'u Anmak

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TUNCER

Destinaion Marketing and Transmedia:
An Evaluation on "The Water Diviner"

Dr. Öğr. Üyesi Veli Savaş YELOK

A Study on Mahmut Hâdi (Batu) and His Works

Doç. Dr. Dilek KANTAR

Gelibolu Hendeklerinde Kara Mizah

Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ

Canalize Attempt Between Danubian-Black Sea
During The Reign of Sultan Abdülmeçid (1839-1861)

Doç. Dr. Hülya BOYANA

Gaius Sallustius Crispus' Emerging Historian
Personality in De Coniuratione Catilinae

Arş. Gör. Dr. Cafer GÜLER,
Doç. Dr. Serdar SARISIR

Open Letters in Turkish Political Life (1950-1960)

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ

The Industry School of Skopje (1897-1912)

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül ŞENTÜRK

The Settlement of Refugees in Çanakkale (1923-1930):
An Analysis and Evaluation According to Liquidation Requests

ISSN: 2148-0877

www.canakklearastirmalari.comu.edu.tr

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies